ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№4 (1) / 2020
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

ALIKHANOV University
1962

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КОКШЕТАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN : 2707-9910

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КОКШЕТАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **"Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті" КЕ АҚ**
Собственник **НАО "Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова"**

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Нагымжанова К.М.	д-р педагог.наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Газдиева Б.А.	канд.филол.наук
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд.филол.наук;
Гладкова Е.И.	маг.филол., отв. сек-рь

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Темирбекова, 30.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN : 2707-9910

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4 (1) / 2020
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 12.08.2020 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №67.

Подписано в печать 12.08.20 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №67.

Ш. Уәлиханов атындағы КУ баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии КУ им. Ш. Уалиханова

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на переучет печатного издания, информационного агентства и сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абдол Э.Д., Леонова А.И., Капакова А.Ж. Паралингвистические особенности языка….. 6
Әбдуәлиұлы Б. Антропонимдік өзек және морфологиялық сабақтастық..... 14
Абдықадырова Т.Р., Баимбетова А.А., Шаханова Э.А. Қазақ тілінің фонетикасындағы дыбыстардың жасалым үлгілері 22
Абильмажинова Б.Ж., Ибрайханова А.Қ. Тіл мәдениетінің заман талабына сай жаңа форматта зерттелуі 30
Айтмұхаметова Қ.Ө. Дипломаттың коммуникативтік біліктілігі – кәсібиліктің негізгі көрсеткіші 37
Алтаева А.К. Тілдік жүйе мен тілдік ортаның сабақтастығы: шарт мәнді сөйлем 44
Амангазиева М.Қ. Әлемнің тілдік бейнесінің лексикографиядағы берілу жолдары 52
Auganbayeva M.A., Anafinova M.L. Linguo-cultural aspects of studying the national-cultural specificity of language …… 58
Eshimov M.P., Nurtileuova S.P., Akhmedova А.К. Non-verbal components of communication: head movements …….. 63
Э. И.Избасарова[1], М.Л.Дуйсенбекова Элитарлық сөйлеу мәдениеті Ш.Уәлиханов тілдік тұлғасының ажыратылмас қасиеті 71
Коптлеуова К.Б. Структурные особенности нефтяных эргонимов …… 77
Кульманова З.Б., С.А. Жиренов С.А., Сулеева Г.С. Діни ұғым-түсініктердің тілдік сипаттамасы 84
Никифорова Э. Ш., Молдагалиева А.Б. Ирония как элемент конверсационной стратегии в медийном дискурсе: лингвистический и переводческий аспекты 91
Ордабекова Х.А. Лингвокультерамалар және оның жіктелімі 98
Сабантаева Г.С., Кулахметова М.С., Байгожина Ж.М. Особенности перевода терминов в сфере информационных технологий в современной филологии русского и английского языков …… 105
Сейітова Ш.Б., Сәтенова С.К, Қасымова А.А., Доскеева Ш.А. Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданы жер-су атауларының лингвомәдени кеңістігі 114
Шагирбаева Б.К., Құрманбаева Ш.Қ., Сагидолда Г. Ұлттық құндылықтың түркітанымдық контекстегі көрінісі 122

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Gladkova Ye.I., Malikova A.I. Functioning of speech etiquette formulas of address and greeting accompanied by non-verbal means …….. 131
Джантасова Д.Д., Токумбаева А.А., Ботаева А.У. Қазақ және ағылшын тілдерінде амалдың қарқындылығын білдіретін тілдік құралдар 136
Жунусова Ж.Н., Бейсханова С.А. Репрезентация бинарных оппозиций в паремиологической картине мира разных лингвокультур …….. 141

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Ақтанова Ш.С., Ақтанова А.С. Э.Хемингуэй мен М.Әуэзов шығармаларындағы әйелдер образдары 148
Алтаев А.А. Несіпбек Айтұлы поэмаларындағы көркемдік дәстүр мен жаңашылдық 155
Әміренов Ә.Д., Өнерхан А. Ә.Кекілбаев психологиялық туындыларындағы түс көру мотиві 162
Демесинова Л.М., Оразбек М.С. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық архетип образдар (А.Алтай мен А.Кемелбаева шығармалары негізінде) 168
Қадыров Ж.Т., Құлыбекова Ж.С., Абуталимова Ш.А. Дэниель Киздің «Цветы для Элджернона» шығармасындағы басты кейіпкер образы 175
Қобланов Ж.Т. Трубадурлар лирикасының негізгі ерекшеліктері 181
Рахимбаева Г.К. Тарихи жырлардағы бас кейіпкер бейнесі 186
Сәркенқызы А., Қадыров Ж.Т., Шапауов Ә.Қ. Бауыржан Момышұлы ойтолғаныстарындағы этнофразеологизмдер 195
Смагулова Н.К., Курманова А.К. Әдебиеттегі көркем тартыс табиғаты 202
Tajibayeva A.A., Tajibayeva A.A., Abdukarimova A.A. Stylistic functions of the color terms in the literary text 210

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Алтынбекова О.Б, Сабитова З.К. Структура урока в новых учебниках русского языка ... 217
Aitpayeva A.S., Yakubayeva K.S., Koishybaeva G.S. On the issue of perception and understanding of the original russian literary text by a foreign audience 226
Базылова Б.К. Система оценивания результатов обучения 234
Ихсангалиева Г.К., Нуржанова Ж.С. К вопросу о специфике обучения русскому языку китайских слушателей в новой социокультурной среде 242
Касымова М.М., Мельникова Т.Н., Алиаскарова С.М., Иксатова Б.К. Өскелең жас ұрпақ үшін сарқылмас тәрбиенің көзі ретінде Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі педагогикалық ойлар 250
Кулахметова М.С., Балтажан Т.Қ. Шет тілдерін оқытудағы қазіргі лингводидактиканың даму тенденциялары 256
Немченко Н.Ф., Черниговцева О.Я., Ашимова А.К. Развитие учебных умений у студентов младших курсов языковых вузов 267
Rusol I.G., Yermamadova K.K. Methodical guidelines for individual students' work in a foreign language at higher education institutions 273
Rusol I.G., Yermamadova K.K. Planning and organization of individual students' work in foreign language at the university 281
Сурова Д.С. Лексика как материал для развития креативного мышления студентов 289
Taubaldy Sh.N., Akynova D.B., Aimoldina A.A. On the role of games in teaching English ... 294
Turgumbayeva A.G., Zhunusova S.E. Dialogical learning as an effective method in teaching a foreign language 301

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Абдықадырова Т.Р., Шормақова С.М., Сәрсембаева М.Қ. «Алаш» қайраткерлері рухани мұралары концептуалдық тенденциясының тәуелсіз қазақстандағы идеялар бірізділігінің тұтастығы 307
Алпысбаева А.Е., Ашимханова С.А. Мағжанды Шекспирдің тілінде сөйлеткен... 315
Нұрдәулетова Б.И. Орыс тіл білімінде лингвистикалық поэтиканың зерттелуі 323

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

УДК 81 – 13

Э.Д. Абдол[1], А.И.Леонова[2], А.Ж.Капакова[3]
[1]к.п.н., ст. преподаватель, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060001, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-4616-5110. E-mail: e.abdol@asu.edu.kz
[2]к.ф.н., ст. преподаватель, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060001, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-3049-4967
[3]ст. преподаватель, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060001, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-7835-0148

ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА

В данной работе рассматривается вопрос о целесообразности введения графемики в состав паралингвистики. Предлагается определение понятия паралингвистика. В статье обсуждается невербальное общение. Приводится схема, в которой иллюстрируются основные разделы паралингвистики. Рассматривается использование невербальных средств, включающих разнородные невербальные знаки. Определяются параграфемика и метаграфемика. Наряду с фонацией и кинесикой в качестве самостоятельного раздела паралингвистики выступает графемика, которая включает в себя такие знаки, как формы и способы графического обозначения, символические знаки, разновидности шрифтов, расположение в печатном тексте и др. Выделяются центральные проблемы невербальной семиотики и лингвистики.

Ключевые слова: паралингвистика, графемика, фонация, кинесика, такесика проксемика.

ВВЕДЕНИЕ

Термин «паралингвистика» имеет широкую и узкую трактовку. Паралингвистика в узком значении – это наука о звуковых кодах невербальной коммуникации. Паралингвистика в широком значении – это наука о невербальных средствах общения. Именно в этом широком значении многие казахстанские исследователи используют термин «паралингвистика». В статье рассматриваются средства невербального общения. Данная тема является актуальной и представляет интерес, поскольку привлекает внимание широкого круга исследователей. В нашем случае − это изучение паралингвистических особенностей языка, которые могут включать различные знаки, разнообразные шрифты, формы и способы графического обозначения. В работе обсуждается вопрос возможного включения графемики в состав паралингвистики. Изучению невербальных знаков в письменной коммуникации посвятили работы многие ученые. Отмечается большое значение невербальных средств для письменной коммуникации, поскольку они позволяют сделать текст более содержательно-мотивированным, экспрессивным. Акцент в данном случае направлен на получателя информации, на его эмоциональное восприятие. Считают, что возрастание роли невербальных средств письменной коммуникации происходит благодаря изменениям в самой языковой системе. В работах З.Ж. Аманбаевой рассматривается функционально-прагматический аспект знаков препинания в газетном тексте. Н.Л. Шубина считает активную модификацию речевых единиц, перераспределение функций вербальных и невербальных компонентов в коммуникативно-прагматической организации высказывания текста одной из

причин функционального развития невербальных средств письменной коммуникации [5, 156].

Основными терминами, которые используются для обозначения науки, изучающей невербальные средства письменной коммуникации, являются *параграфемика (введен* Э. Хэмпом*), отличающаяся большей мобильностью, и метаграфемика.* Проблемами параграфемики занимаются А.Г. Костецкий (невербальные средства в поэтическом тексте) [6], Н.В. Петровский (стилистические функции графики англо-американской прозы) [7], И.Э. Клюканов (функции параграфемных элементов текста) [8], А.Н. Баранов и П.Б. Паршин (воздействующий потенциал варьирования в сфере метаграфемики) [9]. Подчеркивается, что пунктуационные знаки образуют «вторичный слой» характерный только для письменного текста и в этом заключается сила его воздействия. Определяется термин «метаграфемика», как дополнительная и вспомогательная семиотическая система, в которую включены невербальные знаки и средства (Н.Л. Шубина) [10, 12]. Метаграфемика, являющаяся самостоятельным объектом лингвистического исследования, описания и регламентации, представляет собой целостную дополнительную функционально-адаптивную систему, функционирующую в тексте.

Говоря о казахской проксемике, используются понятия: *төр, босағa, жол,* которые отражают ее самобытность. Под невербальным общением понимают применение невербальных средств в процессе устной коммуникации.

Исследование показывает, что междисциплинарный характер невербальной семиотики требует комплексного научного подхода. Проведенный обзор представляет, что в казахстанской лингвистике мало внимания уделяется проблемам невербальной семиотики. Основными методами исследования выступают аналитический, описательный.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В работе З.Ж. Аманбаевой приводится схема, в которой иллюстрируются основные разделы паралингвистики, где наряду с фонацией, кинесикой в качестве самостоятельного раздела паралингвистики выступает графемика, которая включает в себя такие знаки, как формы и способы графического обозначения, символические знаки, разновидности шрифтов, расположение в печатном тексте и др. [1, 15-16].

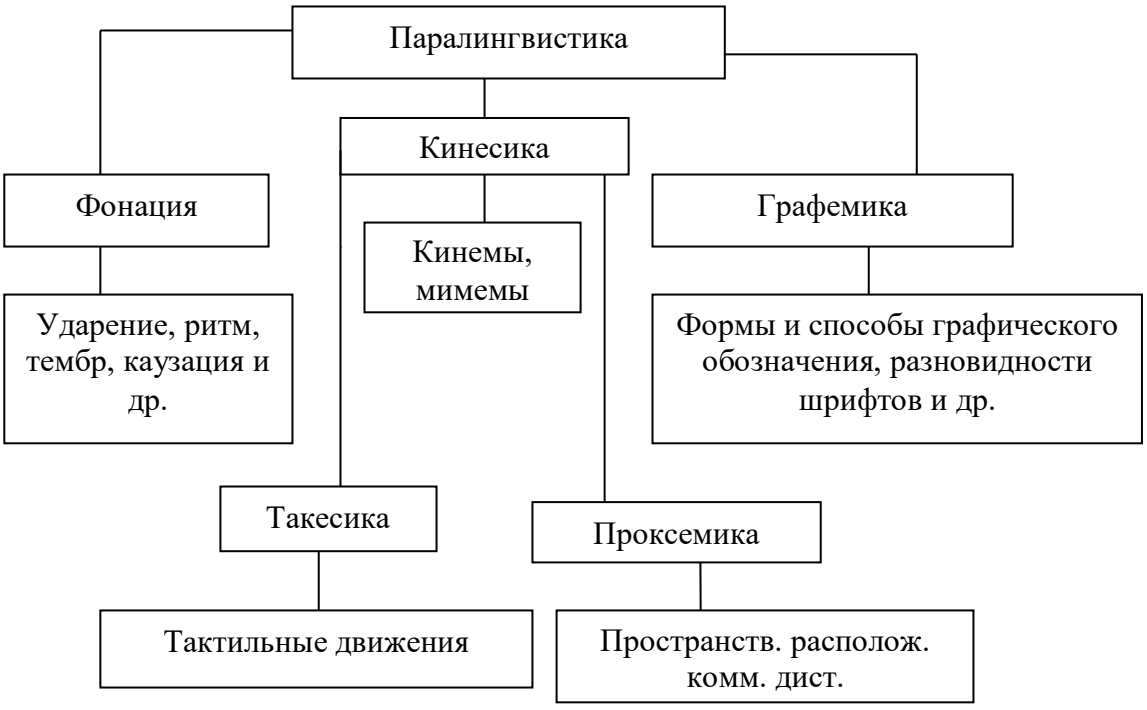

Рисунок 1 – Основные разделы паралингвистики

Мы считаем необходимым рассмотреть вопрос о целесообразности введения графемики в состав паралингвистики. Даже при первичном знакомстве с данной схемой возникает ощущение инородности графемики, что обосновано несколькими факторами. Во-первых, невербальные средства общения (фонация, кинесика) функционируют в устной коммуникации, а графемы – в письменной коммуникации, во-вторых, графемы – продукт гораздо более позднего развития общества, нежели кинемы, мимемы и т.д. В-третьих, в функциональном отношении наблюдаются существенные различия между кинемами, мимемами и графемами. Чтобы быть более убедительными, обратимся к научной литературе по проблеме невербальных средств в письменной коммуникации.

Как отмечает З.Ж. Аманбаева, посвятившая свое исследование функционально-прагматическому аспекту знаков препинания в газетном тексте на английском и казахском языках, в русском языкознании существовало широкое понимание пунктуации, берущее свое начало от И.А. Бодуэна де Куртенэ, и развитое далее А.А. Реформатским, которое предполагало включение в пунктуационную систему всех невербальных знаков, используемых в письменном тексте, так называемую типографскую пунктуацию, которая помимо традиционных пунктуационных знаков (запятая, точка, точка с запятой, двоеточие, тире, скобки, кавычки, многоточие и т.д.), включает также шрифтовые выделения, разного рода пробелы, демаркаторы и т.д. [1; 2; 3].

Наблюдаемые в последние десятилетия стремительные изменения коммуникативной среды и ситуации повлекли за собой усиление значимости невербальных средств, участвующих в письменной коммуникации. Пунктуационно-графическое оформление письменного текста стало одним из средств, чтобы «сделать письменный текст содержательно мотивированным, информативно оптимальным и коммуникативно-экспрессивным» [4, 80]. Исследователи отмечают, что расширение функций невербальных средств письменной коммуникации обусловлено не только творческим подходом отправителя текста к решению коммуникативно-прагматических задач, но и процессами внутри языковой системы и речевой практики. Так, Н.Л. Шубина видит одну из причин функционального развития невербальных средств письменной коммуникации в активной модификации речевых единиц, перераспределении функций вербальных и невербальных компонентов в коммуникативно-прагматической организации высказывания/текста, появлении новых средств для кодирования информации и её транспортировки, изменении ритмико-интонационного контура высказывания как в устной, так и в письменной речи и др. [5, 156].

Для обозначения науки, изучающей невербальные средства письменной коммуникации, существуют несколько терминов, основными из которых являются *параграфемика и метаграфемика.*

Термин параграфемика был введен Э. Хэмпом, который считал, что параграфемика – это система «типографских черт», существующая «около» определенной графемной системы и отличающаяся большей, по сравнению с графемными системами, мобильностью [1, с. 39].

Существует значительное число работ по проблемам параграфемики. Так, А.Г. Костецкий рассматривает функции невербальных средств в поэтическом тексте [6], Н.В. Петровский исследует стилистические функции графики англо-американской прозы [7], И.Э. Клюканов анализирует функции параграфемных элементов текста [8], совместный труд А.Н. Баранова и П.Б. Паршина посвящен воздействующему потенциалу варьирования в сфере метаграфемики [9]. По сути, существует целое направление, исследующее разные аспекты параграфемики.

В целом, исследователи едины во мнении, что невербальные средства письменного текста несут дополнительную нагрузку, но не информативного, а воздействующего

характера. А.Н. Баранов и П.Б. Паршин подчеркивают, что «пунктуационные знаки *читаются* не так, как слова, они образуют как бы вторичный слой представления смысла текста, присущий только письменному языку, в их вторичности, в существенно меньшей осознанности по сравнению со словами и заключается суть пунктуационного варьирования, его воздействующий потенциал» [9, 133].

В качестве языковой иллюстрации прагматической функции пунктуационных знаков приведем отрывок из романа А. Кекильбаева «Үркер», использованный для анализа З.Ж. Аманбаевой в ее исследовании.

Ал, маңдайларыңа мүйіз шықса, көріп алыңдар! Жымимақ түгілі екі езуін жинай алмай сақылдап күліп тұрған жоқ па?! Ал, енді не дейсің, жұртым?! Бұдан кейін де менің бетіме айтар айыптарың мен сыртымнан айтар ғайбаттарың болар ма екен?! Көріңдер, көріп алыңдар! Енді мұндай жойқын жеңісті маңдайларымызға жаза ма жоқ па?! Ұлыған иттей шулап бара жатқан ата дұшпандарының аңыраған дауыстарына құлақтарыңды әбден қандырып алыңдар! Бұндай бақ тағы басыңа қона ма, жоқ па?! Қапы қалма, халқым, қуан, қызықта! Бұл бір сенің мерейіңнің артқан күні! Ту, ту, мына дүние не болып барады өзі?! Жер мен көктің шыр көбелек айналып кеткені несі?! Тақтайдай тегіс жалпақ жазықтағы сансыз өлік топан судың бетіндегі салындыдай қалқып барады ғой, түге! Ау, мынау өзін шыр айнала атанақтап шауып жүрген не болды? Баяғы қызыл түлкі ме? Жоқ... Жоқ... Әлгінде ғана көзіне елестеп кеткен қызыл тазы емес пе ?! Мана бұл қираландап белін көтере алмай жатқан сияқты еді ғой. Енді қолды-аяққа тұрмай тызақтап шауып кеткен бе! [1, 305].

Использованные в данном отрывке прямые вопросы содержат логические оттенки недоумения, непонимания, осложненные, благодаря восклицательным знакам, эмоциями недовольства, досады, негодования.

В коммуникативно-динамическом членении текста и организации информационного пространства используются парные знаки (скобки, двойное многоточие), с помощью которых актуализируются наибол

ее значимые в коммуникативно-смысловом отношении части текста. Иногда метаграфемы создаются самим автором текста:

– Люди совсем не изменились. Такое на свете делается, так все кругом угрожает, им угрожает! А они как и раньше болтают всякий вздор, и никакого чувства у них нет, что вот надвигается что-то страшное, и неизвестно, чем все это кончится.

– а кончится плохо. И пусть будет плохо!

– легкость – легкость поразительная –

– им надо потыкать носом, тогда они может, еще и поймут, а так – ничего!

И голоса замыкаются – много голосов – в цепь.

– гибнет Россия, чувствую –

– а какая она будет, не знаю –

– и не на ком остановить глаза, люди пропали –

– кто пропал? И разве было что –

– республику еще никто не установил, а республиканские войска бегут –

– убийства, насилия, грабежи, все есть, все, все. А еще и похуже будет–

– тут напрасно одних большевиков обвиняют –

Впрочем, всегда кого-нибудь обвиняют! – а если подумать: ведь жизнь – то одна, мало кому охота помирать. А есть и такие, в прежние время и пошли бы, а теперь –

– промышленная жизнь остановилась, голод. Такая русская свобода не дорога –

– на власть революционной демократии посягнуло не безумие, а самое трезвое рассуждение –

– слушаться-то кого нынче? Никто ничего не признает. Коли бы правда была –

– война – война – война [1, 112].

Использование разных приемов пунктуационно-графического оформления информации позволяет структурировать текст как нелинейное образование. Целью отправителя является передача информации и воздействие на адресата, на его эмоциональную и интеллектуальную сферы. Текстовое развертывание связано с метаграфемическим оформлением текста, которое влияет на его зрительное восприятие, что не только облегчает процесс коммуникации, но и делает его активным.

Исследователи резюмируют: параграфемные единицы – средства разграничения и актуализации смысла, средства выделения, направленные на привлечение внимания читающего.

Функционально-системный подход к анализу невербальных средств письменного текста дал основание Н.Л. Шубиной ввести термин «метаграфемика», которая определяется как дополнительная и вспомогательная семиотическая система, в которую включены невербальные знаки и средства, участвующие (наряду с вербальными) в смысловой и информативной организации текста [10, 12].

Оценка метаграфемики как особой функционально-адаптивной системы основывается на следующих посылах:

– метаграфемика относительно быстро адаптируется к изменениям коммуникативной среды и ситуации;

– взаимодействие системы со средой предполагает взаимодействие устной и письменной систем друг с другом как одной из важнейших предпосылок самоорганизации. Анализ характерных тенденций, происходящих в русской устной спонтанной речи под воздействием адаптационных процессов, свидетельствует о том, что устная речь не только реагирует на изменение условий функционирования, но и активизирует специальные адаптивные механизмы в письменной речи, позволяющие сохранить оптимальное равновесие внешних и внутренних законов текстопорождения;

– метаграфемику следует квалифицировать не только как средство распределения информации, но и как инструмент создания коммуникативно – прагматической стратегии текста.

Итак, обзор и анализ научной литературы по проблеме невербальных средств письменной коммуникации подводят нас к выводу о том, что метаграфемика, представляющая собой целостную дополнительную функционально-адаптивную систему, функционирующую в тексте, является самостоятельным объектом лингвистического исследования, описания и регламентации.

Данное исследование посвящено невербальным средствам общения. Невербальное общение рассматривается, как применение невербальных средств в процессе устной коммуникации.

Система средств невербального общения включает разнородные невербальные знаки, в силу чего систему невербальных знаков общения мы определяем как сложную, включающую в себя ряд частных субсистем, основанием для выделения которых являются средства, используемые как знаки невербального общения. В кинесике таким средством выступают коммуникативно значимые телодвижения человека, в окулесике таким средством выступают коммуникативно значимые изменения глаз, в гаптике – тактильные касания, в проксемике – пространство общения и т.д. Невербальное общение нами квалифицируется как относящееся к речи. В письменном тексте невербальное общение может получить отражение в виде описания. Рассматривая проксемику, вводятся такие понятия, как *төр, босағa, жол*, которые отражают самобытность казахской проксемики.

Исходя из того, что ключевым понятием является невербальное общение, трактуется нами как межличностное взаимодействие двух и более коммуникантов, осуществляемое в форме непосредственного визуального контакта, считаем необходимым, во-первых, отмежевать графемику и метаграфемику как особую функционально-адаптивную систему письменного текста от системы невербального общения. Во-вторых, вызывает некоторое

сомнение выделение в качестве частной науки системологии, которая определяется, как наука о системах объектов, окружающих человека в материальном мире, о функциях и смыслах, которые они передают в ходе общения [11].

На наш взгляд, различные предметы труда, быта, одежда, косметика, окружающая среда, архитектура, балет, музыка, живопись могут быть средством получения информации, т.е. при необходимости мы можем, подвергнув анализу характер картины, костюма, ювелирных украшений, вынести суждения об авторе картины, о человеке в данном костюме и так далее, т.е. мы можем получить информацию, но функцию средств общения данный предметный ряд не может выполнять.

Междисциплинарный характер невербальной семиотики требует комплексного научного подхода к решению многих проблем, которые являются актуальными и для лингвистики. Г.Е. Крейдлин, выделяя пять наиболее крупных проблем невербальной семиотики и лингвистики, попутно отмечает труды ученых, в которых эти проблемы разрабатывались.

Мы сочли необходимым привести этот краткий обзор, поскольку в нем содержится своеобразная исследовательская программа для ученых, желающих попробовать свои силы на поприще невербальной семиотики, кроме того, этот обзор показывает, как мало внимания уделяется в казахстанской лингвистике проблемам невербальной семиотики.

Итак, Г.Е. Крейдлин выделяет следующие центральные проблемы невербальной семиотики и лингвистики, решение которых возможно лишь в рамках комплексного подхода:

1) осмысление общих программ и способов человеческого поведения;

2) теоретические и практические описания различных особенностей конкретных моделей поведения, выявление вербальных и невербальных коррелятов передаваемых в процессе коммуникации значений и установление правил взаимодействия людей в диалоге;

3) формальное и семантическое сопоставление невербальных средств с языковыми знаками, выявление явных и скрытых смыслов невербальных единиц различной природы, которые замещают или сопровождают естественно-языковые знаки в процессе коммуникации;

4) собственно лингвистические, социолингвистические и психолингвистические аналитические разработки, направленные на распознавание по невербальным и вербальным ключам психических состояний и эмоций людей, отношения человека к другим людям и к окружающему миру;

5) анализ способов отражения невербального поведения человека и элементов невербального языка в письменных текстах, в частности, в художественной литературе.

Выделяют 10 наук, которые составляют невербальную семиотику, в числе которых есть и проксемика [11].

ВЫВОДЫ

Таким образом, проведенный анализ показывает, что различные предметы материальной культуры могут выступать средством получения информации, однако не выполняют функцию средств общения.

Отмечается, что основными науками, из которых состоит невербальная семиотика, в данной работе признаются паралингвистика, кинесика, гаптика, гастика и проксемика.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Аманбаева З.Ж. Функционально-прагматический аспект знаков препинания в газетном тексте на английском и казахском языках: …канд.филол.наук: 10.02.20. – Алматы, 2006. – 178 с.

Amanbaeva Z.ZH. Funkcional'no-pragmaticheskij aspekt znakov prepinaniya v gazetnom tekste na anglijskom i kazahskom yazykah: ...kand.filol.nauk: 10.02.20. – Almaty, 2006. – 178 s.
2 Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – М. Издательство АН СССР, 1963 – 391 с.
Boduin de Kurtene I.A.Izbrannye raboty po obshemu yazikaznaniy.M. – Izdatelstvo AN SSSR, 1963 – 391 s.
3 Реформатский А.А. Лингвистика и полиграфия // Письменность и революция. – М.– Л., 1934. – с. 89-96.
Reformatskij A.A. Lingvistika i poligrafiya // Pismennost I revoliucia. – M.-L.,1934. – s. 89-96.
4 Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. – Минск: Высшая школа, 2007. – 157 с.
Maslova V.A. Lingvisticheskij analiz ekspressivnosti hudozhestvennogo teksta. – Minsk: Vyshaya shola, 2007. – 157 s.
5 Шубина Н.Л. Метаграфемика в семиотической системе русского текста // Лингвистический семинар: сборник научных трудов. – СПб.: Бирск, 2001. – с.156-160.
Shubina N.L. Metagrafemika v semiotichesoi sisteme russkogo teksta //Lingvisticheskii seminar: sbornik nauchnik trudov .-SPb.: Birsk, 2001. – s.156-160.
6 Костецкий А.Г. Содержательные функции поэтической графики: автореф. …канд.филол.наук: 10.02.19. – Киев, 1975. – 24 с.
Kosecikij A.G. Soderzhatei'nye funkcii poeticheskoi grafiki:avtoref. ... kand.filol.nauk: 10.02.19. – Kiev., 1975. – 24 s.
7 Петровский Н.В. Стилистическая графика англо-американской прозы XIX– XXв.в.: автореф. … канд.филол.наук: 10.02.04. – Киев, 1981. – 20 с.
Petrovskij N.B.Stilisticheskaya grafika anglo-amerikanskoi prozy XIX– XXv.v.: avtoref. ... kand.filol.nauk: 10.02.04. – Kiev, 1981. – 20 s.
8 Клюканов И.Э. Структура и функционирование параграфемных элементов текста: автореф. .. канд.филол.наук: 10.02.19. – Саратов, 1983. – 17 с.
Kliukanov I.E. Struktura I funkcionirovanie paragrafemnyh elementov teksta.: avtoref. ... kand.filol.nauk: 10.02.19. – Saratov, 1983 – 17 s.
9 Баранов А.И., Паршин П.Б. Воздействующий потенциал варьирования в сфере метаграфемики // Проблемы эффективности речевой коммуникации. Сборник научно-аналитических обзоров. – М., 1980. – с.41-116.
Baranov A.I., Parshin P.B. Vozdeistvuyshei potencial var'virovanie v sfere metografemiki // Problemy effektivnosti rechevoi kommunikacii. Sbornik nauchno- analiticheskih obzorov. – M., 1980. – s.41-116.
10 Шубина Н.Л. Пунктуация в коммуникативно-прагматическом аспекте и ее место в семиотической системе русского языка. СПб., 1999 – 412 с.
Shubina N.L. Punktuacia v kommunikativno-pragmaticheskom aspecte i ee mesto v semioticheskoi sisteme russkogo yazyka SPb., 1999 – 412 s.
11 Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. – М.: новое лит. обозрение, 2004. – 581 с. – Библиогр.: С. 486-520.
Kreidling G.E. Neverbal'naya semiotika: yazyk tela i estestvennyi yazyk. – M.: novoe lit.obozrenie, 2004. – 581 s. – Bibliogr.: S. 486-520.

Материал поступил в редакцию журнала 09.11.2020

REFERENCES

1 Amanbayeva Z. Zh. Functional and pragmatic aspect of punctuation marks in the newspaper text in English and Kazakh: ... Cand. Philol.Sciences: 10.02.20. – Almaty, 2006. – 178 p.
2 Baudouin de Courtenay I. A. Selected works on General linguistics. – M. Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 1963 – 391 p.

3 Reformatsky A. A. Linguistics and printing // Writing and revolution. – M.-L., 1934. – p. 89-96.
4 Maslova V. A. Linguistic analysis of the expressiveness of a literary text. – Minsk: Higher school, 2007. – 157 p.
5 Shubina N. L. Metagraphemics in the semiotic system of the Russian text / / Linguistic seminar: collection of scientific papers. – St. Petersburg: Birsk, 2001. – p. 156 – 160.
6 Kostetsky A. G. Content functions of poetic graphics: author's abstract. ... Cand. Philol.Sciences: 10.02.19. – Kiev, 1975. – 24 p.
7 Petrovsky N. V. Stylistic graphics of the Anglo-American prose of the XIX-XX centuries: autoref. ... Cand. Philol.nauk: 10.02.04. – Kiev, 1981. – 20 p.
8 Klyukanov I. E. Structure and functioning of paragraph elements of the text: author's abstract.Sciences: 10.02.19. – Saratov, 1983. – 17 p.
9 Baranov A. I., Parshin P. B. Influencing potential of variation in the field of metagraphemics // The problems of effective speech communication. Collection of scientific and analytical reviews. – M., 1980. – p. 41-116.
10 Shubina N. L. Punctuation in the communicative and pragmatic aspect and its place in the semiotic system of the Russian language. SPb., 1999. – 412 p.
11 Kreidlin G. E. Nonverbal semiotics: body language and natural language. – M.: New lit. review, 2004. – 581 p. – Bibliogr.: p. 486-520.

Тілдің паралингвистикалық ерекшеліктері

Э.Д. Абдол[1],А.И.Леонова[1], А.Ж.Капакова[1]
[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060001, Қазақстан Республикасы

Мақалада паралингвистиканың құрылымына графемиканы енгізудің орындылығы талқыланды. Мақалада ауызша емес қарым-қатынас қарастырылады. Паралингвистиканың негізгі бөлімдерін бейнелейтін диаграмма келтірілген. Вербалды емес құралдарды, оның ішінде гетерогенді емес вербальды белгілерді қолдану қарастырылады. Фонациямен және кинесикамен қатар, графемиялық паралингвистиканың дербес бөлімі болып табылады, оған графикалық белгілеудің формалары мен әдістері, символдық белгілер, қаріптер түрлері, басылған мәтініндегі орналасу және т.б. көрсетілген. Вербалды емес семиотика мен лингвистиканың орталық проблемаларына назар аударылды.

Материал 09.11.2020 баспаға түсті

Paralinguistic features of the language

E.Abdol[1], A.Leonova[1], A.Karakova[1]
[1]Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, 060001, Republic of Kazakhstan

In this paper, the question of the appropriateness of introducing graphemeics into paralinguistics is considered. The definition of the concept of paralinguistics is given. The article discusses non-verbal communication. A diagram illustrating the main sections of paralinguistics is given. The use of non-verbal means, including heterogeneous non-verbal signs, is examined. Paragraphics and metagraphics are defined. Along with phonation and kinesics, graphemic acts as an independent section of paralinguistics, which includes such signs as forms and methods of graphic designation, symbolic signs, types of fonts, layout in printed text, etc. The central problems of non-verbal semiotics and linguistics are highlighted.

Received: 09.11.2020

ӘӨК 801.313:809.434.2=943.42

Б. Әбдуәлиұлы
ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, https://orcid.org/0000-0002-9036-0645. E-mail: Bekzhan_A7@mail.ru

АНТРОПОНИМДІК ӨЗЕК ЖӘНЕ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ САБАҚТАСТЫҚ

Мақалада антропонимдік өзектің құрамды бөлімдерінің бірі – құрылымдық жүйе мәселесі сөз болады. Құрылым екі бағытта қаралады: біріншісі – қосымшалардың есімдер жасау мүмкіндігі. Көне түркі дәуірлерінен бүгінге дейін кісі есімдерін жасауға қатысып келе жатқан қосымшалар бар. Әр дәуірде әртүрлі сөздерге жалғанып, жаңа тұлғалар жасайды. Екіншісі – компоненттердің орын тәртібі. Мысалы, жұма, бай, нұр, ай, хан, төре т.б. секілді тұрақты компоненттердің орындарын ауыстырғанда Жұмабай – Байжұма, Нұрай – Айнұр, Хантөре – Төрехан т.б. секілді жаңа есімдер пайда болады. Бұлар есім жасаудың қалыптасқан тарихи механизмі болып табылады. Осы құбылыстың ерекшеліктері бойынша мақалада көне мен жаңа есімдер салыстырылып, жаңа үлгілердің қалыптасуындағы орны айқындалады және кісі есімдері құрылымдық жүйесінің антропонимдік қордың толығуына да үлкен әсер ететіні айтылады.

Кілт сөздер: дара, туынды, күрделі тұлғалы, антропонимжасамдық компонент, құрылымдық жүйе.

КІРІСПЕ

Тіліміздегі көне дәуірлерден бүгінге дейін антропонимдік жасалымдармен бірге өмір сүріп келе жатқан құбылыстардың бірі – құрылымдық жүйе. Жаңа заманға сай жаңа тұлғалардың жасалуы мен лексикалық қордың толығуына да оның өзіндік ықпалы бар. Кісі есімдері құрылымы бойынша *дара (түбір, туынды)* және *күрделі тұлғалылар* болып екіге бөлінеді. Дара тұлғалылардың құрамындағы есім жасаушы қосымшалар өзінің тарихы жағынан да, қызметі жағынан да арнайы зерттеулерді талап етеді. Ақыш, Бегім, Досан, Қосым, Нұрыш, Өтеген, Нұрдан т.б. секілді туынды тұлғалар, Айдос, Айбала, Ақназар, Нұржан, Өтепберген, Тұрсынбек, Келдібек, Келмағамбет т.б. күрделі тұлғалардың құрылымы антропонимжасамның дәстүрлі үлгісі болып табылады. Соңғылар тіліміздегі күрделі сөздердің басқа тобына тән жасалымдар мен қолданыстардан өзіндік ерекшелігімен айқындалады. Қазақ тіліндегі сөздердің бұлайша бірігуі мен тіркесуі кісі есімдеріне ғана тән, сондықтан олар қазақ антропонимдік қорының өзегін құраушы негізгі құбылыстардың қатарына жатады.

Таңдалатын есімдер тек мағыналық жағынан ғана емес, құрылымдық сипаты мен дыбысталуы жағынан да тиісті талаптарға сәйкес көркем болуы шарт. Бұл көнеден жеткен ат қою мәдениетінің негізгі қағидасы. Қазіргі кезде де дыбыстық форма мәселесі күн тәртібінен түсті деуге болмайды. Ғалымдар арасында кісі есімдерін таңбалық тұрғыдан танып, есептеу машинасы арқылы жаңа формалар құрастыру туралы да пікірлер айтылған. Қазан төңкерісінен кейін Ресейде жасанды есімдер пайда бола бастады. Олардың арасында Цас (Центарльный аптечный склад), Гласп (Главспирт) т.б. секілді сәтсіз жасалғандары да бар еді. Осындай жағдайлар қайталанбас үшін, шетелдіктердің тәжірибесін негізге алып, есептеу машинасының көмегіне жүгіну ұсынысы өткен ғасырдың жетпісінші жылдары пайда болды. Мақсаты – бірнеше дыбысты тіркестіріп, жаңаша бір формаларды ойлап табу. Есептеу машинасына енгізілген бағдарлама орыс тілінің заңдарына сәйкес формаларды дайындап береді, соның ішіндегі көркем әрі жеңіл дыбысталатындары халықтың таңдауына ұсынылады [1, 75-80]. Бұл ұсыныста мағына назардан тыс қалып, атау қызметі, яғни

дыбыстық тұлға мен адам арасындағы байланыс қана ескеріліп тұр. Оның дұрыс-бұрыстығына баға беру қазіргі мақсатымызға кірмейді, тек айтпағымыз – бір шындық нәрсе бар, ол – есім мен мағына арасындағы қатынастың шарттылық жағдайы. Кісі есімдеріне тән осы ерекшелік қолданбалық зерттеулердің нысаны ретінде де маңызды. Ғылыми зерттеу еңбектерде морфологиялық жағынан талдағанымызбен, құрылымдық жүйеге мағынадан бөлек дербес мәселе ретіне тоқтала алмай келеміз. Бұл орайда дыбыстық формаға арнайы тоқталу себебіміз, кісі есімдерінің қолданысы көп жағдайда мағынаға тәуелсіз болып келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лингвистикалық тұрғыдан қарастырғанда есім мен мағына арасындағы байланысқа мән берілсе, қолданысы бойынша алғанда адам мен дыбыстық тұлғаның арасындағы қатынас бірінші орынға шығады (кез келген есімді айтқанда оның мағынасы емес, онымен аталып тұрған адам ойға оралады). Құрылымы жағынан олар дара және күрделі (ол жөнінде кейінірек) болып бөлінеді. Дара тұлғалылар өз ішінде екі түрлі: 1) түбір; 2) туынды. Түбір тұлғалылар қосымшасыз, жеке сөзден жасалады (оған тоқталмаймыз), ал туынды тұлғалылар құрылымы жағынан апелятивтерге антропонимжасамдық жұрнақтардың жалғануы арқылы және қолданыстағы есімдердің қысқаруы арқылы екі жолмен жасалады. Көне түркілік есімдер мен қазіргі нұсқаларын өзара жалғастырушы элементтердің бірі – антропонимжасамдық қосымшалар. *Туынды тұлғалылар және көне мен жаңаның арасын жалғастырушы жұрнақтар* Түбірлерге түрлі грамматикалық мағыналар үстеп, жаңа формалар тудыруға қатысқан көне түркілік қосымшалар бүгінгі таңда да көптеген есімдердің жасалуына ықпал етіп отыр. Саны жағынан да, қолданыстағы белсенділігі жағынан да өзінің қомақты көлемімен антропонимдік өзектің құрамды бөлігіне айналды. Антропонимдік мағына негізінен түбір тұлғаның лексикалық мағынасы бойынша айқындалғанмен, қордың жаңа формалармен толығуына және көне мен жаңаның арасын жалғастыруға қосымшалардың қосар үлесі зор. Жазба мұралар дерегін басшылыққа алғанда, сөз түбірлеріне жалғанып және түбірлердің қысқарып, қысқарған түбірлерге еркелету, құрметтеу мәнді қосымшалар жалғанып, жаңа тұлғалардың жасалуы көнеден келе жатқан дәстүрлі жүйе екеніне көз жеткіземіз. Енді көне тұлғалар мен қазіргі қолданыстағы есімдердің өзара байланысына талдаулар жасап жатпай-ақ, баршаға түсінікті болу үшін кесте түріндегі салыстырманы ұсынамыз.

Қосымшалардың көне және қазіргі нұсқалары	**Көне түркілік есімдердің құрамында**	**Қазіргі қазақ есімдерінің құрамында**
Көне: **-ad;** Қазіргі: **-ай**	**Qutad**	-ад қазіргі етістік тудырушы -ай- мен мағыналас: Құтай, Есей, Көбей т.б.
Көне: **-an, -än;** Қазіргі: **-ан, -ен**	**Ašan**, **Qapan**, **Qusan**, **Qutan**, **Bilän**	Қожан, Бошан, Бөшен, Мақан, Досан, Байтан, Сейтен т.б.
Көне: **-aq, -äk;** Қазіргі:**-ақ, -ек, -ік**	**Töläk**, **Tüläk**	Сәмек, Шүрек, Шөрек, Сейтек, Төлек, Жанақ, Манақ, Мырзақ, Жәутік т.б.
Көне: **-aš, -äš, -uš, -üš, -ïš;** Қазіргі: **-ш, ыш, іш**	**Büdüš**, **Jabaš**, **Qumaš**, **Abïč**, **Töläš**, **Aqïš**, **Tekäš**, **Turuš**, **Tutuš**, **Toqïš**, **Aqïš**, **Utuš**	Күләш, Бораш, Бұлаш, Құраш, Қараш, Құрмаш, Самаш, Әбдеш, Ормаш, Әлмаш, Нұрыш, Құлыш, Кәмалаш т.б.
Көне:**-ar;** Қазіргі: **-р, -ар, -ер**	**Tapar**, **Udar**, **Utar**	Айтуар, Таңатар, Тоқтар, Тұрар
Көне:**-č** Қазіргі: **-ш, -ыш, -іш**	**Ögrünč**	Қуаныш, Сағыныш, Сүйініш

Көне: **-čaq;** Қазіргі: **-шақ**	**Tajïnčaq**	Құлыншақ
Көне: **-ču, -šï, -čï, -či;** Қазіргі: **-шы, -ші**	**Alču**, **Alqašï**, **Samunšï**, **Boluqčï**, **Borluqčï**, **Inanččï**, **Quduγčï**, **Tamγačï**, **Elči**	Елшібай, Елшібек, Қойшыбай, Жылқышы, Сиыршы, Болатшы т.б.

Кісі есімдерін жасауға қатысатын қосымшалардың санын бұдан әрі де соза беруге болады, алайда мақаланың көлеміне қарай қысқартуға тура келді. Әрқайсысы көне мен бүгінгінің арасын жалғастыруда өзіндік қызмет атқарады.

Антропонимжасам заңдылықтары бойынша күрделі тұлғалылардың ықшамдалып, дара тұлғалыларға айналатын кездері бар. Мысалы, Ақан (Ақжігіт), Шоқан (Мұхаммед-Ханафия), Қошмұхамет (Қошке), Ғабдул-Ғани (Қаныш), Төрт кемпір бір шал (Төрткен) т.б. тұлғалар елге азан шақырып қойылған есімдерімен емес, ықшамдалған нұсқасы арқылы танылды. Өмірден алынған Абақай (Әбілхамит), Дәуренбек (Дәуен), Жақан (Жанмұхамет), Мақаш (Мақұлбек), Мұқаш (Мұқаметжан) т.б. жасанды формалар тілімізде көптеп саналады. Олардың қолданыста бүгінге дейін сақталуы форма жасаудың қалыптасқан дәстүрінің айғағы. Ең бастысы олар мағынаға тәуелсіз, адамды еркелету мен атау үшін ыңғайлылыққа негізделіп құрылған дыбыстық тұлғалар. Бұлардың да құрамында еркелету, құрметтеу мәнді қосымшалар бар, демек туынды тұлғалылар қатарына жатады. Осылайша сөз түбіріне арнайы қосымшалардың жалғануы, бірнеше компоненттен тұратын күрделі тұлғалардың ықшамдалуы, көне лауазым атауларының т.б. антропонимжасамдық компоненттерге айналып, құрылымның бөлшегі ретінде тұрақтауы, сонымен қатар әр дәуірде тілімізге сырттан енген есімдердің осы заңдылықтарға бейімделіп, жаңаша антропонимжасамдық мүмкіндікке ие болуы құрылымдық жүйенің өлшеміне қатысты мәселелердің бар екенін көрсетеді.

Сонымен, антропонимдік өзекті құраушы элементтер тек мағыналық (лексикалық) бірліктерден ғана емес, сонымен қатар құрылымның өлшемі мен жүйесінен де тұратыны белгілі болды. Бүгінгі зерттеулерде құрылымдық жүйе көне түркі дәуірлерінен жеткен есімжасамдық негіздердің, яғни антропонимдік өзектің компоненті әрі негізгі элементтерінің бірі ретінде де арнайы зерделенуі тиіс. Көне түркі дәуірлерінен қалған құрылымдық жүйе өзінің байырғы болмысын сақтай отырып, әр кезеңде тілдік қолданыстарда болып жататын өзгерістерді өзіне тән заңдылыққа сәйкес игерді және қоғамдық қатынастардағы өзгерістерге байланысты өзі де жаңа бір сапаға көтерілді. Мысалы, *күрделі тұлғалылардың қалыптасу негіздері, кірме тұлғалардың құрылымдық игерілуі, компоненттер орын тәртібінің еркіндігі* секілді антропонимжасамдағы құбылыстар қазақ есімдерінің қазіргі кескін-келбетін сомдауда үлкен мәнге ие болды.

Күрделі тұлғалылардың қалыптасу негіздері. Тілдік құрылымдардың әрқайсысы секілді кісі есімдері де дамудың өзіне тән қалыптасу тарихын басынан кешірді. Атау құралы болғандықтан, мағынасында адамның қоғамдағы орны туралы ақпараттарды толық қамтуға ұмтылыстар байқалады, бұл әсіресе лауазымымен бірге келгенде айқын көрінеді. Ол күрделі тұлғалылардың шығуы мен қалыптасуының бастауында лауазым атаулары тұр деген болжамға жетелейді. Лауазым атауы адамның есіміне қосылып иесінің қоғамдағы орнын, қасиетін, мәнсабын т.б. білдіру қызметін атқарған. Көне түркі жазба ескерткіштерінің деректеріне сүйенсек, ел билеуші батырлар, бектер мен билер көбіне әмбебаптық қасиетке ие тұлғалар. Мысалы, қаған – әрі билеуші, көшбасшы, әрі жауға қарсы қол бастаған сардар, әрі жекпе-жекте жау түсірген алып батыр. Тарихи тұлғалардың бойындағы осы қасиеттердің әрқайсысы жеке сөздермен аталғанда құрылымы да күрделене түседі. В.У.Махпировтың осы жөніндегі «Әлеуметтік детерминативтер (титул, атақ, лауазым) көне түркі антропонимиясының барынша маңызды компоненті, ол есім иесінің әлеуметтік мәртебесі, шығу тегі, қоғамның саяси жүйесі мен әкімшілік құрылымындағы орны туралы ақпараттарды толық қамтиды. Осыған байланысты..., құрамында міндетті поспозициялық элемент ретінде титул, атақ, лауазымы көрсетіліп, белгілі бір моделдер бойынша есімдердің күрделі формалары жасалды...», – дейтін ойлары біздің осы пікірімізді растай түседі [2, 125].

Мысалы, **Tüz baj Küč Bars külüg** есімінің құрамындағы әр сөз адамның қасиеті мен қоғамдағы мәртебесін білдіреді. Этимологиялық талдаулар жасасақ, олардың құрылым ішіндегі орны мен қызметі айқындала түседі:

Tüz (Түз) – 1. турашыл, тік мінезді, әділетті (ДТС 602 б.); [3, 82].

Baj (Бай) – 1. бай, жомарт; 2. ұлы (даңқты); 3. әскери шенеунік (ДТС 79 с.); [4, 336], [5, 302].

Küč (Күч) – 1. Күш; 2. Күшті (ДТС 322 с).; [6, 197], [4, 344].

Bars (Барс) – 1. жолбарыс; 2. *этн*. ру аты; 3. кісі есімі (ДТС 84 с.); [7, 68].

Külüg (Күлүг) 1. Белгілі, даңқты, атақты; 2. Қоғамдық лауазым (ДТС-326 б.).

Лауазым атаулары келе-келе құрылымның компоненттеріне айналып, тілде тұрақты орнықты және көптеген жаңа есім үлгілерінің жасалуына негіз болды. Тілдік деректер бойынша алғанда адамның қоғамдағы мәнсабын білдіру қызметі XX ғасырға дейін сақталды. Ерте дәуірлерден қос қызметте (кісі есімі және титул) қатар жұмсалып келіп, Ресей билігі орнаған тұста түркі, моңғол, араб тілдерімен байланысты басқару жүйесі терминдерінің қызметі шектеле бастады. Билікпен бірге келген жаңа терминдер ықпалының нәтижесінде тілде болғанмен, ресми қолданыстағы белсенділігі төмендеген байырғы атаулардың бойларында көнеру үдерісі басталды, антропонимдердің тұрақты компоненттері қатарынан орын тепті. XVIII ғасырда жалпы лексикалық құрамы жағынан олар түркілік төл және орта ғасырларда енген араб, иран тілдерінің элементтерінен құралды. Түркілік формалар: *бай, бек, би, бахадүр, батыр, тархан, ханым, ханша*; араб тілінен енгендер: *әмір, қажы, мәлік, молда, сопы, сұлтан, шайқы*; иран тілінен енгендер: *қожа, шаһ*. Кірме тұлғалардың барлығы қазақ тілінің дыбыстық заңдарына сәйкес өзгеріп, жаңаша формаларға ие болды [8, 207-212].

Ілгеріде аталған *бай, бек, би, бахадүр, батыр, тархан, ханым, ханша, әмір, қажы, мәлік, молда, сопы, сұлтан, шайқы, қожа, шаһ* т.б. негізінен антропонимдік қолданыста белсенділігі төмендемеген тұлғалар қатарына жатады. Бахадүр, Тархан, Сопы секілді бір-екілі түрлері болмаса, негізінен түрлі компоненттер жалғап, жаңа есім жасауға бейімделген. Қазіргі қазақ антропонимдік қорындағы күрделі тұлғалылар компоненттерінің елеулі бөлігін осы көне лауазым атаулары құрайды. Дыбыстық өзгеріске түскендері де бар: ***шайқы*** – Шайқы, Нұршайық, Әділшайық; ***шаһ*** өзгеріп, *ша-, шай-* түрінде тұлғаланды: Батырша, Боранша, Дайырша, Жақанша, Жанша; Шаймұрат (Шаһимұрат), Шайсұлтан (Шаһисұлтан), Шаймерден (Шаһимардан) т.б. Тұрақты қолданысының нәтижесінде түрлі компоненттермен бірігу арқылы жаңа есімдер жасау мүмкіндігі де жан-жақты қалыптасты.

Қазіргі кезде қазақ есімдерінің құрамындағы *бай, бек, би, хан* секілді компоненттер кейде есім жасаушы жұрнақ қызметінде де көрінеді. Бұл қоғам дамуымен сабақтас өзгерістердің нәтижесі, лингвистикалық тұрғыдан лексикалық мағынаның солғындап, грамматикалық бояуының қоюлануынан туындап отырған құбылыс. Лауазым атаулары өзінің негізгі қызметі мен түпкі мағынасынан алшақтағанымен, антропонимжасамдық белсенділігі төмендемей бүгінгі күнге жетіп отыр. Көптеген сөздермен бірігіп, жаңа есімдер жасауға қабілетті күйін сақтаған. Бастапқы мағынасында жұмсалуы мен есімжасамдық қызметте жұмсалудың айырмашылығы бар. Есім жасау мақсатындағы қолданыста олардың антропонимдік қордағы жаңа қызметі көрінеді, яғни компоненттер бірігіп жаңаша бір үлгілерді құрайды. Мысалы, Байболат, Бекасыл, Нұрғожа т.б. сол лауазым атауларының жалпы есімдермен бірігіп кісі есімін жасауы болса, Мырзабек, Бимолда, Сұлтанхан, Молдақұл, Әміршайық, Батырша (Батыршаһ) т.б. лауазым атауларының бір-бірімен бірігіп есімжасауы. Антропонимдік құрылымдық жүйе бұл орайда өзінің заңдарына бағындыра отырып, лауазым атауларын жаңа үлгілер жасауға қолданып отыр. Күрделі тұлғалылардың көне түркілік үлгілері төмендегідей:

1-компонентті	**2-компонентті**	**Көп компонентті**
Abïč	Aburču tutuŋ	Aq baš atïq
Abïq	Adaj tutuŋ	Arslan sïq toγrïl
Ačqï	Adï jekä	Barmaqlïq čosun bilig

Ačïq	Aj ölütči	Bars qan saŋun
Ajas	Aj qaγan	Beg nemir quz

Күрделі тұрғалы есімдердің құрылымдық өлшемі бүгінгі таңда екі түрлі негіз арқылы жасалып жүр. Салыстырып қарасақ, тілде бұрыннан қалыптасқан көне түркілік үлгілерге ұқсас келеді. Бірі – айтылуы да, мағынасы да көркем есімдер, екіншісі – құрамында әртүрлі ақпаратты қамту мақсатында қойылған жасанды тұлғалар. Соңғысы жазылу нормасы, құжатқа сыйымдылығы, айтылуы (баланы атау) бойынша бүгінде өз шешімін таппай отырған мәселелердің қатарында тұр. Түрлі компоненттердің бірігуімен жасалған жаңа үлгілер құрамы тым күрделі. Мысалы, Абылайханбейбарыс, Мұхтаршахан, Бекзатсаттархан, Мухаматабдульахап, Константаймсейсар, Маржансұлукұндыззада, Акпантокпантураркожа, Нұрайнагүлбақсайран, Ертең Жаңа жыл, НұрӘбиНаз, Ева-Арабелла, Бауыржанмомыш, Биллклинтонбек т.б. [9]. XXI ғасырдағы талап басқаша. Қойылып жатқан есімдер қысқа, көркем мағыналы әрі атап тұрған адамның да, иеленіп жүрген адамның да көңіл-күйіне кері әсер бермеуі шарт. Құрылымдық жүйесіне мән бергенде тарихи негізі мен қазіргі қолданыстағы нұсқалардың үздік үлгілері басшылыққа алынуы тиіс. Ілгеріде тоқталып өткеніміздей көне түркі есімдерінің ішінде де күрделі тұлғалылардың болғаны рас, алайда олардың көпшілігі лақап есімдер, ресми түрде солай болғанмен, күнделікті өмірде оларды қалай атағаны бізге толық белгісіз. Сонымен қатар, ол дәуір мен бүгінгі есімқолданыстың айырмашылығы үлкен, сондықтан әр дәуірдің кейінгіге қалдырған тамаша үлгісі ғана жалғастық табуы тиіс. Шұбалаңқы есімдер қазіргі жағдайға сәйкес келе бермейді, сондықтан антропонимдік өзектің негізін құраушы элменттердің қатарына да жатпайды, яғни қазақ есімі деген ұғымға жат.

Кірме тұлғалардың құрылымдық игерілуі. Күрделі тұлғалыларға тән біріктіру мен тіркестіруге бейімделген құрылымдық жүйе кірме есімдерді де өз заңдарына бағындырып, жаңа есімдер жасауға ықпал етеді. Көне түркі тілінен жеткен төл компоненттер және кірме сөздерден болған кісі аттарының өзара қарым-қатынасы осы жүйенің бір көрсеткіші. Ілгеріде атап өткеніміздей, хан, бай, бек, би т.б. көптеген түркі тілдеріндегі антропонимдік компоненттер кірме сөздермен бірігіп, жаңа формаларды жасау арқылы өзара қарым-қатынасқа түсті. Мысалы, Әбілхан, Әліби, Хамзабек, Дәуітбек, Торымжан, Қожағапан (екінші компоненті Қапан), Мұқағали, Аршагүл, Ақынбек, Көдекбай, Айжан т.б. секілді екі компонентті кісі аттары кірме және байырғы түрік сөздерінің бірігуінен жасалып тұр. Сонымен қатар, тек кірме сөздердің өзара бірігуінен жасалатын антропонимдер де бар. Мысалы, екі компоненті де араб тілінде: Ырысжан, Нұрәлі, Хақназар, Құрманәлі, Ғалымжан т.б.; екі компоненті де *парсы тілінде*: Досқожа, Досмырза, Есқожа, Досжан, Ақынжан есімдері; *араб-еврей* тілдерінің бірігуінен Исахмет, Жүнісқали, Дәуітәлі, Нұржүсіп, Исағали, Исалы; *еврей-парсы* сөздерінің бірігуінен жасалған: Жүсіпақын, Мырзажүсіп, Досмайыл; *араб-парсы* сөздерінің бірігуінен жасалған: Бақытжамал, Рақымжан, Нұрақын, Есқали, Досалы, Нұрғалым, Нұрсерік т.б. есімдерді осы топқа жатқызуға болады. Бұл антропонимдердің құрылымдық жүйесіне тән ерекшелігін көрсетіп тұрған басты белгі, олардың ұлттық санамызға сіңісті болғандығымен қатар, әсіресе ат қоюдағы қалыптасқан (біріккен тұлғалылардың жасалуы) дәстүрімізге сай өзіндік сипаттағы құрылымы. Яғни, екі компоненті де өзге тілден болғанмен, олардың дыбыстық жағынан игеріліп және екі компоненттің бірігіп бір есімге айналуы қазақ тілінің антропонимжасамдық құрылымына тән құбылыс.

Құрылымдық жүйеге тән басты ерекшеліктердің келесі бірі – *компоненттер орын тәртібінің еркіндігі*. Күрделі тұлғалылар бірігу жолымен де, тіркесу жолымен де жасалады, алайда олардың барлығы тілдің байланысу заңдарына бағына бермейді. Қазақ тілінің синтаксистік талаптары бойынша етістіктер баяндауыш мүше ретінде екінші орында тұруы тиіс болса, Бердібек, Келгенбай, Тұрарбек, Тоқтамұрат секілді есімдердің жасалуында осы заңдылық бұзылады, алайда екінші жағынан бұл кісі есімдеріне тән ерекшеліктің де көрсеткіші. Компоненттердің қолданыстағы тұрақтылығы кез келген сөз табына қатысты

сөзді заттандырады, сөйтіп жасалымды тіркесуден гөрі қатар тұрып бірігу тәсіліне жақындатады. Компоненттер табиғатындағы тұрақтылық, дербестік, орын тәртібіндегі еркіндік ұзақ уақытты қамтитын тарихи үдерістің нәтижесі. Оның алғашқы белгілері көне түркі тарихи жазба ескерткіштерінде кездеседі. Осы дереккөздерден алынған төмендегі есімдердің құрамындағы компоненттер бірде басында, бірде ортасында, енді бірде соңында келеді.

БАСЫНДА	ОРТАСЫНДА	СОҢЫНДА
Apa tarqan	**Öz apa tutuq**	**Qul apa** (Құл апа)
Bilgä talui	**Čik bilgä čikši**, **Ïnanču bilgä qaγan**, **Kül bilgä qaγan**	**Oγuz bilgä**, **Öz bilgä**, **Taj bilgä**, **Töläš bilgä**
Qara tojïn (ДТС).	**Baš qara χan**, **Buγa qara χan** (Буғра қара хан), **Mïsïr qara quz** (Мысыр қара қуз), **Qalïŋ qara ačï** (ДТС)	**Altun qara**, **Bujan qara**, **Bürlük qara**, **Miŋ qara**, **Ögrünč qara**, **Qïtï qara** т.б. (ДТС)

Орын тәртібінің еркіндігі құбылысы бүгінге дейін жалғасып келеді: Байжұма – Жұмабай, Байсұлтан – Сұлтанбай, Қарабай – Байғара, Досжан – Жандос, Досай – Айдос т.б. деп жалғастыра беруге болады. Осы секілді есім сыңарлары мағыналары жағынан бірдей болғанмен, жеке есім ретінде әр басқа. Мысалы, Байжұма мен Жұмабайдың екеуі де жұма күні туған бала деген мағына береді, бірақ екеуі екі түрлі есімдер – Жұмабай есімді баланы Байжұма деп атауға болмайды. Орын тәртібінің еркіндігі есімжасамдағы ерекше бір құбылыс. Оны қазақ халқының ат қою шығармашылығындағы бүгінгі күн үшін де аса маңызды жетістік деп бағалауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көне мен бүгінгінің арасын жалғастырып тұрған негізгі өзек, яғни белгілі бір антропонимдік компоненттер әр дәуірде басқа бір сөздермен бірігіп, жаңа есімдер жасап келе жатыр. Есімдердің көне түркі дәуірлерінде *Ай қаған*, XV-XVII ғасырларда *Айшешек*, XXI ғасырда *Айзере* секілді түрлері жасалды десек, құрамындағы сөздердің барлығы тілде бұрыннан бар, тек бірігу түрі ғана жаңа, демек жаңа есім пайда болды. Осы үлгі арқылы қазіргі кезде қазақ есімдері мөлшерінің өте молдығын, сонымен қатар әрі шағындығын да шамалаймыз. Ұйғыр есімдерін зерттеген ғалым В.А.Никонов есімжасамдағы жиі қолданылатын сөздерге назар аударып, 30 компоненттен 870 есім жасауға болатынын айтады [10, 192]. Қазіргі қазақ есімдерінің материалдарына талдаулар жүргізгенде **Бай**- түбірінен басталатын Байахмет, Байбақты, Байбосын, Байбота, Байдабек, Байдос, Байдібек, Байжомарт, Байжұма, Байжігіт, Байзақ, Байкен, Байқара т.б. 700-ге жуық, осы сөзбен аяқталатын Білімбай, Боранбай, Ботбай, Бөгенбай, Бурабай, Бүркітбай, Беделбай, Емелбай, Жақсыбай, Жалғасбай т.б. секілді 800-ге жуық; **Бек** – түбірінен басталатын Бекмеш, Бекмолда, Бекмұқамбет, Бекмұрат, Бекмұрза, Бекмырза, Бегназ, Бегназар, Бекнар, Бегнияз, Бексейіт, Бексұлтан, Бекташ, Бекшора т.б. секілді 200-ден аса; осы сөзбен аяқталатын Әзімбек, Әлденбек, Әлібек, Әлімбек, Әуезбек, Әуелбек, Әшімбек, Әшірбек, Байбек, Бостанбек, Білімбек, Білісбек, Дүйсенбек, Еділбек, Ерденбек т.б. секілді 360-қа жуық есім жасалғаны анықталды. Сол секілді «хан» тұлғасы қазақ тілінің қ дыбысымен келетін еркелету мәнді *-қан (-кен)* қосымшамен тоғысып, ортақ жаңа бір формаға ие болды. Осы форманың жалғануымен, яғни соңғы компонент ретінде бірігуімен 273 есімнің жасалғаны анықталды. Алайда бұл біз жинаған материалдар көлемі ғана, оны соңғы дерек деуге болмайды. Бүгінге дейін қолданысқа түскен есімдердің толық санын анықтау мүмкіндігі туса, бұл сан әлі де толыға түсуі мүмкін, сонымен қатар антропонимжасам заңдылықтарының, соның ішінде компоненттер орын тәртібінің аясында алдағы болашақта әлі де талай жаңа тұлғалардың жасалатыны белгілі.

Құрылымдық жүйе тұрғысынан алғанда, кісі есімдерінің сөздігін жасауда біз қандай мәселеге назар аударуымыз керек? дейтін сұрақ туындайды. Жұртшылыққа дәстүрлі құрылымдық жүйенің екі жолын ұсынуға болады: 1) тұрақты әр компоненттің мағынасына жеке түсінік беру, ішінен қалағанын алып, жаңа үлгілерді жасау еркін әркімнің өз таңдауына қалдыру; 2) Сөздіктерде дәстүрлі үлгілерді басшылыққа алу, оның ерекшелігі – көптеген тарихи тұлғалардың есімдері солардың ішінде. Ақсұлтан, Ағжол, Бауыржан, Бекболат, Дінмұхамет, Қасым, Нұрсұлтан т.б. тарихи тұлғалардың есімдері. Олардың компоненттерінің орнын ауыстырып, қысқартып немесе басқаша құрылымдауға болмайды, ол жағдайда тарихи тұлғалардың есімдері болудан қалады. Құрылымы бойынша, қазақ есімдерінің алдағы болашағы да осы аталған екі бағыт бойынша айқындалады. Бірі – ұлы адамдардың есімдері; екіншісі – халық шығармашылығындағы ізденістер. Екеуі де маңызды. Қазақ есімдерінің алдағы болашағы осы дәстүрдің қалай жалғасатынымен де байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Москвич В.А. Машинное конструирование личных имен // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – Москва: «Наука», 1970. – 344 б.

Moskvıch V.A. Mashınnoe konstrýırovanıe lıchnyh ımen // Lıchnye ımena v proshlom, nastoıaem, býdýem. – Moskva: «Naýka», 1970. – 344 b.

2 Махпиров В.У. Имена далеких предков. – Алматы: «Институт востоковедения МН-АН РК», 1997. – 302 б.

Mahpırov V.Ý. Imena dalekıh predkov. – Almaty: «Instıtýt vostokovedenıa MN-AN RK», 1997. – 302 b.

3 Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – Москва: – Наука, 1985. – 208 с.

Baskakov N.A. Tıýrkskaıa leksıka v «Slove o polký Igoreve». – Moskva: – Naýka, 1985. – 208 s.

4 Бекжан О.Д. Түркі күлбізік жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. – Алматы: Қазығұрт», 2015. – 368 б.; 302 с. Добродомов И.Г. Улу (г) бий // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: «Ғылым», 1990. – 400 с.

Bekzhan O.D. Turki kulbizik zhazba eskertkishteri tilining semiotika-semantikalyq negizderi. – Almaty: "Qazygurt", 2015. – 368 b.; 302 s. Dobrodomov I.G. Ulu (g) bii // Problemy etimologi tiurkskih iazykov. – Alma-Ata: «Gylym», 1990. – 400 s.

5 Добродомов И.Г. Улу (г) бий // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: «Ғылым», 1990. – 400 с.

Dobrodomov I.G. Dobrodomov I.G. Ulu (g) bii // Problemy etimologi tiurkskih iazykov. – Alma-ata: «Gylym», 1990. – 400 s.

6 Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. – Горно-Алтайск: «Ак Чечек», 2005 г. – 504 б. Бекжан О.Д. 344 б.

Slovar altaiskogo I aladagskogo narechi tiurkskogo iazyka. – Gorno-Altaisk: «Ak Chechek», 2005. – 504 b.

7 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: «Наука», 1978. – 350 с.

Sevortian E.V. Etimologicheski slovar tiurkskih iazykov. – Moskva: «Nauka», 1978. – 350 s.

8 Ергазиева Н.И. Система казахских антропонимов в деловых документах XVIII – начала XIX в. // Тюркская ономастика. Алма-Ата: «Наука», 1984. – 248 б.

Ergazieva N.I. Sistema kazahskih antroponimov v delovyh dokumentah XVIII – nachala XIX v. // Tiurkskaia onomastika. Alma-Ata: «Nauka», 1984. – 248 b.

9 Алданов Қ. Ес кетірер есімдер // https://massaget.kz/blogs/19646/ 30.12.2019 ж.

Aldanov Q. Es ketirer esimder // https://massaget.kz/blogs/19646/ 30.12.2019 ж.

10 Никонов В.А. Личные имена современных уйгуров // Тюркская ономастика. – Алма-Ата: «Наука», 1984. – 248 с.

Nikonov V.A. Lichnye imena sovremennyh uigurov // Tiurkskaia onomastika. – Alma-Ata: «Nauka», 1984. – 248 s.
Қысқарған сөз: ДТС – Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – (XXXVIII) 676 с.
***Qysqargan soz**: DTS – Drevnetiurkskii slovar. – Leningrad: Nauka, 1969. – (XXXVIII) 676 s.*

Материал 05.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

Moskvich B.A. Machine construction of personal names // Personal names in the past, present, and future. – Moskva: “Nauka”, 1970. – 344 p.
2 Mahpirov V.U. Imena dalekih predkov. – Almaty: «Institute of Oriental Studies MS-AS RK», 1997. – 302 p.
3 Baskakov N.A. Turkic vocabulary in “The word about Igor's regiment” – Moskva: – “Nauka”, 1985. – 208 p.
4 Bekzhan O.D. Semiotics and semantic foundations of the language of Turkic kulbizik written monuments. – Almaty: “Qazygurt”, 2015. – 368 p.; Dobrodomov I.G. Ulu (g) bii // Problemy etimologi tiurkskih iazykov. – Alma-Ata: «Gylym», 1990. – 400 s.
5 Dobrodomov I.G. Ulu (g) bii // Problems of etymology of the Turkic languages. – Alma-Ata: «Gylym», 1990. – 400 p.
6 Dictionary of Altaic and aladag dialects of the Turkic language. – Gorno-Altaisk: «Ak Chechek», 2005. – 504 b.
7 Sevortian E.V. Etymological dictionary of Turkic languages. – Moskva: «Nauka», 1978. – 350 s.
8 Ergazieva N.I. The system of Kazakh anthroponyms in business documents of the XVIII – early XIX centuries // Tiurkskaia onomastika. Alma-Ata: «Nauka», 1984. – 248 s.
9 Aldanov Q. Random names // https://massaget.kz/blogs/19646/ 30.12.2019 y.
10 Nikonov V.A. Personal names of modern uighurs // Turkic onomastics. Alma-Ata: «Nauka», 1984. – 248 s.
Abbreviated word: DTS – Dictionary of ancient turkic. – Leningrad: “Nauka”, 1969. – (XXXVIII) 676 s.

Антропонимческая основа и морфологическая преемственность

Б. Абдуалиұлы
Евразийский национальный университет имени Л.Н Гумилева, г. Нур-Султан, 010000,
Республика Казахстан

В статье рассматривается один из компонентов антропонимических закономерностей – проблема структурной системы. Структура рассматривается в двух направлениях: первое – это способность окончаний преобразовывать слова в имена. Есть окончания, которые были вовлечены в создание личных имен с древних тюркских времен. В каждую эпоху они присоединяются с разными словами и создают новые личные имена. Второе – это порядок компонентов. Например: жума, бай, нур, ай, хан, торе и т.д. Когда меняются эти компоненты местами, появляются новые имена, такие как Жумабай – Байжума, Нурай – Айнур, Ханторе – Торехан и др. Это является установленным историческим механизмом в создании новых личных имен. В рамках этого явления сравниваются древние и новые имена, выявляется их место в формировании новых закономерностей и утверждается, что структурная система личных имен также оказывает существенное влияние на пополнение антропонимического фонда.

Материал поступил в редакцию журнала 05.11.2020

Anthroponymic basis and morphological continuity

B.Abdualiuly
L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article considers one of the components of anthroponymic patterns – this is the problem of the structural system. The structure is considered in two directions: the first is the ability of endings to convert words into names. There are endings that have been involved in creating personal names since ancient Turkic times. In each era, they join with different words and create new personal names. The second is the order of the components. For example: Zhuma, Bai, Nur, Ay, Khan, Tore, etc. When these components change places, new names appear, such as Zhumabay – Baizhuma, Nurai – Ainur, Khantore – Torekhan, etc. This is an established historical mechanism in creating new personal names. The article compares ancient and new names about the features of this phenomenon, reveals their place in the formation of new patterns and claims that the structural system of personal names also has a significant impact on the replenishment of the anthroponymic fund.

Received: 05.11.2020

ӘОЖ 372.801. Б20

Т.Р.Абдықадырова [1], А.А.Баимбетова[2], **Э.А.Шаханова** [3]
[1]п.ғ.д., профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-5716-6891. E-mail: tursynai_1959@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-0845-6518. E-mail: sa.baimbetova@gmail.com
[3]магистр, аға оқытушы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-1700-9533. E-mail: shakhanova_elmira@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАСЫНДАҒЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ ЖАСАЛЫМ ҮЛГІЛЕРІ

Бұл мақалада автор қазақ тілі дыбыстарын топтастырудың басты моделін жасаған. Оқулықтар мен оқу-құралдарының құрамында фонетикалық көрнекті құралдардың тапшылығы туралы пікір айтқан. Қазақ тілінің фонетика-фонологиялық абстракты заңдылықтары кесте, сызба сурет және құрастырма фигуралар түрінде нақтыланбаса қазақ қолданба лингвистикасының дамуына жағдай жасалмайтындығы сөз болған. Сондықтан да, мақалада, сызбалар үлгі ретінде көрсетілген. Фонетикадағы жіктелім реті ғылыми тұрғыдан сараланған. Дыбыстардың жасалым, айтылым және естілім сипаттамасын анықтаған. Сонымен бірге, жеке дыбыстардың жасалым сипаттамасы берілген. Дыбыс пен дыбыс өзара жіктелді және моделі көрсетілді, дыбыс топтары мен өзара жіктелді және моделі көрсетілді. Сөйтіп дауысты-дауыссыз топтардың деңгейіне дейінгі артикуляциялық сипаттамалар беріліп, моделдер жасалды.

Кілт сөздер: грамматика, артикуляция, модель, фонология, жасалым, айтылым, естілім.

КІРІСПЕ

Осы күнге дейінгі қазақ фонетика ғылымының өзінше даму ерекшелігі болды. Қазақ фонетикасы, негізінен, теориялық тілтаным (лингвистика) бағытында, сондай-ақ оқу әдістеме мұқтажына лайық зерттеліп келді. Бұл бағыттағы зерттеу нәтижелерінің, сөз жоқ, жалпы түркологияның құрамындағы қазақ тілтанымы үшін үлкен маңызы болды. Қазақ тілі дыбыстарының құрамын анықтап, жүйесін сипаттап шыққан еңбектер мол. Әрине дыбыс құрамы мен оның жүйесін анықтауда ғалымдар арасында ортақ пікір жоқ. Дауысты және дауыссыз дыбыстардың саны жайлы да, олардың жасалымы (артикуляциясы) жайлы да осыны айтуға болады.

Ендігі жерде қазақ фонетикасының алдына жаңа міндеттер мен талаптар қойыла бастады. Себебі жер-жердегі ел мен елдің, ұжымның, ғалым мен ғалымның, маман мен маманның араласымы күшейді. Өзара мәлімет алмасу кеңейді. Ендеше кімге болса да (бала мен ересек, оқушы мен маман) жаппай тіл (тілдерді) үйрену бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналды. Осыған орай қазақ тілін оқытудың әдістемесін дамыту, оның мүмкіндігін арттыру, оқулықтар мен оқу-құралдарын дайындау сықылды қозғалыс басталды.

Қазақ фонетикасындағы дәстүрлі сипаттама зерттеулердің нәтижесі мұндай үрдіс қозғалыстың талабын қанағаттандыра алмай қалып жатыр. Сондықтан да қазақ тілінің дыбыс құрамы мен оның жүйесін, қазақ тілдегі өзіне тән дыбыстық ерекшеліктерін, тілдегі дыбыс құбылыстарын абстракты түрде сипаттап емес, көрнекті және нақты түрде көзге елестетіндей етіп беру керек болып отыр. Оған тек сызба және құрастырма көрнекті құралдар, сондай-ақ ойын құралдар т.б. арқылы ғана жеткізуге болады. Оқулықтар мен оқу-құралдарының құрамында фонетикалық көрнекті құралдардың тапшылығын да байқауға болады.

Осының бәрі қазақ фонетикасы саласындағы зерттеулердің де бағыт-бағдарын өзгерте бастады, жаңа әдіс-амалдар іздестіруге тура келіп отыр. Сөйтіп әлемдік тілтаным әлдеқашан ден қойған қолданба лингвистикаға қазақ тілтанымның да бет бұруы бүгінгі күннің талабынан туындап отыр. Қазақ тілінің фонетика-фонологиялық абстракты заңдылықтары кесте, сызба сурет және құратырма фигуралар түрінде нақтыланбаса қазақ қолданба лингвистикасының дамуына жағдай жасалмайды. Қазақ фонетикасындағы зерттеулердің осылай ойыса бастағаны да сондықтан.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тілі дыбыстарының құрамы (состав) дегенде сол тілімізге тән төл дыбыстардың жиынтығын (санын) айтамыз. Ал қазақ тілі дыбыстарының жүйесі (система) дегенде сол дыбыстарға тән жасалым (артикуляциялық) белгілердің жиынтығын айтамыз. Мысалы, бір дыбыс *дауысты* болса, екінші дыбыс *дауыссыз.* Екеуінің белгісі екі түрлі. Бір дауысты ашық болса, екінші дауысты қысаң. Белгілері тағы да екі түрлі. Бір дауыссыз қатаң болса, екінші дауыссыз ұяң. Бұлардың да белгілері екі басқа. Өзге дыбыстар да дәл осылай бір – бірінен басы ажыратылып отырады.

Модель дегеніміз (французша modele, латынша modulus мера, образец) «схема... какого-либо явления или процесса в природе или обществе» [1, 45]. Лингвистикада болса «искусственно созданное лингвистом реальное или мысленное устройство, воспроизводящее, имитирующее своим поведением (обычно в упрощенном виде) поведением какого-либо другого («настоящего») устройства (оригинала) в лингвистических целях» [1, 47] деп түсінеміз.

Модельдеу дегеніміз «построение 4моделей реально существущих предметов и явлений». Белгілі құбылыстың немесе заңдылықтың сызба не заттай үлгісін жасау болып табылады.

Сонымен модель дегеніміз белгілі-бір заттың немесе құбылыстың ықшамдалған, қарапайым көрнекті үлгісі. Модельдің құрамында сол түпнұсқаға (оригинал) тән белгілердің бәрі сақтала бермейді. Модельде ең маңызды деген белгілер ғана сақталады. Жоғарыда «в упрощенном виде» деп арнайы ескеріп отыр.

Модельдеу әдісін ғалымдар бірнеше ғасырлар бойы пайдаланып келеді. Кезінде XV ғасырда өмір сүрген Леонардо да Винчи модельдеудің маңызын жақсы түсінген. Сондай-ақ модельдеу әдісін Г.Галилей, И.Ньютон да пайдаланған. Шынайы затқа қарағанда модельмен эксперимент жасау ыңғайлы әрі арзанға түскен.

Модельдеу әдісі - ғылыми танымның зерттеу объектілерін, олардың модельдерін жасап, зерделеу арқылы танып-білу әдісі. Бұл әдіс кез келген затты жылдам, неғұрлым тиімді тәсілмен зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар модель зерттеліп жатқан объектінің субъект баса көңіл қойып отырған қасиеттерін жоғары дәлдікпен бейнелей алады.

Модель мен фонетикалық ғылыми еңбектердің құрамындағы иллюстратив материалдың (график, схема, сурет т.б.) арасында айырым бар. Модель өте дәл болмайды, фонетикалық құбылыс немесе заңдылықты шамалап көрсетеді, оның басты белгілерін шартты түрде алады, араларында қарапайым ғана ұқсастық болады. Ал иллюстратив график, схема, суреттер өте дәл болу керек. Олардың негізінде сандық өлшемдер жатады. Сондықтан олардың құрамында бірлі-жарым белгілер жетіспей жатса немесе дәл көрсетілмей жатса, ол кемшілік болып саналады.

«Қазақ грамматикасында» дыбыстардың артикуляциясы мен олардың сипаттамасы бір трафарет үлгімен жүйелі берілген. Дыбыстардың формаль белгілері анық көрсетілген. Модель үлгілерге салуға ыңғайлы.

Әр тілдің дыбыс құрамы сол дыбыстардың өзара жүйелі байланысы арқылы ғана анықталады. Ал жүйелі байланыс дыбыс белгілерінің өзара сабақтас тізбегінің арқасында ғана іске асады. Содан барып тіл дыбыстарының жүйесі құрылады. Әр тілдің өзіне ғана тән дыбыс құрамы мен дыбыс жүйесі болады. Сол сияқты қазақ тілінің де өзге тілдердің дыбыс құрамы мен дыбыс жүйесіне ұқсамайтын өзіндік дыбыс құрамы мен дыбыс жүйесі бар. Тілдің дыбыс жүйесі дегеніміз айырым белгілердің өзара сабақтастығы мен өзара байланысы болып табылады. Қазақ тілі дыбыстарының айырым белгілерінің құрамы өте күрделі. Айырым белгілердің қайшы, тізбек деп аталатын топтары бар. Қазақ тілі дыбыстарының айырым белгілерінің бір тобын қарсы [айырым] белгілер деп атаймыз. Қарсы айырым белгілер жұптасып тұрады және олардың фонетикалық (жасалым, айтылым, естілім) көрсеткіштері барлық уақытта бір-біріне қарсы болады:

– жасалым (артикуляциялық) тұрғысынан сөйлеу мүшелерінің қатысы (жасалу орны, жасалу тәсілі немесе дауыс желбезегінің қатысы) бір-біріне кереғар болады;

– айтылым (акустикалық) тұрғысынан физикалық (бедертаңбаның - спектограмманың, әуентаңбаның интонограмманың және толқынтаңбаның - осциллограмманың) көрінісі бір-біріне кереғар болады;

– естілім (перцепциялық) тұрғысынан үн түйсінім әсері бір-біріне кереғар болады.

Қазақ тілі дыбыстарын топтастырудың басты белгісі дауыс желбезегінің (дауыс шымылдығы, дауыс жарғағы деп фонетикалық әдебиеттерде әртүрлі атала береді) қатысы болып табылады. Дауыс желбезегінің қатысы арқылы қазақ дыбыстарын алдымен дауысты-дауыссыз деп, сонан соң қатаң-ұяң үнді деп бөліп аламыз. Бұл дәстүр фонетикадағы жіктелім реті.

Сонымен дыбыстарды дауыс желбезегінің қарай жіктеп алайық.

Қазақ дыбыстарының белгілі бір тобын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді (қатыспайды). Дауыс желбезегінің қатысынсыз жасалатын дыбыстар: П, Т, Қ (-К), С, Ш. Ендеше бұл дыбыстар тербеліссіз (немесе қатаң) деп аталады. Дәстүрлі фонетикада «дыбыс тек салдырдан тұрады деп анықтама беріледі. Салдыр термині, өзінің атынан көрініп тұрғандай, дыбыстың жасалымына емес, керісінше айтылым-естіліміне қатысты. Ал қазіргі жүргізіліп отырған талдау дыбыстардың жасалымына қатысты, ендеше салдыр терминін бұл тұста пайдалануға болмайды деп есептейміз. Біз болсақ, қазақ фонетикасындағы жаңа үрдістің ізімен тербеліссіз (қатаң) деген жасалымды пайдаланып отырмыз[6]. Сөйтіп дауыс желбезегінің тек қатаңдарға ғана баланысты фонетикалық ұғымды пайдаланған жөн.

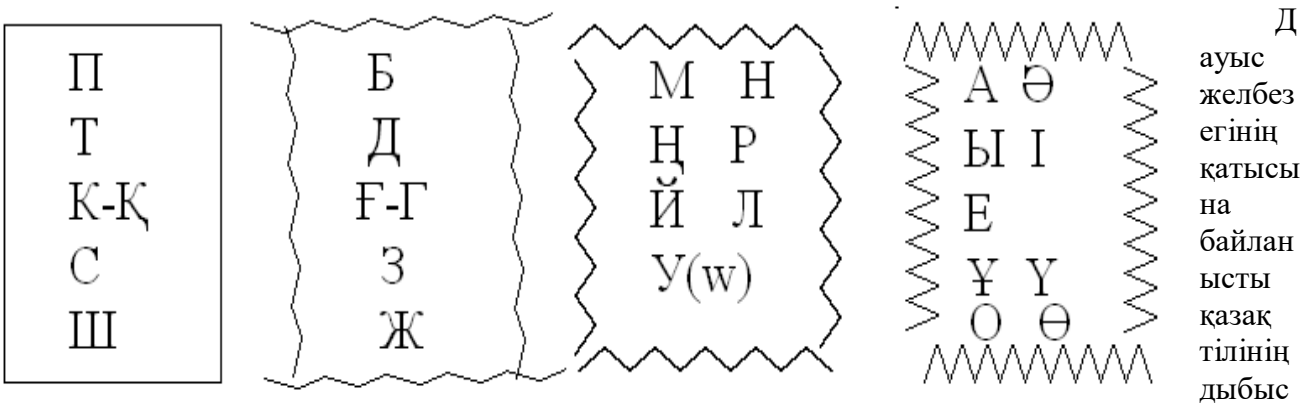

Дауыс желбезегінің қатысына байланысты қазақ тілінің дыбыстары толымды/толымсыз қарсы белгілері арқылы екі топқа жіктеледі. Бұл жерде дыбыс жіктелімінің басты айырым белгісі ретінде дауыс желбезегінің (дауыс жарғағы немесе дауыс шымылдығы деп те аталады) тербеліс ауқымы (ені) алынады. Сондықтан да дауыс желбезегінің тербеліс ауқымын белгілеу үшін жаңа атау (термин) алуға тура келеді.

Дауыс желбезегінің толық тербелімі арқылы жасалған дыбыстарды толымды дыбыстар деп атаймыз. Дауыс желбезегінің толық тербелімі арқылы жасалған дыбыстардың артикуляциялық белгісі толымды болады.

Дауыс желбезегінің толық тербелмеуі арқылы жасалған дыбыстарды толымсыз дыбыстар деп атаймыз. Дауыс желбезегінің толық тербелмеуі арқылы жасалған дыбыстардың артикуляциялық белгісі толымсыз болады.

Қазақ грамматикасында синтаксис саласында толымды/толымсыз атауын пайдаланудың дәстүрлі үлгісі бар: толымды сөйлем/толымсыз сөйлем. Ендеше, толымды/толымсыз атауын фонетикалық мағынада қолдануға болады. Термин ретінде оңай және жеңіл орныгады. Өйткені ұғым мен атау бір-бірімен астасып жатыр: ұғымнан атау көрініп тұр, керісінше, атаудан ұғым көрініп тұр (термин жасаудың А.Байтұрсынұлы дәстүрі). Сонымен, толымды десек, дауыс желбезегінің толық тербелісін түсінеміз, толымсыз десек, дауыс желбезегінің толық тербелмегенін түсінеміз.

Қазақ тілінің дыбыс құрамы (дауысты-дауыссыздар) тербеліссіз (қатаң), тербеліңкі (ұяң), тербелімді (үнді) және тербелмелі (дауысты) болып төрт топқа жіктеледі.

Дауыс желбезегінің тербеліс күші барлық дыбыстар үшін бірдей емес екен. Дауыс желбезегінің тербеліс реті үдемелі немесе кемімелі болып келеді. Үдемелі реті:

– дауыс желбезегінің тыныш қалпы яғни тербелмейді - тербеліссіз (қатаң);

– дауыс желбезегі сәл ғана яғни жартылай тербеледі - тербеліңкі (ұяң).

–дауыс желбезегі едәуір яғни мол тербеледі - тербелімді (үнді)

– дауыс желбезегі барынша яғни толық тербеледі - тербелмелі (дауысты).

Дауыс желбезегі тербелісінің үдемелі желісі:

Тербеліссіз (қатаң)>тербеліңкі (ұяң)>тербелімді (үнді)>тербелмелі (дауысты).

Үдемелі желіде тербеліс күші бірте-берте өсе бастайды.

Енді алдымен дауыс желбезегінің тербеліс түрлерінің моделін жасап аламыз, сонан соң барып қазақ дыбыстарын дауыс желбезегінің қатысына қарай моделдеуге көшеміз.

Дауыс желбезегінің тербеліс түрлерін көрсететін модель түрлері төмендегідей болмақ:

–Қатаң (тербеліс)

–Ұян (тербеліңкі) 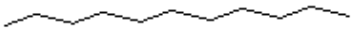

–Үнді (тербелімді)

–Дауысты (тербелмелі)

Әрбір тербеліс (толқының) қанатының ені әртүрлі. Тербеліссіз түрінің қанаты жиюлы (түзу сызық), тербеліңкі түрінің қанаты сәл ғана жайылыңқы (жартылай діріл сызық),

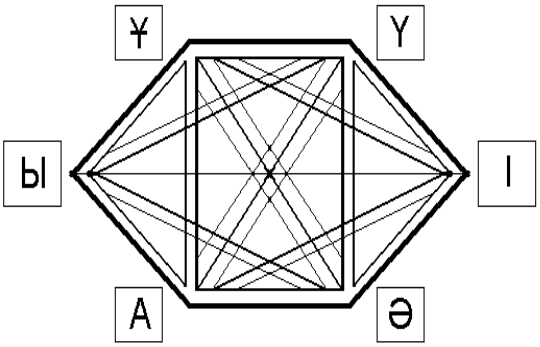

тербелімді түрінің қанаты мол жайылыңқы (жарты діріл сызық), тербелмелі түрінің қанаты толық жайылыңқы (толық діріл сызық). Тербеліс түрлерінің сызба моделіне қарап-ақ қазақ дыбыстарынң қай түріне тән екенің жазбай тануға болады. Ендеше дауыс желбезегіне қатысты дыбыс топтарын әрқайсысын өзіне тән толқын сызықтармен көмкеріп қоямыз. Сөйтіп әр топтың өзіне тән дауыс желбезегінің қатысына байланысты жасалым моделін аламыз. (Сурет 1)

Сурет 1 - Дыбыстың дауыс желбезегінің қатысына байланыст жасалым моделі

Жалпы жалаң дауысты дыбыстардың жасалым белгілерін белгілерінің жүйесі (системасы) тілдің көлденең қалпы (тілдің көлденең қатысы немесе жасалу орны), тілдің тік ерін қалпының нәтижесінен түзеледі. Сондықтан алдымен осы жасалым белгілерді жеке-жеке талдап, моделдерін жасап аламыз, сонан соң олардың басын біріктіріп, дауыстылардың жиынтық моделін жасаймыз. Ол үшін төмендегідей шартты сызықтарды пайдаланамыз:

Тілдің көлденең қалпы (үзік сызық) ----------

Тілдің тік қалпы (нүктелі үзік сызық) -.

Еріннің қалпы (нүкте сызық) .....

Сілтеме сызықтар (үздік сызық, нүктелі үзік сызық, нүкте сызық) шартты түрде дауыстылардың айрым белгілерін көрсетеді.

Енді құранды дауыстылардың мәселесіне қарастырып көрейік. Қазіргі қазақ тілі дыбыстық жүйесінде бұл дыбыстарды құранды деп қарау артикуляциялық және акустикалық белгілеріне қарай негізделген. Демек бұл дыбыстардың дара дыбыстардан басты айырмашылығы құрамында бір емес бірнеше дыбыстардың болатындығы. Әдетте дыбыстың негізгі сапасын көрсететін бөлігі алдынан акустикалық жағынан әлсіз позицияда белгілі бір дыбыстардың селбесетінін байқауға болады. Ал артикуляциялық жағынан бұл дыбыстың сипаттамасы дара дыбыстарға қарағанда әлдеқайда күрделі. О, Ө және Е дыбыстарының жасалым моделінде тұрақтылық жоқ, дара дыбыстардан айырмашылығы тек олардың фонетикалық (жасалым) табиғатында болып тұр, бұл дауыстылардың құрамын Е=йі, О=уұ, Ө=үү түрінде көрсетеміз. Байқап отырғанымыздай аталған дыбыстардың алдынан селбесетін дыбыстарға Й және У дыбыстарын аталады. Бірақ қазіргі қазақ тілінің фонологиялық зерттеулері қазақ тілінде бұл дыбыстарға сөз басталмайтынын, жалпы сөздің дұрыс танылуы үшін аталған дыбыс селбесуінің маңызы төмен екенін көрсетіп отыр

Құранды дауысты дыбыстардың жасалым белгілерін жинақтай келіп, бір қарапайым моделге сиғызуға болады (Сурет 2). Егер екі дауысты дыбыс бір сілтеме сызықпен қосылса, онда ол екеуінің арасында бір айырым белгі балғаны (ендеше ортақ белгісі де - біреу). Егер екі сілтеме сызықпен қосылса, онда ол екеуінің арасында екі айырым белгі болғаны (ендеше ортақ белгісі жоқ). Ортақ және айырым белгілердің саны әрқашан екіге тең болып отыру керек.

Сурет 2 – Құранды дауыстардың жасалым белгілер

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының толық жасалым моделі айырым белгілер жүйесін түгел және жан- жақты қамтыған. Моделге қарап қазақ дауыстыларының жасалым сипаттамасының беруге болады. Модельден ең алдымен дауыстылардың жалаң және құранды болып екі топқа бөлінетін көрінеді. Әрі қарай әр топ өзінше талданады [2,56].

Жалаң дауыстылардың тілдің көлденең, тік және ерін қалпына қарай жіктелімі көрнекі берілген. Ал құранды дауыстылардың құрамындағы тірек дыбыстың қай дауысты екені тұсындағы дауыстыдан көрініп тұр.

Қазақ тілі дауыстыларының осы жасалым моделіне енбеген дыбыстар төл дыбыстар қатарына жатпайды. Дауыссыздарды созылып , созылмай айтылуына қарап үздікті (п-б, т-д,

қ-ғ, к-г) және үздіксіз (с-з, ш-з) деп жіктейді. Үздікті дауыссыздар үздік-үздік шығады да, созылып айтылуға келмейді, үздіксіздер шұбатыла айтылады да, созып айтуға келеді. Садыр дауыссыздар жасалу орнына қарай көмей (қ, к, ғ, г), ерін (п, б) және тіс (т, с, ш,д, ж, з) дауыстары болып үш түрлі артикуляциялық болып үш түрлі артикуляциялық топқа жіктелг ен. Үздікті дыбыстар жасалу түріне қарап жабысыңқы (екі дыбыстау мүшесінің бір-біріне жабысуынан жасалатын) және жуасыңқы (екі дыбыстау мүшесінің бір-біріне жабыспай тек жуысынан туатын) болып аталады.

Қазақ тілінің жалаң дауысты дыбыстарының жасалым моделін призма түрінде беруге болады. Оған қазақ тіліндегі 6 жалаң дауысты дыбыс мүмкіндік береді. Мұнда қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың тіл қатысы бойынша жуан және жіңішке болып жіктелуі негіз болып саналады. Себебі жуан және жіңішке дауыстылар тек өз ішінде тіркесімділік қабілетке ие. Призма жалаң дауыстылардың құрамы мен айырым белгілер жүйесін өте дәл көрсетіп тұр. Мұнда жауан дауыстылар жеке үшбұрышты құраса, екінші үшбұрышқа жіңішке дауыстылар орналасады. Мұндағы А және Ә дыбыстарының екі ортақ (екеуі де ашық, езулік), бір айырым (А дыбысы жуан, ал Ә дыбысы жіңішке) белгісі бар. Сондықтан ол дыбыстар белгілі бір ортақ белгілерінің сапасы бойынша тұстасатын аймаққа орналасады. Керісінше А және І дыбыстарын салыстыратын болсақ, екі айырым (А жуан, ашық; І жіңішке, қысаң) және бір ортақ (екеуі де езулік) белгісі арқылы ажыратылады. Сондықтан А және І дыбыстары диагонал бойынша ғана байланысқа түседі. Мұндай сипаттама, мысалы Ы - Ә, Ұ - І немесе Ы - Ү дыбыстарына да тән.

Дауыссыздардың жасалым белгілерінің жүйесі (системасы) жасалу орны мен жасалу амалына байланысты болады. Ендеше алдымен дауыссыздардың осы екі белгісін жеке-жеке саралап аламыз, сонан соң екі айырым белгісінің басын қосып, дауыссыздардың жиынтық моделін жасаймыз. Ол үшін төмендегідей шартты сызықтарды пайдаланамыз:

Жасалым орны (үзік сызық) ----------

Жасалым амалы немесе тәсілі (нүктелі үтір сызық) -.-.-.-.-.-.-.-.-.-

Дауыс қатысына байланысты жасалған модельдің өз ерекшелігі бар екенін айттық. Әр моделдің пайдаланылатын туралы тағы да басқа-басқа екені жоғарыда белгілі болды. Ендеше қазақ тіліндегі дауыссыздың айырым және ортақ белгілерін бір жерден табатын модель құрастыруға тура келеді. Ондай модельдің құрамында барлық дауыссыздар жинақталады. Соның нәтижесінде қазақ тіліндегі кез-келген дауыссызды кез-келген дауыссызбен байланыстырып, арасындағы фонетикалық белгілерді таба береміз. Ондай моделдің үлгісі жинақы болады (Сурет 3).

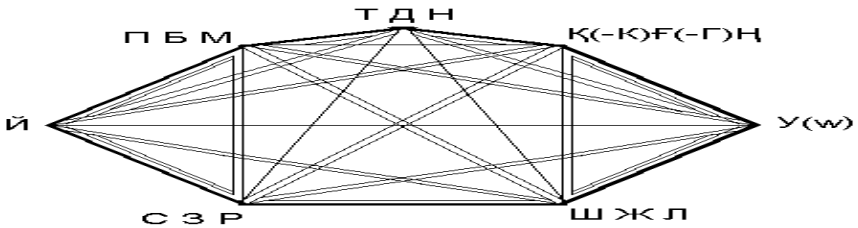

Сурет 3 - Дауыссыздардың айырым белгілерінің жиынтық моделі.

Қазақ тілі дыбыстарының құрамы (саны) мен олардың жүйесі (өзара айырым және ортақ белгілері яғни өзара байланысы) күрделі фонетикалық заңдылықтың нәтижесі екен. Жеке-жеке дыбыстардың басы қалай болса солай, еркін бірікпейді. Дыбыстар белгілі-бір фонетикалық заңдылыққа бағынады, соның нәтижесінде қазақ тілі дыбыстары болып қалыптасады [3, 74].Дыбыс құрамының даму жолын (ретін, желісін) қарастырайық:

–Жеке бір дыбыс өзі тектес бір-екі дыбыспен басы бірігіп, кішкентай бір топ құрайды;

–Сонан соң кішкентай топ өзі тектес екінші топпен басы бірігіп, кіші бір топ құрайды;

–Әрі қарай кіші топ өзі тектес екінші топпен басы бірігіп, орташа топ құрайды;

–Ең соңында орташа топ өзі тектес екінші топпен басы бірігіп, үлкен топ құрайды.

Дыбыстардың, дыбыс топтарының өзара бірігіуінің өзіндік заңы бар. Сөйтіп қазақ тілінің дыбыс құрамы қалыптасады.

Бұл жерде қазақ тілі дыбыс құрамының қалыптасу ретінің қысқа үлгісі беріліп отыр. Толық үлгісі Қосымшада беріледі. Модель ашық А дауысы мен тіл ұшы Т дауыссыз дыбысының негізінде құрылды. Ал, шын мәнінде, ол екеуінің орнына кез-келген басқа дыбысты қойып, моделдей беруге болады. Дыбыстардың сипаттама аты (ашық, тіл ұшы т.б.) орналасқан ұя (шаршы) ішіне дыбыстардың әріп таңбасын жеке немесе атымен қоса орналастыруға болады. Ондай жағдайда моделдің көрнекілігі артады.

Сонымен жеке дара дыбыс, мысалы тіл ұшы Т, алдымен жасалуына қарай тілшік Қ дыбысымен кішкентай бір топ (тоғысыңқы) құрайды. Сонан соң екеуі жуасыңқы дауыссыздармен (С,Ш) бірігіп, кіші топ (қатаң) құрайды.Енді барып қатаң дауыссыздар ұяң және үнді топтарымен бірігіп орташа топ (дауыссыздар) құрайды. Ең соңында дауыссыздар тобы дауыстылар тобымен бірігіп үлкен топ (дыбыстар) құрайды.Қазақ тілі дыбыстарының жүйесі деп отырғанымыз жеке-жеке дыбыстардың өзара бір-бірімен байланысқан реті екен. Мысалы, кішкентай деңгейде дыбыстар жеке-жеке бір-бірімен байланысады:

–Ашық А дауысты дыбысы *қысаң Ы* дауысты дыбысыман бірігіп , *езулік* дауыстылар тобын құрайды. Сөйтіп *еріндік* дауыстылардан бөлектенеді;

–Ашық А дауысты дыбысы еріндік Ұ дыбысыман бірігіп, *е/тіл арты (немесе жуан)* дауыстылар тобын құрайды. Сөйтіп тіл алды (немесе жіңішке) дауысты дыбыстардан бөлектенеді;

–П ерін дауыссыз дыбысы Т тіл ұшы дауыссыз дыбысыман бірігіп, *етоғысыңқы* дауыссыз дыбыстар тобын құрайды. Сөйтіп жуасыңқы дауыссыз дыбыстардан бөлектенеді т.с.с. Модель белгілі бір дыбысқа қатысты белгілердің бәрін түгел қамтиды және белгілердің ретін көрсетеді. Мысалы (модельдеу белгілердің ретімен жүре береміз):

А: ашық >тіл арты >езулік >жалаң >дауысты >дыбыс. Сонда ашық, тіл арты, езулік, жалаң дауысты дыбыс болып шығады. Сөйтіп дыбыстың ашық екені, тіл арты екені, езулік екені, жалаң екені, дауысты екені, дыбысты екені түгел қамтылады.

Т: тіл ұшы >тоғысыңқы >қатаң >дауыссыз >дыбыс. Сонда тіл ұшы, тоғысыңқы, қатаң дауыссыз дыбыс болып шығады. Сөйтіп дыбыстың тіл ұшы екені, тоғысыңқы екені, қатаң екені, дауыссыз екені, дыбыс екені түгел қамтылып тұр.

Қазақ тілі дыбыстарын рет-ретімен осы моделден өткізіп алып, барлық белгілерін көрнекті түрде санамалап шығуға болады.

Зерттеу барысында жеке дыбыстардың жасалым (артикуляциялық) сипаттамасы берілді және модель-сызбасы көрсетілді, дыбыс пен дыбыс өзара жіктеледі және моделі көрсетіледі. Сөйтіп дауысты-дауыссыз топтарының деңгейіне дейін артикуляциялық сипаттамалар беріліп, моделдер жасалды.

Модель қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың екі тобының басын біріктіріп тұр. Дауыстылар мен дауыссыздар өз ішінде айырым белгілеріне қатысты жіктеледі. Сонан соң топталып барып дауысты+дауыссыз болып бірігеді. Қазақ тілі дыбыстарының толық құрамы мен олардың белгілері бір жерден табылып тұр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінгі қазақ фонетикасының алдында теориялық мәселелермен қатар оқу-әдістеме жұмысын жетілдіру, фонетикалық құралдар дайындау, қазақ тілі дыбыс жүйесін компьютер технологиясына икемдеу, компьютерлік оқулықтар құрастыру, ақпарат сараптау ісін жеңілдету, қолқанат қондырғыларды қазақ тілінің негізінде дайындау т.с.с. мәселелерді шешу үшін зерттеу амалдарын қарастыруға тура келеді.

Қазақ фонетикасының тарихына жасалған шолу тіл дыбыстарының құрамын анықтауда, дыбыс артикуляциясын сипаттауда, өзге фонетикалық заңдылықтар жайында

ортақ пікірдің жоқтығын көрсетті. Мұның өзі зерттеушілер алдында (проблемалар) тұрғандығын көрсетеді.

Қазақ фонетикасы зерттеулердің бағыт-бағдарын өзгерте бастады, жаңа әдістер іздестіріліп жатыр. Сондай әдістердің бірі - модельдеу әдісі. Әлемдік тілтаным (мировая лингвистика) деп қойған қолтаңба лингвистикаға қазақ тілі мамандары да бет бұра бастады. Қазақ тілінің ережелері кесте, сызба сурет және құрастырма модель үлгісіне түсіріліп жатыр. Бұл бағыттағы зерттеулердің нәтижесі компьютер технологиясын қазақ тілінде игеріп, ақпарат сараптау (обработка информации) жұмысын автоматтандыру, оқу-әдістеме жұмысын көрнекі және түрленбе (динамичный) құралдармен жабдықтау т.б. өзекті мәселелерді шешуге жол ашады. Мәтін (текст, речь) ішіндегі формаль белгілерді анықтап, оларды пайдаланудың жолдарын Байтұрсынұлының еңбектерінен көруге болады. Ендеше қазақ мәтінін формальдау әдісінің бастау көзі сол кезеңде жатыр екен [4, 45].

Қазақ тілі дыбыстарын топтастыруда дауыс желбезегінің мәні зор екен. Өйткені қазақ тілі дыбыс құрамын дауыс желбезегінің қатысына сүйеніп қана жіктей алады екенбіз. Зерттеу барысында жеке дыбыстардың жасалым (артикуляциялық) сипаттамасы берілді және модель-сызбасы көрсетілді, дыбыс пен дыбыс өзара жіктелді және моделі көрсетілді, дыбыс топтары мен өзара жіктелді және моделі көрсетілді. Сөйтіп дауысты-дауыссыз топтардың деңгейіне дейінгі артикуляциялық сипаттамалар беріліп, моделдер жасалды.

Қазақ тілі дыбыстарының моделі олардың арасында қатаң жүйе бар екенін көрсетті. Егер бір сөйлем мүшесінің қалпы өзгеретін болса, онда екінші дыбыс пайда болады. Мұның өзі қазақ тілі дыбыстарының құрамында кездейсоқ (исключение) дыбыстың жоқ екенін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Марчук Ю.Н. Основы компьютерной лингвистики. – Москва: МПУ Народный учитель, 2000. – 226 с.

Marchýk Iý. N. Kompúterlik lıngvısıka negizderi. – Máskeý: MPÝ Halyq muǵalimi, 2000. – 226 b.

2 Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алматы: Ғылым, 1980. – 99 б.

Júnisbekov A.Qazaq tilindegi Sıngarmonızm. – Almaty: Ǵylym, 1980. – 99 b.

3 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). – Алматы: Мектеп, 1975. – 302 б.

Keńesbaev I., Musabaev Ǵ. Qazirgi qazaq tili (leksıka, fonetıka). – Almaty: Mektep, 1975. – 302 b.

4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 44 б.

Baıtursynov A. Til taǵylymy. – Almaty: Ana tili, 1992. – 44 b.

5 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Атамұра, 1999. – 581 б.

Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty: Atamura, 1999. – 581 b.

6 Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988.– 143 б.

Aralbaev J. Qazaq fonetıkasy boıynsha etúdter. – Almaty: Ǵylym, 1988.– 143 b.

7 Мырзабеков С. Қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі дистрибуциялық пен функционалдық. Филолог.ғылым.док.. дисс.автореф.– Алматы, 1998. – 39 б.

Myrzabekov S. Qazaq tili dybys júıesindegi dıstrıbýsıalyq pen fýnksıonaldyq. Fılolog.ǵylym.dok.. dıss.avtoref.– Almaty, 1998. – 39 b.

Материал 08.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Marchuk Yu. N. Fundamentals of computer linguistics. – Moscow: MPU Narodny Uchitel, 2000. – 226 p.

2 Junisbekov A. Syngarmonism in the Kazakh language. Almaty: Nauka publ., 1980. – 99 p.

3 Kenesbayev I., Musabayev G. Modern Kazakh language (vocabulary, phonetics). – Almaty: Shkolnaya STR., 1975 – 302 P.

4 Baitursynov A. Language training. – Almaty: native language, 1992. – 44 p.
5 Zhubanov K. Research on the Kazakh language. – Almaty: Atamura Publ., 1999. – 581 P.
6 Aralbayev zh. Etudes on Kazakh phonetics. Almaty: Nauka publ., 1988 – 143 P.
7 Myrzabekov S. Distribution and functionality in the sound system of the Kazakh language. Philologist.science.Doc.. diss.abstract. Almaty, 1998. – 39 P.

Т.Р.Абдыкадырова [1], А.А.Баимбетова[1], Э.А.Шаханова[1]
Артикуляционные модели звуков казахского языка
[1]Таразский региональный университет имени М. Х. Дулати, г.Тараз, 080000, Республика Казахстан

В данной статье автор создал главную модель группирования звуков казахского языка. В статье высказывается мысль о дефиците фонетических наглядных пособий в составе учебников и учебных пособий. Говорится о том, что не создаются условия для развития казахской лингвистики, если фонетико-фонологические абстрактные закономерности казахского языка не уточняются в виде таблиц, чертежей и конструктивных фигур. Поэтому в статье в качестве образца представлены чертежи. Научно проанализирован порядок классификации в фонетике. Определен характер создания, произношения и звучания звуков. Также дается характеристика составления отдельных звуков. Звуки классифицированы между собой и показаны модели звуковых групп. Кроме того, представлены артикуляционные характеристики до уровня гласно-согласных групп и разработаны модели.

Материал поступил в редакцию журнала 08.11.2020

T.R. Abdikadyrova[1], A.A. Baimbetova[1], E.A. Shakhanova[1]
Articulation models of sounds of Kazakh
[1]Taraz regional university named after M. H. Dulati, Taraz, 080000, Republic of Kazakhstan

In the article the author created the main model of grouping of sounds of the Kazakh language. It was suggested that there was a shortage of phonetic visual materials in the textbook and study guides. Said that the conditions for the development of Kazakh linguistics won`t created if the phonetic and phonological abstract patterns of the Kazakh language aren`t specified in the form of tables, drawings and constructive figures. Therefore, the article presents drawings as a sample. The order of classification in phonetics is scientifically analyzed. Defermined the nature of the creation, pronunciation and sound of sounds. The sounds are classified among themselves and models are shown, the sound groups are classified among themselves and models are shown. Thus, the articlulation characteristics were given to the level of vowel – consonant groups, models were developed.

Received: 08.11.2020

УДК 81.0

Б. Ж. Абильмажинова[1], А.Қ.Ибрайханова[2]
[1]ф.ғ.к., доцент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-3594-8235. E-mail: abilmazhinova.baldyrgan@mail.ru
[2] аға оқытушы, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-4273-8324. E-mail: akmaral_rollan@mail.ru

ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЗАМАН ТАЛАБЫНА САЙ ЖАҢА ФОРМАТТА ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада тіл мәдениетінің қазіргі заман талабына сәйкес жаңа форматта зерттелу үрдістері көрсетіледі. Бүгінгі күні тіл мәдениетінің ескі стереотипік көрінісінің бейнесінің күңгірт тартып, ұлттық құндылықтардың жаңару үрдістеріне куә боламыз. Себебі ғаламдық тұтасу, әлемдік жаңа қатынастар ұлттардың өз руханиятының ең басты өзегі – тіліне қайта қарауды қажет етеді. Халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналылығы және сауаттылығы оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс ауқымының кеңдігімен, жүйелігімен және ұтымдылығымен өлшенеді.

Әрбір атаудың мән-мағынасында халқымыздың тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, ырымы, наным-сенімі жатқандығын көреміз. Мұның өзі қазақ халқының «ғаламның тілдік бейнесін» жасаудағы танымдық ой-пікірін, дүниеге көзқарасын, болмыс-бітімін танытады. Ғаламның тілдік бейнесі, ұлттық болмысы әр этноста әртүрлі болуы этностың тәжірибесімен, білімімен байланысты екені сөзсіз.

Кілт сөздер: әлем кеңістігі, шындық болмыс, мәдени антропология, когнитивті, лингвомәдени аспектілері, лингвоэкология.

КІРІСПЕ

Тіл білімі саласында тіл құбылыстарын теориялық тұрғыдан зерделеу тілдің өркендеп дамуына, оның қолданыс бағыттарының да кеңеюіне игі әсер етеді. Тіл теориясын зерттеу тілдің функционалдық тұрғыдан қолданыс қызметтерінің одан әрі дамуына тиімді ықпал ететіні бәрімізге мәлім. Соған орай, соңғы жылдары осындай тұрғыдан тіл мәдениетінің саласына қатысты теориялық және практикалық мәліметтерді жан-жақты зерттеу, талдау әрекеті жиі көрініс беріп жүр. Тіл мәдениеті саласын терең танып, оның тілдік болмысын сипаттау, анықтау үшін осы мәселе жайында қазақ тілтануында, басқа да тілдік материалдар негізінде баяндалған мәліметтер, айтылған ой-пікірлерді жиі кездестіріп жүрміз.

Тіл мәдениеті – тілдің тарихын, ұлттың мәдениетін зерттеуде ең құнды мұра деп айтсақ қателеспейміз. Өйткені осы саланы зерттеген ғалымдардың ой-пікірлері де – осының дәлелі.

Тіл мәдениеті ертедегі өткен адамдар өмірімен тығыз байланысты. Тіл мәдениеті табиғатынан адамның тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық, материалдық, рухани және ұлттық әдет-ғұрпы, мәдени өмірі жайлы мәліметтер алуға болады.

Тіл мәдениеті тарихи ерекшелікке ие, өзіндік даму тарихы бар тілдік бірлік деп санаймыз. Ол тіл білімінде жалпы сөзді әдеби тілдің нормасына сай, дұрыс жұмсау үрдісі, ой мен ақпараттың «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей» етіп жеткізе алатындай әсерлі болуын екі жақты тұтастықта қарастыратын өзіндік уәжділігі бар маңызды тілдік құбылыс. Тіл мәдениеті – шындық болмыста көрініс беретін, қоршаған ортада да сұраныс дәрежесіне ие, салмақты басымдығы бар тілдік құбылыс. Ғалымдардың берген пайымдауларына сүйенентін болсақ, тіл мәдениеті тұлғалардың сөздік бірліктерді таңдау арқылы ой мен пікір мазмұнының нақты жеткізе білу шеберлігін қадағалау үрдісін басты мақсат етуді де қадағалайтыны байқалады.

XXI ғасыр өркениеттің жедел дамыған кезеңі. Әлем кеңістігінің осындай даму үрдісінде ұлттың көзқарасы, мәдени саласында да ауқымды өзгеру әрекеттері жүріп жатады. Соған орай, ұлт мәдениетінің ерекшеліктерін өлшемдеу арқылы ұлттық құндылықтардың да жаңару үрдістеріне куә боламыз. Мұндай әрекеттер ұлт тарихын зерттеумен қатар жүргізіледі. Тіл мәдениетінің қазіргі бағыт-бағдары қазақ тілі білімінің тарихы және қазіргі даму деңгейімен салыстыру арқылы зерттеліп жатқаны аңғарылады. Тіл мәдениеті саласындағы дәстүрлі ұғымдардың қолданыстан шығуы, керісінше жаңадан пайда болған ұғымдармен ауысып жатқаны байқалады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әрбір халықтың тіл мәдениеті жүйесінің өзіндік лингвистикалық табиғаты бар және өзіндік ұлттық нышанға ие. Ол тек қана бір тілге қатысты ғана қарастырылмайды, оның пайда болу тарихы, сол тілдегі өзіндік қолданысы, оның даму тарихы бар. Тіл мәдениетінің негізгі басымдығы тұлғалардың қарым-қатынас әрекетінің нәтижесі мәдениеттіліктің тамаша үлгісі ретінде көрініс береді. Мұндай құбылыс сол басымдықты қолданушы халықтың дәстүрлері, қоғамдық жағдайынан көрініс табады. Әрбір халықтың өзара тілдік қатысым әрекеттеріне сәйкес өзіндік ерекшеліктеріне сай мағыналық тұрғыдан халық өмірінің айнасы іспеттес, өмірде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп, жалғасын тауып жататыны белгілі. Сондай-ақ, осы аталған үрдістер бірте-бірте өзгеріске түсе отырып, ұлттық сипатқа ие лингвистикалық құбылыс болып саналады. Сол себепті тіл мәдениетінің саласын зерделеу қазақ тілінің тарихы үшін, оның ішінде тіл білімінің теориялық және практикалық дамуы үшін қажет құбылыс деп санаймыз. Сонымен қатар, тіл мәдениетінің қарастыратын тілдік нормалық ғылымының зерттеу нәтижелері тіл біліміне қатысты фонетика, орфография, морфология, синтаксис, стилистика, диалектология және басқа да бағыттар үшін де өте маңызды және құнды болып табылатыны белгілі.

Тіл біліміндегі тіл мәдениеті мәселелеріне өз кезеңінде қазақ зиялылары А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, Қ.Жұбанов, Ә.Марғұлан, М.Әуезовтар сияқты ғалымдар назар аударып, бірталай еңбектер жазған болатын.

Тіл мәдениетінің басты шарттары қазақ тілі бойынша жазылған ғылыми еңбектер, оқулықтар, оқу құралдары аясында берілген болатын. Мұндай ғалымдардың қатарына А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов, М.Серғалиевтарды жатқызамыз. Тіл мәдениетінің алғы шарттары тілдің грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормалары ереже түрінде құрылып, әдеби тілдің бірізді қалыпқа түскен дәстүрлі білімді қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Соңғы жылдары осы еңбектер қазіргі кездегі тіл мәдениетіне қатысты зерттеу еңбектерінің басты нысанына айналған. Аталған ғалымдардың ғылыми көзқарастарын одан әрі дамытқан ғалымдардың да көптеген еңбектеріне куә болғанымыз белгілі. Олар тіл мәдениеті бағытын ұлттық мәдениет пен болмыстың ерекшелігін таныта отырып, жаңа серпінмен дамытқан болатын. Ал бертінгі уақытта Р.Сыздық, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Е.Жұбанов, Н.Уәлиев, Т.Жанұзақов, А.Жылқыбаева, Ж.Манкеева, Р.Шойбеков, Қ.Рысбергеновалардың еңбектерінде тіл мәдениетіне қатысты теориялық тілдік фактілердің өзіндік сипаты туралы мәселелр қарастырылған болатын.

Қоғам дамуының нәтижесіне байланысты соңғы жылдары адамзаттың да өмірге деген көзқарасы да өзгерген болатын. Соған орай, тіл мәдениетіне байланысты жаңа көзқарастар туындалып жатқаны байқалады. Әсіресе, тұлғаның дүниетанымдық көзқарасы да өзгергені байқалады. Сондықтан да бүгінгі күнгі тіл мәдениетінің ескі стеротипік көрінісінің бейнесі де күңгірт тартқанына куә боламыз. Осы аталған факторлар тіл мәдениетін жаңа бағытта қарастыру мақсатында оның жаңа қырларын ашуға ден қойылғаны байқалады. Егер тіл мәдениетінің дәстүрлі заңдылықтары, яғни, қазақ тілінің грамматикалық, лексикалық, орфоэпиялық, орфографиялық, стилистикалық нормаларын меңгеру үрдісі басым болып келетін болса, соңғы жылдары тіл мәдениетін танымдық тұрғыдан да тану үрдісінің басымдығы байқалады. Сонымен қатар, тіл мәдениетінің алғы шарттарының бірі тілдік құралдарды образды бейнелеуші, көріктеуші әдіс-тәсілдерді жиі қолдануды мақсат ететін. Бұл әдістердің барлығы тұлғалардың өзара қарым-қатынас жасау әрекетінің мақсаты мен міндетіне сәйкес атқарылатын. Тіл мәдениетінің жаңа және тың бағытта зерделенуі қазақ тілінің шешімін таппаған көптеген тың мәселелерді көтеріп, тілдің жаңа қырынан ашылуына ықпал етеді.

Соңғы жылдары тіл мәдениетінің жан-жақты зерттелу үрдістері көпвекторлы деген атауға ие болған. Соған орай, алдымен «тіл» және «мәдениет» ұғымына жеке-дара анықтама береміз. Тіл – белгілі бір ұлттың өз ойын жеткізуде көмектесетін барлық сөздердің жиынтығы, олардың дұрыс құрылуы. Тіл жеке тұлғалардың қарым-қатынасына қатысты қызмет ететін таңбалар жүйесі. Қоғам, ұжымы мүшелерінің негізгі әрі маңызды қарым-қатынас құралы саналатын болып жүйенің ерекше бір түрі, адамзаттың ойын дамытатын, тарихи-мәдени дәстүрлерін жалғастыратын, ұрпақтан-ұрпаққа т.б жеткізетін басты құрал ретінде қарастырылған болатын.

Н.Д.Арутюнова, В.Г.Степанов: «Тіл – адамзат қоғамында стихиялық жолмен пайда болды. Дами отырып, адамдардың қарым-қатынас жасауына септігін тигізді. Тіл жаратылыс туралы барлық білгендері мен түйгендерін бейнелеу үрдісінде қызмет ететін дискретті «үзік-үзік» дыбыстардың таңбасы» – деп айтқан болатын [1, 125].

А.О.Ахманов: «Тіл дыбыстық, сөздік, грамматикалық құралдардың тарихи қалыптасқан жүйесі, ол ойлау жұмысын шындыққа айналдырушы және қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас жасау, ой алмасу, өзара түсінісу құралы» – деп өз пікірлерін тұжырымдаған болатын» -деген тұжырым айтқан болатын [2, 254].

Қазақ тілінің лексика саласына қатысты еңбектер жазған ғалым Ж.Манкеева: «Мәдениетті тілден бөліп алып қарамаймыз. Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Осы екі құбылыстың өзара қатынасы ерекше де маңызды, кез-келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, тілдің куммулятивтік қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі», – деп жазған болатын [3, 211].

Ал «мәдениет» ұғымына жеке анықтама беретін болсақ, қоғамда бар құбылыстар: дәстүр, өнер. Осы ұғымды Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаровтардың көзқарастарымен байланыстырсақ: «Мәдениет – қоғамдағы бар идеяларымен, өнермен, өмір сүру салтымен көрініс беретін өркениет пен мәдениетінің жемісі. Белгілі бір уақыт пен кеңістіктегі халықтың салт-дәстүрі, өркениеті, жетістіктері. Белгілі бір адамдар тобының бір уақытта жасаған өнері, адамзат ойының жемісі» – деген болатын [4, 86].

Осы берілген анықтамалардың басты идеясы, тіл қарым-қатынас құралы, ойды жеткізу құралы. Тілдің басқа да қызметтері баршылық. Десек те, тілдің басты қызметі тілдік коммуникация. Мұндай қарым-қатынас түрлері ресми түрде қоғам қабылдаған заңдылық болып саналды.

Бұл туралы Э.Сепир: «Тіл өзімізге белгілі белгілі әрбір қоғамдағы таза күйіндегі коммуникативтік (қатысымдық) үдеріс» – деп өз ойын ұсынған болатын [5, 74].

Соған орай, сөздер мен ұғымдардың жұмысына тікелей қатысы бар тіл мен мәдениеттің өзара байланысын бірге қоса алып қарастырылып жүрген жұмыстар баршылық. Сөздер мен ұғымдардың өзара тығыз қарым-қатынаста болатыны белгілі. Сондықтан да тіл-мәдениет айнасы болып саналады. Адам қоршаған ортасындағы шындықтың шарттарын жақсы түсінеді. Тұлғалардың қоғамдық санасы, менталитеті, өмір сүру салты, әдет-ғұрпы, дәстүрі, құндылықтары, әлемді сезінуі, түйсінуі қарым-қатынас әрекетінде көрініс береді. Мұндай көрініс беру заңдылығы тіл мен әлем кеңістігі, мәдениеттің тығыз байланыста болуының әсеріне болатынын байқаймыз. Өйткені тіл-мәдениеттің басты қоры. Мұндай көрініс беру құбылысы лексика, грамматика, идиоматика, мақал-мәтел, фольклор, көркем және ғылыми әдебиеттерде халықтың мәдени құндылықтарын сақталады.

Мәдениет саласының барлық түрі тіл арқылы баяндалатын болғандықтан, тіл оның басты бір ажырамас бөлігі. Тілдің басты миссиясы – ұжымның қоғамдық санасын, дәстүрін, мәдениетін сақтап, жеткізу арқылы этносты, ұлтты қалыптастыратын басты нысана.

Осы тұрғыдан орыс ғалымдары Г.А.Антипов, О.А.Донских: «Ұлттық мәдениет құрамдарының ішінде тіл бірінші орында тұрады. Себебі тіл қарым-қатынас құралы ретінде адамдарды жақындатады да, алшақтата да алады. Ал мәдениеттің ролі сөйлеуші тұлғаларды белгілі бір қоғамға белгі ретінде телу» – деп қарастырған болатын [6, 25].

И.Ю.Марковина, Ю.А.Сорокиндер этностың негізгі ерекше белгісі – тіл қағидаттын ұсынады. Тіл қағидатының ішкі және сыртқы жағынан алып қарастыруға болатынын айтып өтті. Тілдің «ішкі» табиғаты этникалық интеграцияның негізгі факторы ретінде көрсетілген. Келесі, тілдің «сыртқы» табиғаты этностың басты бөлшектену белгісі деп анықтады. Тіл бөлшектену белгісінің қызметін диалектілік тұрғыдан қарастыра отырып, тіл – этностың жеке қалпын сақтау заңдылығын «өзім» және «өзгелер» деген тың пікірлерін ұсынған болатын [7, 86].

Тіл – мәдениеттің құралы. Кез келген тұлғаның өзіндік сипаты тіл арқылы көрінеді. Тіл арқылы әлемді тануиды. Адамдардың менталитеті, өзара қарым-қатынасы тілді пайдалану мәдениеті арқылы қалыптасады. Тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы күрделі әрі көп аспектілі болып келеді. Соған орай, соңғы жылдары тіл мен мәдениеттің тұлғалар арасындағы қарым-қатынасы үдерісіндегі өзара байланысына, ықпалына және қарым-қатынас проблемаларына арналған тың зерттеулердің түрлі бағытта болып жатқаны байқалады. Өйткені тіл қарым-қатынас құралы ретінде негізгі функционалдық қызметінің обьектісі адам. Соған орай, тіл мен мәдениет саласын антропология тұрғысынан зерттеулер түрі бар. Антропология - адам туралы ғылым. Адам мәдениетінің қалыптасуы, даму тәрізді мәселелерімен мәдени антропология айналысады. Алайда адам туралы ғылымдарға гуманитарлық ғылымдар, жаратылыс ғылымдары, медицина, биологияға т.б. қатысы бар.Себебі, адамкүрделі, көпқырлы жаратылыс. Соған орай, соңғы жылдары тіл мәдениетін көпвекторлы (көпқырлы) құбылыс ретінде мәдениетті адам, тұлға обьектісімен тығыз байланыста қарастыру тенденциясы жиі байқалады. Басқа сөзбен айтатын болсақ, адами фактор тұрғысынан зерттеу тенденциясының басымдығы байқалады. Адам туралы көптеген ғылымдар оның физикалық, биологиялық, психологиялық, философиялық, филологиялық ерекшеліктеріне, медицина және экономика, социология бағытындағы қалыптасуы мен дамуы, тарихы, рухани тұрғысынан жан-жақты, әр қырынан зерттеліп жатқанын аңғарамыз. Осы айтылған пікірлердің нәтижесінде тіл мәдениетінің зерттелу нысаны адамтану мәселесіне тіреліп отырғаны сезіледі. Соған орай, алдымен тіл мәдениетін адамтану (антропологиялық) тұрғыдан зерттелу мәселесіне тоқталып өтелік.

Антропология - адам туралы барлық басқа ғылымдардан аспектілерді біріктіре отырып, адамның физикалық және мәдени дамуының жалпы процесін жан-жақты және жаһандық тұрғыдан зерттеуге талпынуымен ерекшеленеді. Соған орай, антропология саласы әртүрлі нәсілдерден құралған адамның биологиялық тегін және физикалық құрылысының эволюциясын зерттейтін физикалық антропология деп аталады. Мұндай зерттеу нысаны адам мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын зерттейтін мәдени антропология деп бірнеше обьектілерге бөлініп жүйеленеді. Жалпы мәдени антропология – өте кең ауқымды іргелі ғылым. Ол адамзаттың мәдени дамуының жалпы проблемелерын зерттейді. Онда өзге гуманитарлық ғалымдардың барлық білімі топтастырылған. Мәдени антропология – адамды адам ететін және оны өзге тіршілік иесінен бөліп тұратын мәдени тұрғыдан қалыптасуының бірыңғай процессін зерттейді.

Сонымен қатар, тіл мәдениетінің тағы бір зерттелген бағыты халықтың этникалық мәдениеті тұрғысынан зерттелу үрдісі. Себебі, әр этностың тіліндегі ұғымдар мен құбылыстар атауының өзіндік менталитеті бойынша түсініктері болады. Уақыт өткен сайын өмірде жаңадан құбылыстар туындайтыны белгілі. Ал енді,сөздер мен ұғымдардың жұмысына тікелей қатысы бар маңызды екі ұғым-тіл мен мәдениеттің өзара байланысын алып қарастыралық.Олардың өзара тығыз қарым-қатынаста екені ертеден-ақ белгілі.Тіл-мәдениет айнасы деп бекерден айтылмаған. Тіл арқылы адам айналасындағы шынайы өмірмен, оның шынайы шарттарын,өмір сүру салты, әлемді сезінуі және түйсінуі қамтылған. Сонымен қатар, қоғамдық санасы, менталитеті,дәстүр-салты, мораль,құндылықтар жүйесі тіл арқылы көрініс беріп, мәдениет өлшемінің табиғи деңгейі де белгілі болады. Мәдениет критерийлері лексика, грамматика, идиоматика, мақал-мәтел, фольклор,ауызша және жазбаша түрдегі көркем және ғылыми әдебиетте мәдени құндылықтарды сақтайды.

Сөйлеушінің тұлғалық сипаты тіл арқылы айқындалады. Тіл арқылы әлемді таниды. Менталитеті, қарым-қатынасы сол тілді пайдаланушы халықтың мәдениеті арқылы қалыптасады. Сондықтан да тіл «біздің өмір сүру салтымызды көрсететін, тәжірибелік дағдыларымыздың, идеяларымыздың әлеуметтік жинақтық қоры. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді» [8, 169].

Қазақ тіл білімінің көрнекті лингвистері М.Серғалиев, Х.Нұрмақанов, М.Балақаев.Р.Сыздықовалар тіл мәдениетінің ғылыми-теориялық табиғатына, ішкі құбылысына, қызметіне қатысты мәселелерді көтерген болатын. Соңғы жылдары Н.Уәлиев, Ф.Оразбаевалар тілдің коммуникативтік аспектісіне едәуір көңіл бөлген болатын. Соның ішінде Н.Уәлиевтің тіл мәдениетінің коммуникативтік тұрғыдан қызмет ету бағыты бойынша жарыққа шыққан еңбегі тіл мәдениетінің жаңа қырынан ашылуына мүмкіндік берген болатын. Сонымен қатар, ғалым тіл мәдениетінің қарым-қатынас аспектісінде оның сапасына қатысты бағаларды талдау тұрғысынан анықтаған болатын. Яғни коммуникативтік процессте тіл мәдениетінің «бай-жұтаң», «орынды-орынсыз», «дұрыс-бұрыс», «бедерлі-бедерсіз» деген қарамақарсы ұғымдарды салыстырған болатын. Мәтін құрамындағы сөз, сөйлем құрылымдарының жасалу фактілерін айқындай отырып, оның «дұрыс» және «дұрыс емес» фактілерін бөліп көрсету арқылы талдау үлгісінің негізін көрсеткен болатын. Десекте мұндай талдау үлгілері, яғни мәтін құрамындағы жекелеген сөйлем құрылымдары мәтіннің тұтастай алынған көлемінің коммуникативтік қызметінің бағасын толық аша алмайтын болды. Себебі сөз бен сөйлем құрылымының қарым-қатынастық (коммуникативтік) сапасы оның аяқталу үрдісінің нәтижесіне байланысты болып келетіні жөнінде ғалым Р.Сыздық өзінің соңғы жылдары жарыққа шыққан «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде тоқталып өтті [9, 180].

Филология ғылымдарының докторы Н.Уәлидің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» ғылым жұмысында сөз мәдениетінің когнитивті және лингвомәдени аспектілері, лингвоэкологиялық аспектілері т.б. жөнінде тың пайымдаулары зерттеліп жарыққа шыққан болатын. Мұнда ғалым сөз мәдениетінің когнитивтік негіздері туралы ұғымдарды «білім» ұғымымен бірге «таным», «ақпарат», «сана», «ойлау» тәрізді ұғымдық категориялардың табиғи заңдылығын мәдени-тілдік тұрғыдан көрсеткен болатын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіл мәдениетінің жаңа бағытта, жаңа қырынан зерттелуі туралы қазақ тілі білімінің белгілі ғалымдардың тұжырымдары негізінде көрсетуге тырыстық. Себебі тіл мәдениетінің жаңа, тың бағытта зерттелу үрдісі тіл мәдениетіне қатысты тың мәселелерді анықтап, жаңа қырынан ашылуына ықпал етеді. Тіл мәдениетін адамтану (антропологиялық) тұрғыдан зерттелу мәселесі оның физикалық, биологиялық, психологиялық, философиялық, филологиялық ерекшеліктеріне, медицина және экономика, социология бағытындағы зертеу жұмысының нәтижесі адамтану мәдениетін тіл арқылы зерделеуге болатынын аңғарамыз.

Тіл мәдениетінің этникалық мәдениеті коммуникативтік аспектісіне когнитивті және лингвомәдени аспектілері, лингвоэкологиялық аспектілерінің басты нысанасының формалары әдеби тіл білімінің жаңа бағытта дамуына мүмкіндік береді.

Себебі тіл мәдениетінің нормалық заңдылықтарынан басқа қазіргі заман кеңістігі мен уақытының талабына сай оның жаңа қырларынан ашу үрдісіне ден қойылғаны байқалады. Тіл мәденитінің зерттеу нысандары тіл мен мәдениетті жеке дара бөліп қарастыру, олардың өзара байланысы, оның бірі-біріне ықпалы бағытында жүргізілген зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімін жаңа көзқарастарда қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Арутюнова Н.Д., Степанов В.Г. Русский язык. – М., 1979. – 410 б.
Arutyunova N. D., Stepanov V. G. Russian language. – M., 1979. – 410 b.

2 Ахманов А.О. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
Akhmanov A. O. Dictionary of linguistic terms. – M.,1966.
3 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы, 1991. – 272 б.
Mankeeva zh. national character of cultural vocabulary. – Almaty, 1991. – 272 b.
4 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1990.
Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. Language and culture. – Moscow, 1990.
5 Сепир Э.Коммуникация // Избранные трды по языкознанию и культорологии. – М., 1993. – 211 б.
Sepir E. Communication // Selected trds on linguistics and cultorology. – Moscow, 1993. – 211 b.
6 Антипов Г.А., Донских О.А. Культура речи. – М., 1986. – 89 с.
Antipov G. A., Donskikh O. A. culture of speech. – M., 1986. – 89 s.
7 Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989. – 75 б.
Markovina I. Y., Sorokin Y. A. the Text as a cultural phenomenon. – Novosibirsk, 1989. – 75 b.
8 Сепир Э. Язык. Ведение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – С.185.
Sapir E. Language. Introduction to speech learning // Selected works on linguistics and cultural studies. – S. 185.
9 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
Syzdyk R. language norm and its formation. – Astana: Capital, 2001. – 230 p.

REFERENCES

1 Arutyunova N. D., Stepanov V. G. Russian lingua. – M., 1979. – 410 b.
2 Akhmanov A. O. Dictionarium linguae legibus. – M.,1966.
3 Makeeva Zh. National natura culturae lexicon. – Almaty, 1991. – 272 p.
4 Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. Linguae et culturae. – M., 1990.
5 Sepir E. Communicatio // Lego trds in grammatica et cultorology. Moscoviae, 1993. – 211 b.
6 Antipov G. A., Donskikh O. A. Cultura oratio. – M., 1986. – 89 p.
7 Markovina I. Y., Sorokin Y. A. Text ut a culturalis phaenomenon. – Novosibirsk, 1989. – 75 b.
8 Sapir E. Lingua. Introductio ad studium orationis // Lego operatur in grammatica et culturae studiis. – P. 185.
9 Syzdyk R. language norm and its formation. – Astana: Capital, 2001. – 230 P.

Изучение языковой культуры в новом формате в соответствии с современными требованиями

Б. Ж. Абильмажинова[1], А.Қ.Ибрайханова[1]
[1]Университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В статье раскрываются тенденции изучения языковой культуры в новом формате в соответствии с современными требованиями. Сегодня мы видим старый стереотипный образ языковой культуры и процесс обновления национальных ценностей. Потому что глобальное соединение, новые мировые отношения требуют пересмотра языка как главный стержень духовности нации. Бытие, цивилизация, сознательность и грамотность нации измеряются его языковой культурой, широтой, системностью и рациональностью масштабов функционирования этого языка.

В контексте каждого наименования мы видим, что история, культура, традиции, обычаи, поверья, убеждения народа. Это проявляет познавательную мысль, мировоззрение, бытие казахского народа в создании «языкового образа вселенной». Языковая картина вселенной, национальная бытие в каждом этносе, безусловно, связаны с опытом, знаниями этноса.

Материал поступил в редакцию журнала 20.10.2020

Study of language culture in a new format in accordance with modern requirements

B. Abilmazhinova[1], A. Ibraikhanova[1]
"Turan-Astana" University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article reveals the trends of studying language culture in a new format in accordance with modern requirements. Today we witness the old stereotypical image of language culture and the process of updating national values. Because global connection, new world relations require a new vision on language as the main core of the nation's spirituality. The existence, civilization, consciousness and literacy of a nation are measured by its language culture, breadth, consistency and rationality of the scale of this language functioning.

The content of each name tells us about its history, culture, traditions, customs, beliefs, and the beliefs of people. This shows the cognitive thought, worldview, being of the Kazakh people in creating a "language image of the universe". The world language picture and the national uniqueness are certainly bound to the experience and knowledge of the ethnic group.

Received: 20.10.2020

ӘОЖ. 327:005.57 (574)

Қ.Ө. Айтмұхаметова
ф.ғ.к., доцент, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-7514-8726. E-mail: kuralai13kz@mail.ru

ДИПЛОМАТТЫҢ КОММУНИКАТИВТІК БІЛІКТІЛІГІ – КӘСІБИЛІКТІҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШІ

Мемлекеттік қызмет көп жағдайда вербалды қатынаспен байланысты болғандықтан, мақалада мемлекеттік қызметшінің іскерлік сөз мәдениеті қарастырылады. Сондай-ақ мақала дипломатты кәсіби даярлауда аса маңызды болып саналатын коммуникативтік біліктілікке арналған. Сонымен қатар, дипломатиялық өкілдердің қазақ тілін және сөйлеу мәдениетін білудің өзекті мәселелеріне тоқталады. Онда коммуникативтік қатынастың негізгі аспектілері және дипломаттың жұмыс ерекшелігі мен сөйлеу мәдениеті дағдысының қалыптасуы сипатталады. Коммуникативтік біліктілік мақалада кәсіби дипломаттық қызметті оқыту үрдісінде қарастырылады. Қазіргі қоғамда жоғары кәсіптік білім беруде коммуникативтік қызмет үлкен басымдыққа ие.

Мақалада тіл мен адамның арасындағы байланысқа назар аударылады және бірінші орынға тілдік тұлға мәселесі қойылады. Дипломаттың кәсіби сипаттамалары жүйесінде «өз ойын нақты және дәл жеткізе білу», «келіссөз жүргізу қабілеті» және т.б. сияқты коммуникативті қасиеттер маңызды.

Кілт сөздер: коммуникативтік біліктілік, тілдік тұлға, мемлекеттік қызметші, дипломат, сөз мәдениеті, сөйлеушінің ниеті, тілдік норма.

КІРІСПЕ

Қазіргі қоғамда жоғары кәсіби білім беруде коммуникативтік біліктілік үлкен басымдыққа ие. Осыған байланысты, практик-ғалымдар алдына жаңа міндеттер қойылып отыр, солардың бірі – болашақ маманның коммуникативтік біліктілігін қалыптастыру

қажеттілігі. Жоғары білім беруге жаңаша қырынан келу болашақ мамандардың коммуникативтік және дамытушы әлеуетіне деген қызығушылықтың маңызын арттыра түседі.

Тіл біліміндегі сөйлеуші адамды зерттеуге деген қызығушылықтың арта түсуінің бір себебі, соңғы кездері коммуникация актісіндегі өзгерістерге байланысты. Лингвистикалық зерттеулерде «адам мен тіл біртұтас құбылыс, оларды бөлек зерттеуге болмайды» деген тұжырымды ойлар жалғасуда. Осындай зерттеулердің негізінде жиырма бірінші ғасыр тілдік тұлғаға деген қызығушылықтың бірден өсуімен ерекшеленеді. Тілдік тұлға қалыптастыру проблемасы қоғамның сұранысына және құндылықтардың өзгеруіне қарай пайда болды. Тұлғаның өзіндік қасиеті – бұл жеке адамның өз басына ғана тән, қайталанбас қасиеті, оның тұлға болып қалыптасуы, өсуі, басқа адамдарға ұқсамауы. Ол тұлғаның танымдық, коммуникативтік, конструктивтік қажеттіліктерінен көрінеді.

Кәсіби білікті маман тілдік қарым-қатынастың әр түрлі формаларын жете меңгеруі керек. Бұл – нарық пен демократияға бет бұрған заманның талабы. Әсіресе, нарық заманының адамы тілдік қатынаста тек өз саласымен шектеліп қалмай, шаршытоп алдында пікірталасқа түсудің логикалық, әлеуметтік, психологиялық жақтарынан хабардар болуға тиіс. Осы жайттарды дұрыс меңгергенде ғана тілдік құралдарды, стильдік амал-тәсілдерді мүмкіндігінше тиімді пайдалануға болады.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясында «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша оқитын магистранттардың коммуникативтік біліктілігін қалыптастыруға үлкен мән берілуде. Бұл мәселе Ю.В. Рождественский, И.А. Стернин, Н.Н. Еговцева сынды ғалымдардың еңбектерінде әр түрлі қырынан қарастырылған. Мемлекеттік қызметшінінің тілдік құзыреттілігін дамыту бойынша О.А. Астафьева, Л.Д. Чайнова т.б. зерттеулерінде баяндалған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мемлекеттік қызмет кәсібі – «адам – адам» жүйесіндегі кәсіпке жатады, онда қарым-қатынас жасау қызметке қосалқы фактор емес, кәсіби маңыздылығы зор категорияға айналады, себебі мемлекеттік қызметші жай ғана қызметкер емес, ол биліктің бет-бейнесін танытатын, оның атынан әрекет ететін тұлға.

Мемлекеттік қызметшінің кәсіби қызметін күрделі, көп функциялы, көп қырлы қызмет ретінде сипаттауға болады. Ол *атқарушылық, басқарушылық* сияқты құрамдас бөліктермен бірге *инновациялық бағыттылықты да* қамтиды. Соңғысы қызметкерлердің тұлғалық-кәсіби қасиеттеріне қойылатын бірқатар арнайы талаптарды білдіреді. Ол талаптар бүгінгі сан алуан реформалар жағдайында түрлі бейстандартты шешімдер қабылдау қажеттілігімен байланысты туындайды. Бұл жерде «адам – адам», «адам – қоғам» жүйесіндегі кәсіп субъектілері ретінде мемлекеттік қызметшінің бойында адамдардың әрекеттерінің ықтимал салдарларын, олардың арасында болатын түрлі жанжалдардың, қарсылықтардың және олардың бірлесуінің неге әкеліп соғатынын болжау, олардың әр түрлі нұсқаларын нақты елестете білу, ерекше және өзгермелі жағдайларда тиімді әрекет ете білу қабілеттері талап етіледі. Сонымен қатар мемлекеттік қызметшінің шаршытоп алдында сөйлеу және келіссөз жүргізу мәдениетін қалыптастырудың да маңызы зор. Шаршы топ дегеніміз көпке арналып сөз айтылатын жер, яғни сол сөзді тыңдайтын адамдар тобы. Шаршы топ алдындағы сөз аз болсын, көп болсын әлеуметтік мәні бар, жұртшылық назарына ұсынылған, қоғам мүддесіне арналған әңгіме болуы керек... Мұнда көзделетін мақсат – көпшіліктің тыңдауына арналған сөздің жатық, түсінікті болуы, әңгіме желісінің дұрыс құрылуы болмаққа керек», – дейді академик Р.Сыздық [1, 47].

Өз қызметіне сәйкес, мемлекеттік қызметші үнемі қатардағы азаматтармен, түрлі мекемелер мен ұйымдардың, кәсіпорындар мен билік органдарының басшыларымен қарым-қатынас жасайды, яғни аталмыш қызметке *қатысымдық сипат* тән. Бұл әлеуметтік өзара

әрекеттестікті жүзеге асыруға қажетті кәсіби мәні зор қатысымдық біліктер мен дағдыларды талап етеді. Олар, өз кезегінде, кәсіби міндеттерді орындаудың нәтижелілігі мен тиімділігін қамтамасыз етеді және сан түрлі жағдаяттарға сай, дұрыс әрекет етуге, тұлғааралық және конвенционалды байланыстар орната білуге жол ашады.

Сөйтіп, мемлекеттік қызметшінің кәсіби қызметі, бір жағынан, объективті қоғамдық-саяси, экономикалық факторларға, екінші жағынан, «тұлғаның ішкі сипаттарын» басқарудың жаңа формалары мен құралдары арқылы жүзеге асыру тәсілдеріне байланысты болады [2, 156]. Қазіргі қалыптасып отырған жағдайда білім берудегі радикалды ғылыми парадигманы дамытуға экстралингвистикалық факторлар түрткі болды: қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынас жасаудың заңдылықтарын білуге деген қызығушылық, әлеуметтік тапсырыс қалыптасты. Адам өмірі тілде көрініс табады, ол жүзеге асыратын қатысымды мазмұндық жағынан толтыра, толықтыра отырып, ойын жеткізудің қажетті формаларын табады. Бұл орайда, мемлекеттік қызметшінің кәсіби дайындығының маңызды құрамдас бөлігін *коммуникативтік біліктілік* құрайды.

Осымен байланысты, білім беру саласында білім алушылардың бойында өз бетімен әрекет ете білуге қабілеттілік, яғни дербестік пен жауапкершілік қасиеттерін, жалпы *әмбебап білімдердің тұтастай жүйесін қалыптастыру қажеттілігі* байқалып отыр. Бұлар білім алушыларға берілетін білімнің сапасын айқындауда *кілт мәнге ие негізгі біліктіліктер* қатарында аталып жүр. Мұндағы *кілт мәнге ие негізгі біліктіліктер* ұғымын «білім алушылардың өмірінде кездесетін сан түрлі практикалық және теориялық проблемалардың шешімін табу үшін меңгерген білімдерін, оқу біліктері мен дағдыларын, сондай-ақ қажетті тәсілдерін қолдануға дайындығы» ретінде анықтауға болады. Мұнда әңгіме зияткерлік, қоғамдық-саяси, қатысымдық, ақпараттық т.б. да салалар жөнінде болып отыр.

Кілт мәнге ие негізгі біліктіліктер қатарына төмендегілерді жатқызуға болады:

– *әлеуметтік біліктілік* (кәсіби шешімдер қабылдауда жауапкершілікті өзіне ала білу, көпшілдік /корпоративтілік/;

– әртүрлі мәдениеттерге *төзімділік* /толеранттылық/ *таныту;*

– *когнитивтік біліктілік* (өз бетімен жаңа білімдер мен біліктер алуға, өзінің жеке әлеуетін пайдалануға дайын және қабілетті болу);

– *әлеуметтік-ақпараттық біліктілік* (ақпараттық технологияларды меңгеру және әлеуметтік ақпарат көздерінде жарияланатын сынды қабылдай білуге қабілетті болу);

– *арнаулы біліктілік* (кәсіби міндеттерін атқаруға дайын болу);

– *коммуникативтік біліктілік* (қарым-қатынас жасау технологияларын, оның ішінде компьютерлік технологияларды меңгеру).

Біз коммуникативтік біліктілікті мемлекеттік қызметшінің кәсіби дайындығының аса маңызды құрамдас бөлігі ретінде бөліп көрсетеміз. Оның бірнеше себебі бар. *Біріншіден*, мемлекеттік қызметшінің кәсіби қасиеттеріне мемлекет тарапынан жоғары талаптардың қойылуы. *Екіншіден,* білім беру саласының өзіне тән қажеттіліктерден туындайды. Мәселен, білім берудің негізгі мәнін адамның жеке кәсіби және қоғамдық өмірде табыстарға қол жеткізуіне аса қажет тәжірибелік қабілеттерін дамыту деп санасақ, олардың негізгісі деп осы коммуникативтік біліктілікті атауға болады. *Үшіншіден*, коммуникация тек вербалды коммуникация ғана емес, ол кез келген адамзат қауымдастығының өмір сүру тәсілі және алғышарты деуге де болады.

Коммуникацияның мемлекеттік қызметшілер үшін мәні зор. Күнделікті тәжірибеден байқалғандай, олардың жұмыс уақытының 80%-ы тұлғааралық байланыстарға, нақтырақ айтқанда, ақпаратпен жұмыс істеуге және қатысым жасауға жұмсалады екен. Демек, коммуникация – жұмыста қандай да бір оң нәтижеге жету жолындағы басты шарт. Ақпаратты жинау, талдау және жүйелеу жұмыстарының орындалуына, әріптестермен және азаматтармен өзара қарым-қатынас жасаудағы қажетті деңгейге тек осы қатысым арқылы қол жеткізілмек. Сондықтан қызметтің осы саласын тиімді түрде ұйымдастыру арқылы мемлекеттік қызметшінің де тиімділігін арттыруға болады. Мемлекеттік қызметтегі қатысым

жүйесі ұжымдарда қолайлы психологиялық ахуал қалыптастыруға және мемлекеттік қызметші жұмысының сапасы мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік жасайды.

Осымен байланысты, мемлекеттік қызметші жүзеге асыратын коммуникацияның тиімділігі мен табысты болуын кәсіби мақсатқа жатқызуға болады. Мемлекеттік қызметшінің кәсіби шеберлігі коммуникациялық жағдаяттарды басқара білуінен көрінеді және оның кәсіби біліктілігінің аса қажетті және маңызды құрылымдық элементі ретінде танылады. Ол кәсіби қатынас жасау барысында әріптестерінің мінез-құлқына да осы тәсіл арқылы әсер ете алады. Осы тұста «кәсіби қатынас» ұғымына кеңірек тоқталғанымыз жөн. Ю.П. Тимофеев өз диссертациясында ғылыми айналымға «қатысымдық кәсіп» ұғымын енгізген болатын. Онда сол кәсіптің иесі тиімді кәсіби қарым-қатынассыз өзінің кәсіби міндеттерін дұрыс атқара алмайды деп нақты айтылған. Мәселен, егер «іскерлік» қатынасты адамдардың қандай да бір біріккен әрекетін ұйымдастыратын және байыта түсетін әрекет түрі десек, кәсіби қатынасты кәсіби қызметтің ең басты құралы ретінде тануға негіз бар. Зерттеуші «кәсіби қатынасты кәсіби қызметтің нәтижесін сапалық жағынан сипаттайтын фактор» деп санайды [3, 24]. Құрылымы, мақсаты және міндеттері бойынша әр алуан болып келетін «қатысымдық кәсіптердің» өкілдерін, яғни біршама айырмашылықтары бар қызмет түрлерін біріктіретін, бір арнаға тоғыстыратын фактор осы кәсіби коммуникация болып табылады, себебі онсыз кәсіби қызметтің өзі де атқарылмайды [3, 25]. Кәсіби коммуникация бұл жерде адамның еңбек саласын ғана емес, оның сапасының жоғары деңгейде болуын да меңзейді.

Кәсіби коммуникацияны зерттеу қажеттілігі оның «адам – адам» саласындағы мамандардың кәсіпқойлық деңгейін анықтайтын межелеуіш ретінде қарастырыла бастауынан да туындайды. Мемлекеттік қызметші кәсібі дәл осы салаға жататыны мәлім.

Өмірдің кейбір салаларында «сөзжұмсамдық жауапкершілік аса жоғары деңгейде» болуы тиіс деп санайтын зерттеушілер де (Ю.В. Рождественский) бар, онда сөзжұмсамдық әрекет бүкіл қызметтің аса маңызды құралы болады. Осы тұжырымды мемлекеттік қызметке қатысты қолданған жөн.

Кәсіби қатынас деп бір кәсіп иелерінің бір-бірімен қатынас жасау барысында кәсіби маңызы зор ақпараттармен, кәсіби тәжірибелермен, идеялармен алмасу арқылы бірлесе жұмыс істейтін, кәсіби мақсатқа жетуге бағытталған ортақ қызметті бірге атқаруын айтады [4, 220].

Мемлекеттік қызметшінің қызмет бабында жасалатын коммуникациясының өзіндік ерекшелігіне қатынас жасау тәсілдері мен құралдары жатқызылады. Олар арқылы коммуникант өзімен қарым-қатынас жасаушыға тиімді түрде әсер ете отырып, кәсіби нәтижелерге қол жеткізе алады.

Коммуникациялық өзара әрекеттестік барысында мемлекеттік қызметші қатынас жасаудың *демократиялық стилін* басшылыққа алғаны жөн. Ғылыми әдебиетте (В.В. Бойко) *«тұлғаның коммуникативтік стилі»* деген де ұғым бар. Ол тұлғаның өзін қоршаған ортадағы өзге адамдармен әр түрлі жағдаяттарға (әңгімелесу, келіссөздер жүргізу, дауларды шешу т.б. жағдайларға) сәйкес байланыс орнату және оны сақтау үшін қолданатын өзіндік тәсілдері мен құралдарының жиынтығын, оларды пайдалануды әдетке айналдыруын білдіреді.

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби қатынасын қатысымдық өзара әрекеттестікте қойылған ортақ мақсатқа жетуге әрбір коммуникант атсалысқан жағдайда ғана анағұрлым тиімді өтті деп санауға болады. Бұл жерде мемлекеттік қызметшінің өз жұмысын атқаруы үшін аса қажет қасиеттерінің бірі ретінде *көпшілдікті,* адамдармен тез тіл табыса білуді атауға болады. Жалпы адамзаттық тұрғыдан алғанда, бұл адамның ұйымдастырушылық-қатысымдық қызмет атқаруға *психологиялық жағынан дайындығы* деп түсініледі.

Көпшілдікті кәсіби қасиет ретінде қарастырсақ, оның мынадай ерекшеліктерін атауға болады: әр түрлі салалардағы адамдармен жүйелі түрде қарым-қатынас жасау қажеттілігінің тұрақты түрде болуы; қарым-қатынастың сәлемдесуден қоштасуға дейінгі барлық сатыларында өзін бір қалыпты ұстау, яғни эмоционалдық жағынан тұрақтылықты сақтау;

жалпыадамзаттық және кәсіби қасиеттерін ұштастыра білу; өз қабілеттерін кәсіби қатысым жасау барысында тиімді пайдалана білу; коммуникативтік біліктілік пен дағдыларының болуы т.б. [5, 80].

Мемлекеттік қызметшінің көпшілдік қасиеті алдына келген адамның сөзін бөлмей, соңына дейін шыдамдылықпен тыңдай білуінен, қажет болған жағдайда әңгіме тақырыбын ауыстыра алуынан, тіпті адамдарға тіл қатудың дұрыс формасын таба білуінен, ісі түсіп келген кісіге жанашырлық танытуынан, мәселенің шешімін табу үшін бірнеше тәсілдерді қатар қолдана алуынан да көрінеді.

Жалпы алғанда, коммуникативтік біліктілік мемлекеттік қызметшіге қойылатын талаптардың ішінде ерекше маңызды болып саналады. Себебі ресми-рөлдік және бейресми қарым-қатынастар кезінде де олар мемлекеттік қызметшінің өз міндетін барынша дұрыс және тиімді атқаруының негізгі шарты болып қала бермек.

Осылайша, білікті мемлекеттік қызметшілерді дайындап шығару үшін оларды адамдармен араласудың заңдылықтарын меңгеруге, тілдік құралдарды түрлі әлеуметтік жағдаяттарға сәйкес, орынды қолдана білуге дағдыландыру қажет. Олар адамдармен қарым-қатынас жасау барысында қалыптасып отырған ахуалды талдай білуі және оған дұрыс баға беруі, өздерінің коммуникативтік әлеуетін дұрыс анықтап, қажетті шешімді қабылдай білуі тиіс. Аталмыш қасиеттерді мамандардың бойына және санасына сіңіру үшін, бірінші кезекте, мемлекеттік қызметшінің коммуникативтік біліктілігін қалыптастыруға күш салу қажет. Мемлекеттік қызметші өз міндеттерін атқару барысында үнемі тұлғааралық қатынастардың бел ортасында жүреді. Сондай-ақ билік өкілі ретінде оның өкілеттілігі де басым, артық болатындықтан, ол кәсіби қатынасты сауатты түрде басқаруға және қай мәселе болмасын, барынша қысқа мерзімде аса тиімді шешімдер қабылдау арқылы дұрыс шеше білуге тиіс. Қоғам мүшелерінің сөз мәдениетін жетілдіру үшін мемлекеттік қызметшілерге тілдің байлығын, қазіргі әдеби тілдің тазалығын сақтау жүктеліп отыр, олардың тілі әдеби тілдің бірден бір көрсеткіші ретінде танылуы керек.

Мемлекеттер арасында ынтымақтастық орнату мақсатында қолданылатын сөздің орындылығы ерекше маңызға ие. Шетелдермен келіссөз жүргізу мақсатында қызмет бабымен шығатын мамандық иесі – *дипломат*. Яғни келіссөздер жүргізу барысындағы дипломаттың сөзі мен дипломатиялық құжаттың мазмұны – мемлекеттің сыртқы әлеммен байланысқа түсетін тілі. Осы мәміле барысындағы тілдің қолданысынан сол елдің сөйлеу мәдениетінің деңгейі анықталады.

Дипломат – бір мемлекеттің екінші мемлекетке арнайы жіберілетін өкілетті өкілі. Яғни ол барған елінде өз мемлекетінің атынан сөйлеуге, сол мемлекеттегі Қазақстан азаматтарының құқығын қорғауға, екі ел арасындағы қандай да бір мәселелерді шешуге, ынтымақтастық орнатуға тиісті. Қазақстан тарапынан елшілікке тағайындалған кез келген дипломат мемлекеттің өкілі болғандықтан, қазақ тілінде сөйлеуі тиіс. «Өзін сыйлаған өзгенің де құрметіне ие болады» деген аталы сөздің мәнін аша түсу үшін *Төтенше және өкілетті елші* **Мұрат Әуезовтің мынадай дәлелді пікірін келтіруге болады:** *...Шет мемлекетте қызмет істеген азаматтар жақсы біледі. Өз тілін білмеген маман, біріншіден, қай ортада жүрсе де беделі төмен болады. Екіншіден, өз тілін білмеген адамға сенім арту қиын. Олар ана тілін білмеуі арқылы біздің елді былай қойып, өзі қызмет етіп жүрген өзге елдің де сеніміне ие бола алмайды. Тілді білу деген – шынайы азамат екеніңнің көрсеткіші* [6].

Дипломатиялық келіссөздерде ашық мәлімдеменің құпия айтылған сөзден басым түсетін кездері бола ма? Одақтық қарым-қатынас пен мемлекеттің әлеуеті қойылатын талапқа қалай ықпал етеді? Мемлекет дипломатиялық сигнал мен материалдық факторды өзге себеппен жасалған тұжырымды растау үшін ғана қолдана ма? Демек, мемлекеттің ниет-пиғылы туралы нақты тұжырым жасауға болатын басты факторлар бар деуге бола ма? Осындай сұрақтарға жауап беру үшін дипломаттар мен мемлекет басшыларының ашық әрі құпия мәлімдемелері жөнінде бұрын-соңды болмаған деректер жинағы жасалды [7, 67]. Бұл

мәліметтерді талдау барысында теориялық модельдерге сай болжамдар басшылыққа алынған.

Дипломаттың коммуникативтік біліктілігінің қалыптасуы алған білімін өмір сүрудің, өзін-өзі дәлелдеудің, әріптестерімен тіл табыса әрекет етудің және мемлекет атынан келіссөз жүргізудің құралы ретінде қолдана білуінен көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дипломатиялық қызмет сөз қолданысының жауапкершілігі жоғары саласы болғандықтан, халықаралық қатынастар мамандығының білім алушыларына қазіргі әдеби тіл нормаларын қатаң сақтауды міндеттейді, яғни инвективті және бейинвективті лексиканы қолдануда аса мұқият болуды талап етеді. Қазіргі кезде дипломаттардың тұлға ретіндегі әртүрлі қабілеттерінің жетілуінің басты факторы – оларды адамдармен тіл табыса жұмыс істеуге бағыттайтын, қоғамдағы бәсекелестікке бейімдейтін коммуникативтік әрекет болып табылады. Мұнда тұлғаның қарым-қатынас мәдениетіне, көпшілік ортасында өзін-өзі ұстау әдебіне, сөйлеу мәнеріне, этикеттік нормаларды дұрыс қолдана білуге назар аударылады.

Мемлекеттікті танытатын ерекшеліктердің қатарында тіл – ерекше маңызды болып табылады. Әр елдің мемлекеттік тілі – басқарудың негізгі құралдарының бірі екендігі белгілі. Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарындағы жұмыстары да мемлекеттік тіл арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Сондай-ақ елшінің шетелдік өкілмен сауатты дипломатиялық кездесу өткізуі, мазмұнды саяси әңгіме құруы, кәсіби тиімді келіссөз жүргізуі және мәдени дипломатиялық әдептілікті сақтауы өз мемлекеті туралы жақсы пікір қалыптастырады. Сондықтан да дипломаттың сөз мәдениетін көтеру арқылы жеке коммуникативтік біліктілігін қалыптастыру қажет, оған тілдесім тұрғысынан келу керек. Еркін ойлайтын, батыл шешім қабылдайтын, өз білімін кәсіби қызметінде қолданатын, өз іс-әрекетіне жауап беретін жан-жақты тұлға қалыптастыруды және интеллектуалдық деңгейінің өсе түсуін, рухани дүниесінің баюын, шығармашылық қабілетінің дамуын, ішкі мүмкіндіктерінің ашылуын мақсат етіп қойған дұрыс. Ал сөздік қоры бай, коммуникативтік біліктілігі жоғары елшінің деңгейі де әрдайым жоғары болады.

Сонымен тілдік тұлға өз ойын дәл, түсінікті жеткізу үшін біліммен қаруланып қана қоймай, тілдік құралдарды ұтымды пайдалана білуі қажет. Тілдік құралдар тұлғаның сөз мәдениетінен көрініс табады. Сөз мәдениеті – тілдік тұлғаның тіл қолданысындағы білім, білік, дағдыларының бірлігі. Ал сөз мәдениетінің биік шыңы, тілдік тұлға көрсеткіші – коммуникативтік біліктілік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2000, – 532 б.
Syzdyq R. Qazaq tiliniń anyqtaǵyshy. – Astana: Elorda, 2000, – 532 b.
2 Игнатов В.Г., Понеделков А.В. Государственная служба: теория и организация. Курс лекций. – Ростов на Дону, 2003. – 184 с.
Ignatov V.G., Ponedelkov A.V. Gosýdarstvennaıa slýjba: teorıa ı organızatsıa. Kýrs lektsıı. – Rostov na Doný, 2003. – 184 s.
3 Тимофеев Ю. П. Профессиональное общение и его развитие с помощью видеотренинга: Автореф. дис. на соиск. учен. степ, доктора психол. наук. – М., 1994. – 42 с.
Tımofeev Iý. P. Professıonalnoe obenıe ı ego razvıtıe s pomoıý vıdeotrenınga: Avtoref. dıs. na soısk. ýchen. step, doktora psıhol. naýk. – M., 1994. – 42 s.
4 Еговцева Н.Н. Коммуникационно-речевые игры в системе подготовки специалистов по социальной работе в высших учебных заведениях. Дисс… доктора пед. наук, 2007. – 497 с.
Egovtseva N.N. Kommýnıkatsıonno-rechevye ıgry v sısteme podgotovkı spetsıalıstov po sotsıalnoı rabote v vysshıh ýchebnyh zavedenıah. Dıss… doktora ped. naýk, 2007. – 497 s.

5 Как-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М.: Педагогика, 2010, – 190 с.
Kak-Kalık V.A., Nıkandrov N.D. Pedagogıcheskoe tvorchestvo. – M.: Pedagogıka, 2010, – 190 s.
6 Алаш айнасы//Республикалық қоғамдық-саяси күнделікті газет. 26.02.2014.
Alash aınasy//Respýblıkalyq qoǵamdyq-saıasy kúndelikti gazet. 26.02.2014.
7 Трагер Р. Дипломатия: Коммуникация және халықаралық тәртіп негіздері. https://kitap.kz/book/diplomatiya-kommunikaciya-zh-ne-halyqaralyq-t-rtip-negizderi. 2019. – 256 б.
Trager R. Dıplomatıa: Kommýnıkatsıa jáne halyqaralyq tártip negizderi. https://kitap.kz/book/diplomatiya-kommunikaciya-zh-ne-halyqaralyq-t-rtip-negizderi. 2019. – 256 b.

Материал 10.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Syzdyq R. Reference book of the Kazakh language. Astana,Elorda, 2000, - 532 p.
2 Ignatov V.G., Ponedelkov A.V. Public service: theory and organization. Lecture course. - Rostov on Don, 2003. - 184 p.
3Timofeev Yu. P. Professional communication and its development with the help of video training: Author's abstract. dis. for a job. learned. step, doctors of psychol. sciences. - M., 1994 .- 42 p.
4 Egovtseva N.N. Communication and speech games in the system of training specialists in social work in higher educational institutions. Diss ... doctor ped. Sciences, 2007 .-- 497 p.
5 As-Kalik V.A., Nikandrov N.D. Pedagogical creativity. - M .: Pedagogika, 2010, - 190 p.
6 Alash Ainasy // The daily republican news newspaper. 26.02.2014.
7 Robert F. Trager. Diplomacy: Communication and the Origins of International Order. https://kitap.kz/book/diplomatiya-kommunikaciya-zh-ne-halyqaralyq-t-rtip-negizderi. 2019. – 256 p.

Коммуникативная компетенция дипломата – основной показатель профессионализма

К.У. Айтмухаметова
Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Поскольку государственная служба во многом связана с вербальным общением, то в статье рассматривается культура деловой речи государственного служащего. Также статья посвящена коммуникативной компетенции – одной из наиболее важных составляющих профессиональной подготовки дипломата. И актуальному вопросу владения казахским языком и культурой речи дипломатических представителей. В ней характеризуются основные аспекты коммуникативной речи, особенности работы и формирования навыков культуры речи дипломата. Коммуникативная компетенция в статье рассматривается в процессе обучения профессиональной дипломатической деятельности. В современном обществе коммуникативная деятельность является доминантой высшего профессионального образования.

В статье акцентируется внимание на связи языка и человека и на первый план выдвигается проблема языковой личности. В системе профессиональных характеристик дипломата важным являются такие его коммуникативные качества, как «умение ясно и точно излагать свои мысли», «умение вести переговоры» и т.д.

Материал поступил в редакцию журнала 10.11.2020

Communicative competence of the diplomat – professionalism indicator

K.U. Aitmukhametova
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Because the State service largely associated with verbal communication, though business culture speech servant are discussed in this article. Also article is devoted to communicative competence – one of the most important components of vocational training of the diplomat. And considers the important issue of diplomatic representatives knowledge of the Kazakh language and their culture of speech taking. It defines the main aspects of the communicative speech, the features of work and the formation of the speech skills of a diplomat. Communicative competence of article is considered in the course of training of professional diplomatic activity. In modern society communicative activity is a dominant of higher education.

In article the attention in touch of language and the person is focused and the problem of the language personality is put in the forefront. In the professional features of diplomat are very important communicative quality such as the ability to clearly and accurately present their thoughts, negotiating skills, and so on.

Received: 10.11.2020

УДК 802/809-54(5к)

А.К. Алтаева
ф.ғ.д., профессор, «Тұран» университеті, Алматы қ., 050061, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8071-7399. E-mail: ak.almash@mail.ru

ТІЛДІК ЖҮЙЕ МЕН ТІЛДІК ОРТАНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ: ШАРТ МӘНДІ СӨЙЛЕМ

Қазақ тіл білімінде шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдер құрмалас сөйлем синтаксисіне қатысты еңбектерде жалпы айтылып өткені болмаса, тікелей осы формаға қатысты мәселелер тек құрылымдық-мағыналық аспектіде Қ.М. Есеновтің және ауызекі тілдің синтаксисіне қатысты Р.С. Әмірдің зерттеулерінде ғана қарастырылған. Контекст аясында (Ж.А. Жақупов), прагматикалық аспектіде (З.Ш. Ерназарова), құрмалас сөйлемнің грамматика-семантикалық аспектісінде (Т.Н. Ермекова), себеп-салдарлық мағынаның варианты ретінде (М. Төлеуова), салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдердің құрылымдық, функционалдық арақатысын ашу мақсатында (С. Айтжанова, Ә. Елшібаева) зерттелді. Алайда бұл еңбектерде шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдер тек ішінара сөз болғаны болмаса, арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Осыған орай тек бір ғана тілдік құрал – шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдерді арнайы нысан етіп, кешенді түрде зерттеу қазіргі қазақ тіл білімінде өзекті мәселе болып отыр.

Мақала тақырыбының өзектілігі, біріншіден, шарт мәнді сөйлемді зерттеуде танымдық және коммуникативтік қызметтің бірізділігін сақтаудан, оны тілдік жүйе мен тілдік ортаның сабақтастығы арқылы жеткізуінен; екіншіден, зерттеуде функционалдық аспектіні басты бағыт етуінен байқалады.

Шарт мәнді сөйлемнің тілдік ортада потенциалды функциядан нәтижелік функцияға ұласып, жүзеге асуына себеп болатын – ол категориялық жағдаят. Кешенді зерттеу жұмысын «мағынадан – формаға», «қызметтен – құралға» бағытымен жүргізіп, қызметті тұтас қарастыру барысында категориялық жағдаят тілдік жүйеде – «шарт»

көпорталықты құрылымының өрісі түрінде, сөйлеуде – модальділік функционалды-семантикалық өрісі түрінде анықталды.

Зерттеудің нәтижелері сөйлем құрылымының грамматикалық және семантикалық арақатысын, құрмалас сөйлем синтаксисінің, тіл мәдениетінің мәселелерін нақтылауға үлес қосады. Сондай-ақ, функционалдық бағыттағы зерттеулерді теориялық жағынан толықтыруда және функционалды синтаксис теориясын дамытуда, қазақ тілі функционалды грамматикасының негізін қалауда және оның қағидаттарын, заңдылықтарын толықтырып, дамытуда да үлесі бар. Шартты рай формасымен келген конструкциялардың синтаксистік, коммуникативтік потенциалын қазақ тіл білімінде алғаш рет қолға алып, «шарттылық» конструкциясының негізін қалауымен маңызды.

Кілт сөздер: функция, функционалды-семантикалық өріс, модальділік, бағалауыштық, денотат, коннотат, вариант; пресуппозиция

КІРІСПЕ

«Адам-тіл-ойлау» үштігіне негізделген тіл білімінің қазіргі антропоцентристік бағытының басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі екі қызметін тереңнен зерттеу болып отыр, бұл – танымдық және коммуникативтік қызметтер. Тілдің концептуалдық жүйе ретіндегі табиғатын сипаттауда танымдық және коммуникативтік қызметтің орны айрықша. Тіл болмысының екі қыры ретінде танылып, адамның санасында пайымдалатын осы екі қызмет ұдайы диалектикалық бірлікте болуға тиіс.

Болмысты тану барысында адам санасында ұғымдық категориялар қалыптасады, олар адамзатқа ортақ, әмбебаптық сипатқа ие. Когнитивтік лингвистикада білім, таным, сана, ойлау сияқты ұғымдық категориялар қолданылады. Осы ұғымдық категориялар тілдік категориялардың негізін қалайды. Адам санасындағы ұғымдық категориялар жеке концептерден тұрады. Олардың тұтастық жүйесі дүниенің тілдік бейнесін құрайды.

Ұғымдық семантикалық категориялар – барлық тілге ортақ категориялар. Солармен қатар әрбір тілдің ішкі табиғатына лайықталып қалыптасқан тілдік категориялар қандай да бір халықтың дүние-болмысты категоризациялау барысында түзілген дүниенің тілдік бейнесін сипаттайды. Тілде екі түрлі бағытты басшылыққа алып, зерттеу жүргізу жақсы нәтижелер беріп жүр. Бұл – семасиологиялық және ономасиологиялық бағыттар. «Тіл жүйелілігін айқындайтын семасиологиялық бағыт тілді тілдік таңбалар жүйесі (система знаков) тұрғысынан сипаттайды, яғни, ол болмыс туралы ақпараттарды қалыптастырып, оны хабарлауға бейімделген код ретінде анықталады [1, 43]. «Тілдік таңбалардың – тілдік бірліктердің мағыналық жақтарын, семантикалық заңдылықтарын семасиология зерттейді» [1, 5]. Тілдік форманың мағынасын түсініп, анықтау коммуникацияда тыңдаушының үлесіне тиесілі. Ал сөйлеуші осы қарым-қатынаста айтар сөзін тыңдаушыға қарай бағыттайды да, өз ойын дүние-болмысты тану процесінде қалыптасқан ұғым, пайымдау не ойқорытудан соны сыртқа шығарып, жеткізетін тілдік формаға қарай бағыттайды. Бұл айтып отырғанымыз – ономасиологиялық бағыт.

Кейінгі жылдары аталған екі бағыттың ішінен ономасиологиялық бағыттың рөлі барынша маңызды болып келеді. Оның қажеттілігі семантикалық категориялардың тілдік және қызметтік сипатын берумен байланысты. Семантикалық категориялар өзінің бастауын жоғарыда айтылған, дүние-болмыстың тілдік бейнесін жасайтын ұғымдық категориялардан алады. Әлемнің тілдік бейнесіне тілдің ішкі формасы, сөйлем, сөздің мағыналық жағынан өзгеруі, оның ауыспалы мағынада қолданылуы, эмоционалды-экспрессивтік реңктер және т.б. жатады. «Дүниенің белгісі деген ұғым адамның қоршаған дүние жайлы көзқарастарын зерттеуге құрылады. Қоршаған дүние – адам мен оның ортасының өзара байланысы, ал дүние белгісі – адам мен оның ортасы жайлы ақпараттарды өңдеудің нәтижесі. Дүние бейнесі тұрақсыз, үнемі өзгермелі құбылыс» [2, 94].

Ономасиологиялық бағыттың бұған дейін тілде үстемдік құрып келген семасиологиялық бағыттан өзгешелігі тілдің функционалдық қырын ашуға бейімділігінде әрі соны басшылыққа алуында. Мәселен, морфологиялық рай категориясының формалары ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, қалау рай деп бөлініп, амал-әрекеттің шындық дүниеге қатынасын білдірумен ғана шектеліп келсе, сол рай формаларының сөйлемдегі мағынасы мен қызметінің мүмкіндігін нақтылай түсіп, толықтырып қарастыру лексикалық және лексика-грамматикалық бірліктерді қоса қарауды қажет етеді. Сын дәрежесі категориясының функционалды-коммуникативтік табиғатын зерттеп, докторлық диссертация жазған Қ.Т. Рысалдының мына ойы функционалдық зерттеудің өзектілігін нақтылай түседі: «Жеке тілдік деңгейлік тұлғалар өз алдына жеке-дара қызмет етпейді, олар бірлесіп, бір жүйеге бірігіп, бірінің мағынасын бірі түрлендіріп, толықтырып, тілдің негізгі когнитивтік, коммуникативтік қызметін атқарады» [1, 16].

Мақалада қазақ тіл білімінің белгілі ғалымдары Р. Әмір, Қ. Рысалды еңбектеріндегі ғылыми-теориялық көзқарастар, ішінара мәселеге қатысты Н. Уәли, А. Салқынбай, А. Жаңабекова, С. Құлманов, Г.Ш. Бекмағанбетова, Д. Қуандықованың зерттеулері қарастырылды. Қажетті жерінде орыс лингвистикасынан А.В. Бондарко, Г.Л. Пермяков зерттеулеріндегі тұжырымдар пайдаланылды.

Мақаланы жазу барысында бақылау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мақалада шартты рай формасының қатысуымен жасалатын сөйлемдерге функционалдық зерттеу жүргізудің нәтижесінде модальділік категориясын жеке қарастырып, оны А.В. Бондарко ұсынған «функционалды-семантикалық өріс» теориясының негізінде сипаттауға талпындық. Бір ғана грамматикалық категорияның көлемінде зерттеумен шектелу сол функционалды-семантикалық өрістің тілдік сипатын толық ашып бере алмайды. Ол үшін ұғымдық категория теориясын басшылыққа алу нәтижелі болмақ. Функционалды-семантикалық өріс тілдік бірліктердің қатарына жатса, ұғымдық өріс ойлау бірліктерімен тығыз байланысты. Сондықтан әрбір өрістің төңірегінде ғана шектеліп қалмай, осы өрістерді сабақтастықта қарастыру зерттеуде жақсы нәтижелерге қол жеткізуімізге себеп болды.

Функционалды-семантикалық өрістің субъектіге, объектіге, құбылысқа, жағдайға қатысын түсіндіріп, сөйлеудегі орнын айқындайтын ұғым – бұл категориялық жағдаят. Яғни, функционалды-семантикалық өріс категориялық жағдаят арқылы туады.

Функционалды грамматика функцияның өзара тең емес екі типін ажыратып қарайды: потенциалды функция (бұдан әрі қарай – ПФ) және нәтижелік функция (бұдан әрі қарай – НФ). Потенциалды функция (ПФ) тіл жүйесіндегі тілдік бірліктердің қабілетін анықтауға бағытталса, нәтижелік функция (НФ) сол тілдік бірліктердің нақты сөйлеу актісіндегі, нақты жағдайдағы қабілетін жүзеге асыруға бағытталған. Потенциалды функцияның нәтижелік функцияға өзгеру процесі – бұл қызметтің тілден сөйлеуге өтудегі актуальденуі. Нәтижелік функция сөйлеуге жатқанмен, тілдік жүйемен тығыз байланыста болады.

Категориялық жағдаят – бұл «түрлі құралдар арқылы білдіруге болатын айтылымның мазмұндық құрылымы, ол белгілі бір семантикалық категорияның, функционалды семантикалық өрістің негізінде құрылады және оның бір категориялық сипатын (аспектуалдылық, темпоралдылық, модальділік, мекендік т.б.) білдіреді» [3, 12]. Категориялық жағдаят ұғымы да ФСӨ сияқты құбылыстың екіжақты сипатын білдіреді. Яғни, мағыналық құрылым айтылымда формалық жағымен бірлікте қарастырылады.

Потенциалды функциямен (ПФ) сәйкес келетін ФСӨ тілдік жүйеде жүзеге асады. Ал категориялық жағдаят (бұдан әрі қарай – КЖ) нәтижелік функциямен (НФ) сәйкес келіп, сөйлеуде айқындалады. ПФ мен НФ-ның өзара байланысы тіл мен сөйлеудің бірлігін білдіреді. Айтылымға бағытталған КЖ семантикалық функциялармен өзара байланысты. Бір-бірімен тығыз байланысты тілдік бірліктер тілдің аясындағы жүйелердің төңірегінде әр түрлі

микрожүйелер құрайды. Әрбір жүйе ортақ қызметпен біріккен бөлшектердің құрылымдық бірлігі болып табылады. Тіл микрожүйе ретінде экстралингвистикалық факторлардан тыс бола алмайды әрі тұтас қалпында онымен байланыста болады. Әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктер тілдің өз ішінде қызмет ете отырып, тілге өзінің маңызды қызметі – коммуникативтік қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік береді, адам ойын білдірудің құралы болады.

Қазақ функционалды грамматикасының негізін қалауда шақ категориясын арнайы зерттеген А. Жаңабекова категориялық жағдаят туралы ойын былай тұжырымдайды: «Категориялық жағдаят мәселесі сөз болғанда функцияның нәтижелік аспектісі негізге алынады. Ал нәтижелік аспектідегі функциялар сөйлеуге жатады. Әрбір Фн сөйленімде Фп-ның белгілі бір кешенінің бір тармағы (варианты) ретінде көрінеді. Олай болса, ФСӨ-ті функция-потенция сипатында, ал КЖ-ты функция-нәтиже сипатында қарастырамыз» [3, 307].

Модальділік категориясының сипатын беруде оның құрылымдық жағымен қоса мағыналық мазмұнын да ескеріп, сол нәтижелерді коммуникациямен, категориялық жағдаятпен тікелей байланыста қарастыру мақаламыздың мақсатына тірек болады. Қазіргі зерттеушілердің айтуына қарағанда, бұған дейінгі зерттеулерде айтылған «сөйлемдегі хабардың ақиқат шындыққа қатынасы тек модальдік қатынас қана. Ал модальділік жалпы өзінің мазмұндық сипаты бойынша сөйлеуде ғана жүзеге асады» [4, 7]. Біз жоғарыда сөйлеудің функционалды грамматикадағы нәтижелі функция арқылы жүзеге асатынын айттық. Ал тілдік жүйедегі қызмет потенциалды функциямен айқындалады. Бұдан байқайтынымыз: дүниенің тілдік бейнесін беруде семантикалық категориялардың тілдік және қызметтік сипатының рөлі ерекше. Потенциалды және нәтижелік функциялардың мәні осы сипаттармен байланысты. Бірі тілдік жүйеге сүйеніп, тіл мен таным процестерінің арақатынасын көрсетсе, екіншісі (нәтижелік функция) арқылы коммуникацияның қаншалықты сәтті болғаны белгілі болады. Шартты рай формасы мен модальділік категориялық жағдаяттың арақатынасын Кесте 1 түрінде келтірдік.

Кесте 1 – Рай мен модальділіктің сөйлеудегі арақатынасы

№	Ерекшеліктері	Рай	Модальділік
1.	Зерттеу нысаны	Тіл	Сөйлеу
2.	Құрылымдық бірлігі	Сөйлем	Сөйленім
3.	Категориялануы	Грамматикалық категория	Семантикалық категория
4.	Категориялық сипаты	Предикативті категория	Актуалданған категория
5.	Жүйесі	Парадигмалық	Синтагмалық
6.	Функциясы	Функция-потенция	Функция-нәтиже
7.	Көрінісі	Функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ) – тілдегі көрінісі	Модальділік категориялық жағдаят (МКЖ) – сөйлеудегі көрінісі

Шарт мәнді сөйленімдер логикалық формасы жағынан – пайымдау, ал синтаксистік формасы жағынан – сөйлем түрінде келеді. Мына сөйлемді логикалық тұрғыдан талдап көрелік: *Бай неліктен бай болады? Малайдың арқасы, елдің арқасы ғой олардың құтыратыны. Төрт түлік малын малшы бақпасыншы, шөбін малай шаппасыншы, отын жақпасыншы, құдығын аршымасыншы – көрейін байдың бай болғанын. Асқанға тосқан деп, Совет үкіметі байлардың пейіліне бола келген бір тосу ғой* (Ж. Аймауытов). Осы сөйлемдегі бұйрық рай формасы *-сын* мен *-шы* дәнекері тілдегі *-са, -се* шартты рай формасын ауыстырып жұмсалып тұр. Салыстырайық: *Бай неліктен бай болады? Малайдың арқасы, елдің арқасы ғой олардың құтыратыны. Төрт түлік малын малшы бақпаса, шөбін малай шаппаса, отын жақпаса, құдығын аршымаса – көрейін байдың бай болғанын. Асқанға тосқан деп, Совет үкіметі байлардың пейіліне бола келген бір тосу ғой* (Ж. Аймауытов).

Сөйлемдегі ой-тұжырым: *«Бай өздігінен бай бола алмайды, ол – елдің арқасы».* Сөйлемнің негізгі мазмұн-мәнін оны құрап тұрған реалды заттар емес, логикалық конструкция, яғни, «жалғыздың үні шықпас» деген ой аңғарылады. Г.Л. Пермяковтың айтуына сүйенсек: «Ойды жасап тұрған – логикалық конструкция, ал реалды заттар «құрылыс материалы» ретінде жұмсалады» [5, 247]. Сөйлем болмыстағы қандай да бір жағдайды сипаттаушы мазмұн-мәнге ие. Сол баяндалатын жағдай сөйлемнің денотаты болады. Сөйлемнің коммуникативтік сипаттағы тұлға түрінде келуімен байланысты «таңбалық» қызметі бар. Тағы да Г.Л. Пермяковқа жүгінсек, баяндалатын жағдаят «таңбаланушы», ал сөйленім «таңбалаушы» қызметті атқарады. Демек сөйлем белгілі бір жағдайды белгілеп таңбалаушы болса, онда ол семиотикалық қасиетке де ие бола алады деген сөз. Бұдан түйетініміз: сөйлемді логика-семиотикалық тұрғыдан қарастыруға да болады екен. Мынандай логика-семиотикалық конструкция түрінде өрнектеп көрейік: егер бір заттың (Р) қасиеті екінші заттың (Q) қасиетінен артықтау болса, нәтижесінде екеуінің біреуі ғана қалады:

(P<Q) →[Σ (P) - Σ (Q)]*

Мысалы: – *Пенсияға шықты деген аты болмаса, әлі де сол малдағы балалардың жағдайымен ұзап кете алмайсың* (Қ. Жұмаділов).

Мысалы: *«Ұры мықты болса, мал иесі жығылар» деген. Жаңа бастықтың қыспаққа алуымен бұл да жұмыстан кетуге мәжбүр болды* (Қ. Жұмаділов).

(P>Q) →[Σ (P) - Σ (Q)]*

Ұры мықты болса, мал иесі жығылар.

Сөйлемнің таңбалық қызметін тану бұл таңбалардың тұрпат межесі мен мазмұн межесінің арасындағы өзара қатынасты түсінуге бағыттайды.

---

*→ белгісі логикада импликацияны білдіреді де, “егер...; онда” деп оқылады.

Σ таңбасы “бар болу” немесе “тіршілік ету” дегенді білдіреді.

> таңбасы “артығырақ”, “жақсырақ” дегенді білдіреді.

< таңбасы “кемдеу” дегенді білдіреді..

Сөйлемнің мазмұн межесі белгілі бір жағдайды сипаттаудан туса, ол жағдай қолданыста сөйленім арқылы жетеді. Қоршаған дүниедегі әр түрлі құбылыс, жағдаяттардың алуан түрлілігі, біріншіден, сөйленіммен берілетін болса, екіншіден, сөйлеу кезіндегі сөйленімнің әр түрлі мақсатта жұмсалатынын көрсетеді. Сөйленімдерді алуан түрлі жағдаятқа сай таңдап жұмсауға болады. Ал таңдау салыстырумен, бағалаумен сабақтас екені белгілі. Бағалауыштық – сөйлеушінің әрекетке бағасы, көзқарасы, жағдаятқа қатысты қарым-қатынасы.

Олай болса, жағдаят – денотат, сөйленім – түрлі мақсатта жұмсалуымен байланысты, коннотат болады. Сөйленім өмірдегі қандай да бір жағдаятты белгілейтін болғандықтан, сол жағдаяттың өзі – инвариант, ал сөйленімдер сол жағдаяттарды белгілейтін варианттардың қатарына жатады. Демек сөйленімдер – варианттар, ал жағдаяттың өзі – инвариант. Сөйленім тұрмыс-тіршіліктегі әр түрлі жағдаятқа байланысты таңдалып қолданылады.

Егер осы айтылған тұжырымдарды негізге ала отырып, зерттеу нысанына оралсақ, онда шарт мәнді сөйленімдер – таңбалық жүйе. Шарт мәнді сөйлемдердің денотаттық таңбасы ұқсас, бірдей жағдаяттарды белгілейді.

Таңба мен сөйлеушінің арасындағы байланысты прагмалингвистика зерттейтіні белгілі. Прагматика – тілдік таңбалардың қолданылуын зерттейтін семиотика мен лингвистиканың бір саласы. Сонымен бірге шарт мәнді сөйленімдер түрлі жағдаяттар мен оқиғаларды таңбалаушы болып табылады. Сонда жағдаят «таңбаланушы» болады да, шарт мәнді сөйленім «таңбалаушы» болады.

Прагматика тілдегі таңбалар қызметін зерттейді, лингвистикалық таңбалар мен сөйлеушінің, тыңдаушының арасындағы қатынасты анықтайды. Ой сөйлем арқылы берілсе, сол сөйлемдегі ой ақиқат болуы да, жалған болуы да мүмкін. Пікірдің шын немесе жалғандығын анықтайтын пресуппозиция ұғымы бар. Лингвистикада пресуппозиция арқылы

сөйленімнің негізгі мазмұнын ашуға болады. Сөйленімнің мазмұнын дұрыс түсіну үшін сөйлеуші мен тыңдаушыда сол ойға қатысты негізгі ұғым болуы керек. Ол екеуінің де тілді білуімен байланысты. Тілді білу үшін тілдік жүйені ғана білу жеткіліксіз, тілді орынды қолдана да білу керек. Сөйлеушіге өз ойын тыңдаушыға анық жеткізу үшін әрі тыңдаушыға сөйлеушінің діттеген ойын дұрыс түсіну үшін, сол тілді терең түсіне алырлықтай білім аясы болуы керек. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздерін зерттеген Н. Уәлиұлы сөйлеу тілінде, ауызша сөзде адресат факторына мән берудің ерекшеліктеріне тоқталады. «Сөз актісінде екі сана – адресанттың және адресаттың санасы жұмыс істейді. Осы екі сананың мүмкіндігінше бір-біріне сәйкес келуі коммуникацияның сәтті болуына оң әсерін тигізеді» [6, 9]. Н. Уәлиұлының айтуынша: «Сөз авторы өзінің санасында қорытылып, өңделген ақпаратты кодқа салады. Ал адресант кодқа салынған әр түрлі ақпаратты (мазмұндық, эмоционалдық, бағалауыштық т.б.) мүмкіндігінше дұрыс ашуға тырысады. Автордың когнитивтік санасында өңделген ақпарат пен адресаттың санасында қабылданған ақпарат мүмкіндігінше алшақ болмауға тиіс. Ол үшін автор мен адресаттың білім қорында біршама ортақтық болуға тиіс» [6, 12]. Автор когнитивтік санадағы білім қорының күрделі сипатын ашып, оларды тілдік білім, тілдік емес білім, аялық білім деп үш топқа бөледі. Білім аясы танымдық қызметпен, адамның ойлау жүйесімен үздіксіз байланыста болады. Олай болса, шарт мәнді сөйлемдердің танымдық қыры да, прагматикалық қыры да адамда болуға тиісті білім аясының деңгейіне сүйенеді. Ал шарт мәнді сөйлемнің осы аталған танымдық әрі прагматикалық қызметтерін атқарып, нақты іс жүзіне асыруы үшін қандай да бір тілдік орта қажет болады. Демек, шарт мәнді сөйлемнің тілдік ортада потенциалды функциядан нәтижелік функцияға ұласып, жүзеге асуы категориялық жағдаятқа келіп тіреледі.

Функционалды грамматикада зерттелетін семантикалық белгілер талдаудың мынандай сатыларынан өтуі тиіс:

«1. Контекстің ең аз деген көлемінде грамматикалық форманың жеткізіп тұрған негізгі мағынасын анықтау;

2. Ұқсас мағынаны жеткізу үшін белгілі формадан басқа қолданыла алатын тілдік тәсілдерді анықтау. Бұл сатыда талдау семантикадан оның берілу формасына қарай жүргізіледі;

3. Тілдік тәсілдердің көмегімен айқындалатын мағыналық бөліктердің өзгеруін, яғни, варианттарын анықтау» [7, 8].

Тілдік бірліктердің іске қосылуының заңдылықтары, ережелері тілдік жүйеге бағынғанмен, нақты процестің өзі сөйлеуде жүзеге асады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл айтылған танымдық қызметтің эмпирикалық және теориялық деңгейлерінің сабақтастығы тілдік жүйе мен тілдік ортаның өзара әсерлесіп, “қызметке” бағынуына себеп болады. Тілдік бірлік белгілі бір қызмет атқару үшін белгілі бір ортаны қажет етеді. Яғни, потенциалды функцияның нәтижелік функцияға ұласуына себеп болатын – қандай да бір категориялық жағдаят. Қызметті тұтас қарау нақты бір өрісті құруға мүмкіндік береді, құрылымы жағынан әр түрлі тілдік құралдарды дербестікте қарайтын үрдіске жол бермейді, нақты бір өріс қызметін жүзеге асырудың шарттарын қалыптастырып, тілдік жүйе мен тілдік ортаның бірлестігіне ықпал етеді.

Зерттеу жұмысын жазу барысында шартты рай формасының қатысуымен жасалған сөйлемдерді осы «сүзгіден» өткізіп, нәтижесінде модальділік семантикалық категориясының функционалды-семантикалық өрісіне тоқталдық. Модальділік сөйлемде тек модальдік қатынасты білдіретін болса, оның нақты жүзеге асуы сөйлеуге тәуелді. Яғни белгілі бір тілдік ортаны қажет етеді. Модальділік функционалды-семантикалық өрісі парадигмалық қатынастармен ғана шектеліп қалмай, синтагмалық қатынастарды да қамтиды. Ол категориялық жағдаятпен байланысты. Категориялық жағдаят арқылы ғана модальділіктің

потенциалды функциясы нәтижелі функцияға айналады. Оны зерттеу нысанына сай жеткізуші құралдар – шарт мәнді сөйленімдер. Олай болса, модальділік семантикалық категориясының семантикалық белгісі, яғни, инварианты – жағдаят, ал шарт мәнді сөйленімдер – соның әр түрлі вариантты. Бір ғана шартты рай формасының көп мағыналы қызметі осындай нәтижелерге әкеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Рысалды Қ.Т. Сын дәрежесі категориясы: функционалды-коммуникативтік табиғаты (қазақ, неміс тілдері негізінде): филол. ғыл. д-ры дис. автореф. – Алматы, 2007. – 50 б.
Rysaldy Q.T. Syn dárejesi kategorıasy: fýnktsıonaldy-kommýnıkatıvtik tabıǵaty (qazaq, nemis tilderi negizinde): filol. ǵyl. d-ry dıs. avtoref. – Almaty, 2007. – 50 b.
2 Қуандықова Д. Етістікті сөзжасамдық ұяның семантикалық сипаты: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2005. – 115 б.
Qýandyqova D. Etistikti sózjasamdyq uıanyń semantıkalyq sıpaty: filol. ǵyl. kand. dıs. – Almaty, 2005. – 115 b.
3 Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кие, 2007. – 482 б.
Qazaq grammatıkasynyń ózekti máseleleri. – Almaty: Kıe, 2007. – 482 b.
4 Құлманов С.Қ. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі: филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004. – 34 б.
Qulmanov S.Q. Qazaq tilindegi múmkindik modaldiliginiń fýnktsıonaldy-semantıkalyq órisi: fılol. ǵyl. kand. dıs. avtoref. – Almaty, 2004. – 34 b.
5 Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – М.: Наука, 1979. – 671 с.
Permıakov G.L. Poslovıtsy ı pogovorkı narodov Vostoka. – M.: Naýka, 1979. – 671 s.
6 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. д-ры дис. автореф. – Алматы, 2007. – 48 б.
Ýálı N. Qazaq sóz mádenıetiniń teorıualyq negizderi: fılol. ǵyl. d-ry dıs. avtoref. – Almaty, 2007. – 48 b.
7 Салқынбай А.Б. Функциональды грамматика очерктері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 119 б.
Salqynbaı A.B. Fýnktsıonaldy grammatıka ocherkteri: oqý quraly. – Almaty: Qazaq ýnıversıteti, 2003. – 119 b.

Материал поступил в редакцию журнала 08.11.2020

REFERENCES

1 Rysaldy K. T. category of critical degree: functional and communicative nature (based on Kazakh and German languages). – Almaty, 2007. – 50 p.
2 Kuandykova D. Semantic characteristics of the verbal word-forming nest. – Almaty, 2005. – 115 p.
3 Actual problems of Kazakh grammar. – Almaty: Kie, 2007. – 482 p.
4 Kulmanov S.K. functional and semantic field of modality of possibilities in the Kazakh language. – Almaty, 2004. – 34 p.
5 Permyakov G.L. Proverbs and sayings of the peoples of the East. – Moscow: Nauka, 1979. – 671 p.
6 Uali N. Theoretical foundations of Kazakh verbal culture. – Almaty, 2007. – 48 p.
7 Salkynbay A. B. Essays on functional grammar: textbook. – Almaty: Kazakh University, 2003. – 119 p.

Взаимосвязанность языковой системы и языковой среды: предложения с условным значением

А.К. Алтаева

Университет «Туран», г. Алматы, 050061, Республика Казахстан

В трудах казахского языкознания, посвященных синтаксису сложного предложения, о предложениях, образованных с помощью формы условного наклонения, говорится лишь в общих понятиях. Проблемы, касающиеся этой формы, рассматриваются только в структурно-семантическом аспекте и в исследованиях, относящихся к синтаксису диалогической речи. В отдельных исследованиях эта проблема рассматривается в прагматическом контексте, в грамматико-семантическом аспекте сложного предложения как вариант причинно-следственного значения, а также с целью раскрытия структурного, функционального соотношения сложносочиненных, сложноподчиненных предложений. Однако в этих трудах предложения, образованные с помощью формы условного наклонения, специально не исследовались. В связи с этим только предложения, образованные посредством формы условного наклонения, будучи специальным объектом для комплексного исследования, являются насущной проблемой в современном казахском языкознании.

Актуальность темы статьи заключается, во-первых, в сохранением последовательности познавательной и коммуникативной функции, во-вторых, в признании функционального аспекта главным направлением в исследовании.

Причиной осуществления перехода в языковой среде условного предложения от потенциальной функции к результативной является категориальная ситуация. Комплексное исследование было проведено в форме «от значения – к форме», «от функции – к средству».

Результаты работы вносят вклад в уточнение некоторых проблем языковой культуры, синтаксиса, грамматического и семантического соотношения структуры предложения, а также дополняют с теоретической стороны исследования функционального направления для развития теории функционального синтаксиса, основы функциональной грамматики казахского языка.

Материал поступил в редакцию журнала 08.11.2020

The interconnectedness of the language system and the language immersion: a sentence with a conditional value

A.K. Altayeva
"Turan" University, Almaty, 050061, Republic of Kazakhstan

In the works of Kazakh linguistics dedicated to the syntax of complicated sentence, sentences formed with the help of conditional mood form, are mentioned only in common conceptions, problems dealing with this form are considered only in structure-significant aspects and in researches related to the syntax of dialogue speech. In separate researches this problem is considered in context, in pragmatic context, in grammar-semantic aspect of complicated sentence as a variant of causal-consequence meaning, and also with the aim of structural, functional correlation of coordinated and complex sentences revealing. However, in this works sentences formed with the help of conditional mood have not been researched specially. In accordance with this only one linguistic mean – sentences formed with the help of conditional mood forms being the special object for complex research are urgent problem in modern Kazakh linguistics.

Actuality of this article is in following: at first, by keeping succession of cognitive and communicative functions; secondly, acknowledgement of functional aspect as the main direction in research.

The reason of realization of transmission conditional sentence in linguistic sphere from potensial functions to resultive funstions are situational category. The complex research were held in the form of "from meaning-to form", "from function-to means", during the whole examination of function situative category in linguistic system determined as the base of maltistaged structure "condition", in speech as functional-semantic base of the modality.

The results of investigation work makes contribution in definite level (stage) for specifying some problem of linguistic culture, syntax of complicated sentence, grammatical and semantic correlation structure of the sentence, and also for development of functional syntaxes theory for the base of functional grammar of Kazakh language.

Received: 08.11.2020

УДК 81'373

М.Қ. Амангазиева
ф.ғ.к., доцент, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Ақтөбе қ, 030000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/ 0000-0001-8999-351X. E-mail: mika-230376@mail.ru

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯДАҒЫ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Әлем бейнесінің көрінісі саналатын тіл – ең алдымен дүниенің көрінісін, бейнесін сипаттайды, таңбалайды. Рухани дүниенің жаңғыруы, сонымен сабақтас материалдық өндіріс пен тұрмыс күйі әркімнің жеке басының жағдайына байланысты емес, ол – халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, дүниетанымдық жағдайына байланысты қалыптасатын жалпыхалықтық құбылыс. Халықтық дүниетаным көрінісі мен дәстүрлі жолы тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ұлт өмірінің желісі үзілмей, әртүрлі ұрпақ бірін-бірі түсініп бір ұлтқа жатады.

Ұлттық бірлік пен бірегейлікті танытатын ұғымдар өзге тілдерге алмасып, әлем таңбасын бейнелеуде қолданыс табатыны тағы бар. Бұл мәселенің түбіне ғалымдар бойлай қоймаған, күрделі ғылыми зерттеулердің еншісіне тиетін дүние деп есептеуге болады. Осымен байланысты танымдық деңгейге қатысты қазірде жиі айтылатын «концептуалдық ғылым» – шындықты оңай ұғыну үшін ойланып табылған қолайлы метафора. Дүниені бақылауға және танымның құрылысы мен үрдісін анықтауға негізделген тілдік бейненің когнитивті модельдері ғылыми бақылау жүргізуге көмектеседі.

Кілт сөздер: лексикография, когнитивтік лингвистика, әлемнің тілдік бейнесі, семантика, дүниетаным.

КІРІСПЕ

Дүниенің белгісі деген ұғым адамның қоршаған дүние жайлы көзқарастарын зерттеуге құрылады. Қоршаған дүние – адам мен оның ортасының өзара байланысы, ал дүние белгісі – адам мен оның ортасы жайлы ақпараттарды өңдеудің нәтижесі. Дүние бейнесі «тұрақсыз, үнемі өзгермелі құбылыс». Қазіргі таңда әлемнің тілдік бейнесі мәселесі Ю.М. Караулов, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова, В.Н. Телия, Э.Д. Сулейменова, А.А. Уфимцева және т.б. еңбектерінде қарастырылып жүр.

Қоғам мен мәдениеттің, тілдің өзара қарым-қатынасы жайлы мәселені таразылау үшін, ұғымдарда қалыптасқан мағлұматтардың көмегімен белгілі бір қоғамға тән құндылықтарды сипаттау қажет. Олар әлеуметтік-тарихи жағдайларға, қоғамдық құрылыстарға байланысты өзгерістерге ұшырап отырады.

Сөздіктердегі қазақша атауларда да дүниетанымдық информациялар айқын беріліп отырады. Олардың сипатын негізінен мағыналық талдау арқылы анықтауға болар еді. Әр ұлт тілінде дүние, әлем туралы түсініктерін түрлі тілдік фактілер арқылы кесіп-пішеді, қоршаған әлемнің тілдік бейнесі, негізінен алғанда, адамдар санасындағы дүниенің

логикалық бейнеленуі жағынан ұқсас болып келеді. Құбылыстар арасындағы ұқсастықтар ұғым категорияларын жасайтын лексемалардың толығуына әсер етеді. Сол ұғым түрлерінің тұтастай алғандағы атаулары тілдің негізін құраса, әлемнің ондағы құбылыстардың тілдегі бейнесінен ұлт ерекшеліктерін танып-білуге болады.

Профессор Э.Д. Сүлейменованың пайымдауынша, әлемнің тілдік бейнесі жайлы мәселе, көбінесе, түрлі дүниетаным мәселесі ретінде қарастырылады. Бүгінгі таңда дүниенің тілдік бейнесі ұғымында екі түрлі сипат бар. Оның алғашқысында нақты тілдерге және олардың арасындағы айырмашылықтарға қатысы жоқ болса, екіншісі нақты ұлт тілдерінің қатысуымен қалыптасқан және лексикалық номинациялар жүйесі тәрізді тілдер арасындағы айырмашылықтарға бағыт-бағдар жасаушы әлемнің тілдік бейнесімен байланысты болады.

Автор былай деп жазады: «Языковая картина мира понимается также как «общеязыковая картина мира» в отличие от частноязыковой, с которой может быть отождествлена «национальная картина мира». Кроме того языковая картина мира получает уточнение как форма и способ существования картины мира» [1, 136].

Яғни, ғалым бұл жерде әлем бейнесінің тілдегі көрінісіндегі әмбебаптық құбылысты жан-жақты талдап көрсетеді. Түркі (қазақ) тіліндегі атаулардың орыс тіліндегі түсінігі мен олардың аударылу жүйесін ғылыми тұрғыдан саралағанда, жалпы ойлау жүйесінің ортақтығына байланысты, сөздердің уәжделуінің жақындығын байқауға болатындығын аңғартады. Демек, тілдік деректерді зерделеу барысы автор ойының дұрыстығын тағы да дәлелдей түседі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлемнің тілдік бейнесінде болмыс құбылыстарының дәл суреттелетіні, ал дүниенің тілдік бейнесінде шындық болмыс жайлы стихиялы түрде қалыптасқан көзқарастар қарастырылатыны түсінікті. Профессор Э.Д. Сүлейменованың пікірінше, дүниенің тілдік бейнесі негізгі екі қызмет арқылы айқындалады: а) дүниенің ғылыми бейнесін негізгі элементтер білдіреді; ә) тілдік тәсілдердің көмегімен әлемнің ғылыми бейнесі түсіндіріледі [1, 131].

Түрлі тілдерде дүниенің тілдік бейнесі өзгеріп отырады. Бұл тек адамға ғана қатысты экспрессия, модальдылық, эмоция және т.б. құбылыстар болып көрінгенімен, оны айнала қоршаған дүниенің әр ұлт өкілінің өзіне тән ерекшеліктерімен қабылдайтынын түсіндіруге болады.

Е.С. Кубрякова, Б.А. Серебреников, А.А. Уфимцева т.б. ғалымдардың бір тобы әлемнің концептуальдылық бейнесін тілдік бейнеге қарағанда бай деп есептейді. Олардың ойынша, әлемнің ғылыми бейнесін құруға ойлаудың түрлі типтері, тіпті, вербальдық емес түрі де қатысады.

Әлемнің тілдік бейнесі тақырыбы Т.В. Цивьян, Е.С. Яковлевалардың еңбектерінде лингвомәдениеттанымдық сипатта танылады. Олар бұл мәселені қарастыруда тіл мен мәдениет негізіне сүйенеді.

Әлемнің ғылыми бейнесі мен тілдік бейнесі арасында айырмашылықтар ретінде В.А. Воробьев ұсынған төмендегідей тұжырым бар:

а) когнитивтік жүйе әмбебап сипатта болады, оның көлемі мен тұтастығындағы айырмашылық түрлі ұлт өкілдерінің өркениетінің деңгейіне байланысты, ал лексикалық жүйе ұлттық сипатта болады, түрлі тілдердің лексикалық жүйелері арасындағы айырмашылық, алдымен ішкі бөліктерге бөлінуіне байланысты;

ә) функционалдық айырмашылықтарға келсек, когнитивтік жүйе тану процесі мен еңбек әрекетіне бағытталған болса, лексикалық жүйе коммуникацияға бағытталған.

б) генетикалық тұрғыдан, когнитивтік жүйе лексикалық жүйеге қарағанда алғашқы болып табылады және табиғатынан консервативтік саналатын лексикалық жүйеге қарағанда тезірек қарқынмен жетіліп, дамып отырады;

в) когнитивтік жүйе лексикалық жүйеге және жалпы тілдік жүйеге қарағанда толығырақ, байырақ болып көрінеді, лексикалық жүйе когнитивтік жүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Осылайша, когнитивтік жүйе арқылы адам дүниені танып, өз көзқарасын лексикалық жүйенің көмегімен суреттей алады В.В. Воробьевтің пікірінше: «дүниенің әлдебір тұрақты ұлттық моделін айқындау үшін, ұлттық өмір элементтерінің өзара қарым-қатынасын, құрылысын білуге тырысу қажет» [2, 56].

Әлемнің тілдік бейнесіне «тілдің ішкі формасы, сөйлем, сөздің мағыналық жағының өзгеруі, оның ауыспалы мағынада қолданылуы, эмоционалды-экспрессивтік реңктер» және т.б. жатады.

В.А. Маслова шындықты танудағы тілдің рөлін тым асырып жібермеу жайлы ескертіп, «дүниенің тілдік бейнесі» деген ұғымды метафора деп қабылдауды ұсынады.

Белгілі орыс ғалымдары В.А. Воробьев, В.А. Маслова, В.Н. Тельяның ғылыми тұжырымдарына арқау болған мәдениет пен тіл арасындағы байланыстың сыры туралы теориялар американдық ғалымдар Э. Сепир мен Уорфтың лингвистикалық ықтималдық теориясының негізін танытқан «этнос дүниетанымдағы ерекшеліктің ізі халық тілінде сақталады» деген қағидамен астасып жатқандығы белгілі. Бұл лингвомәдениеттану пәнінің этнолингвистика ғылымымен де туыстығынан туындайтын жайт. Осымен байланысты этнолингвистика мен лингвомәдениеттану пәндерінің ортақтығы және ұқсас жақтары анықталады.

Бұл саладағы зерттеушілер этнолингвистика ғылымының өзіндік ерекшеліктерін де атап көрсетеді. Ә. Қайдаровтың анықтамасына сүйенсек «этнолингвистиканың зерттеу нысаны – этнос болмысын тұтастай танытатын тіл әлемі» [3, 18-22]. Осы орайда ұлттық мәдениеттің және рухани құндылықтардың тілдегі көрінісі екі тілдік аударма сөздіктерде көрсетілетінін атап өтеміз.

«Тіл мен таным процестерінің арақатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатысы адам баласының интеллектуалды өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен таным арақатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі» [4, 130].

Әлемнің тілдік бейнесі әр этноста әртүрлі болуы этностың тәжірибесі мен біліміне байланысты. Өйткені тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі сыртқы дүниемен тікелей байланысында емес, адамның өмірінен көрген-білгені, көңілге түйгені білімнің негізі болып табылады. Этностардың тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, дүниенің тілдік бейнесі де, адамдар тәжірибесі де әртүрлі болуы заңды. Бұл ретте «дүниенің бейнесі», «дүниенің тілдік бейнесі», «ұғым», «концепт», «сема» тәрізді ұғымдарды қолдануда қандай ғылыми тұжырымдамалар мен пайымдауларға сүйенетімізді айқындап алуымыз жөн. Өйткені бұлардың бәрі де кейбір зерттеулерде әрқилы түсіндіріліп жүр.

Зерттеушілердің «дүниенің шын бейнесі» және «дүниенің тілдік бейнесінің» арасында айырмашылық болатынын ашық айтуды да жөн санаймыз. Адамның сезім мүшелері арқылы қабылданатын шындық болмыс когнитивтік санада тұра сол қалпында бейнеленбейтінін ескеру қажет. Ол дискретті, шартты түрде бейнеленеді, яғни әрбір зат, құбылыс, оқиға, дербес түсінік, ұғым түрінде болатыны да сондықтан.

Кейбір зерттеушілердің айтуынша ұғым мен концепт арасында өзгешелік бар, яғни «концепт – единица коллективного знания/сознания (отправляющая к высшим духовным ценностям), имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой» [5, 45].

Халықтың мәдени өмірінің көрінісі ретінде сөздіктерде көптеген лексикалық бірліктер анықталған. Айталық, Л. Будагов сөздігінде айтыс өнері мен халықтық музыкалық аспаптардың аттары мен олардың мағыналары талданады. «Айтыс – вести спор, состязаться, өлең айтысу – состязаться в импровизировании стихов, главная забава на сведебных пирах, на которой молодой человек с девицей спорят стихами, иногда в продолжении целой ночи, с

равним искусством случается, что девицы побеждают своих противников» деген түсініктеме береді [6, 19]. Байқап отырғанымыздай, сөздікте қазақ халқының ұлттық таным-түсінігі туралы көптеген осындай ақпараттар беріледі.

Айталық, ғарыштық көне мифологиялық үлгіде ағаш әлемдік білік, үш әлемді: жоғарғы, ортаңғы, төменгі орталарды біріктіретін негізгі тіректік діңгектің рөлінде көрінеді. Қазақ мифтерінде әлемдік өзек түрінде *Темірқазық* жұлдызы да қолданылады. *Темірқазық* космониміндегі «қазық» термині *өзек, білік, орталық* дегенді білдіреді, оған *Ақбозат* пен *Көкбозат* байланған. Бұлардың жанында *Жеті қарақшы* аңдып, айналшықтап жүр. Әлемдік орталық *Темірқазықтың* беріктігіне, мықтылығына тапжылмастығына жаратылыстың тұрақтылығы байланысты болады.

Егер әлемдік жүйе бұзылып, жаратылыс біліктен тайып кетсе, онда ақыр заман болады деп есептелген. Г. Потанин өзінің зерттеулерінде эсхатологиялық сипаттағы бірқатар қазақ аңыздарын мысалға келтіреді. Солардың бірінде *Жеті қасқыр – Жеті қарақшының* Жеті жұлдызы жорғаларды қуып жетсе, ақыр заман болады, екіншісінде – жеті ұры *Темірқазыққа* байланған екі атты ұрлап кеткен кезде ақыр заман болады; үшіншісінде – *Кіші Аю* шоқ жұлдызындағы екі жұлдыз – бұл аспандағы екі жорға, *Жеті қарақшының* жеті жұлдызы олардың қарауылдары деп баяндайды. Қасқыр бейнесіндегі сайтан жорғаларды аңдып жүреді – оларды жеп жатқан кезде қарауылшылар жан-жаққа қашып, ақыр заман болады-мыс.

Байқағанымыздай, *Темірқазық* космониміндегі қазық компонентінде негізгі мағыналық жүктеме бар, бұл терминмен барлық космонимнің семантикасы таңбалық символика ие және ертедегілердің эсхатологиялық, космогониялық түсініктерімен байланысты. Осы космонимнің семантикалық және семиотикалық потенциалы *Алтын қазық, Жалғыз қазық* сияқты барлық диалектілік нұсқаларда сақталған.

Сонымен бірге, бұл мифокосмонимдерде және оларға қатысты космологиялық мифтерде қазақтардың ежелгі дәстүрлі шаруашылығы – көшпелі мал шаруашылығымен түсіндірілген басқа да семантикалық негіз бар. Қазақтың барлық мифтері аңыз-әңгімелерінің сюжеттік көріністері қазақ этносының көшпелі мал шаруашылығымен байланысты. Мұны көптеген жұлдыздардың аттарынан көруге болады. Мысалы, *Ақбозат, Көкбозат, Қойшының қоңыр жұлдызы, Қарақшы, Күзетші, Арқан жұлдызы, Шідер жұлдызы* т.б. Осы жұлдыздардың этнолингвистикалық табиғаты туралы К.Г. Аронов өз зерттеуінде жазған [7, 20]. Байқап отырғанымыздай, космонимдердің аталауының өзіндік таным-түсінігі, мифологиялық сипаты мен ерекшелігі бар. Осының бәрі әлем бейнесінің тілдегі көрінісі ретінде когнитивтік аспектіде зерттелуі тиіс тілдік деректер деп пайымдаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қоғам мен мәдениеттің, тілдің өзара қарым-қатынасы жайлы мәселені таразылау үшін, ұғымдарда қалыптасқан мағлұматтардың көмегімен белгілі бір қоғамға тән құндылықтарды сипаттау қажет. Олар әлеуметтік-тарихи жағдайларға, қоғамдық құрылыстарға байланысты өзгерістерге ұшырап отырады.

Әлем бейнесінің көрінісі саналатын тіл – ең алдымен дүниенің көрінісін, бейнесін сипаттайды, таңбалайды. Рухани дүниенің жаңғыруы, сонымен сабақтас материалдық өндіріс пен тұрмыс күйі әркімнің жеке басының жағдайына байланысты емес, ол – халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, дүниетанымдық жағдайына байланысты қалыптасатын жалпыхалықтық құбылыс. Халықтық дүниетаным көрінісі мен дәстүрлі жолы тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ұлт өмірінің желісі үзілмей, әртүрлі ұрпақ бірін-бірі түсініп бір ұлтқа жатады. Ұлттық бірлік пен бірегейлікті танытатын ұғымдар өзге тілдерге алмасып, әлем таңбасын бейнелеуде қолданыс табатыны тағы бар. Бұл мәселенің түбіне ғалымдар бойлай қоймаған, күрделі ғылыми зерттеулердің еншісіне тиетін дүние деп есептеуге болады.

Сөздіктердегі қазақша атауларда да дүниетанымдық информациялар айқын беріліп отырады. Олардың сипатын негізінен мағыналық талдау арқылы анықтауға болар еді. Әр ұлт тілінде дүние, әлем туралы түсініктерін түрлі тілдік фактілер арқылы кесіп-пішеді, қоршаған әлемнің тілдік бейнесі, негізінен алғанда, адамдар санасындағы дүниенің логикалық бейнеленуі жағынан ұқсас болып келеді. Құбылыстар арасындағы ұқсастықтар ұғым категорияларын жасайтын лексемалардың толығуына әсер етеді. Сол ұғым түрлерінің тұтастай алғандағы атаулары тілдің негізін құраса, әлемнің ондағы құбылыстардың тілдегі бейнесінен ұлт ерекшеліктерін танып-білуге болады.

Тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-бірімен байланысы тіл біліміндегі күрделі проблемалардың қатарына жатады. Тілдегі ауыс-түйістің көбісі лексика саласында болғандықтан, оған тарихи лексикографиялық еңбектердің де тікелей кейде жанама түрде қатысы бар деп есептейміз. Әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолу, басқа халықтармен араласу сипаты, өзіне ғана тән ерекшеліктерідің болатынына байланысты, бұл мәселені нақтылы тарихи лингвистикалық деректер негізінде зерттеуді талап етеді.

Жалпы тіларалық байланыс мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына екі жүз жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл мәселе жан-жақты тексеріліп, оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім. Алайда әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолу, басқа халықтармен араласу сипаты, өзіне ғана тән ерекшеліктерінің болатынына байланысты, бұл мәселені нақтылы тарихи лингвистикалық деректер негізінде зерттеу әлі де жалғасуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: Мектеп, 1989. – 152 с.

Sýleımenova E.D. Ponıatıe smysla v sovremennoı lıngvıstıke. -Almaty: Mektep, 1989. – 152 s.

2 Воробьев В.В. О русской национальной личности в языке и культуре // Язык и культура. – 1998. – Ч.1. – С. 52-57.

Vorobev V.V. O rýsskoı natsıonalnoı lıchnostı v ıazyke ı kýltýre // Iazyk ı kýltýra. – 1998. – Ch.1. – S. 52-57.

3 Қайдаров А.Т. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – № 106. – 18-22 бб.

Qaıdarov A.T. Etnolıngvıstıka // Bilim jáne eńbek. – 1985. – № 106. - 18-22 bb.

4 Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста. – Алматы, 1997. – 129 с.

Shaımerdenova N.J. Glossy kak fenomen teksta. – Almaty, 1997. – 129 s.

5 Воркачев С.Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты. – М., 2001.

Vorkachev S.G. Kontsept schastıa: ponıatıınyı ı obraznyı komponenty. – M., 2001.

6 Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869-1871. – 1056 с.

Býdagov L.Z. Sravnıtelnyı slovar týretsko-tatarskıh narechıı. SPb., 1869-1871. – 1056 s.

7 Аронов К.Г. Этнолингвистическая природа народных космонимов в казахском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1992. – 26 с.

Aronov K.G. Etnolıngvıstıcheskaıa prıroda narodnyh kosmonımov v kazahskom ıazyke: Avtoref. dıs. kand. fılol. naýk. – Almaty, 1992. – 26 s.

Материал 05.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Suleimenova E. D. the Concept of meaning in modern linguistics. - Almaty: Mektep, 1989. – 152 p.

2 Vorobyov V. V. About the Russian national personality in language and culture // Language and culture. – 1998. – CH. 1. – pp. 52-57.

3 Kaidarov A. T. Ethnolinguistics / / education and labor. – 1985. – No. 106. – pp. 18-22.

4 Shaimerdenova N. Zh. Glosses as a phenomenon of the text. – Almaty, 1997. – 129 p.
5 Vorkachev S. G. The concept of happiness: conceptual and figurative components. – Moscow, 2001.
6 Budagov L. Z. Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects. SPb., 1869-1871 – 1056 p.
7 Aronov K. G. Ethnolinguistic nature of folk cosmonyms in the Kazakh language: author's abstract of the Cand. Philol. – Almaty, 1992. – 26 p.

Трансляция языковой картины мира средствами лексикографии

М.К.Амангазиева
Актюбинский университет имени С. Баишева, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан

Язык, считающийся проявлением образа мира, прежде всего, характеризует и кодирует отображение мира. Культура народа, отраженная в его языке, – это своеобразная призма, сквозь которую можно увидеть духовную самобытность этноса. Духовное обновление мира связано не только с материальным производством, социально-бытовым благополучием индивида. Это дух народа, связанный с социально-психологическим, мировоззренческим процессом, культурой, феноменом бытия.

Традиционный образ мышления и взгляды людей передаются из поколения в поколение посредством языка, не прерывая жизненный цикл нации, объединяя поколения в одну нацию. Понятия национального единства и самобытности пронизаны во всех языках и являются темами научных исследований ученых мира. В этом отношении так называемая «концептуальная наука» на когнитивном уровне использует метафоры для достижения истины. Когнитивная модель, как организованный формат знания о мире, посредством которой осуществляется познавательная деятельность этноса, социума, индивидуума в естественном языке, поможет в научном познании.

Материал поступил в редакцию журнала 05.11.2020

Translation of the linguistic view of the world by lexicography

M.K.Amangaziyeva
Baishev University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

Language, considered a manifestation of the image of the world – first of all, characterizes and encodes the mapping of the world. The culture of the people reflected in its language is a kind of prism through which you can see the spiritual identity of the ethnic group. The spiritual renewal of the world is connected not only with material production, social welfare of the individual, it is the spirit of the people associated with the socio-psychological, worldview process, culture, the phenomenon of being.

The traditional way of thinking and the views of people are transmitted from generation to generation through language, without interrupting the life cycle of a nation and uniting generations into one nation. The concepts of national unity and identity are permeated in all languages and are topics of scientific research of scientists of the world. In this regard, the so-called "conceptual science" uses metaphors at the cognitive level to achieve truth. The cognitive model, as an organized format of knowledge about the world, through which cognitive activity of an ethnos, society, and individual is carried out in a natural language, will help in scientific knowledge.

Received: 05.11.2020

UDC 81”4

M.A. Auganbayeva[1], M.L. Anafinova[2]
[1]Phd student, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-7201-1695. E-mail: maya.84_84@mail.ru
[2]Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan; https://orcid.org/0000-0002-8523-0010

LINGUO-CULTURAL ASPECTS OF STUDYING THE NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY OF LANGUAGE

This article is devoted to the description of the linguoculturological features of the language, which allows reconstructing mental representations, stereotypical associations manifested by a certain fragment of the language system. The universal properties of the language are particularly informative material for linguistic and cultural studies. Since they transmit a nationally determined linguistic interpretation of the phenomenon called by the word through associative approximation with any other subject based on their real or imaginary characteristics. Among the systems of cultural codes existing in each culture, one can single out the basic, universal codes that are inherent in this culture. They are used to describe the world around a person. The presence of such codes makes it possible to explain the emergence in a given linguoculture of stereotyped images, which reflect the experience and knowledge of the bearer of a given culture, which in turn is reflected in the appearance of universal units.

Keywords: linguoculturology, paradigm, lexical-semantic, worldview, conceptualization, language universals.

INTRODUCTION

Each person builds a “worldview” under the influence of language, its system and units. Awareness of a complex approach to and linguistic units formed a linguocultural paradigm, conditioning their interaction in the function and reflecting this process as an integral unit structure in unity of their linguistic and cultural content through the systematic methods and with a focus on a new value.

From this perspectives, the problem of correlation, interconnection, mutual influence of language and culture, a cultural phenomenon in the language, has a general scientific value in linguistics and, in fact, is interdisciplinary. The rapid development of this paradigm is explained by a new perception of the cultural phenomenon as the system of signs, concentrating the necessary information for society and serving as a means for obtaining it.

The main representatives of investigating the term “linguoculturology” K.S. Kenesbayev, A.T. Kaidarov, R.A. Avakova, E. Zhanpeisov, Kh. Zhubanov, M.M. Kopylenko, A.K. Kairzhanov, J.A. Mankeeva, G.N. Smagulova E.D. Suleimenova, B.Kh. Khasanov and others, was also used in the scientific works by J.A. Comenius, Wilhelm von Humboldt, and A. Potebnja.

According to V.I. Karasik, linguoculturology is “a complex area of scientific knowledge about the interconnection and interrelation of language and culture” [1, 421]. A.T. Khrolenko believes that linguoculturology is focused on identifying the links between language, ethnic mentality and culture, and any of the three phenomena can be the starting point of analysis, “the choice depends on the professional orientation of the researcher” [2, 43]. As Y.A. Belchikov states, one of the topical problems of modern linguoculturology is connected with the search for mechanisms of interaction between language and culture, because “language and culture have a common humanistic basis”. So the language is defined by the practical needs of a human [3, 124].

Z.K. Sabitova notes that the study based on the universal and unique in the linguistic worldview on the material of various (ancient and modern) languages and cultures, as features of

the linguistic worldview: “ a) it is a diagram of a vision of reality, a body of knowledge about the world; b) it was developed by the centuries, old experience of the people (this is the result of man's knowledge of the world); c) is reflected in the language; d) orient a person towards a certain attitude to the world; e) nationally specific ” [4, 80].

According to E.D. Suleimenova, meaning and significance is a two-fold phenomenon, "the separation of which leads to reduction in the same way as the union leads to simplification" [5, 10].

According to Academician A. Kaidar, "the rich foundation of our language is a treasure of linguistic ethnic facts that make it possible to know the national essence." He believed that ethnolinguistics is at the same time a complex and interesting branch of science that studies the language that is born through the essence of an ethnos (community, people, nation), being analyzed, preserved in historical memory, formed, fouled, and as a spiritual cultural heritage, passed from father to son, from community to community [6, 43].

Scientist M.M. Kopylenko defined the theoretical basis, main principles and object of ethnolinguistic research in relation to the Kazakh language and universal Turkic languages [7, 141].

Scientific researches of Zh. Mankeeva in the ethnolinguistic direction are combined with modern studies of linguoculturology. This work is distinguished by the depth of studying the cultural vocabulary of the Kazakh language. The discovery of the internal form of linguistic features that are directly related to Kazakh culture, ethnography aims to revive national color, a description of the objective world, which is reflected in the language.

MAIN PART

The question of the correlation of language, culture, ethnos is a question that is solved with the help of several sciences, starting with philosophy, ethnolinguistics and linguoculturology. And linguoculturology, together with ethnolinguistics, social linguistics, linguistics, is closely connected with such non-linguistic sciences as cultural studies, ethnography. If culture studies the essence of man in relation to nature and society, history and art, other aspects of his socio-cultural life, linguistics studies the worldview, which is represented through the mental model of the linguistic image of the world attached to the language.

It’s useful to note that the language as a spiritual value for culture, that’s why the studies of the ethnocultural specificity of languages in multilingual, multicultural Kazakhstan are relevant for interethnic communication. In Kazakhstani linguistics, comparative studies of linguistic and cultural units have been developed in Kazakh, Russian, English, German and other languages.

Currently, a linguistic-cultural paradigm has been formed in linguistics, “integrating the achievements of not only related linguistic, but also a complex of other humanities in the analysis of the language system as a cumulation of the worldview of a particular linguistic-cultural community”.

According to the concept of S.G. Vorkachev, linguoculturology differs from all others in its atomic composition and valence bonds: the ratio of the "shares" of linguistics and cultural studies, their hierarchy. The study and description of the relationship between the language and culture of the ethnic group, language and mentality of the people, according to this linguist, are the tasks of this science [8, 65].

It should be noted that the linguistic and cultural characteristics of worldviews, culture and way of thinking first began to be considered in the aspect of philosophy and logic. Consequently, it is impossible to imagine “the world as it is” in a language, each language sets a picture of the world of their speakers. The value is anthropocentric, i.e. reflects the general properties of human nature; moreover, it is idiocentric, i.e. focused on a specific ethnic group, and recreates the general properties of the language and culture of a given ethnic group.

Reality is multilateral, and truth is diverse. In fact, the infinite variety of languages have something in common. A person who speaks several foreign languages does not leave the feeling

that certain language conceptualizations are recognizable, that one or another language situation can be viewed from a different angle.

Therefore, thought is an indirect reflection of reality in consciousness. Despite the qualitative difference, the two levels of cognition of the world do not exist in isolation from each other. They are interconnected, interdependent. Sensual images are the source of that information about the surrounding reality, without which abstract thinking is impossible, which in turn determines the nature of visual-sensory images.

"The functions of the human brain are the same for all the humanity," stated F. From which it follows that all the languages available in the world are diverse paths, methods of internal comprehension of reality, the core of which is the same principles of human thinking.

But at the same time, despite the unpopularity of the issue, it was always difficult to categorically deny the differences in thinking, and that differences in life experience resulting from the difference in cultures and technologies do not entail any significant psychological consequences.

According to B. Whorf, linguistic processes are involved in cognitive operations, which are the basis of conceptual human activity. But these mechanisms do not act arbitrarily on passive experimental data: these are secondary developments based on perceptually structured data, data that form a common base for reference. Also there are universal experimental configurations over which linguistic schemes of classification and categorization are operated in various ways. In other words, what we convey in the language is already a structured reality, built on psychophysiological principles universal for all mankind. But languages conceptualize these experiential data in various ways, in direct relation to cultures.

Futher B. Whorf says, "We dissect nature in the direction suggested by our native language. We distinguish certain categories and types in the world of phenomena not at all because they (categories and types) are self-evident; on the contrary, the world appears before us as a kaleidoscopic stream of impressions, which should be organized by our consciousness, and this means basically - the linguistic system stored in our consciousness. We dismember the world, organize it into concepts and distribute meanings in this way and not otherwise, mainly because we are members to an agreement prescribing such a systematization. This agreement is valid for a specific speech collective and is fixed in the system of models of our language. This agreement, of course, has not been formulated by anyone and is only implied, and, nevertheless, we are parties to this agreement; we won't be able to speak at all, unless we subscribe to the systematization and classification of the material stipulated by this agreement" [9, 213].

Thus, B. Whorf's theory of relativity is not a kind of philosophical skepticism, concluding every language in its vision of the world, which is excellent. Most likely, he connects the concept of the linguistic picture of the world with the theory of relativity in physics, where the position of the observer in space modifies the observed object. Therefore, each language has its own position of observer of the real world, its own vision.

By asserting the cognitive nature of linguistic phenomena and seeing in it a direct manifestation of the connections of the real world, cognitive activity and language, scientists strive to penetrate the secrets of the formation of linguistic categories, and thereby the essence of the meaning of the units that call them.

Language reflects the world only in an indirect way. It directly reflects our conceptualization. Linguocultural investigations examine phenomena that bring notional charge. For example, the ability of the media to reflect the events of the surrounding reality, capturing the diversity of today's world in one or another media format, is a key factor in creating a modern picture of the world..

In an information society, the mechanism for creating a picture of the world almost entirely depends on the media. Indeed, the modern man receives the information about what the surrounding reality is and how it is changing through newspapers, radio, and television. Our ideas about what is happening in different parts of the planet are largely due to those images and interpretations that are massively circulated by the mass media.

Thus, the media play a crucial role in shaping the information picture of the world. Of great importance in this regard is also the organizing property of the texts of the media.

We know that it is in the word, in its structural connections, that the features of world perception, life values, historical experience and the genetic memory of one or another language collective are accumulated. Like the linguistic worldview, the information picture of the world is culturally specific, as it reflects the national-cultural features of the worldview and the system of value relations. It can be said that in the texts of the media there is an interesting overlap of the linguistic and informational worldview.

For example: the socio-political phenomenon of **"war"** plays an extremely important role in human life and society. This phenomenon is devoted to individual linguistic and philosophical studies, especially relevant at the present stage of development of science and society.

The studying word is implemented in the language using various means and occupies an important place in the linguistic picture of the world, in which there are universal oppositions represented by words «war - peace» / «война – мир»/ «соғыс-бейбітшілік», «evil - good» / «зло – добро/ «зұлымдық-жақсылық», «death - life» «өлім -өмір»/ «смерть – жизнь».

These aspects are closely interconnected in the history of language and world culture as a whole.

Through analyzing these associations are represented by lexical units isolated by the method of continuous sampling from lexicographic sources: war, warfare/ война/ соғыс; clash/ столкновение/ соқтығыс; confrontation/ противоборство/ қарама қайшылық; combat / бой; hostilities / военные действия/ әскери қимылдар; collision / противоречие интересов; discord / вражда; fight / борьба, бой; battle / битва, сражение, бой, шайқас, ұрыс.

In the Russian, Kazakh and English languages, with all the differences in their lexical and grammatical systems, there are universal similarities.

Samples from newspaper.

“Сұрапыл соғыс уақытында да біздің ел жан серігі ән мен күйін санасынан бір сәт тысқары қалдырмады. Майдан алаңында ұрпағының жарқын болашағы, Отанының еркіндігі үшін қаза болған батыр ұл-қыздарының ерлігін әнмен жырлап, күймен толғады.” (Айқын, 2013)

“Is the crisis over Iraq simply one of those periodic bouts of transatlantic turbulence or does it signal a genuine parting of the ways?” (“From Mars to Venus via the Atlantic” / Financial Times, 16.03.03).

“A long, winding road to a diplomatic dead end” (title / New York Times, 17.03.03).

«…США заводят мир в какой-то беспросветный тупик… США вчера окончательно решили идти в обход ООН» («Буш предъявил ультиматум не Саддаму, а всему международному сообществу» / Независимая Газета, 18.03.03).

In Russian political discourse, war is traditionally conceptualized as a complex mechanism (“war machine”), and in English as a train:

“…The engine of the train is definitely moving…” (“US says Iraq missile cut will not suffice” / The Boston Globe, 23.02.03.).

«Если не случится чего-то экстраординарного, военную машину Пентагона уже вряд ли кто-нибудь остановит («Кто за это заплатит?» / Эксперт, 17.02.03.).

An important problem of cognitive linguistics is the creation of universal models, namely, a cognitive model of the device and functioning of the language.

On the one hand, this will give meaning and sense to the languages we use to communicate and appreciate different cultural approaches from a universal point of view.

The establishment of common and individual features of languages allows us to see how a category is expressed in a language that has a universal character and to see that inter-linguistic similarity or inter-linguistic difference prevails, while the characteristics characterizing the vocabulary of any language are established for the typology of lexical-semantic systems by the totality of distinguished features. Thus, the strategic goal is to identify universal properties

(universals) that exist in the lexical-semantic systems of various languages. If the existence of universals is explained by the general structure of the perceptual-cognitive apparatus of a person, the question arises of why, despite common mental categories, languages differ not only externally, which is self-evident, but by their internal content, how deeply the internal difference in language content and how this difference affects on thinking.

CONCLUSION

We can come from here to the conclusion that between the two identities - there is a the main aspect for the status of the national identity of the country.

We can say that the result of the work emphasizes the importance of empirical research for creating a lexico-semantic typology, since they contribute to a considerable degree to the disclosure of the mechanisms of interaction of the universal and unique at individual language levels, as well as the determination of parameters for characterizing the lexical-semantic level of the language. When identifying word denotation, it is necessary to take into account the cultural component, the specific gravity of which varies, depending on the specifics and level of development of this sphere. Particular attention is paid to this when creating a lexical-semantic typology, which should take into account the knowledge of cultural studies, sociology, cognitive and social psychology, which will lead to the identification of different types of composition and organization of lexical material.

REFERENCES

1 Karasik V.I. Language picture of culture. Volgograd: Paradigm. – 2010. – 421 p.
2 Khrolenko A.T. Fundamentals of Linguoculturology. – M.: Flint. – 2006.
3 Belchikov Y.A. Language and culture (materials of the special course). – M.: MSU. – 2009. – 124 p.
4 Sabitova Z.K. The past in the present. Russian-Turkic cultural and linguistic contacts. – Almaty: Kazakh University. – 2007.
5 Suleimenova E.D. The concept of meaning in modern linguistics Alma-Ata: Mektep, 1989. 160
6 Kaydar A. “Thousands phrases and figurative expressions”. – 2003. – 37 p.
7 Kopylenko M. M. Essays on the common phraseology. – Voronezh: Publishing house Voronezh. – GU. – 1989. – 141 p.
8 Vorkachev S.G. Linguocultural conceptology formation and prospects. Pub. RAN literature language. – 2002. – 65 p.
9 B. Whorf, The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language. – 1939.
10 Maslova V.A. Linguoculturology: A manual for students. higher textbook. institutions. – M.: Academy. – 2001. – 208 p.

Received: 29.10.2020

Тілдің ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің лингвамәдени аспектісі

М.А. Ауганбаева,[1] М.Л. Анафинова[1]
[1]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақала тілдің лингвомәдени құндылығын сипаттайды, бұл тілдік жүйенің белгілі бір фрагментінен белгілі психикалық көріністерді, стереотиптік ассоциацияларды айқындауға мүмкіндік береді. Тілдің универсалды қасиеттері әсіресе лингвомәдени зерттеулерге арналған ақпараттық материал болып табылады. Тіл – адамның дүниетанымын көрсететін ерекше құбылыс, ол этномәдени белгілер арқылы айқындалып отырады. Ұлттық мәдени код жүйелерінің ішінде әр ұлтқа тән негізгі, универсалды кодтарды бөліп көрсетуге болады. Олар адамның қоршаған әлемін сипаттау үшін

қолданылады. Мұндай кодтардың болуы берілген лингвомәдениетте стереотипті бейнелердің пайда болуын түсіндіруге мүмкіндік береді, олар белгілі бір мәдениетті және жеткізушінің тәжірибесі мен білімін бейнелейді, бұл өз кезегінде универсалды бірліктердің пайда болуынан көрінеді.

Материал 29.10.2020 баспаға түсті

Лингвокультурологический аспект изучения национально-культурной специфики языка

М.А.Ауганбаева[1], М.Л. Анафинова[1]
[1]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Данная статья посвящена описанию лингвокультурологической ценности языка, позволяющей реконструировать ментальные представления, стереотипные ассоциации, манифестируемые определенным фрагментом языковой системы. Универсальные свойства языка являются особо информативным материалом для лингвокультурологических исследований. Они передают национально обусловленную языковую интерпретацию называемого словом явления через ассоциативное сближение с каким-либо другим предметом на основе их реальных или воображаемых признаков. Среди существующих в каждой культуре систем культурных кодов можно выделить базовые, универсальные коды, которые присущи данной культуре. Они используются для описания человеком окружающего мира. Наличие таких кодов дает возможность объяснить возникновение в данной лингвокультуре стереотипных образов, в которых отражается опыт и знания носителя данной культуры, что в свою очередь отражается в появлении в универсальных единиц.

Материал поступил в редакцию журнала 29.10. 2020

УДК 81'1-027.21

M.P. Eshimov[1], S.P. Nurtileuova[2], A.K. Akhmedova[3]
[1]Candidate of Philological Sciences, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-0547-4593. E-mail: adai75@mail.ru
[2]Master of Philology, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-0468-6105
[3]Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8712-5564

NON-VERBAL COMPONENTS OF COMMUNICATION: HEAD MOVEMENTS

In article use of number of nonverbal components and their communicative sense in the certain context of communication is considered. On the example of art works the author proves a variety of meanings of head movement from the base of semantics, despite similarity of origin of these movements in the process of communication.

Such nonverbal elements as the nodding by head, bow, stroking of the head and etc. transmitted through the somatizm "head" and belongs only to one limb of the body can have different shades of sense. Rocking by the head can mean disagreement, admiration, concern, regret.

Thus, the gesticulation connected with rocking of the head replaces the absent modal words and verbal types of communication, and also can define mood of the person in this or that situation of communication. Such nonverbal components as bow by the head, stroking of the head etc. can also fill a homonymic row. There are lots of these kinds of nonverbal components in language.

Keywords: gesture, homonymic nonverbal components, language of gesture, paralinguistics, movement of the head.

INTRODUCTION

Nonverbal means accompanying communication enrich the process of communication, giving it additional shades of meaning. If we compare the gestures, changes in body position and intonation used in contact with the verbal components, the first, in our opinion, will be more important in terms of content transmission. At the same time, the message expressed by means of verbal means does not give a complete picture of the emotional mood, the sensual state of the speaker, as well as the gradation of relevance for the speaker. Nonverbal means, complementing language, give additional, true meaning, which is illustrated by gestures, mood, intonation of the speaker. This process allows us to understand the presence or absence of the speaker harmony between words and signs.

Referring to the opinion of linguist T. Kordabaev, we quote: "Sign Language is not artificially created, it is transmitted from generation to generation, being a kind of heritage, a natural phenomenon. Conventionality in sign language is completely invisible, so basically it is an international tool that is perceived even by those who do not know a foreign language. In all Nations, the clenched fist is a sign of intimidation, and the beckoning hand-an invitation. Kinesic, proxemic, prosodic components and actions explain the presence of nonverbal relations in linguistics. Para-linguistic means of communication along with language are considered to be accessible and convenient. Indeed, people Express themselves not only by clear combinations of sounds, but also by signs and movements" [1, 34].

Each person just needs to know the correct sign language, as well as be able to bring his thought, attracting gestures. According to scientists, the most important part of the process of information transmission (60-80%) are gestures, facial expressions, hand movements, gaze expression, intonation. It is these nonverbal tools that help make communication understandable.

According to physical characteristics, mimic-gesture communication is divided into two groups: head movements and hand movements. Nonverbal means used by representatives of different peoples in the process of communication are separate from each other. There are certain differences even with seemingly similar gestures that Express greeting, farewell, hugs when meeting, kisses, handshakes, smiles.

Mimic-gesture communicative means inherent in the Kazakh people have both similarities and differences with other Nations. Let's take a closer look at head movements as part of nonverbal communication. The movement of the head, being the result of the activity of one organ, is not the same from the point of view of implementation. At the same time, the meaning of head movements depending on the context does not coincide either. That is, the same movement can be used in two different values. All of them are formed as a result of somatism of the head as part of the human body (somatic – from the Greek soma, 'body').

Main somatisms Kazakh language associated with the head, as part of the body, for example, *бас ию – bow his head, басын салбырату – head down, басын көтеру - raise head* etc., are often used as forms of speech etiquette. N.A. Kozelskaya and Wang Zhijun, studying two groups of somatic stable phrases of the Kazakh and Chinese languages came to the following conclusions. 86% of words are similar, i.e. they are the evidence of their universality. 50% in terms of pronunciation and content are alternative. Of these expressions such as *басын шайқау – shake your head in disagreement, аузын қисайту – twist mouth, көзін сығырайту – squint your eyes, басын изеу – nod your head and other such kinemas were recognized as similar* [2, 42].

MAIN PART

Next, we will focus on non-verbal means of the Kazakh language, which involve body parts. Let's give concrete examples of such gestures-actions. One of them is transmitted by somatism "head".

Бас изеу (nod) – one of the most common gestures. It is used in various meanings in the process of communication. The first meaning is greeting. The second is the expression of consent. Third-farewell. Fourth – in the process familiarity. The fifth is to Express gratitude. And also as a taunt. Thus, this gesture, as we can see, can be an expression of several meanings and can be used in different contexts. A similar situation is observed with other gestures. Interesting works of linguists are devoted to this problem. For example, liguist A.V. Filippov, exploring the relationship homonymous non-verbal gestures, said: "... gestures can be homonomicheskimi (raise hand, welcoming on distance there is and accurately so same raise its among flow of people as a badge of "I here", a nod in the significance of the "Yes" and a nod-cheer)» [3, 26]. S. Magzhan, who studied nonverbal polysemantic means of the Kazakh language, also wrote about the presence of homonymy of mimic-sign communicative means. He distributed these linguistic phenomena into groups, giving specific examples of their functioning in the language of fiction [4, 21]. The same topic was devoted to the works of sh. Zelenova, who distinguished nonverbal components into kinesic and takesic means of communication [5, 13].

Vertical movement of the head in most languages means "Yes", i.e. consent. And in the Bulgarian language, this gesture means "no". Turks for nonverbal expression of disagreement, raise the chin up. In parallel with this gesture is used prosodic means – a clicking of the tongue on the palate. This nonverbal technique is performed at a fast pace.

Бас изеу (holding your head straight, nod your head several times) – farewell. *Шерубай жұртқа басын сәл изеп қоштасты да, шығып кетті – Cherubay, slightly nodding in the direction of people came out* [6, 12].

Бас изеу – expression of gratitude. *– Ол сәл тоқтады. Профессор оған ризашылығын білдіріп басын изеді - He paused. Professor, expressing him lasting gratitude, nodded* [7, 42].

Types of nonverbal communication, ways of their education, the nature of their relationship must be systematized. Special attention should be paid to their role and place in fiction.

In the Kazakh language, there are also non-verbal means that ridicule the shortcomings of people, their inappropriate words, actions, blunders, as well as convey the meaning of irony and even mockery. The following nonverbal means can be attributed to those used in the meaning of ridicule: *тілін шығару – to show the tongue, ернін шығару - to tease; to taunt (system faces),* and also already familiar to us *басын изеу – nod* and others. Since we study non-verbal means associated with somocismo head, focus on the last example: *басын изеу – nod*.

Бас изеу (by holding head vertically, one or several times to nod) – ironize, ridicule, the urge to mock me.

Мақсұт (басын кекесінмен изеп). Болар… болар… болар… (Жәлелге қарап). Не, дерің бар ма? [8, 17].

Maksut, ironically nodding: "Enough... That's enough... That's enough...",- looking on Regretted it,- " There is, that say something?»

Бас изеу – expression of consent. Despite the fact that the movement in this nonverbal medium is absolutely no different from the previous one, from a semantic point of view it is radically different. Thus, it can be used to Express gratitude, farewell, smiles, and agreement, approval, similarity of opinions, unanimity.

– Ал, кім баласысың шырағым? – деді манағы мосқал әйел, мен тойынып ап, қолымдағы аяқты қайтарғаннан соң.

– Мұқанның баласымын, – дедім мен.

– Кәдімгі Шүкейдің Мұқаны ма, Нұртазаның ауылындағы?

Мен басымды изедім [9, 14].

- Whose son are you? – the older woman asked after I had eaten and returned the cup to her.

- I am the son of Mukan, - was my reply.

- That Shuhei's Mukan, who is from Nurtaza village?- In response, I nodded.

In the process of non-linguistic, as well as in the process of language communication, to the attention of the interlocutor is brought quite certain information and it is conditional. Mimic-gesture activity is the condition of this information. Non-verbal means, thus, facilitate the understanding of people, providing them with communication. Gestures and movements in the process of communication bring to the vis-a-vis the value of the volume, the appearance of an object, an invitation (*қол бұлғау – hand signal*), fear (*көзі бақыраю – goggle*), disagreement (*бас шайқау – head shake*) and other.

If we talk about movement *бас шайқау – head shake*, the first, it denotes expression of disagreement, camping on E. is used instead verbal means "there is no."

For example, *Малшылардың біреуінде бірдеңе жоқ па екен? Малшылар бастарын шайқады* [7, 49].

If there's anything at the breeders? The breeders shook their heads.

This example shows the use of this nonverbal means in the meaning "no". However, non-verbal means *бас шайқау – head shaking* can be used in a variety of situations and contexts. Let's focus on the ambiguity of this movement.

The first of them is the value of disagreement, disapproval of the interlocutor's opinion.

Басын шайқау – shaking head (shaking head to the left, shift to the) – disagreement with opinion interlocutor, expression of disapproval his opinion.

Әйгерім. Қызық үстінде қызық өссін деуші едім, Әбішім! Мен сенің Мағыш туралы жауабыңа қана алмадым ғой!

– Әбдірахман (басын шайқап): Тағы айттыңыз ба? Әйгерім. Айтамын, қарағым. Не ойлағаның бар? [8, 345].

- Aigerim. May joy multiply, Abish! I am quite satisfied with your answer about Magish.

Abdrahman, shaking his head, he asked:

- Again You about this? Aigerim. I'll talk, darling. What else are you thinking?

Басын шайқау – shaking head (movement head to the left, shift to the) - expression of ban.

Домбыра іздегенімді кескінімнен түсіне қойған Қайыз көз қырын бұрышта жатқан ағасына ымдады да, «домбыра әкелуге ұлықсат етпеді» дегендей, ақырын ғана басын шайқап, ернін тістеді [9, 35].

Realizing from my expression that I was looking for dombra, Kaiz winked at his older brother, who was lying in the corner, as if to say "domra can not be taken", slightly shaking his head, bit his lip.

Басын шайқау – wonder, wonder, regret. When a person hears amazing information or sees an extraordinary phenomenon, he is amazed, shaking his head.

For example, *Құраннан өз бетімен мағына айырып кетеді.*

- Япырай! – деп Таспай басын шайқап, таңдайын қағып қояды [9, 201].

It is impossible to master and understand the Quran on your own.

- What is this! exclaimed Taspai wondering and shaking his head.

In this example we see the use of nonverbal means such as *басын шайқау* и *таңдайын қағу* (literally – clink on the sky language, i.e., to wonder, marvel). Despite the fact that we are talking about different parts of the body involved in non-verbal communication, they Express similar concepts: surprise, amazement. At the same time, the concepts of "head shaking" and "tongue clicking on the sky" are widely spread in the language in the form of phraseological units. The meaning of these phraseological units is the same as the meaning of nonverbal means *басын шайқау* and *таңдайын қағу*.

The analyzed movement (*басын шайқау* – shake of the head) expresses not only surprise and amazement. It can also be an expression of pity, sympathy.

For example, *Киім алып беруші әйел арбаның соңынан қарап басын шайқады, – сорлы жандар, – деді аяған дауыспен, – әйелі күйеуге шыққан жылы үйдің төбесінен құлап, бел омыртқасын жарақаттап алыпты. Содан бері, ері осылай арбамен ...* [7, 57].

The woman who gave out the clothes looked after the cart, shaking her head, "unfortunate," she said in a pitiful voice, " in the year of his wife's marriage, he fell from the roof of the house and injured his spine. It's been going on ever since.

The implementation of the process of communication without the use of linguistic means is communication through a system of non-linguistic symbols. Remembering the proverb "eyes are the mirror of the human soul", we can say by analogy that mimic-gesture communication is not just a body movement, it is the movement of the soul. These movements give an idea of the desire and choice of the speaker at the time of the act of speech. It is obvious that the nonverbal means of communication used by the participant in everyday life characterize his personality in a certain way.

Басын шайқау – shaking head (shaking head to the left, shift to the) – to experience predicament, tormented, repent.

Сабыр (шұғыл қиналып, өкініп). О-х-х! Қап! қап! (Басын шайқап). Қайыр, сіздің атыңыз бір күшті дерт. Шипасыз дерт [10, 8].

Sabir (hurriedly and painfully). Oh-h-h! What a pity!(Shake his head.) Cairo, You are my agony! Incurable!

As noted above, in some peoples, the shaking of the head to the left, to the right conveys the meaning "no". For example, in Sri Lanka and India. Thus, we are convinced that a certain gesture, facial expressions, body movement in different Nations is used in different meanings, i.e. each nation has a developed, inherent only to him the language of movements.

Polysemantic means of nonverbal communication *бас шайқау – shaking* of the *head* in graphic form can be represented as follows. We see different meanings of the same nonverbal means *бас шайқау* - shaking of the head, actively used in the Kazakh language.

The polysemantic means of nonverbal communication *бас шайқау* – shaking of the head in the graphic form can be represented as follows. We see different meanings of the same nonverbal means *бас шайқау* - shaking of the head, actively used in the Kazakh language.

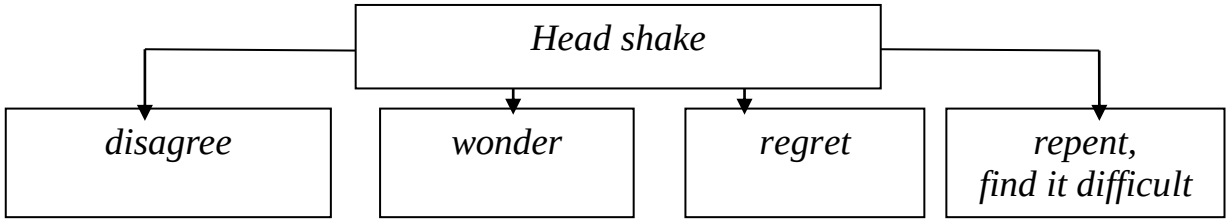

Other similar nonverbal means can be represented in the same way: *бас изеу – nod, бас ию – bow his head, бас сипау – pat on the head, басы салбырау – hang your head* and others. They also form homonymous series.

In the Kazakh language, there are many gestures that characterize the mental, emotional state of a person, which are transmitted with the help of somatism "*бас* -head". Naturally, these tools are widely used in works of art and in everyday life. One of them is the *басы салбырау* – hang your head.

Басы салбырау - hang your head-worry, lose heart. Conveys the meaning of bad mood or lack of it in a person.

Иығының басы салбырап, екі қолы жең түпке тек әншейін іле салғандай салақтап барады [11, 516].

Head and shoulders: if they hung up, his hands hanging in the sleeves.

Басы салбырау (hang your head) or *басын төмен салу* (lower his head), *төмен қарау* (look down) – shy, embarrassed. These tools serve as an example of expressing the emotion of embarrassment.

For example, *Мәрия кідіріп тұра қалды.*

– *Бірдеме айтайын дедің бе?*
– *Айтайын деп едім.*
– *Айта ғой.*
Раушан айта алмай күрмеліп, төмен қарады [12, 27].
Maria lingered.
- You wanted to tell me something?"
- Wanted.
- Well, tell me.
Raushan stammered and looked down.

In the above passage from the literary text, nonverbal means *басы салбырау - hang your head, and with it the stylized conveyance of constraint, difficulty, was not used. At first glance төмен қарау* looks like "eyes down". In this example, however, the main part of the body is used – the head, which is lowered, and therefore the eyes look down. In short, it is a complex nonverbal tool that is characterized by the participation of several parts of the body.

A sustainable combination of *басы салбырау – hang your head* appeared in the Kazakh language, in our opinion, in this regard. Especially often this means is found in the communication of children. First, in a situation where children are scolded for their behavior, they, admitting their guilt, lower their heads. Secondly, when children are embarrassed by strangers or a strange environment, they also use this tool: they lower their heads. That is, with good reason we can say that this movement (*басы салбырау – hang your head)* it is used when it is necessary to convey the meaning of shame, strong feelings, feelings of embarrassment.

A person has moments when he strokes his head out of shame not for the actions of another person, but for his actions. Or when uncomfortable in front of other people for mistakes. And when others discuss his behavior. Nonverbal means of communication, expressing similar emotions of shame and discomfort, are transmitted by kinesic and prosodic means.

Analyzing nonverbal means, we can understand in what emotional state the speaker is: embarrassment or shame, joy, anger, etc.a Person is not able to hide his essence – experiences, mood at the time of communication. As much as he would not like not to show his condition, the essence of man emerges. For example, if a person has joy and he wants to hide it from others, the latter will notice his gaiety without words, by a smile and sparkling eyes.

The emotion of shame is also transmitted by nonverbal means such as *теріс қарау - turn away, бетін басу – cover your face with your hands.* These means of communication are often used by women and are considered to be unique to them. Since men tend to Express a feeling of discomfort with the help of such movements as *басын сипау – stroking of the head, тілі күрмелу - stammering, төмен қарау – look down* and others. The following example illustrates that a nonverbal means *бас сипау – the stroking head* is used in the communication process men.

Басын сипау – stroking your head with your left or right hand-ashamed, uncomfortable.

Әскерде кіші командир, үлкен командирлер болатынын оның білетін, білмейтіні маған беймәлім. Алайда ол менің кіші командир болдым дегенімді бойымның кішілігіне апарып салды. Әдейі сөйтті ме, жоқ білмегендіктен солай ойлады ма, оны да аңғара алмадым. Әйтеуір қыздар оның "көрініп тұр" дегеніне ду күліп жіберді. Басымды қайта-қайта сипалап өзім де күлем [13, 261].

In the army, it was not obvious which of the commanders was the youngest and which was the oldest. There was a time when my rank of Junior commander was associated with my short stature. Whether this was said on purpose or out of ignorance, I do not know. Hearing this, the girls laughed out loud. And I, stroking my head, laughed too.

To express affection, tenderness is also used non-verbal means *басын сипау – stroking of the head.* But in this case there is a difference not only in meaning, but also in performance. When it comes to expressing shame, there is one subject of action (the addressee). When passed the value of tenderness or affection, act and the subject (the addressee) and the object (the addressee). Action tests the object (the addressee stroking his head). Similar movements are performed by the same

organ (hand). Action is experiencing head. But the values are different. The above applies to tactile kinetic nonverbal means of communication. Because in this case we see the rapprochement and contact of the two participants of communication.

Басынан сипау – stroking the head (the addressee strokes the addressee's head with the palm from the top to the forehead or to the back of the head) – expressions of affection, tenderness.

Оның «Құлыным!» – деп күс-күс қолымен басымнан сипағаны маған зор қуаныш, үлкен бақыт болатын, дөрекілеу келген дауысының өзі жаныма жалын егіп, көңілімді шалқытып қоя беретін [6, 5].

"My foal!"he said, and stroked my head with his calloused hands. And it gave me a feeling of joy and happiness. And his rough voice warmed my soul and lifted my spirits.

Бас иіп тәжім ету - greet with bowed head – in the culture of many peoples associated with respect and deference to the interlocutor. Especially common is the movement of the Eastern peoples. In particular, it takes place in countries such as China, Korea, Japan and is a Testament to the deepest respect and reverence.

Бас ию – bow your head - in the Kazakh language has two different meanings. The first is the grateful bowing of the head before the elders, respected people and parents is a symbol of reverence. The second is the admission of defeat, according to the winner.

Таяу кеп, даяшы жігіттердің көмегімен аттан түсті де, жақындай беріп ханға басын иді [14, 45].

Tayau dismounted with the help of his servants and bowed his head as he approached the Khan.

Бас ию, тәжім ету - bow your head and bow (slightly lowering his head, linger, tilting the body) – farewell.

Патша (ұнатпаған кескінмен бөгеп). Сізге мен, ең алдымен, князьға сөйлесіңіз дедім ғой, ротмистр. Одан кейін, қажет болсаңыз шақыртып алам. Әзірге бара тұрыңыз!... Қош болыңыз… (Шоқан наразылық кескінмен тәжім етеді де шығып кетеді) [10, 27].

King (showing displeasure, blocking the way). I told you we should talk to the Prince first, captain. After that, if I need you, I'll call you. Now go!... So long... (Chokan bowed with displeasure and left.)

Басын ию - tilt your head (slightly lower head) - familiarity.

Қысық көзді келген тапал сары жігіт күлімсіреп қарсы алды. Мәриям Раушанды айтып таныстырып еді, күлімсіреп иілді, қолын ұсынды [12, 67].

The narrow-eyed, short, light guy met, smiling. Mariam introduced him to Raushan. He bowed with a smile and offered his hand.

CONCLUSION

In the process of communication for the correct understanding of the meaning of the movements of homonymous gestures, it is necessary to pay attention to the verbal means that are combined with non-verbal. It is in the literary texts that it is specified how it is used, in which cases mimic-gestural communicative means are used. If we talk about oral speech, nonverbal means do not need explanations of their meaning in the flow of speech.

REFERENCES

1 Khordabayev T. Formation and ways of Kazakh linguistics development. – Almaty: Mektep, 1987. – 124 p.

2 Kazel'skaya N.A., Van Chzhitszin'. Contrast description of Russian and Chinese somatic set phrases designating a mimicry and movements by head // the Russian and Chinese communicative behavior]. Voronezh: Istoki, 2002. – Vol. No. – Pp. 42-44.

3 Filippov A.V. Sound language and language of gestures // Linguistic collection of MOPI named by N.K. Krupskaya. – Vol. No. 3. Moscow: MOPI, 1975. – Pp. 14-34.

4 Magzhan S. Multiple-valued biverbal elements of Kazakh: dissertation abstract for the degree of candidate of philological sciences. – Almaty, 2007. – 24 p.
5 Zekenova Sh. Emotional communicative character of omonims and sinonims in nonverbal components: dissertation abstract for the degree of candidate of philological sciences. – Almaty, 2010. – 24 p.
6 Esenberlin I. Lovers. – Almaty, 1992. – 190 p.
7 Esenberlin I. Cover with your board. – Almaty, 1974. – 224 p.
8 Auezov M. Collection of works. Volume 10. – Almaty, 1982. – 432 p.
9 Mukhanov S. School of life. – Almaty, 1970. – 487 p.
10 Mukhanov S. Collection of works. Volume 10. – Almaty, 1974. – 244 p.
11 Nurpeisov A. Blood and sweat. – Almaty, 1973. – 840 p.
12 Maylin B. Chosen works. – Almaty, 1977. – 543 p.
13 Nurshaikhov A. Years of joy and love. – Almaty, 2005. – 592 p.
14 Esenberlin I. Nomads. – Almaty, 2002. – 758 p.

Received: 22.10.2020

Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар: бас қимылы

М.П. Ешимов[1], С.Р. Нұртілеуова[1], А.К. Ахмедова[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

Мақалада қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды амалдардың қатары мен контекстегі, коммуникациядағы мағынасы айқындалады. Автор коммуникациядағы бас қимылдары жасалу жағынан ұқсас болғанымен, семантикасы тұрғысынан әртүрлі мағынада қолданылатындығын көркем шығармалардан алынған мысалдар арқылы дәлелдеп отырады.

Қарым-қатынастағы бас шайқау, бас изеу, басын сипау т.б. бас соматизмі арқылы берілетін бейвербалды элементтер бір дене мүшесі арқылы жасалынып, қилы мағыналық реңкті білдіруі мүмкін. Бас шайқау қимылы келіспеуді, таңдануды, қиналуды, өкінуді білдіреді. Яғни тілдегі бас шайқаумен келетін ым-ишара «бар», «жоқ» модальды сөздердің орнын ауыстырумен қатар, адам көңіл-күйінен де сыр шерте алады, оның вербалды түрін алмастырады. Бас изеу, бас сипау, басын салбырату секілді бейвербалды амалдар да омонимдік қатар түзе алады. Тілде осы сынды бейвербалды амалдар көптеп кездеседі.

Материал 22.10.2020 баспаға түсті

Невербальные компоненты коммуникации: движения головой

М.П. Ешимов[1], С.Р. Нуртилеуова[1], А.К. Ахмедова[1]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

В статье рассматривается использование ряда невербальных компонентов и их коммуникативный смысл в определенном контексте общения. Автор на примере произведений художественной литературы доказывает разнообразие значений движения головы с точки зрения семантики, несмотря на схожесть происхождения вышеуказанных движений в процессе коммуникации.

Такие невербальные элементы как кивание головой, поклон, поглаживание головы и др., передаваемые через соматизм «голова» и относящиеся только к одному органу человеческого тела могут иметь разные оттенки смысла. Покачивание головой может означать несогласие, восхищение, озабоченность, сожаление. Таким образом,

жестикуляция, связанная с покачиванием головы, заменяет отсутствующие модальные слова, вербальные виды коммуникации, а также может определить настроение человека в той или иной ситуации общения. Такие невербальные компоненты как поклон головой, поглаживание головы и др. также могут восполнить омонимический ряд. В языке часто встречаются невербальные компоненты подобного типа.

Материал поступил в редакцию журнала 22.10.2020

ОӘЖ 81[1]27.12-059.1:821.512.122=512.122

Э. И.Избасарова[1], М.Л.Дуйсенбекова[2]
[1]докторант, Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-5006-0683
[2]ф.ғ.к., Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0003-2392-8859

ЭЛИТАРЛЫҚ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ Ш.УӘЛИХАНОВ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫНЫҢ АЖЫРАТЫЛМАС ҚАСИЕТІ

Бұл мақалада элитарлық сөйлеу мәдениеті ұғымы ғалым Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасының ажырамас қасиеті ретінде талданады. Ол еркін меңгеруде және элитарлық сөйлеу мәдениетінің принциптерін сақтауда көрінеді. Элитарлық сөйлеу – тілдік және этикалық нормаларын ұстану, коммуникативтік жағдайды терең түсіну. Бұл санат тілдік мәтіндік және коммуникативтік субкомпетенцияларды және оларды іске асыру тетіктерін қоса алғанда, интегралдық құзыреттіліктің жоғары деңгейін білдіреді. Мәдениет тарихшысы, тіл тарихшысы, әдебиет тарихшысы, бірегей шығыстанушы мен этнограф әрі географ Ш.Уәлиханов өзінің қысқа ғұмырында ғылым мен ағартушылық жолында жасаған еңбектері көрсетілген. Ш.Уәлиханов ғылыми мұрасының негізгі тақырыбы қазақ, түркі сөздерінің тарихы мен этимологиясы, семантикасы. Шоқан Уәлихановтың ғылыми ізденістеріне басқа ғалымдардың көзқарасынан мысалдар келтірілген.

Кілт сөздер: элитарлық сөйлеу, мәдениет, интегралдық құзыреттілік, экстралингвистикалық ақпарат, тілдік тұлға.

КІРІСПЕ

Жұмыстың өзектелігі Ш. Уәлиханов шығармаларындағы элитарлық сөйлеу мәдениет іне талдау жүргізу болып табылады.

Зерттеу материалдары белгіленген мақсатқа жету үшін зерттеу әдістері мен әдістемелері анықталды. Ғылыми жұмыста талдау мен синтездің жалпы ғылыми әдістері, сондай-ақ сипаттау, компоненттік және контекстуалды талдау сияқты лингвистикалық әдістер мен тәсілдер қолданылды.

Тақырыптың жаңалығы Ш.Уәлихановтың туындыларынан жалпы іріктеу жолымен алынған элитарлық сөйлеу мәдениеті.

Ш.Уәлихановты ғылым әлемінде қазақ халқының тұңғыш ғалымы деп таниды. Мәдениет тарихшысы, тіл тарихшысы, әдебиет тарихшысы, бірегей шығыстанушы мен этнограф әрі географ Ш.Уәлиханов өзінің қысқа ғұмырын ғылым мен ағартушылық идеясы мен қызметіне арнады: «Қырғыз Шоқан Уәлихановтың өмірбаяны өте қызықты құбылыс – азиялық және еуропалық қаситеттердің қосындысы» [1, 71]; «Орта Азия тарихы,

этнографиясы және географиясы жайлы материал жинау үшін Уәлиханов ешнәрседен аянбады, өз халқының аңыз, әңгіме, поэма, қисса-дастандарын мұқият жазып алды, өміріне кауіп төнгеніне қарамастан, ескі жәдігерлерді сатып алып, көне жазбаларды жинады... Уәлиханов өз еліне терең адалдығын сақтады, ол қазақ өмірін сүйді, сонымен бірге батыс өркениетін бағалай алды, өз халқының болашағын тек Ресей қанатының астынан көрді» [2, 84].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ, түркі сөздерінің тарихы мен этимологиясы, семантикасы – Ш.Уәлиханов ғылыми мұрасының негізгі тақырыбы. Мұндағы негізгі міндетін профессор И.Н.Березинге жазған хатында былайша түсіндіреді: «...сіздің қырғыз тілінен Тоқтамыс жарлығындағы қазір татар тілінде қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын іздеу жайлы өтінішіңізді естіп, қарт қырғыздардан сұрап, тіліміздің [біраз] сөздің мағынасын таптым, соны сізге жіберуге асығып отырмын. Сіздің Тоқтамыстың Ягайлоға жазған жарлығын және Темір Құтлық пен Саадат Гирей тархандық жарлықтарына жасаған аудармаңызды оқып мен қазірде Орта жүз қырғыздары қолданатын бірнеше сөзді таптым, сізге сол сөздердің біздің халық арасындағы қазіргі мағыналарын жеткізуді шештім. Егер менің түсініктемелерім сізге сәл де болса септігін тигізсе, мақсатымның орындалғаны» [3, 4].

Алайда, Ш.Уәлиханов тек сұрап-тапқан сөз мағыналарымен шектелген емес, сонымен бірге: «Қырғыз [қазақ] тілінде сақталған кей сөздердің мағынасын жеткізе отырып, осы түсініктемелердің арасында өз болжамдарымды қосқаным үшін кешірім өтінемін», - деп жазады [3, 149]. Мәселен,« Менің ойымша, орда сөзі Алтын Орда кезінде де осы мағынасында қолданылған, қазіргі қырғыз, қалмақтардағыдай және жалпы мағынасында ханның астанасы, ал тар мағынасында хан қонысы деген мағына берген. Алтын Орда – хан отырған алтын шатыр немесе киіз үй, кейіннен ол хандар өмір сүрген барлық қалалық мекендердің атауына айналып кетті. Сондықтан Ақ Орда, Көк Орда, Сары Орда сөздерінұ лыс пен киіз үйдің атауы емес, ханның резиденциясы, негізгі мекені деп қабылдау керек» [3, 144-146]. Яғни Ш.Уәлиханов хатының осы шағын ғана бір үзіндісініңө зінде тіл білімінің сөз семантикасынақ атысты бірнеше маңызды тілтанымдық ұғымдарды аңғаруға болады: сөздің мағынасы, сөздің кең мағынасы, сөздің тар мағынасы, сөз мағынасының кеңейюі мен тарылуы.

Осы секілді Ш.Уәлиханов еңбектерінде сөз болған тілдік бірліктің әрқайсысы оқырманғақ азақ ұлттық мәдениетінің негіздерін айқындайды: «[Машайық сөзі туралы]. Қырғыз даласында стан немесе там деп аталатын мола, тас мешіттер көп, олар соны қалаған немесе сонда жерленген адамдардың есімімен аталады. Мұндай жерлер әулие немесе машайық деп аталады. Бұл тамдар зиярат етуге арналған, адамдар бұл әулие, машайықтарға өз халқының қамқаоршысы ретінде қарайды, т.б.» [3, 149]. Ғалымның жан-жақты тілдік материалды нақты тілтанымдық және тарихи негізде зерттеу талпынысы оның барлық ғылыми мұрасында орын алған. Атап айтатын болсақ, Ш.Уәлиханов зерттеулері тіл тарихы, этимология, этнолингвистика, салғастырмалы тіл білімі, тюркология, семасиологиялық т.б. сала мен бағыттар қалыптасуының бастапқы арнасы болып табылады.

Бұл жөнінде Шоқан Уәлихановтың тілтанымдық тұлғасын зерттеген ғалым, академик Р.Сыздық былай деп жазады: «Білім диапазоны қаншама кең болғанмен, Шоқан ғылымның тіл білімі (тілтаным – лингвистика) саласымен тікелей айналысқан жоқ, яғни оның теориялы қ ұстанымдарын арнайы сөз еткен емес. Сөйте тұра жеке бір тілдердің, оның ішінде ана тілі - қазақ тілінің бірқатар сөздерінің номинативтік мән-мағынасын танытуда үлкен білімділік көрсетті. Құр білушілік емес, өзінің ізденімпаздық, салыстырушылық, аудармашылық қабілеттерін көрсетті. Шоқанның тіл бірліктерін талдаулары мен танымдары – нақты бір қажеттіктерден туған ізденістер. Оның« профессор И.Н. Березинге хаты» деп кейінгі зерттеушілер атаған жазбасындағы материал – осыған дәлел» [4].

Академик Р.Сыздық аталған мақаласында тарихшы-ғалым С.Мәжитовтың мына бір пікірін келтіреді: «Біздің мақсатымыз – Шоқан жазған мақала, хат болсын, салған суреті, ол туралы жазылған пікір болсын, анықтап, зерттеп, дәлелдеп тауып беру. Біз сол деректерді бергеннен кейін оны тіл жағынан қарастыра ма, философиялық талдаулар жасай ма, әдеби тұрғыдан баға бере ме, ол – сала мамандарының жұмысы» [4]. Яғни, Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасын, тілтанымдық мұрасын, тілдік ізденістерін арнайы қарастырып зерттейтін уақыт әбден келді деген сөз.

Жүйелі тілдік сипаттамаларын салыстырмалы-тарихи талдау элементтерімен үйлестіре отырып Ш.Уәлиханов өз зерттеулерінде тілдің даму барысын ұлт қалыптасуымен тығыз байланысын атап көрсетеді: «Қазақ халқы туралы мәліметтерді жинаумен айналыса жүріп, шығыс тарихшыларының шығармаларын оқып-талдаудақ азақ сөзі туралы, қазақшылық немесе қазақ халқы туралы әлдеқандай мәліметтер кездестіре қалсаңыз, маған хабарлауыңызды Сізден көптен-көп өтініш етем. Бұл үшін Сізге көп қарыздар болар едім...Араб тарихшыларының жазбаларында, менің ойымша, қазақтар туралы ештеңе жоқ, себебі бұл халық XIV ғасырда Жошы ұлысы ыдыраған соң қалыптасқанына сенімдімін. Левшиннің тарихынан көрініп тұрғандай, Катиб Челеби татар қазақтары туралы жазады. Бұл георгафтың қай кезде өмір сүргенін біліп, бұл мәліметпен түрік тілінде танысқым келеді» [3, 150].

Ш.Уәлиханов элитарлы сөйлеу мәдениетінің иесі ретінде тілдік тұлға мен жалпы ұлттық тіл арасындағы байланыстарды іздеп тауып, орнатып отырған және өзінің тарих, мәдениет, әдебиет, тіл салалары бойынша білгірлігінің арқасында зерттеу жүргізудің алғашқы теориялық-әдіснамалық кешенін қалыптастыра бастаған ғалым. Яғни, тіл мен сөйлеу құбылыстарын зерттеу арқылы ғылыми ой қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз етті. Осымен байланысты, біз өз зерттеуімізде, негізінен тарихшы, этнограф, географ, шығыстанушы ретінде танылған Ш.Уәлиханов тілдік тұлғасының шығармашылық және ғылыми феноменін, оның интегративтік маңызына баса назар аударып, элитарлы сөйлеу мәдениетінің иесі ретінде қарастырамыз.

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан кәсіби тілдік тұлғаны зерттеу теориясының теориялық-әдіснамалық, концептуалдық және танымдық ұстанымдары бойынша Ш.Уәлихановтың тілдік тұлғасын тілтанымдық басымдылыққа ие интегративтік түрдегі ғылыми құбылыс ретінде талдау үшін, ең алдымен талдаудың өзін бірнеше кезеңдерге бөліп алу қажет деп санаймыз:

- ғалымның дискурс негіздерін – кісіби тілдік тұлғаның құзыреттілігін қосдеңгейлі ретте қайта жаңғыртылуын екі түрде қарастыру: ғалымның жалпы (ғылыми) және тілдік тұлғасы;
- «кәсіби тілдік тұлғаны» Ш.Уәлиханов шығармашылық портретін талдаудың теориялық негізі ретінде үлгілеу (құзыреттілік құрылымы мен оны жүзеге асыру тетіктері; ғалымның жалпы жеке тұлғасы мен тілдік тұлғасының арақатынасы; ғылыми-танымдық дискурс негіздерін талдау т.б.);

Ш.Уәлиханов туралы тілден тыс ақпаратты талдауды ғалымның кәсіби тілдік тұлғасын үлгілеу дереккөзі ретінде жүргізу және, ең алдымен оның құрылымын уәждемелік (прагматикалық) пен лингвокогнитивтік (тезаурыстық) деңгейлерде анықтау;

- ғалымның ғылыми мұрасын аналитакалық шолу нәтижелерінің негізінде, оның ғылыми-тілтанымдық дискурс түзуші ретіндегі тілдік тұлғасының сөйлеу-ойлау үдерісінің маңызды белгілерін айқындау және Ш.Уәлихановтың тіл туралы дискурсының жалпы сапаттамасын құрылымдау;
- кәсіби тілдік тұлға үлгілерін құрылымдау: ғалым және тілтаным ғылымының ғалымы (тілші-ғалым);

Ш.Уәлихановтың тіл туралы идиодискурсының ерекшеліктерін (пафосты-вербалды-элокутивті өлшемшарттарды) ғылыми және ғылыми-тілтанымдық тұрғыдан қарастырып анықтау;

- ғалымның тілдік тұлғасы идеологиясының эмоционалды аспектісін құрайтын пафостық элементтерін (көңіл күйі, сезімі, барлық эмотивті белгілері) қарастыру;
- тілдік тұлғаның ассоциативті-вребалды ерекшеліктері және оның идиодискурсы арқылы бейнелі-ұғымдық кішігірім жүйелерді айқындау;
- риторикалық (троптарды және сөйлеу фигураларын қолдану) және тілтанымдық (лексикалық, синтаксистік) іс-әрекеттер деңгейінде элокуция ерекшеліктерін анықтау және т.б.

Осы тұрғыдан келгенде, әрине сөйлеудің эмоционалды бастамасы ретіндегі идиодискурстың пафосы, бір қарағанда ғалымның тілдік тұлғасы мен оның ғылыми дискурсына тән келмейтін құбылыстар секілді көрінуі мүмкін. Алайда, баяндаудың эмоционалдық белгілері бүкіл мәтін қорының айқын жеке тұлғалық сипатының көрінісі болып саналады. Мысалы,«[А.И.Левшиннің] Қырғыз-қазақ ордасы жайлы сипаттамасының үшінші бөліміне ескертпелерінде» Ш.Уәлиханов былай деп жазады: «52-бет. *А.И.Левшин «Қай діндесіңдер?» деп сұраған екі қырғыз-қайсақ сұрақты түсінбей, мұндай жағдайдағы ең оңай: «Білмеймін» деп жауап берген болса керек. Әрбір қайсақ өзінің Мұхаммед пайғамбардың үмбеті, мұсылман екенін біледі; бәлкім, бұл сөздің мағынасын түсінбеуі де мүмкін, бірақ өзге дін иелерінің алдында ол өз діні үшін мақтанады. Балалық шағынан бастап ол мұсылмен екенін естіп өседі, ал «мұсылманнан басқалардың барлығы кәпірлер, құдай оларды о дүниеде мәңгілік азапқа салады». Осыдан кейін қазақ өз дінін білмейді деуге бола ма?*» [3, 172].

Немесе мына үзіндіге назар аударалық: «*65-бет. А.Левшин өзі сипаттап отырған халықтың қараңғылығын жазам деп, сықыр алдау мен дуалау қырғыз-қазақтар дінінің бір бөлігі деп артық кеткен, олар діннің бір бөлігін емес, барлық дінде бар, әр халықта болатын ырымшылдық... Қайсақ өзіне жақсылықты болжағанда ғана сықырға, бал ашуға және басқаларға сенеді, сондықтан үнемі жақсыны ырымдайды, ал ол мың болжамның болсын орындалатындықтан, басқы-балгерлер, дуашы және т.б. халық арасындақ олдау тауып отырады»;«98- бет. А.Левшиннің қайсақ әйелдерінің құны туралы мәліметі дәл емес, қарсылық білдіруге тура келеді. Қалыңмалдың мөлшері қалыңдықтың бәйбіше болып бара жатыр ма, әлде тоқал етіп алды ма, оған байланысты емес, байлығына және қоғамдағы алатын орнына қарай анықталады*» [3, 172-173].

Яғни, дискурстағы эмоционалды-экспрессивті көріністер тек жазушы тілдік тұлғасын (риторикалық және көркем, әдеби-эстетикалық мәртебеге ие тілдік тұлға ретінде) айқындаушы емес, сонымен бірге реципиенттің де тілдік тұлғасының эмотивті негіздерін меңзейді.

Ал, тілдік тұлғаның ассоциативті-вербалды бөлігі ғылыми стильге тән келетін лексикалық бірліктердің терминденуімен, күрделі грамматикалық құрылымдар, тілдік маркелерлер қолданысымен сипатталады: «*Таразыны алып, сорды, көмірді және күкіртті өлшейді. Екі жарым фунт көлемінде оқ-дәрі алу үшін бір фунт сор, жарты фунт көмір мен бір фунт күкірт қосады. Осы заттардың барлығын өлшеп алғаннан кейін оларды қазанға салып, жанып кетпейтіндей дәрежеде қыздырады, сосын тәулік бойы үйкелейді, арасында су сеуіп, ылғалдатып отырады. Осының барлығын оқ дәрі түсіне енген ұсақ ұнтаққа айналдырып, аттың құйрық қылынан немесе жалынан бір уысын алып, құрамды үлкендігі тары дәнінің мөлшеріне келгенше ысқылайды, ұнтаққа ылғалдану үшін үнемі су себіліп тұрады*» [3, 160].

Дискурстың элокуциясы лексика-грамматикалық және риторикалық әрекеттердің (троптар мен фигуралар) бірқатар бейнелі көркем тәсілдер қолдануымен айқындалады. Олар өз алдына көркем дискурстың ажыратылмас бір бөлігін құрауымен қатар, кәсіби тілдік тұлғаның басты құрылымын қалыптастыру үдерісінде де белсенді орын алады: «*Жаңбырдың баданадай тамшылары түні бойы тарантастың шатырын тырсылдатты да тұрды. Шаршаған аттар миы шығып езіліп кеткен жолдың батпағына тайғанақтап, аяқтарын әзер аттап келе жатыр. Жаңбырдың үздіксіз тырсылын шыбыртқыныңқ айта-қайта*

соққан шартылы мен қалжыраған аттардың пысқырынуы және Көшірдің жеки шыққан даусы ғана бұзады.

Түн де жайсыз, жол жүру де жайсыз болды. Жаңбыр жоспарлаған ойымды бұзып жібермесе жарар еді, деген қауіпті күмән үстінде келе жатқан мен жәмшікке әлденеше рет: «Қалай, күн ашылар түрі бар ма?» – деп сұрадым. Қара бақайына дейін малшынған Көшір, мұндайда: «Жоқ», – деп қоңқ ете қалады да, етегіне жиналған суды сілкіп тастап: «Құдайдың күні-ай», – деп тағдырына наразы болғандай үн қатады. Көшірді де аяймын – егер де жылдам жүргенімізде, ол баяғыда ыстық пеш үстінде демалып жатар еді. Бірақ сұлу Баянның аруағын да қия алмаймын.

Осылайша біз бір сағат жүрдік.

– Мәртебелім, – деді Көшір. – мола әне тұр!

Мен басымды тысқа шығардым. Күн түнеріңкі бұлттардың аржағынан бұлыңғырлана байқалады, күллі аспан жүзін қорғасындай қарақошқыл бұлт түгелдей қаптап алыпты, жаңбыр басылар емес, аққөбік болған аттар сортаңлаймен зорға жылжып келеді, оң жақтағы өзеннің арғы бетінде теректердің бастарынан асып бейіттің үшкір ұшы көрінеді: жырақтан ол қызыл кірпіштен қаланған сияқты байқалады. Ауа райы мынадай болып тұрғанда бейіт қасында отырып шай ішу мен қазақтың көне дүниесін асықпай тамашалау туралы ойлаудың ешқандайқ ажеті жоқ еді.

– Шамасы, өзен тасып жатқан секілді, мәртебелім, өткел бере қоймас, – деді Көшір менің құпия ойымды жорамалдағандай.

– Жарар, ілгері тарта бер, қайтар жолда көрерміз, – дедім де, тоныма оранып, қалғып алу ниетімен оң жамбасыма қисая кеттім» [5, 229-231].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғылыми дискурста қолданылатын бейнелі-көркем құралдар, жоғарыда келтірілгендей түрлі-түрлі бола бермейтіні анық. Алайда, Шоқан секілді ғұлама ғалымдар ғылыми баяндаудың қатаңдығы мен қисынын жарқын эпитеттермен, метафоралық бейнелермен асқан шеберлікпен ұштастыра алған. Осы орайда, ғылыми сөздің экспрессиясы қазіргі ғылыми дискурс тұрғысынан жат болып көрінгенімен, жалпы классикалық ғылым қалыптасуының бастапқы кезеңі үшін барынша дұрыс деп санаймыз: «*Өзге тұқымдардан белгілісі: үлкен бөтелкеге ұқсайтын қытай асқабағы, бұл асқабақтың мойыны ұзын, қырғыз-қайсақтар оны сұйық құятын ыдыс ретінде пайдаланады, бұршақ, сары сәбіз, шомыр, қытай темекісі және көптеген дақылдар...Егінші – дамыл таппай күні-түні жұмыс істейтін еңбекші. Күндіз ол алқапта жүріп, торғайларды қуалайды, түнде өзінің егістігі мен бақшасын малдан қориды. Ол ешқашанда жалаңаш тәнін жасырмайды, оның денесі жаздың ыстық аптабынан адам айтқысыз қарайып күйіп, қатайып кетеді...Оның тамағы ауылды ішкен асынан әлдеқайда нашар, күніне дықан екі кесе айранды қанағат етеді, басқа шайнамасы жоқ...Оның жазғы еңбегі астық бастырылып, қапқа салынып, ауылға әкелінгенде аяқталған болып саналады. Тек қырқүйекте ғана бұл байғұс дықан жаздағы бейнетті ұмытып, тыныш ұйықтайды*» [3, 163].

Сонымен, Ш.Уәлиханов тілдік тұлғасы ғылыми идеологиясының сөз-ойлау аспектісі ретіндегі логосын айқындау (идеялар жүйесі, дүниетанымдық ұстанымдары, идеологиялық стереотиптері т.б.) қазіргі ғылыми парадигма үшін аса маңыздылыққа ие екені сөзсіз. Ғалымның тілдік тұлғасының базалық концептілері, яғни сатылы тәуелді ұйымдастырылған құндылықтық пайымдаулары сол кезеңге сәйкес келетін «ғаламның ұлттық (ғылыми) бейнесін» құрайды. Ғалым дискурсы логос жүйесінің ерекшеліктерін анализ бен синтезге, құбылыстарды салғастыруға және ойлауға, салыстыруға, талдауға қабілетті реципиентпен қарым-қатынас орнатуға бағытталған бірқатар ғылыми-зерттеушілік ұстанымдар айқындайды. Сол себепті де ғылыми мәтіндер күрделі дәлелдемелер жүйесімен, қорытындылармен сипатталады.

Қорыта келгенде, қазіргі таңда антропоөзектік мегапарадигма аясында «тілдік тұлға» феноменінің құрылымы мен жүйесі, жалпы теориялық тұжырымдардың нақтылануы, ғылыми сипаттаудың әдістері мен амал-тәсілдері терең әрі жан-жақты белсенді зерттелуде. Осы тұрғыдан алғанда, әсіресе вербалды мұралары отандық мәдениет пен ғылымның қорынан орын алған танымал классиктердің, әдеби-көркем, ғылыми және басқа да әлеуметтік-мәдени коммуникация салаларының ғұлама өкілдерінің тілдік тұлғалары ерекше құзығушылық танытуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Пыпин А.Н. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов туралы // Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. I том / 2 басылым – Алматы: «Толағай групп», 2010. – 376 б.
Pıpïn A.N. Shoqan Shıñğısulı Ualikhanov twralı // Shoqan Ualikhanov. Köp tomdıq shığarmalar jïnağı. I tom / 2 basılım – Almatı: «Tolağay group», 2010. – 376 b.
2 Ядринцев Н.М. Шоқан Уәлиханов туралы естеліктер // Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. I том / 2 басылым – Алматы: «Толағай групп», 2010. – 376 б.
Yadrïncev N.M. Shoqan Ualikhanov turaly estelikter // Shoqan Ualikhanov. Köp tomdıq shığarmalar jïnağı. I tom / 2 basılım – Almatı: «Tolağay group», 2010. – 376 b.
3 Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. I том / 2 басылым – Алматы:« Толағай групп», 2010. – 376 б.
Shoqan Ualikhanov. Köp tomdıq shgarmalar jïnağı. I tom / 2 basılım – Almatı: «Tolağay group», 2010. 376 – b.
4 Сыздық Р. Шоқанның тілтанымдық мұрасы // «Қазақ әдебиеті» газеті, 22.10.2010. – №41 (3205).
Sızdıq R. Shoqannıñ tiltanımdıq murasy // «Qazaq ädebïeti» gazeti, 22.10.2010. – №41 (3205)
5 Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы // Собр. соч.: В 5 т. 1961-1972. – Алматы: Ғылым, 1961. – I т. – 777 б.
Ualikhanov Sh.Sh. Bes tomdıq shgarmalar jïnağı // Sobr. soç.: V 5 t. 1961-1972. – Almaty: Ğılım, 1961. – I t. – 777 b.

Материал 11.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Pypin A. N. about Shokan Ualikhanov / Shokan Ualikhanov. A collection of multi-volume works. Volume I / 2nd edition – Almaty: Tolagai group, 2010. – p. 376.
2 Yadrintsev N. M. Memoirs of Shokan Ualikhanov / / Shokan Ualikhanov. A collection of multi-volume works. Volume I / 2nd edition – Almaty: Tolagai group, 2010. – p. 376.
3 Chokan Ualikhanov. A collection of multi-volume works. Volume I / 2nd edition - Almaty: Tolagai Group, 2010. – 376 p.
4 Linguistic heritage of syzdyk R. Shokan / / newspaper "Kazak adebieti", 22.10.2010. – No. 41 (3205).
5 Ualikhanov Sh. Sh. collection of works in five volumes / / SOBR. Soch. 1961-1972. - Almaty: Nauka, 1961. – I Vol. – 777 p.

Элитарная речевая культура как неотъемлемое свойство языковой личности Ш.Валиханова

Э. И. Избасарова[1], М. Л.Дуйсенбекова[2]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
[2]Международный гуманитарно-технический университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан

В данной статье понятие элитарной культуры речи анализируется как неотъемлемое свойство языковой личности ученого Шокана Валиханова. Оно проявляется в свободном овладении, соблюдении принципов элитарной речевой культуры. Элитарная речь – соблюдение языковых, этических норм, глубокое понимание коммуникативной ситуации. Данная категория представляет собой высокий уровень интегральной компетентности, включая языковые, текстовые и коммуникативные субкомпетенции и механизмы их реализации. Ш.Валиханов, историк культуры и литературы, языковед, уникальный востоковед, этнограф и географ, за свою короткую жизнь внес свой вклад в науку и просвещение. Основной темой научного наследия Ч. Валиханова является история, этимология, семантика казахских, тюркских слов. Приведены примеры мнений других ученых по данному вопросу.

Материал поступил в редакцию журнала 11.11.2020

High context speech culture as an integral feature of Sh.Valikhanov's linguistic identity

E. I. Izbassarova[1], M. L. Duisenbekova[2]
[1]Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
[2]International University of Humanities and technology, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan

In this article, the concept of elite speech culture is analyzed as an integral property of the language personality of the scientist Shokan Valikhanov. It manifests itself in free mastery, compliance with the principles of elite speech culture. Elite speech-compliance with language, ethical standards, a deep understanding of the communicative situation. This category represents a high level of integrated competence, including language, text, communication subcompetencies, mechanisms for their implementation. Cultural historians, linguist, literary historian, unique orientalist, ethnographer, geographer SH. Valikhanov in his short life have contributed to science and education. The main theme of SH. Valikhanov's scientific heritage is the history, etymology, semantics of Kazakh and Turkic words. SHokan Valikhanov's scientific research provides examples from the point of view of other scientists.

Received: 11.11.2020

УДК 81

К.Б. Коптлеуова
к.ф.н, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, 0000-0002-7385-6585. E-mail: koptleuovak@mail.ru

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕФТЯНЫХ ЭРГОНИМОВ

В статье проводится лингвистический анализ эргонимов нефтяных компаний. Способы образования эргонимов нефтяной промышленности такие же, как и в общеупотребительной лексике. Основными из них являются эргонимы-словосочетания, эргонимы-сложные слова и аббревиация. Многочисленна группа наименований образована посредством словосложения. В качестве обязательных элементов образования нефтяных эргонимов-сложных слов выступают топонимы.

Основными компонентами в составе эргонимов являются слова «мұнай», «нефть» и «oil», которые не переводятся, хотя имеют соответствующие друг другу эквиваленты во

всех трех исследуемых языках. Взаимопроникая в языки, они становятся неотъемлемой частью лексики казахского, русского и английского языков. При передаче наименований с одного языка на другой и третий происходит транслитерация.

Ключевые слова: эргоним, топонимика, нефтяная промышленность, трехъязычие, эргонимы, аббревиация.

ВВЕДЕНИЕ

Республика Казахстан является одной из старейших нефтедобывающих стран мира. В настоящее время углеводородное сырье добывается в Актюбинской, Атырауской, Западно-Казахстанской, Мангыстауской, Жамбылской и Кызылординской областях.

Более 80 % разведанных запасов сосредоточено на 15 базовых месторождениях: **Тенгиз (**Теңіз, Tengiz**), Узень** (Өзен, Uzen), **Королевское (**Королевское, Korolevskoye**), Жанажол** (Жаңажол, Zhanazhol**), Каражамбас (**Қаражанбас, Karazhanbas**), Бозащи (**Bozachi**), Кумколь (**Kumkol**), Каламкас (**Қаламқас, Kalamkas**), Жетыбай (**Жетібай, Zhetybai**), Алибекмола** (Әлібекмола, Alibekmola), **Акшабулак (**Ақшабұлақ, Akshabulak), **Кенкияк** (Кеңкияк, Kenkiyak) и **Кенбай (**Кеңбай, Kenbai**).** К основным, базовым месторождениям, определяющим уровни добычи жидких углеводородов на длительную перспективу, следует отнести Кашаган и Тенгиз, на которых концентрируется 70 % от всех разведанных запасов.

Причины создания и формирования трехъязычия в данной сфере разнообразны. Практика повсеместного использования трех языков – казахского, русского и английского – уже давно стала реальностью для нефтяной промышленности Казахстана. В вывесках нефтяных организаций, в газетах, журналах, в буклетах с информацией по нефтяной индустрии, в делопроизводстве, на различных бланках и официальных документах, на табличках, рекламных щитах с нефтяной тематикой используются три языка – казахский, русский и английский.

Как известно, многоязычие формируется на основе двуязычия, которое, в свою очередь, создается на основе одноязычия. Исследованию типов двуязычия, многоязычия посвящено немало работ, одной из основных задач которых является раскрытие таких понятий, как «родной язык», «второй язык», «одноязычие», «двуязычие», «многоязычие» и т.д. Эти понятия до сих пор не получили однозначного определения в языкознании. Лингвистические исследования, выполненные на рубеже XX-XXI вв., демонстрируют особый интерес к феномену мультилингвизма, или полилингвизма [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. В нашей работе мы имеем в виду трехъязычие, функционирующее в нефтяной сфере, с участием казахского, русского и английского языков. Такой вид многоязычия характерен «лишь для отдельных социальных слоев (торговцев, транспортников, мореходов, научных работников и др.), так называемое частичное или групповое многоязычие» [8, 36].

Цель данной статьи – изучение структурных особенностей создания нефтяных эргонимов. В данном исследовании упор делается на названия нефтяных организаций.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В Казахстане функционируют около 50 нефтяных компаний. В ономастике для названий учреждений существует общий термин «эргоним», который в «Словаре русской ономастической терминологии» Н. В. Подольской определяется как «собственное имя делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, предприятия, общества, заведения, кружка» [9, 179].

Существуют ряд работ, в которых разрабатываются новые научные концепции исследования эргонимов. Р.И. Козлов проводит комплексный анализ эргонимов [10]; И.В. Крюкова описывает образование и функционирование эргонимов [11]; Т.П. Романова рассматривает общие проблемы современной эргонимии [12]; О.Г. Щитова

исследует иноязычные эргонимы [13]; Е.С. Самсонова представляет концепцию системы эргонимов иноязычного происхождения [14] и др.

Способы образования эргонимов нефтяной промышленности такие же, как и в общеупотребительной лексике. Основными из них являются эргонимы-словосочетания, эргонимы-сложные слова и аббревиация.

Многочисленна группа наименований, образовавшихся посредством словосложения: ***Атыраумұнайгазгеология*** *– Атыраумунайгазгеология – AtyrauMunaiGasGeology,* ***Мангыстаумұнайгаз*** *- Мангыстаумунайгаз – Mangystaumunaigas, Теңізшевр**ойл*** *- Тенгизшевр**оил** – Tengizchev**oil,** **Ембімұнайгаз** – Эмбамунайгаз – Embamunaigas.*

Обращает на себя внимание обилие во всех трех языках названий, которые состоят из двух и более слов, одним из которых обычно бывает казахский термин **«мұнай»:** *Каз**мұнай**Теңіз – Каз**Мунаи**Teниз – Kaz**Munai**Teniz; Қазақтүрк**мұнай** – Казахтурк**мунай** – Kazakhturk**muna**i; Қазгер**мұнай** – Казгер**мунай** – Kazger**munai;** Мангыстау**мұнай**газ – Мангыстау**мунай**газ – Mangystau**munai**gas.*

Примерное такое же число эргонимов содержит русский термин **«нефть»**: *Толқын**нефте**газ – Толкын**нефте**газ – Tolky**nnefte**gas; Жайық**нефть** – Жаик**нефть** – Zhaik**neft;** Мақат**нефть** – Макат**нефть** – Makat**neft;** Құлсары**нефть** – Кульсары**нефть** – Kulsary**neft;** Прорва**нефть** – Прорва**нефть** – Prorva**neft;** Рос**нефть** – Рос**нефть** – Ros**neft.***

Часто представлен термин **«oil»**: Қазақ**ойл** – Казах**ойл** – *Kazakh**oil;*** Теңізшевр**ойл** – Тенгизшевр**оил** – *Tengizchev**oil;*** Арна**ойл** – Арна**оил** – *Arna**oil;***

или «**petroleum**» *Адай **Петролеум** Компани – Адай **Петролеум** Компани – Adai **Petroleum** Company; Сағыз **Петролеум** Компани – Сагиз **Петролеум** Компани – Sagiz **Petroleum** Company.*

Как можно видеть из приведенных примеров, составные компоненты **«мұнай», «нефть»** и **«oil»** не переводятся, хотя имеют соответствующие друг другу эквиваленты во всех трех исследуемых языках. Взаимопроникая в языки они становятся неотъемлемой частью лексики казахского, русского и английского языков. При передаче наименований с одного языка на другой и третий, происходит транслитерация. Например, формы «**мунай»** и «**munai»** в составе эргонимов стали результатом адаптации казахского термина **«мұнай»** русским языком и английским языком. Аналогично тому, как русским языком и английским языком адаптируются казахские эргонимы, так и русские и английские эргонимы приспосабливаются к законам орфографии казахского языка. Эти названия, содержащие экзотизмы, получают широкую известность в среде специалистов, а также среди населения, поэтому легко употребляются и в родном и в чужих языках.

Процесс адаптации трех языков можно увидеть в следующих примерах: *«**ФИОК** компаниясы өзінің жұмыстарының тиімділігі үшін Қазақстанда бірнеше заңды тұлғаларды ұйымдастырды, атап айтсақ, бұлар: Атырау облысындағы «**Сазанқұрақ**» ЖАҚ ЖБШ, «**Адай Петролеум Компани**» ЖБШ, «**Потенциал Ойл**» ЖБШ және «**Прикаспиан Петролеум Компани**» ЖБШ, Батыс Қазақстан облысындағы «**Урал Ойл энд Газ**» ЖБШ және Ақтөбе облысындағы «**Сағыз Петролеум Компани**» ЖБШ». «At present, the Aktyubinsk field is being commissioned and the pilot development project of the **Nuraly** and **Aksai** fields is being prepared». «Цель создания национальной компании **«КазМунайГаз»** – комплексное развитие нефтегазовой отрасли Казахстана, обеспечивающее эффективное освоение и воспроизводство энергетических ресурсов»* [15, 136].

В качестве обязательных элементов образования нефтяных эргонимов-сложных слов выступают топонимы. Использование нескольких топонимов в одном эргониме указывает на факт одновременного владения компанией несколькими лицами, в нашем случае странами: **Қазақ**ойл – **Казах**ойл – **Kazakh**oil, **Қаз**мұнайгаз – **Каз**мунайгаз – ***Kaz**munaigas**;*** Қаз**мұнайТеңіз** – **Каз**МунайТениз – *Kaz**munaiteniz**;*** **Қазгер**мұнай – **Казгер**мунай – ***Kazger**munai,* **Қазақтүрк**мұнай – **Казахтурк**мунай – ***Kazakhturk**munai.*

Значительную часть в этой группе составляют эргонимы, включающие топонимические элементы, которые указывают на местоположение объекта: **Ақтөбе**мұнайгаз – **Актобе**мунайгаз – ***Aktobe****munaigas;* **Маңғыстау**мұнайгаз – **Мангыстау**мунайгаз – ***Mangystau****munaigas;***Теңіз**шевройл – **Тенгиз**шевроил – ***Tengiz****chevoil;* **Өзен**мұнайгаз – **Узень**мунайгаз – **Uzen**munaigas.

Многие наименования нефтяных месторождений со словом «**қара**» (черный) носят метафорический характер: ***Карашығанақ*** *(черный залив)* **–** *Карачаганак – Karachaganak****, Қаражанбас*** *– Каражанбас – Karazhanbas****, Қаракұдық*** *(черный колодец) – Каракудук – Karakuduk****, Қаратөбе*** *(черная вершина)***–** *Каратобе – Karatobe.*

Многие нефтяные эргонимы представляют собой многосоставные словосочетания. Интересны примеры словосочетаний в казахском и в русском языках, содержащие казахские и английские слова, которые не переводятся: ***Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз*** *– Петро Казахстан Кумколь Ресорсиз – Petro Kazakhstan Kumkol Resources,* ***Оффшор Қазақстан Интернэшнл Оперейтинг Компани*** *– Оффшор Казахстан Интернэшнл Оперейтинг Компании – Offshore Kazakhstan International Operating Company,* ***Бритиш Компани*** *– Бритиш Компани – British Company,* ***Маерск Ойл Қазахстан Гмбх*** *– Маерск Ойл Казахстан Гмбх – Maersk Oil Kazakhstan GmbH,* ***Қарашығанақ Петролеум Оперейтинг*** *– Карачаганак Петролеум Оперейтинг – Karachaganak Petroleum Operating.*

Основной моделью таких многословных сочетаний является конструкция с подчинительной связью компонентов, содержащих указание на местоположение объекта, род занятий, вид выпускаемой продукции. Так, например, употребление ***Петро*** в качестве первого компонента в казахском эргониме **Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз** – сокращенная форма английского слова **«*petroleum*»** (нефть) указывает на выпускаемую продукцию, топонимы в составе эргонима ***Қазақстан, Құмкөл*** указывают на местоположение объекта, и последний компонент ***Ресорсиз*** от английского **«resources»** (ресурсы) содержит указание также на характер производственной деятельности. К таким повторяющимся в дескриптивных построениях компонентам из английского языка относятся следующие: ***International***, ***Petroleum***, ***Oil***, ***Operating***, ***Company***. «Геологиялық барлау жұмыстарын іске асыру үшін жаңа консорциум **Оффшор Қазахстан Интернэшнл Оперейтинг Компани (ОКИОК)** құрылды» [16, 17].

В сфере исследуемой нами нефтяной ономастики большое рапространение получили эргонимы, образованные по типу аббревиатуры. Аббревиатуры используются для замены имеющегося громоздкого сочетания. Аббревиатуры, используемые в нефтяных эргонимах многочисленны и разнообразны: *«Шеврон Тексако»* ***ТШО****-дағы үлесі 50 % болды». «****КПО*** *(ҚӨК) кеніштің бұрынғы операторы қалдырып кеткен 28 бұрғылау станогын бөлшектеу және 45000 тонна бұрғылау қалдықтарын қауіпсіз жерге тасып көму жөніндегі 4 жылдық бағдарламасын аяқтады». «Бұл маршрут нәтижелі пайдалану және рынокқа жол ашқандықтан,* ***ҚҚК*** *құбырын Каспий аймағынан мұнайды тасымалдауын өте жақсы бәсекеқабілеттігі альтернативті құбыр деп санайды». «Today about 78 % of work places at* ***TCO*** *are filled by citizens of Kazakhstan whereas in 1993 this figure was 50 %»* [16, с. 16].

1. Большую группу составляют буквенные сокращения, состоящие из названий начальных букв слов, входящих в исходное словосочетание:

1. **ТШО (Т**еңіз**ш**евр**о**йл**)**

ТШО (**Т**енгиз**ш**евр**о**йл)

*TCO (**T**engiz**c**hevr**o**il)*

2. ҚПО (Қарашығанақ **П**етролеум **О**перейтинг**)**

КПО (**К**арачаганак **П**етролиум **О**перейтинг)

*KPO (**K**arachaganak **P**etroleum **O**perating)*

3. ҚҚК (Каспий **құ**бырлық **к**онсорциумы**)**

КТК (**К**аспийский **т**рубопроводный **к**онсорциум)

*CPC (**C**aspian **P**ipeline **C**onsortium)*

4. ҚҰМК (Қытай Ұлттық Мұнайгаз Корпорациясы)
КННК (**К**итайская **Н**ациональная **Н**ефтегазовая **К**орпорация)
*CNPC (**C**hina **N**ational **P**etroleum **C**orporation)*
5. ОКИОК (Оффшор Қазахстан Интернэшнл Оперейтинг Компани) ОКИОК (**О**ффшор **К**азахстан **И**нтернэшнл **О**перейтинг **К**омпании)
*OKIOC (**O**ffshore **K**azakhstan **I**nternational **O**perating **C**ompany*)

2. Аббревиатуры, состоящие из начальной части слова и целого или целых слов: ***Қазмұнайгаз*** *– Казмунайгаз – Kazmunaigas****;*** ***ҚазМұнайТеңіз*** *– КазМунайТениз – **KazMunaiTeniz**; **Қазгермұнай** – Казгермунай – Kazgermunai,* ***ҚазТрансОйл*** *– КазТрансОйл – KazTransOil*

3. Аббревиатуры, состоящие из сочетания целого слова и начальной части другого слова или нескольких слов*: **Теңізшевройл** – Тенгизшевроил – Tengizchevoil*.

Таким образом, на основании анализа структуры нефтяных эргонимов можно сделать следующие выводы.

1. В нефтяной эргонимии преобладают в большинстве своем дву- и трехсоставные названия – сложные слова.

2. На первом месте составного эргонима обычно стоит топоним, указывающий на местонахождение объекта, на втором месте находится один из терминов – «мұнай» из казахского языка или его русский и английский эквиваленты («нефть» или «oil», третья часть названия может содержать другой употребительный термин «газ»).

3. Эргонимы-словосочетания преимущественно трех- и четырехсоставные, которые содержат повторяющиеся компоненты из английского языка *International, Petroleum, Oil, Operating, Company*.

4. Широко используется аббревиация.

ВЫВОДЫ

Таким образом, функционирование английского языка в нефтяной промышленности Казахстана – социально-экономическая потребность, которая вносит в жизнь нефтяника не только иноязычный оттенок в общении, но и способствует развитию терминологии, возникающей на стыке единиц и трех языков, что обогащает как казахский, так и русский и английский языки.

Согласно проведенному анализу основным способом передачи эргонимов является заимствование, обеспечивающее максимальную обратимость. В целях обеспечения доступности в некоторых случаях используется гибридное сокращение, состоящее из заимствованных и калькированных элементов.

Многочисленная группа наименований образована посредством словосложения. В качестве обязательных элементов образования нефтяных эргонимов-сложных слов выступают топонимы. Основными компонентами в составе эргонимов являются слова «мұнай», «нефть» и «oil», которые не переводятся, хотя имеют соответствующие друг другу эквиваленты во всех трех исследуемых языках. Взаимопроникая в языки, они становятся неотъемлемой частью лексики казахского, русского и английского языков. При передаче наименований с одного языка на другой и третий происходит транслитерация.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Aronin L., Singleton D. Multilingualism. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. – 2012.
2 Auer P., Wei L. Handbook of Multilingualism and Multilingual Communication. Berlin – 2007. – pp. 1–12.
3 Cenoz J. Annual Review of Applied Linguistics. Vol. 33. Cambridge: Cambridge University Press. – 2013. – pp. 3–18.

4 Grosjean F. Bilingual: Life and reality. Cambridge, MA: Harvard University Press. – 2010.
5 Bayley, R. & Lucas, C. 2007. Sociolinguistic Variation: Theories, Methods, and Applications. Cambridge: CUP. DOI: 10.1017/CBO9780511619496
6 Creese, A. 2010. Linguistic ethnography. In Research Methods in Linguistics, L. Litosseliti (ed.), 138-154. London: Continuum.
7 Appel, R. and Muysken, P. (2005), Bilingualism and Language Contact, London: MIT Press.
8 Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика.URSS. – 2019. – 208 с.
Bondaletov V.D. Sotsial'naya lingvistika. URSS. – 2019. – 208 s.
9 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука. – 1988. – 187 с.
Podol'skaya N.V. Slovar' russkoy onomasticheskoy terminologii. – M.: Nauka. – 1988. – 187 s.
10 Козлов Р.И. Современные эргоурбогимы в городской топонимической системе / Р.И. Козлов // Известия Уральского гос. ун-та. Гуманитарные науки. – 2001. – №20. – Вып. 4. – С. 25-35.
Kozlov R.I. Sovremennyye ergourbogimy v gorodskoy toponimicheskoy sisteme / R.I. Kozlov // Izvestiya Ural'skogo gos. un-ta. Gumanitarnyye nauki. – 2001. – №20. – Vyp. 4. – S. 25-35.
11 Крюкова И.В. Пограничные разряды ономастики в современном русском языке: дисс... .. канд. филол. наук / И. В. Крюкова. – Волгоград. – 1993. – 152 с.
Kryukova I.V. Pogranichnyye razryady onomastiki v sovremennom russkom yazyke: diss... .. kand. filol. nauk / I. V. Kryukova. – Volgograd. – 1993. – 152 s.
12 Романова Т. П. Проблемы современной эргонимии / Т. п. Романова // Вестник Самарского госуниверситета. Серия «Филилогия». – М., 2008. – №1. – С. 82-90.
Romanova T. P. Problemy sovremennoy ergonimii / T. p. Romanova // Vestnik Samarskogo gosuniversiteta. Seriya «Fililogiya». – M., 2008. – №1. – S. 82-90.
13 Щитова О.Г. Неисконная лексика в русской разговорной речи Среднего Приобья XVII века: монография / О.Г. Щитова. – Томск: Изд-во ТГПУ. – 2008. – 480 с.
Shchitova O.G. Neiskonnaya leksika v russkoy razgovornoy rechi Srednego Priob'ya XVII veka: monografiya / O.G. Shchitova. – Tomsk: Izd-vo TGPU. – 2008. – 480 s.
14 Самсонова Е.С. Концепция системы эргонимов иноязычного происхождения в коммуникативном пространстве города / Е.С. Самсонова // Вестник науки Сибири. – 2012. – №4(5). – Филология. Педагогика. – С. 236-240
Samsonova Ye.S. Kontseptsiya sistemy ergonimov inoyazychnogo proiskhozhdeniya v kommunikativnom prostranstve goroda / Ye.S. Samsonova // Vestnik nauki Sibiri. – 2012. – №4(5). – Filologiya. Pedagogika. – S. 236-240
15 Нефтяная энциклопедия Казахстана. в 2-х т. Алматы: Общественный фонд «Мунайшы», 2005. – Т. 1. – 612 с. – (на каз., рус., англ. языках).
Neftyanaya entsiklopediya Kazakhstana. v 2-kh t. Almaty: Obshchestvennyy fond «Munayshy», 2005. – T. 1. – 612 s. – (na kaz., rus., angl. yazykakh).
16 2004 Catalogue. Kazakhstan Petroleum Association. 2004 Katalog. Kazakhstanskaya neftyanaya assotsiatsiya.
17 Номинация в ономастике: Сб. статей/Под ред. М. Э. Рут – Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та. – 1991. – 172 с.
Nominatsiya v onomastike: Sb. statey / Pod red. M. E. Rut. – Sverdlovsk: Izd-vo Ural Un-ta. – 1991. – 172 s.

Материал поступил в редакцию журнала 06.11.2020

REFERENCES

1 Aronin L., Singleton D. Multilingualism. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. – 2012.

2 Auer P., Wei L. Handbook of Multilingualism and Multilingual Communication. – Berlin. – 2007. Pp. 1-12.
3 Cenoz J. Annual Review of Applied Linguistics. Vol. 33. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – pp. 3-18.
4 Grosjean F. Bilingual: Life and reality. – Cambridge, MA: Harvard University Press – 2010.
5 Bayley, R. & Lucas, C. 2007. Sociolinguistic Variation: Theories, Methods, and Applications. Cambridge: CUP. DOI: 10.1017 / CBO9780511619496
6 Creese, A. 2010. Linguistic ethnography. In Research Methods in Linguistics, L. Litosseliti (ed.), 138-154. – London: Continuum.
7 Appel, R. and Muysken, P. (2005), Bilingualism and Language Contact, London: MIT Press.
8 Bondaletov V.D. Social linguistics. URSS. – 2019. – 208 p.
9 Podolskaya N.V. Dictionary of Russian onomastic terminology. – Moscow: Nauka. – 1988. – 187 p.
10 Kozlov R.I. Modern ergourbogims in the city toponymic system / R.I. Kozlov // Bulletin of the Ural State. un-that. Humanitarian sciences. – 2001. – No. 20. – Issue. 4. – S. 25-35.
11 Kryukova I.V. Borderline ranks of onomastics in modern Russian: diss ... .. cand. philol. Sciences / I. V. Kryukova. – Volgograd. – 1993. – 152 p.
12 Romanova T. P. Problems of modern ergonymy / T. P. Romanova // Bulletin of the Samara State University. Series "Filology". – M., 2008. – No. 1. – S. 82-90.
13 Shchitova O.G. Unconventional vocabulary in the Russian colloquial speech of the Middle Ob region of the 17th century: monograph / O.G. Shchitova. – Tomsk: Publishing house of TSPU. – 2008. – 480 p.
14 Samsonova E.S. The concept of a system of ergonyms of foreign language origin in the communicative space of the city / E.S. Samsonova // Bulletin of Science of Siberia. – 2012. – No. 4 (5). – Ph ilology. Pedagogy. – pp. 236-240
15 Oil encyclopedia of Kazakhstan. in 2 volumes. Almaty: Public Fund "Munayshy", 2005. – V. 1. – 612 p. – (in Kazakh, Russian, English languages).
16 2004 Catalogue. Kazakhstan Petroleum Association.
17 Nomination in Onomastics: Sat. articles / Ed. M.E. Ruth – Sverdlovsk: Ural Publishing House. University. – 1991. – 172 p.

Мұнай эргонимдерінің құрылымдық ерекшеліктері

К. Б. Коптлеуова
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы

Мақалада мұнай компанияларының эргонимдеріне лингвистикалық талдау жасалған. Мұнай өнеркәсібінде эргонимдерді қалыптастыру әдістері жалпы лексикадағыдай. Олардың негізгілері – эргоним-сөз тіркестері, эргоним-күрделі сөздер және қысқартулар. Атаулардың үлкен тобы сөз құрамы арқылы жасалады. Топонимдер – мұнай эргонимдерінің – күрделі сөздердің жасалуындағы маңызды элементтер. Эргоним құрамындағы негізгі компоненттер – бұл «мұнай», «нефть» и «oil» сөздері аударылмайды, дегенмен олар зерттелген үш тілде де бір-біріне сәйкес эквиваленттерге ие. Тілдерге ену арқылы олар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің сөздік құрамының ажырамас бөлігіне айналады. Атауларды бір тілден екінші тілге және үшінші тілге аудару кезінде транслитерация қолданылады.

Материал 06.11.2020 баспаға түсті

Structural peculiarities of oil ergonyms

K. B. Koptleuova

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

The article provides a linguistic analysis of the ergonyms of oil companies. The methods of forming the ergonyms of the oil industry are the same as in common vocabulary. The main ones are ergonyms-phrases, ergonyms-compound words and abbreviations. A large group of names is formed by word composition. Toponyms are mandatory elements in the formation of oil ergonyms-compound words. The main components in the composition of ergonyms are the words "munai", "neft" and "oil", which are not translated, although they have corresponding equivalents to each other in all three languages. Interpenetrating into languages, they become an integral part of the vocabulary of the Kazakh, Russian and English languages. When transferring names from one language to another and a third, transliteration is used.

Received: 06.11.2020

ӘОК 81-2

З.Б. Кульманова[1], С.А. Жиренов[2], Г.С. Сулеева[3]
[1]докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-8791-032X. E-mail: family-jan@mail.ru
[2]доцент, қауым. профессор, ф.ғ.к., Абай атынидағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-4544-1171. E-mail: saken82@mail.ru
[3]профессор, қауым. профессор, ф.ғ.к., Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-9928-5402. E-mail: suleeva71 @mail.ru

ДІНИ ҰҒЫМ-ТҮСІНІКТЕРДІҢ ТІЛДІК СИПАТТАМАСЫ

Дін адамзат тіршілігіне өзінің құпиялы әлемінің қыр-сырын ұсынады. Діннен енген лексиканың түпкі ұғымы адамзат баласының тылсым күшпен қарым-қатынасын білдіреді, оған мінәжат етуіне алып келеді. Тілде көрініс табатын ғаламның діни бейнесі, діни ұғым-түсініктер ұлт санасына сіңіп, діл мәселесін жаңғыртады. Тілдік бірліктермен термин болып бекітілген діни ұғым-түсініктер көпшіліктің қолданысына еніп, дүниетанымынан орын алды. Кейде күнделікті тіршіліктегі діни терминдер мағыналары жағынан өзара бір-біріне жақын мәндес немесе мағынадан ауытқитын қайшылықтарға ұшырап жатады. Осы тұрғыдан алғанда кейбір діни ұғымдар тілдік сипатта талданып, анықтауды қажет етеді. Діни тілдің ерекшелігі мен мағыналық қиыншылықтары діни ұғымдарға зардап шеккізбеуі, қайшы келмеуі үшін лингвистикалық, психологиялық, философиялық, семиотикалық тұрғыда қаралуы маңызды.

Кілт сөздер: діни тіл, мінәжат, семантика, лингвофилософия, діни лексика, діни бейнесі.

КІРІСПЕ

Діни аспектіде адамзаттың пайда болуынан бұрын әуелде Жаратқан Құдай болған. Адамзатты барша жаратылыстан ерекше ақылды, рухани бай етіп жаратуының бір сыры (себебі) – саналы адамның оңы мен солын айырып, жақсы мен жаманын танып, дүниені ақ пен қараға бөліп, ғаламның ғажайып сырларынан Жаратқан Иесін көріп, құлшылық етуі еді. Қазірдің өзінде дінді адамзат тіршілігінен бөлек қарау мүмкін емес. Адамның ішкі сенімі,

рухани сезімдері мен жан-дүниесінің әуелде пайда болуын зерттеу қаншалықты қиын болса, діннің бастапқы діңгегін зерттеу де соншалықты оңай нәрсе емес. Себебі діннің төркіні адам жаратылысының құпиясы іспеттес тылсым күш пен руханилыққа толы сыр.

Діни көзқарас бойынша, адам рухының пайда болуымен қатар дін де пайда болды. Әлемнің жаратылуынан бастап ақ пен қараның, жақсылық пен жамандықтың, бар мен жоқтың жарыса өмір сүруі – материалдық пен руханилыққа негізделген қос әлемнің бір уақытта, бір кеңістікте бар болуын білдіреді. Руханилық – дін болса, материалдық – өткінші өмір. Өмірдің өткіншілігін, тұрақсыздығын көре тұра дінді адам баласы ойдан психологиялық тұрғыда ойлап тапты деу ақымақтық әрине, яғни дін мен адамның жаратылысы бір. Осы тұрғыда діни лексиканың жарты жолда пайда болмай, адам өмірінде әуел бастан болғаны анық және оны рухани лексика деп атаған жөн. Рухани лексиканы зерттеу – дінді зерттеу емес, ол тіл арқылы халықтың ертедегі рухани байлығын жан-жақты қарастыру, пайымдау, баға беру болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әуел бастан бір Құдай, бір сенім болған. Алайда дүниенің кеңдігінде аяғын қалт басқан адамзат баласы ниетіне қарай Жаратқан Иемен байланысын үзген. Сол себепті, қазіргі уақытта орын алған әр түрлі ірі діндер мен тілдер жаратылыстағы қайнар көзден тараған бір бүтін тұтастықтың бірліктері ғана. Әр ұлттың діни ерекшеліктері, наным-сенімдері географиялық орналасқан жеріне және тарихи оқиғаларына байланысты алуан түрлі болып келеді. Этностардың рухани құндылығы да дін құндылығы тарапынан маңыздылыққа ие болып қалыптасты. Халықтың наным-сенімі, ырым-тыйымдары, дұрыс-бұрыс деп тапқан тіршілігінің мәні тек дін тарапынан жауабын алды. Кез-келген ұлттық, адамзат құндылықтарының астарында ғасырлар бойы жинақталған діндердің рухани маңызын көруге болады. «Қазіргі үлкен діндердің түп төркіні алғашқы діндер, яғни тотемизм, ата-баба аруағына табыну, фетишизм, анемизм, магия, аспан денелері мен отқа табыну сияқты адамзаттың ертедегі дүниетанымы мен түрлы наным-сенімдерінен басталған» [1, 10]. Бүгінгі ірі Ислам, Христиан, Будда сияқты діндердің қалыптасуы ежелгі ұсақ наным-сенімдердің сұрыпталған, санада екшелген, адам ақыл-ойының сана биігіне ноосфераға жақындауынан пайда болған. Діннің әр ұлттың тарихында салт-сана, әдет-ғұрып, дүниетаным, философия, мінез-құлық т.б. қоғамдық өмірінің әр қырларынан біте қайнасып, тамырын тереңге жайғандықтан гуманитарлық ғылымдардың қызығушылығын тудырып отыр. Жаратқан Иенің қыр-сырын (құпиясын) ғаламның бейнесінен көре білген, жүрек көзі (ілһәм тілі) арқылы сезе білген адам – дінді белгілі бір қоғамға ғана тән деп қарауы және оның діни (рухани) тілдік бірліктеріне үңілмеуі мүмкін емес. Осы орайда, тіл тұрғысынан лингвистикада «Ғаламның діни бейнесін» исламдық, христиандық, буддалық т.б. діни лексикаға бөліп қарастыру, оның ішінде «христиандық лингвистика», «православтық лингвистика», «исламдық/ислами лингвистика» деп зерттеу әбден заңды.

«Ғаламның діни бейнесінің» негізгі құралы – сенім мен діни сана болып табылады. Сөзсіз, діни сананы қалыптастырушы (тірегі) – қалтқысыз діни (рухани) сенім. «Діни сенім: а) гипосталған жаратылыстардың, атрибутталған қасиеттер, байланыстар, түр өзгертулердің объективті түрде бар екендігіне; ә) көрсетілген жаратылыстарға әсер ете отырып, олармен қарым-қатынасқа түсудің және олардан көмек алудың мүмкіндігіне; б) мәтіндерде суреттелген қайсыбір оқиғалардың шынымен орындалатындығына, олардың қайталанатындығына, күтілген оқиғалардың болатынына, оларға қатыстылыққа; в) сәйкес түсініктердің, көзқарастардың қасаң қағидалардың, мәтіндердің және т.с.с. ақиқаттылығына; г) діни беделділерге – «әкейлерге», «ұстаздарға», «әулиелерге», «пайғамбарларға», «харизматиктерге», «бодхисаттваларға», «архаттарға», «шіркеу иерархтарына», «культ қызметкерлеріне» деген сенім [2, 18]. Сенім мен діни сананың бірігуі арқылы адамзаттың тылсым күшпен (Жаратқан Иемен) сұхбаттылығы орын алады. Жаратушының объективті

түрде бар екеніне сенім – қарым-қатынасты орнатады, мұндай сұхбат діни лексикада *«мінәжат», «құлшылық», «дұға», «медитация»* т.б. деп те аталады. Кезгелген адамзат қоғамы ешнәрсеге сенбей өмір сүре алмайды, тіпті атеистік көзқарастағы сенім де өз тарапынан «биологиялық», «физиологиялық», «физикалық» теорияларға негізделген сенімнің бір түрі. Адамзат санасында өз жаратылысының мақсаты мен мәні туралы рухани ой үнемі болған, бола да бермек. Адам жанының рухани ізденісі тек дін (руханияттық) тұрғысынан, құдіретке деген сенімі арқылы қанағаттанбақ. Сол себепті кез-келген адам баласының санасында рухани сенім арқылы қалыптасқан «ғаламның діни бейнесі» жаңғырып отыратыны анық.

«Ғаламның діни бейнесі» қабылдаған дініне байланысты әр ұлттың сөздік қорында өзіндік тілдік ерекшелігіне байланысты көрініс табады. «Діни лексиканың атауларын екі топқа бөлуге болады: 1) атрибутталған қасиеттері бар нақты заттарды білдіретін, мысалы, «икона», «крест», «храм», «кардинал», «монастырь»; 2) «Құдай», «періште», «жан», «керемет», «тозақ», «жұмақ» секілді гипостаздалған жаратылыстар, қасиеттер, байланыстарды білдіретіндер» [2, 18]. Жеке адам дүниетанымындағы діни сана тіл арқылы құлшылық ету, дін талабы бойынша ритуал жасау, медитациялық практиканың орын алуы бара-бара топтық, кейін қоғамдық, әлеуметтік деңгейлерден өтіп адамзат дүниетанымындағы бүтін бүкіл ғалам бейнесіне айналды. Діннен енген лексиканың түпкі ұғымы адамзат баласының тылсым күшпен қарым-қатынасын білдіреді, оған мінәжат етуіне алып келеді. Діннің қай сөзін алып қарасаңыз да қасиеттілікке ие, соған сену, құлшылық ету арқылы адамзаттың күнәдан тазаруы, рухани әлемінің жаңаруы, жаңғыруына маңызды деген сана басым. Сол себепті, діннің шыққан тілінде мінәжат ету қасиеттілікке ие деген түсінік бар.

Рухани танымда қалыптасқан «мінәжат» түсінігінің этимологиясы тереңде жатыр. «Мінәжат» лексемасының лингвофилософиялық семантикасы жаратылыстың бастауында Құдайдың әуелде «Нұрды» жаратуынан бастау алады. Ал, алғашқы жазбаша «Мінәжат» үлгілері (мәтіндері) көне Мұса пайғамбарға түскен Тауратта келтірілсе, Дәуіт пайғамбарға түскен қасиетті кітап «Зәбүрда» қазақ халқының әдебиетінде бертін қалыптасқан «Мінәжат жанрындағы» өлең жолдарының алғышарттық үлгілері көрсетіледі. А.Байтұрсынұлы діни мұнды-зарлы өлеңдерін «мінәжаттық» деп атайды. Ал, «Әдебиеттанушы И.Жеменей мінәжаттың парсы әдебиетінде бес түрлі мағынасы бар екенін көрсетеді: 1. Біреумен сырласу, сыбырласу. 2. Алламен сырласу. 3. Біреудің ішкі ойын ұғыну. 4. Сырласу. 5. Алладан тілеу» [3]. Діни қасиетті кітаптың қайсысын алсаңызда адам баласының тіршілікке келген мақсаты біреу – сыналу. Мінәжат – Алланы еске алып, атын атап, ұлықтап, мұң-зарын айтып тілек тілеу, мойынсыну дегенді білдіреді. Қазақ халқында «Мінәжат» лексемасының лингвофилософиялық семантикасы көнеден жетіп, әлі де құндылығын жоғалтпаған *«Бата» мен «Дұға»* сөздерінің шеңберінде анықталмақ. Қасиетті Құран Кәрімде *«Дұға – ғибадаттың негізі»* (Ғафир сүресі, 60) деуі де, мінәжаттың тірегі мен құралы дұға екенін аңғартады. Халқымыздың салт-дәстүрімен біте қайнасқан «бата» лексемасының семантикасы – ақ тілек, пейіл, Алланың алдында ризалығын беру, тілек тілеу, ризалығын білдіру дұғамен қатар құндылыққа ие. Батаның толық мәтінінде Құранның тілдік бірліктерінің қолданылуы дұғамен байланысын көрсетеді.

Ал, адам баласының үкілі үміті мен рухани сезімі «дұға» процесінде (үрдісінде) көрініс табады. *«Дұға» сөздікте «шақыру, жәрдем тілеу, талап ету, атымен шақыру, құлшылық»* деген мағыналарғы саяды. Шариғатта *«Аллаһ тағаладан талап етіп, жәрдем тілеу»* деген мағынаны біреді» [4, 27]. «Бата» мен «Дұға» лексемаларының ұқсастықтарымен қоса, өзіндік ерекшеліктері де бар. *«Бата»* сөзі араб тіліндегі *«фатеке»* сөзінен еніп, *алғыс айту, ақ тілек тілек* айту деген мағынаны білдіреді. Бата дастархан басында, түрлі тойларда, жақсылықтарда, бір адамның екінші адамға ризалығын білдіргенде айтылады. Осыған орай оның бірнеше түрлері де бар. «Бата» Алланың алдында шынайы пейілі мен ниеті арқылы екінші адамға ризалығын білдіру, тілек тілеу, екінші адамға Алладан қолдау сұрау (немесе керісінше қарғыс айту). *«Дұға»* Аллаһ Тағала мен құл (адам) арасындағы қарым-қатынас.

Батаға қарағанда дұғаның ритуалы күрделі құбылыс. Мәселен, Исламдық діни санада «дұға жасау» бірнеше этаптардан тұрады: Таухид (Алланы ұлықтау), Мінәжат (Аллаға сыйыну, жалбарыну, тілеу), Нағыт (Мұхаммед пайғамбарға және оның сахабаларына мадақ). «Дұға» мен «батаның» адам тағдырына тигізер әсері зор. Жүйелі бата мен дұға адамзатқа ізгілік алып келсе, жүйесіз бата мен дұға қайғы мен қасірет, тағдырдың өзгеруіне алып келеді.

Халық аузында *«Дұға – рахметтің кілті»* [5, 18] деп айтылуында лингвофилософиялық семантикасын көруге болады. Дұғаның құдіреттілігі, адам тілегінің орындалуы – оның шынайы қалауы мен ішкі мінәжат ету сезімінің беріктігіне байланысты. Мінәжат ету барысында белгілі бір шынайы сезімді бастан өткізу арқылы дұға ету рахметтің (тілектің орындалу) кілтіне ие болуға болады. *«Дұға – мұсылманның қаруы, діннің тірегі, жер мен көктің нұры»* [6]. Сынақ үшін дүниеге келген мұсылман Алладан басқа ешкімнен пана іздемей, қорықпай тек дұға арқылы Жаратушы Иесімен байланыста болады. *«Кімге дұға есігі ашылса сол адамға рақым есігі ашылған болады. Аллаһтан талап етілген нәрселердің ішінде Аллаһқа ең жағымдысы – амандық. Дұға басқа келген, әлі келмеген бүкіл қиыншылықтарда пайдалы. Басқа келейін деп тұрған нәрселерді де тек дұға кері қайтара алады. Олай болса сіздер дұға етулеріңіз керек»* [6, 112]. Дұға мен амал әрекетінің адам тағдырын, пешенесін өзгертетіні дінде анық айтылады. Дұға – адамның ішкі ниеті мен көңіліне сай келген кезде орындалу қасиетіне ие. Дұға жасау кезінде де абай болу керектігін ғұламалар ескертіп те кеткен. Осыған байланысты дінде біраз мағлұматтар бар. Мәселен, Жәннатқа барған марқұмға періштелер тозақты көрсетіп: «Анау сенің орның болар еді,бірақ, сен мынандай амал жасадың, ниетің мен дұғаң сәйкес келіп соған сай өз үлесіңді алдың» деп айтады екен. Пенденің өмір сүру жолы мен о дүниедегі тағдыры ең басты, ниетіне, екіншіден, істеген амалдарына қарай анықталады. Тіршілікте шалқып өмір сүрген небір ниеті дұрыс емес Алланың құлдары өз пейілдеріне қарай ырзық-несібелерін бұ дүниеде ғана көрері хақ.

Халық арасында көпшіліктің *«дұға»* мен *«дуа»* сөздерін алма кезек қолдануынан түсініспеушіліктер орын алып жатады. Жарыспалы қолданылып жүрген *«дуа жасау», «дұға оқу» «дұғалапты»* мен *«дуалапты», «дуаланыпты»* тілдік бірліктерінің шатасып қолданылуы діннің түпкі негізін білмегендігінен шығады. *«Дуа»* сөзі негізінде араб тілінде Алладан дұға ету мағынасында жұмсалса, қазақ тілінде *«дұға»* сөзінің антонимі болады, яғни Алладан тыс нәрселерге сыйыну, тілеу мағынасында қолданылады. Дінде Алланың екі періштесі Харут пен Марут арқылы жеткен тылсым нәрсе адамдардың өз мүдделеріне асыру барысында *«дуа»* деп аталып таралып кеткен. *«Һарут пен Марут Бабыл (Вавилон) төңірегіндегі бір құдыққа басы төмен, аяғы жоғары қаратылып ілініп қойылды. Бір күні бір адам байқаусызда түсіп кетеді. Оған сиқыр үйретеді. Себебі, сиқырдан басқа олардың қолында адамды құдықтан шығаратын, аман сақтайтын жол жоқ еді»* [7, 27]. Алғаш еврейлер арасында дуа жасау әдеті кең өріс алды, сол уақытты дінде сиқыршылықтың бастауы (магия) дәуірі деп те атап кетті. Адамға жақсылық жасау мақсатында періштелердің пендеге үйреткен амалдары теріс ниетке кезіккенде Алланың дұғасын сиқырға қосып «дуа жасау» әдісін де дамытты. Тіліміздегі біраз табу сөздердің астарында магия әсері, «дуа жасалу» мүмкіндігі барлығы жатыр. Сол себепті табу етілген сөздерге қазақ халқы әуелден қатаң қараған. Магияға, сөздің құдіретіне сенім қазақ санасында шаманизммен ұштасып, *«жын соққан», «пері ұрған», «көк соққан»* сөз тіркестері пайда болған. Ал, сиқырлау, жадылау, дуалау, арбау сияқты сөздердің қатысуымен *«арбап қойды», «басын айналдырды», «жолын кесті», «жадылап тастады», «сиқырлап кетті»* т.б. сөз тіркестер пайда болды. Осыған орай, тілімізге тиек болған діни лексиканы «дұға», «бата», «дуа» және діни сөздерден қалыптасқан тілдік бірліктер, тұрақты тіркестерді дұрыс қолдана білу ұлттық діліміздің діни тұрғыда дұрыс сақтап қалуға негіз болады.

Исламға дейін Қазақ жерінде «Тәңіршілдік» болды. Көптеген ғалымдар тәңіршілдікті философиялық жүйе ретінде қарап келеді. Алғашқы қауымдағы адам көп нәрсені түсіне алмағандықтан, кезкелген құбылысқа құлшылық етіп, табынып, құдайға айналдырды. Бұл

адам баласының өзінен жоғары тылсым күштің бар екеніне әуелден сенгендігін білдірсе, қазіргі саналы қауым Исламның келуімен тылсым күштің иесі бір Аллаһ екенін мойындап, мінәжат етудің мәні мен мағынасын түсінді. Ал, саналы адам бұрын құлшылық еткен құдайлар деген заңдылықтары тек табиғат құбылыстары екенін біледі. Адамзат тіршілігіндегі ақиқат пен жалғандықты, жақсы мен жаманды, оң мен солды, ақ пен қараны тек сана, ақыл мен кемелді рух қана айыра алмақ.

Нәтижелер. Діни сана қоғамдық санамен өзара байланыста дамиды. Ғаламның діни бейнесі әр адамның дүниетанымында әуелден болып, ғасырлар бойы өзгерістерге ұшырап, толықтырылып отырған. Дін – қоғамдық мәдениетті қалыптастырып қана қоймай, ғаламның тылсым күштеріне жауап беретін адамзаттың ішкі әлемінің көрсеткіші. Дінде адам баласының рухани тіршілігі, ішкі күші, құдіреті, үкілі үміті мен нәзік сезімі, сенімі жатыр. Осыған орай, тілімізге енген біраз діни сөздердің астарында халықтың әл-ауқаты, салт-дәстүрі мен тарихи оқиғалары бар. Діни лексиканың тілде дұрыс қалыптасуы мен қолданылуы ұлттық беріктігімізді сақтап, парасаттылығымызды дамытып, келер ұрпаққа таза, бүтін қазақи ділімізді аманат етуге бірден бір себеп болмақ.

Талқылау. Ұлттың ерекшелігін, мәдениетін, оның тілі мен тарихын зерттегенде дінді айналып өту мүмкін емес, себебі діннен бастау алған мәдениет пен сенім ұлттық болмысты құрайды. «Тіл мен дін» Алланың жаратылыста адамзатқа берген ең үлкен сыйы, себебі екеуінің бірлестігінде ғана парасатты адамның санасы көрініс табады. Ғылымда, өмірде небір ғажайып жасап, жаңалық ашып, жетістікке жеткен адам баласының адамгершілігі, адами қасиеті, діни сезімі, ар-ұжданы болмаса құны көк тиын болмақ. Адамның адами қасиеті діни тұрғыда дамып, рухани тұрғыда көрініс таппайынша өзге істері бекер.

Академик Ә.Қайдаров тілдің үш басты қызметін атап өтеді. «Оның басты қызметі – коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысу үшін қажеттігі. Екінші – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына образ арқылы ерекше әсер ететін, эстетикалық қызметі. Тілдің бұл қызметі, әрине, қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне тікелей байланысты. Ал, тілдің үшінші қызметі, ғылыми терминмен айтқанда – аккумулятивтік деп аталады. Яғни, ол – тілдің ғасырлар бойы жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отырғанигілікті қасиеті» [8]. Ғасырлар бойы қалыптасқан қазақи исламдық ділдің табиғатын – бүгінге жеткен оның діни тілдік бірліктері мен діни салт-жоралғылары көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда тіл мен дін аралығындағы сәйкестіктер мен ерекшеліктерді сараптап, талдау маңызды. Діни лексиканың тілімізге өзгеріссіз, не өзгеріспен енуінің астарында біраз сыр бар. Халықтың философиялық көзқарасы, рухани тіршілігі, мәдени өмірі осы тілімізге енген діни лексиканың семантикасында жатыр.

Тіліміздегі табу мен эвфемизмдердің қалыптасуы да діннен негіз алады. Кез-келген тыйым, не сыпайы түрде айтылуы тиіс сөздердің белгілі бір себептері мен астарлы ұғымдары бар. Құпия, тылсым құбылыстардың бәріне тек дін жауап беруге қауқарлы болған себептен, адам санасындағы ғаламның діни бейнесінің лексикасы жүйелі талдау мен сараптауды қажет етеді. Ә.Ахметовтың «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» атты еңбегінде діни тұрғыда қалыптасқан табу мен эвфемизмдердің этнолингвистикалық және этномәдени жүйесі, негіздері, классификациясы, жасалу жолдары, тіл байлығын дамытудағы орны, тіл мәдениетіне тигізетін әсері баяндалған. Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетінде, ақын-жыраулар тілінде ғаламның діни бейнесі айқын көрініп, діни лексикаға қанық лингвофилософиялық таным аңғарылады. Осы тұрғыдан, «Тіл-Мәдениет-Дін» бірлестігінде қалыптасқан қазақи болмыстың лингвофилософиялық семантикасы терең екені байқалады. Қазақи діни тілді зерттеу арқылы ұлттық мәдениеттің ерекшелігін анықтасақ, мәдениет пен тілді зерттеу арқылы діни болмысымызды айқындаймыз. Неміс ғалымы Яков Гримм «Лексикологияға кіріспе» еңбегінде: «Біздің тіліміз – біздің тарихымыз» дейді [9, 18]. Ол өз еңбегінде тіл – бүкіл ұлттың болмысы мен бейнесі, тіршілігі, рухы, жаны, тегі дейді. Тіпті, бір адамның тілі арқылы тарихқа үңілмей-ақ, қандай ұлтпен байланыста болғанын, ұлттық

мінезін анықтауға болатынын толығымен дәлелдеп шықты. E. Sapir: «Тілдің бір тұғыры бар ... ол мәдениеттер тыс өмір сүрмейді. Атап айтқанда, ол дәстүр болып жалғасқан, біздің тұрмыс тіршілігімізбен мүлде қабысып кеткен салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерден айыра алмайды. Тіл тарихы мен мәдениет тарихы параллель, қатар дамиды»[10, 29]. Адамзат дүниетанымындағы ғаламның бейнесі тек діни тұрғыда ғана бүтіндікке ие болып, бір тұтас үйлесімділікте дамиды. Халықтың тұрмыс-тіршілігінде қалымтасқан діни жоралғылар салт-дәстүр, наным-сенім, оның болмысын құрайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Өлшемі белгілі жаратылыс, өлшеусізді толық меңгеріп біле алмайды. Беймәлім, санадан тыс құбылыстарға тек дін жауап бере алады. Күнделікті орын алатын тылсым, адам сенгісіз құпиялы істерге адамның санасы жете бермейді. Қарапайым құбылыстардан, адамның дүниеге келуі мен дүниеден өтуінің өзінде, жылдың төрт мезгілге бөлінуінде, күннің қателеспей уақытымен, шығыстан шығып, батыспен батуында – ғаламның белгілі бір заңдылыққа бағынатыны, қатаң тәртіптің бар екенін көруге болады. Бүкіл жаратылыстың ішінде шаң құрлы көлемді ала алмайтын әр адамның өмірге келуінің белгілі бір себебі мен міндеті бар. Жақсылық пен жамандық, қайырымдылық пен зұлымдық, сараңдық пен жомарттық, зиялылық пен надандық, тағы басқалар салыстырылғанда ғана білінеді. Адамзат баласы сыналу үшін өмір осылай құрылған. Бұл – ғаламның діни бейнесі.

Жаратылыстағы адамзаттың өзге тіршілік иесінен ерекшелігі – оның тілі, діні, жоғары санасы болмақ. Оның діні сенімі – адамзатты парасаттылыққа, рухани кемелділікке жетелейді. Дінсіз адамзаттың жоғары қоғамын, саналы тіршілігін елестету де мүмкін емес. Себебі, адамда адамгершілік, адами рухани қасиеттер болмаса, оның ғылымда жасаған керемет жаңалықтары мен жетістіктері немесе материалдық құндылықтары түкке тұрмайды, тіпті адамзатқа қауіпті де болмақ. Ғалам кеңістігінде күнделікті орын алатын түрлі жаманды-жақсылы өзгерістердің, қуанышты-қайғылы сәттердің, оң мен солдың, арам мен адалдың, ақ пен қараның тігісін жатқызып, тәртіпке келтіріп отыратын күш – дін болмақ. Халқымыздағы ғасырдан ғасырға жетіп, ғаламның діни бейнесінің лексикасы болып қалыптасқан тілдік бірліктері қазақи исламдық ділдің көрсеткіші бола алады. Осы тұрғыдан, ғаламның діни бейнесіндегі қарапайым тілдік бірліктердің семантикасын зерттеп, зерделеу болашақ үшін маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.
Gabitkhanuly Q. Қazaқ mifologiyasynyn tildegi korinisi. Almaty: Arys, 2006. – 168 b.
2 Дінтану сөздігі. Алматы: Қазақ университеті, 2016. – I том. –2011 – 380 б.
Dintanu sozdigi. Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – I tom. –2011 – 380 b.
3 Әбдірәсілқызы А. Қазақ газеті. №1. Ақпан 18. – 2011. – 18 б.
Abdirasilqyzy A. Qazaq gazeti. №1. Aqpan 18. – 2011. – 18 b.
4 Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, Сүннет – салтымыз. Алматы: Полиграф, 2011. – 280 б.
Adilbaeva Sh. Hadis – gurpymyz, Sүnnet – saltymyz. Almaty: Poligraf, 2011. – 280 b.
5 Ай, заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды), құр: М.Мағауин; М.Байділдаев, Алматы, 1991. – I том. – 202 б.
Ai, zaman-ai, zaman-ai (Bes gasyr zhyrlaidy), qur: M.Magauin; M.Bajdildaev, Almaty, 1991. – I tom. – 202 b.
6 Тирмизи Әбу Мұса Мұхаммед б.Сәурә, әл-Жәмиус-Сахих, I том, Каир. – 1935-1975.
Tirmizi Abu Musa Muhammed b.Saura, al-Zhamius-Sahih, I tom, Kair. – 1935-1975.
7 Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. Алматы: Ғылым, 1997.
Sagyndyquly B. Galamnyn gazhajyp syrlary. Almaty: Gylym, 1997.
8 Қайдаров Ә. Этнолингвистика// «Білім және еңбек», 1985. – 10 том.

Qajdarov A. Etnolingvistika// «Bilim zhane enbek», 1985. – 10 tom.
9 Гримм Я. Лексикологияға кіріспе. ҚХР: 1982.
Grimm Ya. Leksikologiyaga kirispe. QHR: 1982.
10 Sapir E. Language. Пекин: 1985. – 196 б.
Sapir E. Language. Pekin: 1985. – 196 b.

Материал 30.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Gabitkhanuly K. Linguistic expression of Kazakh mythology. – Almaty: Arys, 2006. – 168 p.
2 Dictionary of religion. Almaty: Kazakh University, 2016. – Volume I. – 2011 – 380 p.
3 Abdrasilovna A. Kazakh newspaper. – №1. February 18. – 2011. – 18 p.
4 Adilbaeva Sh. Hadith and Sunnah are our traditions. – Almaty: Polygraph, 2011. – 280 p.
5 Ai, zaman-ai, zaman-ai (Five centuries sing), edit: M. Magauin; M. Baidildayev. – Almaty, 1991. – Volume I. – 202 p.
6 Tirmidhi Abu Musa Muhammad b.Saura, al-Jamius-Sahih, Volume I, Cairo. – 1935-1975.
7 Sagyndykuly B. Wonderful secrets of the universe. – Almaty: Science, 1997.
8 Kaidarov A. Ethnolinguistics. Education and labor, 1985. – 10 volumes.
9 Grimm I. Introduction to lexicology. – China: 1982.
10 Sapir E. Language. – Beijing, 1985. – 196 p.

Языковая характеристика религиозных концепций

З.Б. Кульманова[1] С.А. Жиренов[1], Г.С. Сулеева[2]
[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан
[2]Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

Религии повествуют о своих таинственных предметах, как правило, на разговорном языке, и их утверждения в некоторой степени доступны массовому пониманию. Обыденный и религиозный смыслы какого-нибудь термина имеют много общего, но вместе с тем контексты этого термина могут глубоко различаться. Ведь в первом случае речь идет о прозаических вещах, а во втором – о сокрально-мистическом отношении к абсолютному. Понимание специфики языка религии и религиозного использования естественных языков включает проблему единства и различия символов и знаков, смысла и значения. Это многоплановая проблема, которая может анализироваться средствами лингвистики, семиотики, психологии. В философии религии признано, что язык религии – прежде всего язык символов.

Материал поступил в редакцию журнала 30.10.2020

Language characteristics of religious concepts

Z.B.Kulmanova[1], S.A.Zhirenov[1], G.S. Suleeva[3]
[1]Kazakh national pedagogical university named after Abay, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan
[2]Kazakh national concervatory named after Kurmangazy, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

Religions tell about their mysterious objects, as a rule, in colloquial language, and their statements are to some extent accessible to mass understanding. The everyday and religious meanings of a term have much in common, but at the same time, the contexts of this term can vary deeply: after all, in the first case we are talking about prosaic things, and in the second about a

sacred-mystical attitude to the absolute. Understanding the specifics of the language of religion and the religious use of natural languages necessarily includes the problem of the unity and difference of symbols and signs, meaning and meaning. This is a multifaceted problem that can be analyzed by means of linguistics, semiotics, psychology. In the philosophy of religion, it is recognized that the language of religion is primarily the language of symbols.

Received: 30.10.2020

УДК 81’33

Э. Ш. Никифорова[1], А.Б. Молдагалиева[2]
[1]к.ф.н., Ph.D., доцент, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-1175-4812. E-mail: n.e.sh_1975@mail.ru
[2]магистрант, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-0006-1359. E-mail: asel_moldagalieva@mail.ru

ИРОНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ КОНВЕРСАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ В МЕДИЙНОМ ДИСКУРСЕ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И ПЕРЕВОДЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ[1]

В статье рассматриваются ирония, ее функции и способы выражения в текстах англоязычного медийного дискурса. Поскольку ирония в медийном дискурсе выполняет такие немаловажные функции, как структурирование диалога, привлечение внимания аудитории, внедрение имплицитного компонента оценивания, то, естественно, она вызывает интерес как с точки зрения стилистики, так и прагмалингвистики. В своем исследовании авторы статьи уделили особое внимание функции оптимизации межличностного общения, считая, что ирония широко используется как средство обеспечения бесконфликтного общения, сближения коммуникантов, создания благоприятной для коммуникации атмосферы. В этой связи целью данной статьи является комплексный анализ особенностей функционирования иронии как неотъемлемой части конверсационной стратегии в англоязычных шоу-программах. Для лучшего восприятия и анализа коммуникативных ситуаций в целом в статье приведены примеры использования иронии в контексте диалоговых единств. Авторы также обращают внимание и на тот факт, что ирония является отражением менталитета и культурных ценностей определенного этноса. Установлено и то, что ирония является одним из специфических приемов выражения прагматического потенциала в функционально-семантическом поле оценки, которое реализует ценностное отношение адресанта и провоцирует оценочное восприятие адресата на основе эстетического подхода к выбору языковых средств с целью усиления эффекта эмоционального воздействия.

Ключевые слова: стратегия, коммуникативное воздействие, ирония, дискурс, коммуникатор, репрезентация, интервью.

[1] Исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08956327) «Изучение стратегий коммуникативного воздействия в текстах институциональных дискурсов (на материале английского, казахского и русского языков)»

ВВЕДЕНИЕ

Ирония – это сложное и многогранное понятие. Являясь неотъемлемым элементом конверсационной стратегии коммуникативного воздействия, она украшает речь, делает ее более эмоциональной, поэтому многие авторы часто прибегают к ее использованию, причем не только в литературных произведениях, но также в СМИ, чтобы усилить идею, высказывание или сделать акцент на чем-то. Распознать иронию непросто, так как для этого необходимо знать не только язык, но и культуру и традиции людей, говорящих на этом языке. Еще сложнее передать иронию на другой язык, чтобы читатель смог уловить смысл высказывания и понять смысл идеи автора. С помощью иронии автор выражает свое отношение к проблеме или ситуации, показывает свою позицию, поэтому правильная передача иронии является важнейшей задачей для переводчика [1, 4]. Однако, на сегодняшний день опубликовано относительно немного работ, в которых бы рассматривалось использование иронии в институциональных дискурсах вообще, и в медийном дискурсе в частности. Слабая изученность проблем, касающихся использования иронии в текстах современного медийного дискурса, отсутствие детального описания функций иронии в этих текстах и недостаточная проработка переводческого аспекта и специфических вопросов, касающихся перевода иронии с английского на русский язык в рамках медийных текстов, позволяют нам считать тему нашего исследования актуальной и требующей детального и последовательного изучения на обширном материале.

Прежде чем приступить к рассмотрению специфических вопросов использования иронии в англоязычном медийном дискурсе и вопросов, касающихся тонкостей адекватной передачи иронии при переводе этих текстов с английского на русский язык, остановимся на некоторых ключевых моментах относительно рассматриваемого явления.

Прежде всего, отметим, что ирония как стилистически прием изучалась в течение многих лет в рамках стилистики, лексикологии, риторики и других лингвистических дисциплин.

В современной литературе представлено несколько точек зрения о природе иронии и ее определении. Ван Бус выстраивает теорию о механизме иронической коммуникации. В процессе чтения какого-либо авторского литературного текста, натыкаясь на иронию, читатель внезапно осознает, что воспринимаемое значение оказывается мнимым. Вследствие этого читатель отбрасывает буквальное значение, а затем проверяет альтернативные значения и, наконец, выбирает потенциально приемлемый фигуральный смысл. Однако в силу субъективно-личностной интерпретации истина и найденный смысл оказываются не тождественны, попросту говоря, истина является недостижимой для читателя, в тексте присутствует лишь некая ее часть. Выявление скрытого смысла предполагает вовлеченность читателя, интеллектуальное взаимопонимание, позволяющее реконструировать ситуацию, созданную автором [2, 12].

Д. Мюкке считает, что ирония – это способ говорения, письма, действия, поведения, изображения и т.д., в результате которого подлинное или подразумеваемое значение намеренно представляется и актуализируется через несовместимое с ним, показное и притворное значение [3, 9]. Соответственно, целью использования иронии является непрямое воздействие на читателя: вызвать смех, улыбку, и одновременно донести критику, порицание под маской принятия и одобрения или смешное под массой серьезности. Этим и обусловлена возрастающая необходимость изучения способов адекватной передачи иронии при переводе [4, 17]. Выражение иронии, насмешки осуществляется различными способами, которые могут различаться по форме, содержанию и функциям в разных языках и речевых традициях.

Что же касается способов перевода иронии как стилистического приема, ряд переводоведов выделяет некоторые общие принципы. Так, Т.А. Казакова, например, рекомендует применять ряд переводческих стратегий при передаче иронии:

1) использовать полный перевод с незначительными лексическими или грамматическими преобразованиями тогда, когда это позволяют как словесный, так и грамматический состав иронического высказывания в оригинальном тексте, если совпадают социально-культурные ассоциации;

2) прибегать к расширению исходного иронического оборота, когда смысл иронического высказывания неочевиден для представителей иноязычной культурной среды;

3) применять антонимический перевод тогда, когда прямой перевод утяжеляет переводную структуру из-за различия грамматических или лексических норм и поэтому едва ли передает смысл иронического высказывания;

4) добавлять смысловые компоненты тогда, когда особенно важно сохранить исходные лексико-грамматические формы в условиях информационной недостаточности аналогичных форм в языке перевода;

5) вводить культурно-ситуативную замену в тех случаях, когда прямое воспроизведение способа выражения иронии невозможно, так как он не будет воспринят переводящей культурой, а сама ирония должна быть передана, поскольку она является частью авторского способа выражения [5, 15].

Однако, несмотря на то, что иронию рассматривали в качестве одного из основных приемов при построении связных функционально направленных текстов, наблюдается недостаток работ, посвященные рассмотрению особенностей использования иронии в медийных текстах, и тем более изучению переводческого аспекта иронии именно в подобных текстах. Наше исследование призвано внести вклад в решение данного вопроса.

В ходе исследования мы сконцентрировали внимание на рассмотрении функций иронии, способов ее выражения, языкового оформления и перевода.

В качестве примеров иронии в медийном дискурсе проанализирована текстовка трех наиболее популярных американских телешоу, таких как "Ellen show", "The tonight show starring Jimmy Fallon". "Jimmy kimmel live". Выбор пал именно на эти шоу, так как, они представляют собой по большей части живой диалог; эти шоу актуальны и современны по тематике; имеют аудиторию свыше трех миллионов зрителей, что говорит об их высокой популярности. Также, немаловажный и тот факт, что личная жизнь знаменитостей всегда представляла большой интерес для армии фанатов.

Исходя из цели, задач исследования и особенностей рассматриваемого языкового материала нами были применены следующие методы исследования: анализ и интерпретация научной литературы, метод сплошной выборки, дискурс-анализ, стилистический анализ, лингво-культорологический анализ и методы статистической обработки.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Прежде всего, необходимо отметить, что медийный дискурс представляет большой интерес для исследователей лингвистов, поскольку это один из наиболее динамичных, быстро развивающихся дискурсов, язык масс медиа постоянно претерпевает изменения, в нем находят отражение все современные тенденции развития языка и речи. Кроме того, средства массовой информации на сегодняшний день вторгаются в нашу повседневную жизнь, влияют на наше миропонимание, формируют специфическую картину мира, манипулируют нашим сознанием, формируют модели поведения и охватывают все слои и группы населения.

В последние десятилетия XX века в научно-лингвистической литературе появилось понятие дискурса. В.В. Красных под дискурсом понимает вербализованную речемыслительную деятельность, в основе которой лежат как лингвистические, так и экстралингвистические факторы. Дискурс – это «совокупность текстов, порожденных в процессе коммуникации» [6, 113].

Существуют различные типы дискурса. С одной стороны, исследователи разграничивают национальные дискурсы (например, русский, английский, испанский и т.д.), с другой – в рамках одного национального дискурса они выделяют, например, дискурс поэтический, эстетический, научный, критический, педагогический, юридический, политический и другие [7, 55].

Наиболее динамично развивающимся видом дискурса по праву считается медиадискурс, поскольку он представляет собой совокупность различных средств коммуникации и способов передачи информации, образующих медиасреду, которая, вследствие отсутствия информационных границ, обладает способностью меняться, развиваясь вместе с общественными явлениями и подстраиваясь под них.

С точки зрения лингвистики изучение текстов медийного дискурса является актуальной проблемой, поскольку именно этот вид дискурса фиксирует текущие языковые нормы, вводит в корпус языка неологическую лексику, позволяет отследить современное состояние лексико-грамматического состава того или иного языка, помогает выявить тенденции перевода в рамках отдельных тематических направлениях.

Поскольку к текстам медийного дискурса мы относим все текстовые произведения, проходящие по каналам массовой коммуникации, становится понятно, что существует огромное количество разновидностей подобных текстов, обладающих своими специфическими чертами, помимо черт, присущих текстам медийного дискурса в целом, поэтому в рамках одной работы не представляется возможным изучить их все.

В этой работе мы остановимся на рассмотрении иронии в текстах телевизионных ток-шоу, о которых упоминалось выше.

Итак, перейдем к рассмотрению конкретных примеров.

Из текстов интервью, в рамках рассматриваемых ток шоу, были выбраны иронические высказывания, в которых мы выявили этнокультурные особенности иронии в англоязычном дискурсе.

Было отмечено, что частота употребления иронических высказываний не зависела от темы передачи, иронические и самоиронические высказывания использовались свободно в разнообразных ситуациях.

В процессе исследования были выделены следующие функции иронии: насмешка, критика, защита и т.д.

Остановимся подробнее на анализе ряда конкретных примеров.

Обратимся к примеру, взятому из "Эллен шоу", где Эллен Дедженерес берёт интервью у Дженнифер Лопес, которая сообщает ей, что у неё бронхит:

Getting a deep breath before the beginning of the concert is the most important thing, especially when you have bronchitis, like me right now.

На что Элен иронично среагировала: *I am so glad I hugged you* (Я так рада, что я обняла тебя). Для усиления выразительности иронического употребления, Эллен даже добавляет слово "так", тем самым подчеркивая впечатление. В данном случае ярко виден комический эффект, что является одной из основных особенностей стиля телеведущей этой программы, которой в итоге удалось рассмешить весь зал.

Рассмотрим еще один пример из этого шоу - интервью с певицей и актрисой Селеной Гомес. Элен показывает фотографию певицы в купальнике с отдыха, сделанную журналистами, где она прилично поправилась, после которой акулы пера назвали её толстой: *they said you were overweight,* на что Селена Гомес ответила, что она была на отдыхе, да и купальник был слегка маловат пытаясь как бы оправдать себя: *Actually technically that bathing suit was too small for me.* Реакция Элен рассмешила аудиторию и саму Селену до слез. Она сказала, что считает, что журналисты не были заинтересованы её купальником, а скорее её изменившейся, округлившейся фигурой: *I don't think they were saying the bathing suit was small, they say you are fat.* Несмотря на тот факт, что это была ирония - насмешка, она не

обидела главную героиню, а скорее создала весёлую приятную атмосферу, что является одним из ключевых моментов успеха этой программы.

В том же самом шоу, несколько минут спустя Эллен начинает спрашивать Селену о её молодом человеке. *Ellen: Let's talk about your boyfriend (давай поговорим о твоём парне) Selena: I have a boyfriend? (У меня есть парень?) Ellen: I don't know, do you? (Я не знаю, а ты знаешь?) Selena: Where?" (Где?).* В данном случае мы видим, как иронизирует сама гостья программы, отвечая вопросом на вопрос, словно она не знает, есть ли у неё парень или нет, в дальнейшем продолжает в том же духе, спрашивая, где он. Диалог в такой шутливой форме расслабляет, создаёт непринуждённую атмосферу. И, кстати, даёт возможность героине уйти от ответа о своём молодом человеке, давая своей иронией всем понять, что телеведущая лучше ее самой знает о её личной жизни.

Рассмотрим следующий пример, уже из другого шоу: "The tonight show starring Jimmy Fallon". В качестве гостей были приглашены знаменитые актёры Мэттью МакКонахи и Хью Грант. Хью рассказывал о том, что в последнее время он был занят политикой и пытался отговорить людей голосовать за Бориса Джонсона, нового премьер-министра, но у него ничего не вышло. На что ведущий смог быстро и остроумно ответить, что люди повели себя как в фильме "Реальная любовь". Здесь нужно пояснить, что в фильме "Реальная любовь" Хью Грант как раз играет премьер-министра, у которого были определенные проблемы, именно поэтому телеведущий вспомнил этот фильм, точнее сказал название фильма в ответ на его рассказ о недавнем неудачном опыте политической деятельности в жизни: *-Every single one of my candidates lost. 100 per cent record of failure*.

-Don’t people like 'love actually’

Следующий пример взят из знаменитого шоу "Jimmy Kimmel live". В гостях у Джимми Сальма Хайек. Диалог начинается с того, что Джимми говорит гостье: *You have many many many homes all around the globe, right?* (У Вас ведь много, много, много домов по всему миру?), тем самым он говорит зрителям о её хорошем финансовом положении, а также о своём непонимании того, зачем человеку нужно столько домов, причём в нескольких разных городах. На что Сальма непринуждённо отвечает: *I have a couple of houses* (у меня лишь пара домов), как бы говоря нам "до чего там, всего-то пара домиков". Дальше, в ходе интервью Джеймс задаёт ей следующий вопрос: (Ваша мама везде следует за вами?), причём такой интонацией, словно она без мамы вообще никуда не выходит, а мы знаем, что интонация в использовании иронии - это ключевой момент. На этот вопрос Сальма спокойно отвечает: *- no, not everywhere* (Нет, не везде), при этом её интонация настолько спокойна, словно она спрашивает его "О чём это вы вообще?". Дальше она пытается оправдать себя и говорит: *I am Mexican. We travel in groups. I take my mum, sometimes my aunt, my my my father, of course, my brother* (Я же мексиканка. Мы путешествуем группами. Иногда я беру маму, иногда тётю, ммм...отца и, конечно, брата). Мы понимаем, что она иронизирует, хотя по тому, как долго она вспоминает кого ещё с собой берёт, становится очевидным, что берёт она с тобой только маму.

В нашем исследовании англоязычного медийного дискурса мы сосредоточили внимание на функции *оптимизации межличностного общения*, считая, что ирония широко используется как средство обеспечения бесконфликтного общения, сближения коммуникантов, создания благоприятной для коммуникации атмосферы.

ВЫВОДЫ

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1) национальное чувство юмора формируется под влиянием коммуникативных культурных ценностей и является отражением культуры;

2) востребованность иронии, ее частое использование сказываются на стиле коммуникации телеведущих англоязычных ток-шоу и их партнеров по коммуникации и формируют такую его черту, как ироничность;

3) анализ текстов интервью со звездами, показал, что собеседники регулярно прибегают к иронии с целью разрядить обстановку, уйти от неприятной темы, защитить себя от возможной критики, перейти на неформальный регистр общения и т.д.;

4) в результате стиль их общения отличается ироничностью, неформальностью, стилистической сниженностью;

5) невмешательство в чужие дела, необходимость сохранять дистанцию столь важны для англичан, что уважение к этой ценности демонстрируется в самых разных ситуациях, в частности в стремлении избежать личных вопросов. Явно некорректные прямые вопросы воспринимаются иронично. Интервью – вид игры, актерства, и публика это хорошо понимает.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Авдеева А.А. Способы передачи иронии в английских переводах – Санкт-Петербург, 2016. – 167 с.

Avdeyeva A.A. Sposoby peredachi ironii v angliyskikh perevodakh – Sankt-Peterburg, 2016. – 167 s.

2 Пигулевский В. Ирония и вымысел: от романтизма к постмодернизму – Научное издание / Ростов-на-Дону / Изд-во «Фолиант», 2002. – 418 с.

Pigulevskiy V. Ironiya i vymysel: ot romantizma k postmodernizmu – Nauchnoye izdaniye / Rostov-na-Donu / Izd-vo "Foliant", 2002. – 418 s.

3 Лейчик В.М. Обоснование структуры термина как языкового знака понятия Терминоведение, – Горький, 1994. – №2. – 182 с.

Leychik V.M. Obosnovaniye struktury termina kak yazykovogo znaka ponyatiya Terminovedeniye, – Gor'kiy, 1994. – №2. – 182 s.

4 Лейчик В. М. Некоторые вопросы упорядочения, стандартизации и использования научно-технической терминологии, Термин и слово. – Горький, 1981. – 197 с.

Leychik V. M. Nekotoryye voprosy uporyadocheniya, standartizatsii i ispol'zovaniya nauchno-tekhnicheskoy terminologii, Termin i slovo. – Gor'kiy, 1981. – 197 s.

5 Бекишева Е.В., Угнич К.А. Историко-эволюционные аспекты медицинской лексики. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://tpl-islu.ru/publ/ terminovedenie/obshhie_svedenija/istoriko_ehvoljucio nnye_aspekty_medicinskoj_leksiki/36-1-0-143

Bekisheva Ye.V., Ugnich K.A. Istoriko-evolyutsionnyye aspekty meditsinskoy leksiki. – [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: http://tpl-islu.ru/publ/ terminovedenie/obshhie_svedenija/istoriko_ehvoljucio

6 Красных В. В. Свой среди чужих: миф или реальность? – М, ИТДГК Гнозис , – 2003. – 375 с.

Krasnykh V. V. Svoy sredi chuzhikh: mif ili real'nost'? – M, ITDGK Gnozis, – 2003. – 375 s.

7 Bittner, Johannes: Sprache, Digitalität, Kommunikation. Erich Schmidt Verlag. Berlin, 2003. – S. 24.

Материал поступил в редакцию журнала 05.11.2020

REFERENCES

1 Avdeeva A.A. Methods of conveying irony in English translations – St. Petersburg, 2016. – 167 p.

2 Pigulevsky V. Irony and fiction: from romanticism to postmodernism – Scientific publication / Rostov-on-Don / "Foliant" publishing house, 2002. – 418 p.

3 Leichik V.M. Substantiation of the structure of the term as a linguistic sign of the concept of Terminology, – Gorky, 1994. – №2. – 182 p.
4 Leichik VM Some questions of ordering, standardization and use of scientific and technical terminology, Term and Word. – Gorky, 1981. – 197 p.
5 Bekisheva E.V., Ugnich K.A. Historical and evolutionary aspects of medical vocabulary. - [Electronic resource] – Access mode: http://tpl-islu.ru/publ/ terminovedenie / obshhie_svedenija / istoriko_ehvoljucio nnye_aspekty_medicinskoj_leksiki / 36-1-0-143
6 Krasnykh V.V.Among strangers: myth or reality? - M, ITDGK Gnosis, - 2003.- 375 p.
7 Bittner, Johannes: Language, Digitality, Communication. Erich Schmidt Verlag. – Berlin, 2003. – P. 24.

Медиа дискурсындағы ирония лингвистикалық және аударма аспектілері.

Э. Ш. Никифорова[1], А.Б. Молдагалиева[1]
[1]А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы

Мақалада ирониянының анықтамасы, оның маңыздылығы, сонымен қатар мәтіндегі медиа дискурстың әр түрлі тәсілдері қарастырылған.Мақаланың мақсаты – атақты адамдармен сұхбат барысында ағылшын тіліндегі шоу бағдарламаларында иронияны қолдану мысалдарын талдау. Мақалада иронияны қолданудың ерекшеліктерін, сонымен қатар коммуникативті және мәдени құндылықтардың көрінісін көрсететін диологтардың мысалдары келтірілген. Ирония – бұл адресаттың құндылық қатынасын жүзеге асыратын және адресаттың болжамды қабылдауын, медиа мәтіндердегі қарым-қатынас әсерінің әсерін күшейту мақсатында тілдік құралдарды таңдауда эстетикалық көзқарас негізінде, функционалды семантикалық бағалау саласында прагматикалық әлеуетті білдірудің нақты әдістерінің бірі.

Материал 05.11.2020 баспаға түсті

Irony in media discourse: linguistic and translation aspects.

E.S. Nikiforova,[1] A.B. Moldagalieva[1]
A. Baitursynov Kostanay regional university, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan

The article deals with the irony notion, its importance and also different ways of its representation in media discourse texts. The purpose of the article is the analysis of the examples of irony usage in English shows, in the interview with celebrities. The article provides the examples of dialogues, showing the features of irony usage along with the reflection of communicative cultural values. It is also established that Irony is one of the specific techniques of pragmatical potential expressions in functional-semantic evaluation field, which implements the value attitude of the addressee and provokes the evaluative perception of the addressee on the basis of a synthetic approach to the choice of language means in order to enhance the effect of the impact of communicants in the media texts.

Received: 05.11.2020

УДК 81'1-027.21

Х. А. Ордабекова
ф.ғ.к., доцент, «Сулейман Демирель атындағы университет» мекемесі, Алматы қ., 050043, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8232-6236. E-mail: khafiza.ordabekova@sdu.edu.kz

ЛИНГВОКУЛЬТЕРАМАЛАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖІКТЕЛІМІ

Мақалада лингвомәдени бірліктер және оның типологиялық жіктелімі туралы мәселелер қарастырылады. Лингвомәдени бірліктердің әрбір типіне қатысты қажетті тілдік фактілер (паремиялар, мифологемалар, стереотиптер, прецендентті есімдер) беріліп, қажетіне қарай өзге тілдегі ұғымдармен салғастырмалы тұрғыдан дәйектеледі. Коммуникативтік лингвокультуремалар негізінде әрбір халықтың ұлттық сөйлеу этикеті мен сөйлеу тіліндегі стереотиптерін айқындауға болатындығы нақты тілдік фактілер арқылы қарастырылады. Ритуалды лингвокультуремаларды лингвомәдени аспектіден қарастырып, интерпретациялау жұмыстары біршама жүргізіледі. Қоғамдық сананың өзгеруіне сәйкес лингвомәдени бірліктердің де өзгермелі сипатқа ие болатындығы талданып, жаңа мән-мазмұнға ие болатындығы қарастырылады.

Кілт сөздер: тілдік лакуна, лингвокультурема, этнопсихолингвистика, прецендентті есімдер, мифологема.

КІРІСПЕ

Тіл мен мәдениет өзара бір-бірімен тығыз байланысты. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын көрсететін бірнеше тілдік фактілерге тоқталып өтсек. Лингвомәдениеттану саласы мен мәдениеттің өзара тығыз байланысын сипаттайтын бірліктердің бірі – лингвокультурема. *Лингвокультурема* – формасы мен мазмұны жағынан ұлттық-мәдени компонентті иеленетін тілдік және коммуникативті бірліктер. Яғни, тілдік біліммен қатар, тілден тысқары тұрған мәдени ақпаратты өз ойына жинақтаған тілдік бірліктер. Мәселен, қазақ мәдениеті үшін *домбыра, қобыз, шаңырақ;* орыс мәдениеті үшін *балалайка, хоровод* ұғымдары линвокультуремалар қатарынан саналады. Сөз (таңба-мағына) тілдік бірлік ретінде лингвокультурема құрылымының (таңба – мағына – ұғым – зат) бір бөлігін құрайды.

Бұл термин *лингвоелтанымдық бағытта* тілді шет тілі ретінде оқыту процесінде қалыптасқан. Лингвокультурема терминін тілдік айналымға түсірген, әрі орыс тіл білімінде линговмәдениеттану саласының негізін салушы В. В. Воробьёв болатын. Лингвокультуремалар екінші бір тілге аударылғанда сипаттамалы түрде түсіндіруді қажет етеді. Лингвокультуремалар формальды түрде бір сөзбен *отау, бауырсақ, шаңырақ, қобыз*; күрделі сөзбен *тарыдай мең, қолаң шаш, бидай өңді, ақ құба*; қанатты сөздер, мақал-мәтелдер мен жұмбақтар арқылы да беріледі.

Тілдік бірліктерге қарағанда лингвокультуремалардың ішкі құрылымдық сипаты күрделі болып келеді. Өйткені өзінің өн бойында тілдік (ұғымдық) мазмұнмен қатар, тілден тыс ақпаратты(ситуация, реалия)жинақтайды. Бұдан, біз, тілдік таңба астарында тілдік және мәдени ақпарат қатар өмір сүреді деген қорытындыға келеміз. Мәдени ақпарат тілдік емес білім жүйесін құрағанымен, кез келген халықтың, этностың ұлттық дүниетанымын, ұлттық мінез-құлқын, ұлттық ойлау жүйесін бағамдауға болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Материалдық және рухани мәдениетке тән ұғым-түсініктерді өз бойына жинақтаған лингвокультуремалар тілдік ақпаратты ұрпақтан ұрпаққа тасымалдайды. Осыған орай, өз

бойында тасымалдайтын ұғымдық-мазмұндық ақпараты бойынша лингвокультуремаларды З. К. Ахметжанова мынадай топтарға жіктейді:

- материалдық лингвокультуремалар;
- аксиологиялық лингвокультуремалар;
- коммуникативті лингвокультуремалар;
- ритуалды лингвокультуремалар [1, 35].

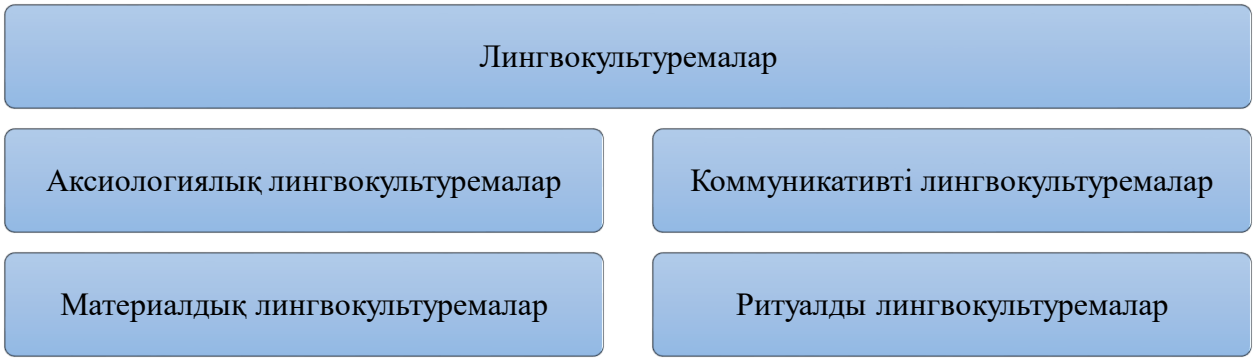

Кесте 1. Лингвокультуремалар жіктелімі.

Енді осы топтардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық. Бірінші топқа халықтың материалдық және фактологиялық мәдениетін қамтитын лингвокультуремалар кіреді. Мұндай ұлттық-мәдени компонентке ие номинативті бірліктерге ұлттық музыкалық аспаптар, ұлттық киімдер, зергерлік бұйым атаулары және т.б. енеді.

Материалдық лингвокультуремаға мысал ретінде *киіз үйді* алсақ болады. А.Сейдімбектің пікірінше, киіз үй жоғарғы, ортаңғы және төменгі әлемнен тұратын қазақтардың болмыс туралы ұғым-түсінігінен тұрады. Киіз үйдің жоғарғы қабаты – *шаңырақ*, оған әдет-ғұрыптық мағына берілген. Дәл осы *шаңырақ* киіз үйдің ішкі кеңістігін жоғарғы әлеммен байланыстырып тұрады, ал *шаңырақтан* төмен қарай аспалы түрде ілініп тұратын арқандар арқылы киіз үйге *береке кіреді* деген түсінік қалыптасқан. Шаңырақ неғұрлым биігірек орналасқан болса, осы киіз үйдің және ондағы тіршілік ететін жандардың Жоғарғы әлеммен байланысы соғұрлым биік деген түсінік қалыптасқан. Осы түсінікке сәйкес тілімізде «Шаңырағың биік болсын!» деген бата-тілек мәнді тіркес қалыптасқан. Қазақы таным бойынша, береке киіз үйге *шаңырақ* арқылы енетін болғандықтан, ошақты дәл соның астында, яғни киіз үйдің орталық бөлігінде орналастырылады. Дәстүрлі мәдениетте қазақтар Жаратқаннан амандық-саулық пен молшылық туралы тілей отырып, шаңыраққа қарап «Қазан аузы жоғары болсын!», «Қазан оттан түспесін!» деп тілек айтқан. Ерекше мәнге *есік* ие болады, бір жағынан киіз үйдің кеңістігін төменгі әлеммен байланыстырады, екінші жағынан сыртқы әлем мен киіз үйдің ішкі кеңістігі аралығында бөлгіш болып табылады. Есік айналасындағы кеңістік *босаға* деп аталады.Жас жұбайларға айтылатын «Босағаң берік болсын!» деген тілек жас отбасына берік, сыртқы әсерлерге қарсы тұра алатын болсын деген мағынаны білдіреді [2, 102]. Есік пен табалдырық маңындағы кеңістік дәстүрлі мәдениетте бірнеше бағалауыштық мәнге ие. Бұл кеңістік қалыңдықтың «қыз ұзату» тойынан соң туған үйінің табалдырығын аттап кетіп бара жатқан кездегі уайымсыз жастық шағының соңғы үзіндісі ретінде қабылданған, сондықтан осы кеңістіктің *«есіктің алды»* атауы қыз сыңсуларында жиі кездеседі:

«Есіктің алды талды ғой,
Төрімнің алды қалды ғой.
Есіктің алды жар ма екен,
Қыздан да сорлы бар ма екен» [3, 325].

Есік, табалдырық жанындағы орынды балалар не отбасының төмен әлеуметтік статусына ие мүшелері, атап айтқанда, келіндер, үй қызметіндегі көмекшілер алады. Киіз үйдің әрбір бөліктері атқаратын қызметтеріне байланысты символдық мағыналарды иеленеді. Мұндай символдық мағыналар көптеген тыйым сөздер пен ырым-жоралғылардың қалыптасуына негіз болған.

Кез келген халық тіліндегі реалия сөздердің денотативті мағынасы екінші бір тілдегі сөздердің денотативті мағынасымен сәйкес келетін бірліктер кездеседі, ал осы реалия сөздердің коннотаттық мағынасы екі тілде әртүрлі болып келеді. Конотаттық мағына – реалия ұғымының ассоциативті-образдық, эмоционалды-экспрессивтік және бағалауыштық мағынасынан тұрады.

Аксиологиялық лингвокультуремалар. Лингвокультуремалардың екінші тобын шартты түрде аксиологиялық деп белгілейміз, бұл топтағы лингвомәдени бірліктер кез келген халықтың қоршаған орта туралы құндылықтар жүйесін таңбалайтын лингвокультуремалар саналады. Сондықтан бұл топқа *архетиптер, мифологемалар, символдар, стереотиптер, прецендентті есімдер* енеді. Мұндай аксиологиялық лингвокультуремалар халықтың ұлттық дүниетанымын, ұлттық психологиясын, ұлттық ойлау жүйесін танытады. Яғни, ру-тайпа, халық, ұлт өміріндегі маңызды дегенұғым-түсініктерді қамтиды, атап айтқанда, орыс халқы үшін*собор, душа*; *намыс, қанағат* ұғымдары қазақ халқы үшін мәнді деген концептілік ұғымдардың бірін құрайды. Аксиологиялық лингвокультуремалар бірінші топтағы лингвокультуремалаға қарағанда біршама кең, әрі ішкі семантикалық мазмұны терең болып келеді [1, 43]. Мәселен, «өлім» концептісі қазақ, орыс және еуропа халқының мәдениетіне қарағанда жапон мәдениетінде мүлдем басқа мазмұнмен толығады. Бұған дәйек ретінде төмендегі материалға назар аударайық: «Бізде ежелгі, сыпайы дәстүр бар, егер де билік пен қоғамның назарын қандай бір мәселеге аудартқыңыз келсе, онда «сэппуку» жасаңыз. Сеппуку – көне жапондық самурайлардың өзін-өзі өлтіру ритуалы. Бұл ритуал белгілі бір қалыптасқан ережелер бойынша орындалады. Ритуал самурай өзінің иесін қорғай алмай қалғанда, жеңіліс тапқанда немесе үкім бойынша орындалады. Сеппуку жасай отырып, самурай өзінің өлімге деген немқұрайлылығын, батылдығын және өзінің иесіне деген адалдығын көрсетеді [4, 273-274]. *Бұған бір мысал:*

Өлім қаупі төніп тұрған тұзаққа түсіп қалған орыс Фандорин мен жапондық Асагаваның диалогі қызықты:

- Тұншығып өлу маған ұнамайды, – деді Фандорин, – Одан да шекеме оқ жібергені дұрыс.

- Солай ма? – деп ойланып қалды Асагава. – Ал мен одан да тұншығып қалғаным артық. Атысу жапондарша емес. Тым у-шу, өліп бара жатқаныңды сезініп үлгермейсің...

- Сірә, еуропалық және жапондық мәдениеттің арасындағы негізгі өзгешеліктер осында шығар... – деп терең оймен бастады титулды кеңесші [4, 311].

«Өлім» ұғымы қазақ және орыс мәдениетінде жапон мәдениетіндегі сияқты *«адам өмірінің соңы»* деп қабылданбайды, керісінше «*қайта туу сәті»* ретінде қабылданады. Сонымен қатар жапон қоғамы үшін жеке адамның лайықты не лайықсыз өлімі маңызды саналады, өйткені адам өлгеннен кейінгі қайта қандай кейіпте туылатымен байланысты болып келеді. Сондықтан жапондықтар үшін «*лайықты өлім»* тіркесі өте маңызды. Мұндай түсінік қазақ халқында жоқ, дегенмен қазақ тілінде қалыптасқан «ақ өлім» бірлігі бар. Бұл тіркестің білдіретін фразеологиялық мағынасы: *ұзақ өмір сүрген, өзінен талап етілгеннің барлығын жасаған (қызмет етуі, отбасылы болуы, артында ұрпақтың қалуы, туған-туыс,*

бауырларына қамқорлық жасауы, игі істерді жасауы, көпті көрген, қартайған шағында ауырмай-сырқамай, өзінің табиғи өлімі.

Бірінші топтың лингвокультуремалары оңай танылады, мұндай лингвокультуремалар өзге мәдениетпен танысу кезінде кездеседі, ал аксиологиялық лингвокультуремалар – мифологиялық, дүниетанымдық деңгейіне жатқызылатын бірліктер, олар сананың архетиптерін қамтиды. Аксиологиялық лингвокультуремаларды анықтау үшін бірталай жұмыс жасау қажет: әртүрлі сипаттағы дереккөздерді зерттеу (лексемалар, тұрақты сөз тіркестері, паремиялар, фольклорлық мәтіндер, көркем мәтіндер, тәжірибелер жүргізу), концептілердің құрылымын анықтау, олардың ұғымдық, бағалауыштық және образдық-ассоциативтік мағыналарын сипаттау.

Егер бірінші топтың лингвокультуремаларының мән-мағынасының аясы тар және нақты болса, онда аксиологиялық лингвокультуремалардың семантикалық құрылымын ашу үшін терең дискурстық талдауды қажет етеді. Аксиологиялық лингвокультуремалар көптеген дәстүрлердің, салттардың негізінде жатыр, осылайша ұлттық мінез-құлық, ұлтық психология, ұлттық сөйлеу этикеті айқындалады.

Коммуникативтік лингвокультуремалар. Лингвокультуремалардың бұл тобы халықтың тілдік коммуникация кезіндегі мінез-құлқын, өзін-өзі ұстау әдебін, сөйлеу этикетін айқындайтындықтан, мұны шартты түрде коммуникативтік лингвокультуремалар деп атаймыз. Коммуникативтік лингвокультуремалар коммуникативтік актіні талдау жолымен ғана анықталатындықтан, бұл мәселе лингвисттер тарапынан соңғы жылдары ғана ғылыми зерттеулердің нысанына айналды. Коммуникативтік лингвокультуремалар әрбір ұлттың сөйлеу этикетінен, тілдік коммуникациядағы сөйлеу стереотиптерінен, бейвербалды амалдардың қолданысынан, тілдік бірліктерді қолданудың прагматикалық сипатынан көрініс табады.

Коммуникативтік лингвокультуремалар қатарына вокативтерді, яғни тілдік қарым-қатынастың ажырамас элементі саналатын қаратпа сөздерді жатқызамыз. Вокативтердің ұлттық ерекшеліктері қазақ, орыс, ағылшын және қытай тілдері материалдары өзара салғастырмалы аспектіден Г.М. Алимжанованың зерттеу жұмысында лингвомәдениеттанымдық талдаулар жасалады [5]. Қазақ халқының интеллектісі оның сөз байлығында көрініс тапқан. Мысалы, бір ғана «туды» деген сөздің бірнеше синонимдік қатары бар: *дүниеге келді, дүние есігін ашты, жарық дүниеге келді, кіндік қаны жерге тамды, өмірге келді, өмір есігін ашты, жарық дүниеге қадам басты, өмір есігін айқара ашты, туылды* және т.б. Бірақ бұл сөздердің әрқайсының өзінің айтылатын орны, кезі болады. Оны тілді өте жақсы меңгерген адам ғана біледі. Тілді жақсы меңгеру адамның өзі сөйлеп отырған тілдің колданыс заңдылықтарын терең білуінен, әр сөздің мағынасын дұрыс ажыратып, орынды колдануынан, тілдік талғамы мен тілдік-әстетикалық қабілетінен, сөз астарындағы ойды аңғара білуінен көрінеді. Ал мұның бәрі оның ойлау қабілеті мен сөз жұмсау білігіне келіп саяды да, түлғаның интеллектісін танытады.

Этнопсихолингвистикалық зерттеулер көрсеткендей, қазақ және орыс халқының сөйлеу этикеті, сөйлеу әдебі ұлттық-мәдени ерекшелікпен тығыз байланысты. Орыс халқының сөйлеу әдебінің өзіндік ерекшелігі ретінде *ұжымдық, өз сезімін білдірудегі еркіндік, эмоционалдылық, конфликтіге деген бейімділік, тіл табыса білу, кез келген нәрсеге баға беру қасиеті,* сөйлеу этикетін ұстануға деген *қарсылық,* екеуара сұхбат жүргізуде *тік сөйлеуі* сияқты белгілерін көрсетуге болады.

Қазақ халқының сөйлесу стереотипі *өзін-өзі ұстай білуі, шыдамдылық, сабырлылық, конфликтке деген бейімділіктің жоқтығы, эмоционалды жақтан өзін-өзі бақылауда ұстай білуі, сөйлеу этикетін ұстануға тырысу, жеке өміріне қатысты тақырыптардың жабықтығы*, кейде *ашықтығы* да орын алып жатады, *белгілі бір ойды жұмсақ* түрде жеткізу сынды тілдік белгілермен ерекшеленеді.

Коммуникативтік лингвокультуремаларға күнделікті өмірде сөйлеу кезінде мінез-құлықтың ерекшелігін қамтитын сөздік клише-пікірлерді, сонымен бірге

коммуникативтік мінез-құлықтың бейсезімдік бірліктері, коммуникативтік қашықтық, қарым-қатынастың сезімдік және бейсезімдік компоненттерінің ұлттық-мәдени таңбаланған қатынасы сияқты компоненттерін, коммуникативтік тактика түрлерінің басым қолданылуын жатқызамыз. Коммуникативтік лингвокультуремалар бойынша З.А.Умирзакованың қазақ және орыс тілдерінің көркемсөз, публицистикалық және сот дискурстары материалдары негізінде коммуникативтік тактикаларды талдауға арналған бірқатар басылымдары [6], А.Т.Оналбаеваның бейвербалды тілдік қарым-қатынастың әлеуметтік және ұлттық мәдени ерекшеліктері бойынша жүргізге ғылыми еңбектері [7], З.К.Ахметжановананың [8] бірқатар мақалалары бар.

Лингвокультуремалардың төртінші типі – ***ритуалды лингвокультуремалар***. Бұлай жіктеп бөліп көрсетуіміздің себебі салт-рәсімдік лингвокультуремалар осы күнге дейін тек тарихи-этнографиялық зерттеулер аясында ғана қарастырылатын. Енді осы ритуалды лнгвокультуремаларды лингвомәдени аспектіден зерттеулер жүргізуді жөн көріп, осылайша бөліп қарастырдық. Ритуалды коммуникативті ситуацияларда қазақ халқының өзара сөйлесуінің ерекшелігі жоғары деңгейде өтеді. Қарапайым коммуникативті ситуацияларда ұлттық-мәдени бейвербалды амалдар сөйлеу әрекетінің әлеуметтік ортасы мен коммуникативтік жағдаяттарға байланысты қолданылады.

Ритуалды лингвокультуремаларды мәдени аспектіде зерттеу ісі енді ғана қолға алынып жатқандықтан, оларды жүйелеу, интерпретациялау жұмыстары күтіп тұр. Ритуалды лингвокультуремалар заманның сұранысына орай көнеріп не жаңарып отырады. Сондықтан мұндай лингвокультуремалар өзгермелі сипатқа ие болып келеді. Олар үнемі қозғалыста болуымен қызықты, салт-дәстүрдің бір бөлігі ұлттық сана-сезімнің өсуі мен дамуын қамти отырып, бүгінде қайта жаңғырып, жаңа мәнге ие болуда. Мәселен, «Ас беру» салты. Ата-бабаларын, белгілі батырларды еске алуға орай еске алатын дәстүр қазіргі уақытта қайта жаңғырып жатыр. Еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты көптеген салт-дәстүрлеріміз қайта жаңғырып, қолданысқа түсп жатыр. Заманауи өмірдің бастаулары жаңа ырым-жоралғылардың пайда болуына әсер етіп жатыр.

Демек, ритуалды лингвокульуремалар заман өзгерісіне қарай жаңғырып отырады, дегенмен өз негізін төл мәдениеттен алып отырады. Мәселен, «Тілашар», «Тұсаукесер», «Балаға ат қою» т.б. Тілашар – баланың мектепке баруын тойлаудың жаңа салты. «Тұсаукесер» – өз аяғымен жүре бастаған баланың тұсауын кесу салты, қазіргі кезде бұл рәсімнің орындалу аясы кеңейіп, қандай да бір жаңа дүкеннің, компанияның, фирманың немесе жаңа фильмдер, жаңа кітаптардың арнайы таныстырылымын атап өтіп, тұсаукесер рәсімі өткізіледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ халқының мәдениеті және қазақ тілі материалдары негізінде ғаламның тілдік бейнесі толық, әрі жан-жақты зерттелген деп айта алмаймыз. Дегенмен қазақ халқының өзіндік ғаламның тілдік бейнесін түзуде мынадай жайттарды атап көрсетуге болады:

- *қазақ халқының материалдық мәдениетінің ұлттық-мәдени ерекшелігі мынадай факторларға негізделген:* шаруашылық жүргізудің негізгі түрі ретінде көшпелі мал шаруашылығын ұстануы; әлемді қабылдаудың базалық түрі ретінде космоцентризмді негізге алуы; қоршаған ортадағы кейбір заттық дүниелерді қасиет тұтуы, яғни мифологиялық дүниетанымы бойынша жан-жануарлар дүниесі, оның ішінде, төрт түлік малға тән қасиеттердің адам бойындағы қасиеттермен өзара салыстырылуы, ұқсатуы арқылы бірқатар зоонимдер мен орнитонимдердің символдық мағынасының қалыптасуына негіз болды;

- *қазақ халқының рухани мәдениетінің ерекшелігін мынадай белгілерден көруге болады:* қазақ лингвомәдениетіндегі концептосфераның антропоөзектілігі; әлеуметтік орта, «ұрпақ» макроконцептісінің нақты орталықтандырылу; индивид өмірінің этикалық концептілер

негізінде реттелуі; тілдік коммуникацияда ашық болуы; ақыл-ой және эмоционалды-сезімдік күйдің үйлесімділігі, тілдік қатынастың маңыздылығы, коммуниканттар арасындағы қарым-қатынастың өте жақсы дәрежеде болуы.

- *қазақ халқының коммуникативті мәдениеті (сөйлеу этикеті)* алдын ала тұжырымдалып анықталған. Вокативтен, яғни сәлемдесуден бастап әрі қарай коммуникативті актіні тиісті сөйлеу тактикаларымен дамытады, мұнда сөйлеуші вербалды қатынаспен қатар, бейвербалды амалдарды (ым-ишарат, кинема, проксемат) қолданады. Тағы бір ерекшелік, қазақ халқы сөйлеу әдебінде міндетті түрде тыңдаушы жақтың әлеуметтік-демографиялық ерекшелігін ескеріп отырады.

Коммуникативті сөйлеу әдебі халықтың дүиетанымымен тығыз байланысты. Сөйлеу актісін жүзеге асыруда коммуникативтік жағдаяттардың, сөйлеу ситуацияларының дәстүрлі-стандартты фреймдерін бейнелейді, не стереотипті фреймдерін өзгертуге бағытталады.

Ритуалды коммуникативті ситуацияларда қазақ халқының өзара сөйлесуінің ерекшелігі жоғары деңгейде өтеді. Қарапайым коммуникативті ситуацияларда ұлттық-мәдени бейвербалды амалдар сөйлеу әрекетінің әлеуметтік ортасы мен коммуникативтік жағдаяттарға байланысты қолданылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии – Алматы: «Елтаным», 2012. – 172 с.

Ahmetjanova Z.K. Ocherkı po nacıonalnoı konceptologıı – Almaty: «Eltanym», 2012. – 172 s.

2 Сейдімбек А. А. Мир казахов: этнокультурологическое переосмысление. – Алматы: «Елтаным», 2001. – 560 с.

Seıdimbek A. A. Mır kazahov: etnokýltýrologıcheskıe pereosmyslenıe. – Almaty: «Eltanym», 2001. – 560 s.

3 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. I-том. – Алматы: «Өнер», 2012. – 738 б.

Qazaqtyń etnografıualyq kategorıalar, uǵymdar men ataýlarynyń dástúrli júiesi. I-tom. – Almaty: «Óner», 2012. – 738 b.

4 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: «Перемена», 2002. – 476 с.

Karasık V.I. Iazykovoı krýg: lıchnost, koncepty, dıskýrs. – Volgograd: «Peremena», 2002. – 476 s.

5 Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. – Алматы, 2010. – 300 с.

Alımjanova G.M. Sopostavıtelnaıa lıngvokýltýrologıa: vzaımodeıstvıe ıazyka, kýltýry ı cheloveka. – Almaty, 2010. – 300 s.

6 Умирзакова З.А. Концептуальные основания приветственного комплекса традиционной культуры казахов // Ахметжанова З.К., Оңалбаева А.Т., Умирзакова З.А. Культура в зеркале языка. Монография. – Алматы: «Елтаным», 2014. – 480 с.

Ýmırzakova Z.A. Konceptýalnye osnovanıa prıvetstvennogo kompleksa tradıcıonnoı kýltýry kazahov // Ahmetjanova Z.K., Ońalbaeva A.T., Ýmırzakova Z.A. Kýltýra v zerkale ıazyka. Monografıa. – Almaty: «Eltanym», 2014. – 480 s.

7 Оналбаева А.Т. Невербальное общение: социальный и национально-культурный контекст. Монография. – Алматы, 2010. – 250 с.

Onalbaeva A.T. Neverbalnoe obshenıe: socıalnyı ı nacıonalno-kýltýrnyı kontekst. Monografıa. – Almaty, 2010. – 250 s.

8 Ахметжанова З.К. Лингвокультурология: теория и практика. – Алматы: «Елтаным», 2017. – 144 с.

Ahmetjanova Z.K. Lıngvokýltýrologıa: teorıa ı praktıka. – Almaty: «Eltanym», 2017. – 144 s.

Материал 09.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Akhmetzhanova Z.K. Acqualia Opera nationalibus conceptology. –Almaty: “Eltanym”. – 2012. – 172 p.
2 Seydimbek A.A. The world of Kazakhs: ethnocultural rethinking. – Almaty: “Eltanym”, 2001. – 560 p.
3 The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Volume I. – Almaty: “Art”. – 2012. –738 p.
4 Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse. –Volgograd: “Change”. – 2002. – 476 p.
5 Alimzhanova G.M. Comparative cultural linguistics: the interaction of language, culture and humans. –Almaty. – 2010. – 300 p.
6 Umirzakova Z.A. Conceptual foundations of the welcome complex of the traditional culture of Kazakhs // Akhmetzhanova Z.K., Ogalbaeva A.T., Umirzakova Z.A. Culture in the mirror of language. Monograph. – Almaty: “Eltanym”. – 2014. – 480 p.
7 Onalbaeva A.T. Non-verbal communication: social and national-cultural context. Monograph. – Almaty. – 2010. – 250 p.
8 Akhmetzhanova Z.K. Cultural linguistics: theory and practice. –Almaty: “Eltanym”. – 2017. −144 p.

Лингвокультурема и ее классификация

Х.А. Ордабекова
Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются вопросы о лингвокультурологических единицах и их типологической классификации. В отношении каждого типа лингвокультурных единиц приводятся необходимые языковые факты (паремии, мифологемы, стереотипы, прецендентные имена) и определения в сравнении с понятиями на другом языке. Рассматриваются конкретные языковые факты, так как на основе коммуникативных лингвокультурем можно определить национальный речевой этикет и стереотипы в языке любого народа. Проводится определенная работа по интерпретации ритуальных лингвокультурем из лингвокультурологического аспекта. В соответствии с изменениями общественного сознания рассматриваются лингвокультурные единицы, имеющие меняющийся характер и обретающие новое значение.

Материал поступил в редакцию журнала 09.11.2020

Lingvoculturema and its classification

Kh.A.Ordabekova
Suleyman Demirel University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

The article deals with the problems of linguistic and cultural units and its typological classification. The necessary linguistic facts (proverbs, mythologems, stereotypes and leading names) and definitions in comparison with concepts in another language are given for each type of linguistic and cultural units. Specific language facts are considered, as it is possible to determine national speech etiquette and stereotypes in the speech language of any nation following communicative linguocultures. Some work is being done on the interpretation of ritual linguocultures from the linguistic and cultural aspect. It is considered that linguistic and cultural units have a changing character and acquire a new meaning in accordance with changes in public consciousness.

Received: 09.11.2020

УДК 1751

Г.С. Сабантаева[1], М.С. Кулахметова[2], Ж.М. Байгожина[3]
[1]магистрант, Павлодарский педагогический университет, г.Павлодар, 140002, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-0686-0717. E-mail: amei.a@mail.ru
[2]к.ф.н., ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-6240-0400. E-mail: kmergul@yandex.ru
[3]к.п.н, профессор, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-7802-0851. E-mail: bzhm70@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Терминологический аппарат определенных областей наук представляет собой сущность и уточняет понимание ее научного содержания. В этой связи немаловажным фактором является представление ее адекватного перевода, с целью формирования концептуального видения. Также важны принципы системности и параллельности в переводе соответствующих научных терминов на разные языки. В данной статье рассматриваются особенности перевода терминов в сфере информационных технологий в современной иноязычной филологии. Описываются основные проблемы технического перевода и основные функции научно-технического стиля. Представлены некоторые грамматические особенности текстов сферы информационных технологий, группы компьютерной терминологии, выделены особенности перевода научно-технических текстов. Рассмотрены переводческие трансформации и их классификация. Особое внимание в статье уделяется рассмотрению и применению специальной общетехнической лексики; описаны примеры лексических элементов, которые наиболее характерны для разговорного стиля, поэтому при переводе приходится выбирать экспрессивно-стилистические варианты. В статье также уделяется внимание лексическим особенностям текстов сферы информационных технологий, и выделены их особенности: абстрактность, широкое использование книжных слов, научная терминология.

Ключевые слова: стиль, перевод, информационные технологии, грамматические особенности, переводческие трансформации.

ВВЕДЕНИЕ

Современная наука и техника развиваются колоссальными темпами, что приводит к значительному нарастанию объема научно-технической информации, вместе с тем, соответственно, возрастает и практическое значение научно-технического перевода. Это, в конечном итоге, должно способствовать быстрому и качественному обмену информацией в области новейших научно-технических открытий и достижению среди ученых и специалистов разных стран мира.

Поэтому актуальностью данной темы является исследование особенностей перевода терминов в сфере информационных технологий в современной филологии.

Также научная необходимость и актуальность обусловлена высокой значимостью и недостаточной изученностью перевода научно-технической литературы в сфере информационных технологий, как способа всестороннего изучения достижений науки и техники на современном этапе развития научно-технического прогресса.

Поэтому практическая значимость данного вопроса в том, что проведенное исследование может быть полезно для практикующих переводчиков, работающих в сфере IT-технологий, а также для студентов и преподавателей, поскольку исследуются некоторые языковые категории, приводятся статистические данные по способам их перевода в области компьютерных технологий.

Нельзя не согласиться с И.В. Грединой, которая считает, что перевод научно-технических текстов должен отвечать следующим требованиям: адекватность, эквивалентность, информативность, точность и логичность изложения. Более того, кроме знания приемов перевода переводчику требуется владение областью знаний и терминологией конкретной технической сферы, к которой относится текст. Это и составляет основную сложность такого перевода, ведь переводчик должен быть высококвалифицированным разносторонним специалистом, который не только превосходно знает язык, разбирается в лингвистических аспектах, но также владеет техническими дисциплинами, что позволяет ему глубоко вникнуть в суть переводимого текста [1, 69].

Теоретическая база по теории переводоведения представлена работами В.Н. Комиссарова, Л.С. Бархударова, М.Ю. Илюшкиной, Я.С. Новиковой, Л.А. Коняевой. По теории научно-технического стиля речи эта работы таких авторов, как: Н.К. Яшиной, Т.В. Паршиной, О.А. Казаковой, И.В. Грединой, А.А. Александровой, Е.С. Ясницкой и др.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время появляется необходимость выделения научно-технического перевода как особого вида переводческой деятельности Возникновение и развитие научно-технического стиля связано с прогрессом области научных знаний в различных сферах человеческой деятельности. Однако развитие научно-технического перевода не имеет такого богатого опыта. Его теоретическое осмысление началось лишь с середины прошлого века.

Одним из самых трудных видов переводов считается технический, поскольку тексты данного стиля достаточно сложны для понимания и насыщенны технической лексикой. Основной проблемой технического перевода является необходимость совмещения знания иностранного языка со знанием научно-технической сферы. Научно-технический перевод (или просто технический перевод) – это специфический вид переводческой деятельности, связанный с интерпретацией различных типов научно-технических документов и текстов [1, 71].

Несмотря на это, на сегодняшний день имеется довольно обширная переводческая литература, проводятся конференции, семинары и другие мероприятия всемирных и региональных уровней – все это позволяет осознать сложность процесса научно-технического перевода, выявить и описать особенности перевода в данной сфере, а также рекомендовать средства его совершенствования и повышения качества работы переводчиков.

Основная функция научно-технического стиля – это объяснение в широком смысле слова, оно включает в себя и закрепление процесса познания, и изложение его результатов, а также содержит способы применения полученных результатов.

Различают академическую научную литературу, которая рассчитана на подготовленного читателя, и научно-популярную, рассчитанную на непрофессионала.

В научно-технический функциональный стиль входят язык научно-гуманитарной, научно-естественной и научно-технической литературы.

В зависимости от степени обобщения научных сведений можно выделить первичные и вторичные научные документы.

Целью первичных, то есть созданных впервые, научных документов является передача первичных научных сведений, которые получают в процессе научных изысканий. Жанры: монография, рецензия, журнальная статья, лекция, учебник (учебное пособие), доклад, устное выступление (на симпозиуме, конференции и пр.), информационное сообщение (о состоявшемся симпозиуме, конгрессе), научный отчёт, диссертация.

К вторичным текстам, они содержат исключительно конечные результаты аналитической переработки первичных научных документов, к ним можно отнести: рефераты, конспекты, авторефераты, тезисы, аннотации [2, 187].

К основным лексическим особенностями научного стиля русского языка относятся: обилие терминов, специальной общетехнической лексики, распространенность фразеологических эквивалентов.

Для английского языка также характерно использование терминов и специальной лексики, которая используется для определения отношения лица к рассматриваемому предмету: to draw attention to (обратить внимание на ч.-л.), to refer to (ссылаться на ч.-л.). Кроме того, широко употребляются причинно-следственные союзы и логические связки: since (с тех пор), therefore (поэтому), however (однако, несмотря на) furthermore (более того) и т.д.

Также часто встречаются глаголы to give (дать), to obtain (получить), to provide (обеспечить), to perform (выполнить), значение которых зависит от существительных, а также для передачи видо-родовых отношений используется предлог of [3, 126].

Еще одной особенностью являются лексические элементы, которые наиболее характерны для разговорного стиля, поэтому при переводе приходится выбирать экспрессивно-стилистические варианты [4, 85].

Грамматические особенности научно-технического стиля составляют большое количество сложных предложений с множеством однородных и второстепенных членов.

Для английского языка также характерно использование атрибутивных групп, а также «употребление определений, образованных путем стяжения целых синтаксических групп: Drug- and temperature-induced changes in peripheral circulation measured by laser-Doppler flowmetry and digitalpulse plethysmography» [5, 12]

Морфологические особенности представлены употреблением сочетаний с существительными в винительном падеже (скорость 60 км/ч, расстояние 7 км и т. п.), используемых для выражения определительных отношений. Помимо этого, в научно-техническом языке преобладают беспредложные конструкции (шириной три метра, глубиной пятнадцать метров).

Что касается прилагательных, то качественные реже представлены, чем относительные (научная работа, риторический вопрос), а полные формы прилагательных преобладают над краткими, поскольку для научной речи характерны атрибутивно-именные словосочетания. Широко распространена форма положительной степени прилагательных, в основном, это аналитические формы со словами: более, менее, наиболее, наименее.

Характерной чертой умозаключений, тезисов, дефиниций являются краткие прилагательные. Особенностью научной речи является также то, что некоторые глаголы употребляются только в одной видовой форме, а отдельные – вообще не имеют парного глагола совершенного вида, например: отрицать, полагать, утверждать, находиться и др. Это связано с тем, что в научной речи часто приходится передавать значение большой длительности или постоянного действия.

В английском языке преобладание именных конструкций над глагольными, даёт возможность большего обобщения, при этом исчезает необходимость указывать время действия. Модальные глаголы в научно-технических текстах употребляются без отчетливой разницы в их значении. Кроме этого, широко употребляются конструкции с one: one may say, one can see; а также безличные формы с It; еще отмечается преобладание герундиальных, причастных и инфинитивных оборотов [6, 77].

Для английского языка характерно использование пассивного залога, в отличие от русского. При этом, в русских страдательных предложениях используется обратный порядок слов, а в английском – прямой порядок слов.

Помимо этого, для английских научно-технических текстов характерно преобладание простых предложений, тогда как в русском превалирую – сложные [7, 124].

Таким образом, научно-технический стиль имеет свои особенности, кроме того, эти особенности несколько различаются для русского и английского языков.

Лексические особенности текстов сферы информационных технологий Т.П. Смирнова относит к особенностям лексического состава английской научной литературы в области информационных технологий следующее: абстрактность, широкое использование книжных слов, научная терминология, компьютерная терминология [8, 177].

Опишем грамматические особенности текстов сферы информационных технологий:

Что касается грамматической структуры предложений английского научно-технического текста, то основная форма предложений здесь – сложносочиненные и сложноподчиненные предложения. Это обусловливает широкое употребление составных союзов и предлогов, а также неличных форм глагола в функции обстоятельства и дополнения и соответствующих причастных, инфинитивных и герундиальных оборотов. Особо следует упомянуть абсолютные причастные конструкции, вводимые предлогом with, которые облегчают структуру предложения. Также, в английской технической литературе часто употребляется страдательный залог [9].

Таким образом, переводчикам необходимо знать и учитывать в переводе существующие грамматические особенности текстов сферы информационных технологий.

Далее опишем особенности перевода научно-технических текстов сферы информационных технологий:

Технический перевод используется для обмена специальной научно-технической информацией между людьми, говорящими на разных языках, проще говоря, это перевод технической литературы, например, научно-технических статей, инструкций, деловых контрактов и др.

Перевод научно-технических текстов должен отвечать следующим требованиям: адекватность, эквивалентность, информативность, точность и логичность изложения. Более того, кроме знания приемов перевода переводчику требуется владение областью знаний и терминологией конкретной технической сферы, к которой относится текст. Это и составляет основную сложность такого перевода, ведь переводчик должен быть высококвалифицированным разносторонним специалистом, который не только превосходно знает язык, разбирается в лингвистических аспектах, но также владеет техническими дисциплинами, что позволяет ему глубоко вникнуть в суть переводимого текста [10, 45].

Что касается процесса работы над переводом, то сначала над переводом работает переводчик-специалист, владеющий также технической специальностью. Затем, над текстом работает редактор, выполняющий вычитку финального перевода, а уже на последнем этапе работы может подключаться переводчик-носитель языка, который проводит глубокую адаптацию текста для последующего использования его иноязычными читателями.

Еще одна существенная проблем – это наличие в текстах аббревиатур и сокращений, которые могут вызвать сложности трактовки даже у технических специалистов. Также множество трудностей вызывают новые слова, которые официально еще не прижились. В таких случаях переводчику приходиться искать наиболее подходящие варианты перевода слова, которые бы полностью соответствовали оригиналу. Кроме того, несовпадение требований к сокращениям, ГОСТам, принятых в разных странах, которые могут существенно отличаться друг от друга, также затрудняют перевод [11, 62].

Перевод в сфере информационных технологий с каждым днем становится всё более востребованным на рынке переводческих услуг. Перевод инструкций и руководств по обслуживанию различных устройств и программ, технических описаний для оборудования и

многое другое – все это относится к IT переводу. Сегодня уже невозможно представить развитие предприятий, отдельно взятых отраслей экономики без использования информационных технологий. Безусловно, подавляющее большинство продуктов IT-сферы создается на английском языке, как на международном языке общения, поэтому в задачи переводчика входит адаптация этих продуктов на другие языки. При этом, от правильности перевода, зависит широта использования и конкурентоспособность продукта в конкретной стране. Проблема выполнения качественного перевода по IT-тематике заключается в том, что профессиональные лингвисты, имея лишь гуманитарное образование, обычно, плохо ориентируются в предметной области перевода. Поэтому им крайне важна постоянная активная работа по специальности, связанной со сферой IT-технологий.

Надо заметить, что переводы в сфере информационных технологий имеют определенные особенности:

- помимо обилия специализированной терминологии, очень характерно использование сленговой лексики, что может существенно затруднить понимание текста и процесс перевода в целом;

- привязка к английскому языку (основными разработчиками в области IT -технологий являются, преимущественно, Соединенные Штаты Америки);

- активное заимствование и повсеместное использование слов (особенно компьютерной терминологии) людьми, пользующимися продуктами сферы информационных технологий. Отсюда возникают проблема «переводить – не переводить?»;

- быстрое устаревание терминологии (иногда за 2-3 года);

- использование различной терминологии конкурирующими корпорациями при разработке программного обеспечения;

Переводческие трансформации: на сегодняшний день не существует единого понятия переводческим трансформациям, однако, существуют разные определения, предложенные такими специалистами-переводоведами, как В.Н. Комиссаров, Л.С. Бархударов, Я.И. Рецкер, Р.К. Миньяр-Белоручев, А.Д. Швейцер, и др.

Таким образом, объединяя различные варианты толкования термина, будем считать, что переводческие трансформации – это преобразования элементов исходного текста, перевыражение смысла на переводящем языке с целью достижения переводческой эквивалентности [12, 15].

Единой классификации переводческих трансформаций в настоящее время нет: имеющиеся классификации строятся учеными по разным принципам. Поэтому мы остановимся на классификации, предложенной В.Н. Комиссаровым:

1) Лексические трансформации

а) Транскрипция (воспроизведение звуковой формы иноязычного слова)

б) Транслитерация (воспроизведение графической формы (буквенный состав) иноязычного слова)

в) Калькирование (способ перевода путем замены составных частей (морфем или слов) лексической единицы оригинала ее лексическими соответствиями в переводном языке (далее - ПЯ)), например, computer code – компьютерный код, при этом иногда калькирование может сопровождаться изменением порядка следования калькируемых элементов, например, database development – развитие базы данных. Кроме того, довольно часто в процессе перевода калькирование используется вместе с транскрипцией: autorun – автозапуск, metadata – метаданные.

г) Лексико-семантические замены – способ перевода лексических единиц оригинала путем использования в переводе единиц ПЯ, значение которых не совпадает со значениями исходных единиц, но может быть выведено из них с помощью определенного типа логических преобразований. Существует несколько видов таких:

а) Конкретизация – это замена слова или словосочетания исходного языка с более широким предметно-логическим значением на слово или словосочетание языка перевода с

более узким значением. Таким образом, единица иностранного языка выражает родовое понятие, а единица ПЯ – входящее в нее видовое понятие

б) Генерализация – противоположна конкретизации, т.е. единица с более узким значением заменяется единицей с более широким значением.

в) Модуляция (смысловое развитие) – замена слова или словосочетания исходного языка единицей языка перевода, значение которой логически выводится из значения исходной единицы. He's dead now – Он умер (Он умер, значит, он сейчас мертв); A lot of schools were home for vacation already... – Во многих пансионах и колледжах уже начались каникулы... (Начались каникулы, поэтому школьники были уже дома).

2) Грамматические трансформации:

а) Синтаксическое уподобление (дословный перевод) это способ перевода, при котором синтаксическая структура оригинала преобразуется в аналогичную структуру ПЯ. Подобная трансформация применяется в случаях, когда в ИЯ и ПЯ существуют параллельные синтаксические структуры. Синтаксическое уподобление может приводить к полному соответствию количества языковых единиц и порядка их расположения как в оригинале, так и в переводе.

б) Членение предложения. Данная трансформация предполагает преобразование синтаксическая структуры исходного предложения в две и более структуры предложения на ПЯ. То есть, простое предложение становится сложным или же предложение может быть разбито на два и более самостоятельных предложения.

в) Объединение предложений – это способ перевода, противоположны членению, когда несколько простых предложений соединяются в одно сложное.

г) Грамматические замены – это способ перевода, при котором грамматическая единица (любого уровня) в оригинале преобразуется в единицу ПЯ с иным грамматическим значением.

Виды грамматических замен:

а) замена формы слова подразумевает замены грамматических форм, выражающих число, падеж у существительных, время у глаголов и др.;

б) замена части речи. Это довольно распространенная трансформация, например, существительное может заменяться в переводе на местоимение или глагол, а прилагательное – на существительное и пр.;

в) замена члена предложения – самый типичный пример такой синтаксической перестройки — замена английской пассивной конструкции русской активной.

3) Лексико-грамматические:

а) Антонимический перевод – трансформация, при которой утвердительная форма оригинала заменяется на отрицательную форму в переводе либо, наоборот; при этом лексическая единица ИЯ заменяется на единицу ПЯ с противоположным значением.

б) Описательный перевод (экспликация) это трансформация, при которой лексическая единица ИЯ заменяется словосочетанием, дающим объяснение или определение этого значения на ПЯ.

в) Компенсация – восполнение утраченных элементов смысла единицы ИЯ какими-либо иными средствами при переводе, причем необязательно в том же месте текста, что в оригинале, например, ирония, игра слов, каламбуры и пр. Часто применяется при переводе фразеологизмов [13, 18].

Итак, согласно классификации В.Н. Комиссарова переводческие трансформации делятся на 3 группы: лексические трансформации (транскрипция, транслитерация, калькирование и лексико-семантические замены (конкретизация, генерализация, модуляция); лексико-грамматические трансформации (антонимический перевод, экспликация (описательный перевод), компенсация) и грамматические трансформации (синтаксическое уподобление (дословный перевод), членение предложения, объединение предложений, грамматические замены (формы слова, части речи или члена предложения).

ВЫВОДЫ

Все вышесказанное говорит о том, что к IT-переводчикам предъявляются повышенные требования. К тому же, такой переводчик должен обладать интересом к инновациям и быть постоянно готовым обмениваться опытом и повышать свою квалификацию.

Исследование в данной статье позволяет сделать вывод, и подтвердить мнения многих ведущих филологов и лингвистов и том, что качественно выполненный технический перевод сферы IT-технологий означает следующее – выдержан стиль оригинального текста, переводной текст в сою очередь отражает основные черты научно-технического стиля: краткость и четкость изложения, соблюдение технической терминологии, логичность следования информации, однозначность трактовки фактов.

Стоит отметить, что перевод научно-технических текстов имеет определенные особенности, главную из которых составляет многозначность английских слов. Здесь мастерство переводчика заключается в умении правильно подобрать то значение, которое наиболее полно отражает значение термина в каждом конкретном случае.

На основании рассмотренного теоретического материала по научно-техническому стилю и особенностям его перевода, можно сделать следующие выводы: выделение научно-технического стиля как самостоятельного связано с бурным развитием науки и техники; научно-технические тексты имеют собственные лексические, семантические, морфологические и грамматические особенности, отличные от научного стиля. Что касается видов перевода научно-технических текстов, то они представлены полным письменным переводом, реферативным, аннотационным переводом, переводом типа «экспресс-информация», консультативным переводом, каждый из которых имеет свои правила и последовательность переводческих действий.

Таким образом, переводчик должен помнить и учитывать все нюансы перевода в специфической технической сфере и обязательно постоянно пополнять свои знания в конкретной области технического знания для того, чтобы переводы были адекватны, эквивалентны и отвечали показателям качества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Гредина И.В. Перевод в научно-технической деятельности: учебное пособие / И.В. Гредина. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2015. – 121 с.

Gredina I.V. Perevod v nauchno-tekhnicheskoj deyatel'nosti: uchebnoe posobie / I.V. Gredina. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo politekhnicheskogo universiteta, 2015. – 121 s.

2 Грамматические особенности научно-технического текста / Макаев Х. Ф., Макаева Л. Х., Тукаев В. Р., Фазлыев Ф. Ф. Гуманитарные, социально- экономические и общественные науки. № 10. Часть 2. 2015. С. 187-189.

Grammaticheskie osobennosti nauchno-tekhnicheskogo teksta / Makaev H. F., Makaeva L. H., Tukaev V. R., Fazlyev F. F. Gumanitarnye, social'no- ekonomicheskie i obshchestvennye nauki. № 10. CHast' 2. 2015. S. 187-189.

3 Новикова Я.С. Сложности научно-технического перевода / Идеи. Поиски. Решения: сборник статей VII Междунар. науч. практ. конф., Минск, 25 ноября 2014 г./Редкол.: Н.Н. Нижнева (отв. редактор) [и др.]. – Мн.: БГУ, 2017. С.126-129

Novikova YA.S. Slozhnosti nauchno-tekhnicheskogo perevoda / Idei. Poiski. Resheniya: sbornik statej VII Mezhdunar. nauch. prakt. konf., Minsk, 25 noyabrya 2014 g./Redkol.: N.N. Nizhneva (otv. redaktor) [i dr.]. – Mn.: BGU, 2017. C.126-129

4 Яшина Н.К. Учебное пособие по переводу научно-технической литературы с английского языка на русский / Н. К. Яшина. – Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – 2-е изд., испр. и доп. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2018. – 112 с.

Yashina N.K. Uchebnoe posobie po perevodu nauchno-tekhnicheskoj literatury s anglijskogo

yazyka na russkij / N. K. YAshina. – Vladim. gos. un-t im. A. G. i N. G. Stoletovyh. – 2-e izd., ispr. i dop. – Vladimir : Izd-vo VlGU, 2018. – 112 s.

5 Сорокина Н. И. Английский язык для профессионального общения Технический перевод. – Екатеринбург: УрГУПС, 2016. – 48 с.

Sorokina N. I. Anglijskij yazyk dlya professional'nogo obshcheniya Tekhnicheskij perevod. – Ekaterinburg: UrGUPS, 2016. – 48 s.

6 Ясницкая Е. С. Особенности перевода английской научно-технической литературы / Актуальные вопросы филологических наук: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2016 г.). – Казань: Бук, 2016. – С. 77-81.

Yasnickaya E. S. Osobennosti perevoda anglijskoj nauchno-tekhnicheskoj literatury / Aktual'nye voprosy filologicheskih nauk: materialy IV Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan', oktyabr' 2016 g.). – Kazan': Buk, 2016. – S. 77-81.

7 Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). / Л. С. Бархударов – М.: «Междунар. отношения», 1975. – 240 с.

Barhudarov L. S. YAzyk i perevod (Voprosy obshchej i chastnoj teorii perevoda). / L. S. Barhudarov - M.: «Mezhdunar. otnosheniya», 1975. – 240 s.

8 Усачев В.А. Актуальные проблемы перевода научно-технических текстов в английском языке – Донецк: ВІСНИК ДонНУЕТ. - № 2 (58). - 2013. – С. 177-188

Usachev V.A. Aktual'nye problemy perevoda nauchno-tekhnicheskih tekstov v anglijskom yazyke – Doneck: VISNIK DonNUET. – № 2 (58). - 2013. – S. 177-188

9 Перевод в сфере IT [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.translation-s.ru/article/it_perevod.html

Perevod v sfere IT [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.translation-s.ru/article/it_perevod.html

10 Смирнова Т.П. Лексические особенности английских текстов в области информационных технологий. – Современные научные исследования и инновации. – 2016. № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://web.snauka.ru/issues/2016/02/64317

Smirnova T.P. Leksicheskie osobennosti anglijskih tekstov v oblasti informacionnyh tekhnologij. - Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovacii. 2016. № 2 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://web.snauka.ru/issues/2016/02/64317

11 Вишнякова И. А. Место аббревиации в словообразовательной системе современного английского языка / Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. – 2018. – № 6 (177). – С. 62-66

Vishnyakova I. A. Mesto abbreviacii v slovoobrazovatel'noj sisteme sovremennogo anglijskogo yazyka / Nauchnye vedomosti. Seriya Gumanitarnye nauki. – 2018. – № 6 (177). – S. 62-66

12 Кузёмкина Г. М. Основы научных исследований: пособие для студентов технических специальностей / Г. М. Кузёмкина. – Гомель: УО «БелГУТ», 2015. – 82 с.

Kuzyomkina G. M. Osnovy nauchnyh issledovanij: posobie dlya studentov tekhnicheskih special'nostej / G. M. Kuzyomkina. – Gomel': UO «BelGUT», 2015. – 82 s.

13 Болотова, Н. А. Английский язык. Начальный курс технического перевода : учебно-методическое пособие / Н. А. Болотова. – Архангельск : АКТ, 2018. – 34 с.

Bolotova, N. A. Anglijskij yazyk. Nachal'nyj kurs tekhnicheskogo perevoda: uchebno-metodicheskoe posobie / N. A. Bolotova. – Arhangel'sk : AKT, 2018. – 34 s.

Материал поступил в редакцию журнала 09.11.2020

REFERENCES

1 Gredina I. V. Translation in scientific and technical activities: textbook / I. V. Gredina. – Tomsk: publishing house of Tomsk Polytechnic University, 2015. – 121 p.

2 Grammatical features of the scientific and technical text / Makaev Kh. f., makaeva L. Kh., Tukaev V. R., Fazlyev F. F. Humanities, socio-economic and social Sciences. – No. 10. Part 2. 2015. Pages 187-189.
3 Novikova Ya. S. Difficulties of scientific and technical translation / Ideas. Search. Decisions: collection of articles VII international. nauch. prakt. konf., Minsk, November 25, 2014/Ed.: N. N. Nizhneva (editor – in-chief) [and others]. – Mn.: BSU, 2017. – pp. 126-129
4 Yashina N. K. Textbook on translation of scientific and technical literature from English to Russian / N. K. Yashina. – Vladim. state. A. G. and N. G. Stoletov Univ. – 2nd ed., ISPR. and extra – Vladimir: publishing house of VSU, 2018. – 112 p.
5 Sorokina N. I. English for professional communication Technical translation. – Yekaterinburg: Usups, 2016. – 48 p.
6 Yasnitskaya E. S. features of translation of English scientific and technical literature / Topical issues of philological Sciences: materials of the IV international conference. scientific Conf. (Kazan, October 2016). – Kazan: Buk, 2016. – Pp. 77-81.
7 barkhudarov L. S. Language and translation (Questions of General and particular translation theory). / L. S. Barkhudarov. – M.: «mezhdunar. relations», 1975. – 240 P.
8 Usachev V. A. actual problems of translation of scientific and technical texts in English- Donetsk: VISNIK Donnuet. - № 2 (58). - 2013. – Pp. 177-188
9 16. Translation in the field of IT [Electronic resource]. – Access mode: http://www.translation-s.ru/article/it_perevod.html
10 Smirnova T. P. Lexical features of English texts in the field of information technologies. - Modern scientific research and innovation. 2016. – No. 2 [Electronic resource]. – Access mode: http://web.snauka.ru/issues/2016/02/64317
11 Vishnyakova I. A. the place of abbreviation in the word-formation system of the modern English language. Humanities series. – 2018. - № 6 (177). – Pp. 62-66
12 kuzemkina G. M. Fundamentals of scientific research: a guide for students of technical specialties / G. M. Kuzemkina. – Gomel: UO «Belgut», 2015. – 82 P.
13 Bolotova, N. A. English. Initial course of technical translation : training manual / N. A. Bolotova. – Arkhangelsk: ACT, 2018. – 34 p.

Орыс және ағылшын тілінің қазіргі филологиясындағы Ақпараттық технологиялар саласындағы терминдерді аудару ерекшеліктері

Г.С. Сабантаева[1], М.С. Кулахметова[1] Ж.М. Байгожина
[1]Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы

Ғылымның белгілі бір салаларының терминологиялық аппараты оның ғылыми мазмұнын түсінуді нақтылайды. Осыған байланысты, тұжырымдамалық көзқарасты қалыптастыру мақсатында оның барабар аудармасын ұсыну маңызды фактор болып табылады. Сондай-ақ, тиісті ғылыми терминдерді әртүрлі тілдерге аударуда жүйелілік пен параллельдік ұстанымдар маңызды. Бұл мақалада ақпараттық технологиялар саласындағы терминдердің қазіргі шет тілді филологиясындағы аударылу ерекшеліктері қарастырылады. Техникалық аударманың негізгі проблемалары және ғылыми-техникалық стильдің негізгі функциялары сипатталады. Ақпараттық технологиялар саласындағы мәтіндердің кейбір грамматикалық ерекшеліктері, компьютерлік терминология топтары ұсынылған, ақпараттық технологиялар саласындағы ғылыми-техникалық мәтіндерді аудару ерекшеліктері көрсетілген. Аударма трансформациясы және олардың жіктелуі қарастырылды. Мақалада арнайы жалпы техникалық лексиканы талқылауға және қолдануға ерекше көңіл бөлінеді; сөйлеу стиліне тән лексикалық элементтердің мысалдары сипатталған, сондықтан аударма кезінде экспрессивті-стилистикалық нұсқаларды таңдауға тура келеді. Мақалада Ақпараттық технологиялар саласындағы мәтіндердің

лексикалық ерекшеліктеріне назар аударылады және олардың ерекшеліктері көрсетілген: абстрактілік, кітап сөздерін кеңінен қолдану, ғылыми терминология.

Материал 09.11.2020 баспаға түсті

Features of translation of terms in the field of information technology in modern Philology

G.S. Sabantayeva[1], M.S Kulakhmetova[1], Zh.M. Baigozhina[1]
[1]Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan

The terminological apparatus of certain fields of science represents the essence and clarifies the understanding of its scientific content. In this regard, an important factor is the presentation of its adequate translation, in order to form a conceptual vision. Also, the principles of consistency and parallelism in the translation of relevant scientific terms into different languages are important. This article discusses the features of translation of terms in the field of information technology in modern foreign language Philology. The main problems of technical translation and the main functions of scientific and technical style are described. Some grammatical features of texts in the field of information technology, computer terminology groups are presented, and features of translation of scientific and technical texts in the field of information technology are highlighted. Translation transformations and their classification are considered. Special attention is paid to the consideration and application of special technical lexis; examples of lexical items that are most characteristic of colloquial style, so the translation have to choose the expressive and stylistic options. The article also pays attention to the lexical features of information technology texts and highlights their features: abstraction, Wide use of book words, and scientific terminology.

Received: 09.11.2020

МРҒТЗ 16.39.29

Ш.Б. Сейітова[1], С.К Сәтенова[2], А.А. Қасымова[3], Ш.А. Доскеева[4]
[1]ф.ғ.д., пофессор, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-1016-2228. E-mail: seitovashinar@mail.ru
[2]ф.ғ.д., пофессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-5959-6887. E-mail: satenova_sk@enu.kz
[3]PhD, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8783-888X. E-mail: asemzn@mail.ru
[4]ф.ғ.к., Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-9893-6322. E-mail: shaizaasanovna_68@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АЯГӨЗ АУДАНЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ КЕҢІСТІГІ

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданынан жинақталған жер-су атауларының лингвистикалық ерекшеліктері мен мәдени кеңістігі қарастырылды. Өңір топонимдерінің жасалу жолдарындағы ортақ белгілер ажыратылды.Топонимикалық номендер жасалу жолдарына, ортақ белгілеріне, географиялық ерекшеліктеріне және құрамына қарай топтастырылды. Жекелей жер-су атауларының жасалу жолдарына этимологиялық, лексикалық, грамматикалық талдаулар жасалды. Олардың құрамында келетін географиялық терминдер, түс атаулары, негізгі сөздік қордағы жалпы есімдердің

көне түркіден бүгінге дейінгі тілдік қабаты анықталды. Топонимдердегі түркілік ортақ түбірлердің лексика-семантикалық белгілері ажыратылды. Нәтижесінде, мақалаға арқау болған Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында қолданыс тапқан жер-су атауларының ұқсастықтары мен айырмашылықтары, олардың қалыптасу кезеңдерімен тығыз байланыстылығы анықталды. Мақалада сондай-ақ, кейбір жер-су атауларының қалыптасуына этимологиялық тұжырымдар мен болжамдар жасалды.

Кілт сөздер: ономастика, топоним, жер-су аттары, ортақ түбір, географиялық терминдер, тілдік қабат.

КІРІСПЕ

Қазіргі ғылыми-техникалық дағдарыс заманында лингвистиканың ғылыми парадигмаларын қайта қарау, өткенге көз жүгірту, бүгінгі мен кешегінің арақатынасын анықтау арқылы ғылыми тепе-теңдік орнату – тіл тілдің негізгі мақсатына айналып отыр. Ғалым Ә.Қайдар: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлар этнос өмірінің мың да бір елесі ғана, оның шын мәніндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін» [1, 34], дегендей, кез келген ұлттың, халықтың эволюциялық даму тарихында әрбір дәуірдегі қалыптасқан рухани құндылығы, тілі уақыт өте келе адамзат дамуын айғақтайтын нақты мәдени ақпараттың рөлін атқаратыны белгілі. Осы тілдік ақпараттар бүгінгі тіл ғылымында ерекше қызмет атқарады. Тілдік ақпараттар өзі қалыптасқан тарихи кезеңнің куәсі болып қана қоймай, адамзат пен мәдениеттің даму кезеңдеріндегі ақиқат дүниені этникалық, менталдық тұрғыдан таныта алады және тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Тілдік бірліктердегі бұл ақпараттар халықтың мәдени тұрмысы, менталдық болмысы, салт-дәстүрі, орналасқан мекені туралы мол ақпарат береді. Тілдік бірліктердің ішінде біздің сөзімізге арқау болып отырған ономастикалық атаулардың да орны ерекше. Басқа да тілдік бірліктер тәрізді ономастикалық атауларды да когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, ақиқат дүниенің көрінісін белгілейтін нысандар деп түсінуімізге болады. Тілдік бірліктер арқылы таңбаланған топонимдер тарихи-этнографиялық, танымдық, символдық белгілермен ерекшеленеді. Қазақ топонимдерінің алғаш рет зерттелуі 1959 жылы «Қазақтың жер-су аттары» деген атпен жарық көрген А.Әбдірахмановтың монографиясынан басталады. Ғалым аталмыш еңбегінде жер-су атауларының тұлғалық және мағыналық құрылымын анықтау, этимологиялық талдау жасау тұрғысынан құнды пікірлер келтіреді

Жер-су атаулары тіл ғылымында 1992 жылдардан бастап кешенді түрде зерттеле бастады. Бүгінгі таңда ономастика саласының ғылыми негізін қалыптастырып, құнды ғылыми еңбектерімен танымал А.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаева, Т.Жанұзақов, Е.Керімбаев, Қ. Рысберген, Б.Әбдуәли т.б сынды ғалымдарды атап өтуге болады.

Белгілі бір халықтың өмір сүріп отырған территориясындағы топонимдердің қалыптасуына, ең алдымен, сол халықтың басынан кешкен тарихы, өмір салты, әлеуметтік-мәдени тұрмысы, кәсібі, басқа елдермен шекараластығы тікелей әсер етеді. Ономастика ғылымын зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша қазақ тілінің топонимикасының қалыптасып дамуына бірнеше фактор әсер етеді. Осы факторлар негізінде қазақ топонимиясының қалыптасуының бірнеше қабаты аталып көрсетіледі: **1) Көне түркілік қабат,** яғни түркі халықтарына ортақ жәдігер болып табылатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде (Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған), Оғыз, Қимақ, Қарахан мемлекеті кезеңінде өмір сүрген алғашқы түркітанушы Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік»

атты еңбегінде және т.б. кездесетін жер-су, елді-мекен атаулары бүгінгі таңдағы қазақ тілінде қолданылып жүрген топонимдермен грамматикалық құрылысы, сөзжасамдық белгілері тұрғысынан ұқсас болып келеді. Бұл ұқсастықтар қазақ тіліндегі топонимдердің белгілі бір бөлігі лексикалық жағынан немесе қалыптасуы жағынан сонау көне түркі дәуірінен бері қолданыста болуы мүмкін екендігін көрсетеді. Сол себепті де бұндай топонимдерді көне түркілік қабатқа жатқызамыз. **2) Қыпшақ қабаты.** XI ғасырдан бастап Ертіс пен Днестр өзендерінің аралығындағы, «Дешті Қыпшақ» даласын мекендеген орта ғасыр қыпшақтарының тарихи топонимдері ұлттық топонимиямыздың қалыптасу, даму тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан да, қыпшақ тілінде кездесетін ономастикалық атаулардың этимологиясы мен қазіргі қазақ ономастикасындағы антротопонимдер мен этнотопонимдерді салыстыру арқылы тарихи сабақтастықты көре аламыз. Олай болса, қыпшақ тіліндегі антротопонимдердің көне семантикасын анықтау қазіргі қазақ тіліндегі топонимдер мен қыпшақ тілінде кездесетін топонимдердің этногенетикалық байланысы мен тарихи сабақтастығын анықтауға мол мүмкіндік береді. Этногенетикалық байланыс пен тарихи сабақтастық қазақ ономастикасында қыпшақ қабатын қалыптастырады. **3) Кірме қабат.** Бұл топтағы топонимдер қатарын көбіне қазақ даласына мұсылман дінінің таралуы негізінде араб-парсы тілдерінен, көршілес моңғол және орыс тілінен енген сөздер арқылы қалыптасқан антротопонимдер мен этнотопонимдер құрайды. **4) Негізгі тілдік қабат.** Бұл топқа тіліміздің сөздік қорындағы негізгі сөздерден құралған атаулар жатады. Сонымен, лингвистика ғылымының негізгі зерттеу объектісі болып табылатын топонимдерді әр қырынан зерттеу маңызды ғылыми тұжырымдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұл мақалада Шығыс Қазақстан облысының құрамына енетін Аягөз ауданы өңіріндегі топонимдердің тілдік ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Аягөз ауданы Шығыс Қазақстан облысының батыс жағында орналасқан. Аудан 1928 жылы құрылған, халқының саны – 88,2 мың. Жер көлемі 49,5 мың шаршы километр. Аудан орталығы – Аягөз қаласы. Аягөз өңірінің жер бедері аулан түрлілігімен ерекшеленеді. Олар өңір топонимдерінің қалыптасуына елеулі әсерін тигізері сөзсіз. Мысалы, *Ақбұлақ, Ақжайлау, Ақшатау, Ақтүбек, Ақши, Әулиебұлақ, Баршатас, Қызылтас, Көктал, Емелтау, Жалғызсу, Егіндібұлақ, Қарасу, Қызылқия, Сандықтас, Мыңбұлақ, Сарықамыс, Томар, Шұбартөс, Қасқабұлақ, Қаратау, Шұбартау, Талдыбұлақ* тәрізді жер-су атаулары өңірдің жер бедерінің айқын көрінісі болып табылады. Аудан көлеміндегі жер-су атауларының бай қоры тарихи және мәдени мұрамыз болып табылады. Себебі кез келген жер-су атаулары ғасырлар бойы қалыптасып, аймақтың табиғат жағдайларынан, сол өңірде өмір сүрген халықтың ежелгі және бүгінгі тарихын өн бойында сақтаған, ұлттың тұрмыстық және рухани мәдениеттерінен құнды мәлімет бере алатын көптеген географиялық атаулар жиынтығы болып келеді.

Аягөз ауданының топонимикалық жүйесінің қалыптасуының сан ғасырлық тарихы бар. Сонау біздің жыл санауымызға дейінгі замандардан бастап, ғұндар, сақтар, көне түркілер, оғыздар, қыпшақтар, монғол үстемдігі, жоңғар-қалмақ қақтығыстары, орыс отаршылдығы және т.б. тарихи оқиғалар мен кезеңдер өлке топонимдерінде өз іздерін қалдырып отырды. Аягөз ауданы жер-су атауларының осы ерекшеліктерін ескере отырып, төрт лексикалық топта қарастыруға болады: 1) көне түркілік қабат; 2) қыпшақ қабаты; 3) кірме қабат және 4) негізгі тілдік қабат.

Көне түркілік қабат – Аягөз өңірі топонимдерінің қалыптасуының негізгі қабатының бірі. Ол көне түркі, яғни Күлтегін, Тоныкөк, Білге қағаннан бастап, көне ұйғыр, Қарахан мемлекеті кезеңдерін, яғни осы кезеңдерде қалыптасқан Алтун ярук, Диуани Лұғат-ит түрік, Құтты білік, Диуани хикмет, Ақиқат сыйы сынды тарихи еңбектерде қолданылатын тілдік қабат пен бүгінгі таңдағы жер-су атауларының сабақтастығы мен сәйкестігін көрсетеді.

Мысалы, *Ай* (өзен атауы), *Айғыз* (елді мекен атауы), *Бозай* (елді мекен атауы) топонимдерінің құрамында орын алған «ай» сөзі Күлтегін ескерткішінің шығыс жүзіндегі бірінші жолда кездесіп, «отыз күн» және «аспандағы ай» мағынасын береді. Сондай-ақ, *Бозай* (елді мекен атауы), *Көксала* (ауыл), *Көктал* (елді мекен атауы) топонимдерінің құрамындағы «боз», «көк» сөздері де Күлтегін ескерткішінің шығыс жүзінің отыз үшінші және бірінші жолында орын алады. Боз – «ашық топырақ түсті», көк – «аспан түсті немесе жасыл» реңк мағыналарында қолданылады. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, топоним құрамындағы сөздердің фонетикалық құрамы, лексикалық мағынасы мыңдаған жылдар өткеніне қарамастан, қалпын сақтап келеді.

Сонымен қатар, топонимдердің көне түркілік қабатын анықтауда баға жетпес шығармалардың бірі – Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ит түрік» атты ғылыми еңбегі. Шығарма – сол дәуірде өмір сүрген түркі тілдес халықтардың тілдік ерекшеліктеріне, сөздік қорына талдау жасайтын, сол дәуірде қолданыста болған топонимдік атауларды жинақтап, сипаттама беретін алғашқы, бірден бір туынды. «Диуани лұғат-ит түрікте» сипатталатын кейбір жер атауларының Аягөз аймағы топонимдерінің құрамында орын алуы өңірдің көне түркілік қабатынан маңызды мағлұмат береді. Мысалы, Тарбағатай елді мекені орналасқан жерде *Қарасеңгір* деген тау бар. Махмұд Қашқари еңбегінде де Талас өңірінің маңында орналасқан «*Кенчек сенгир*» деген жер атауы кездеседі, яғни, бұл Қашқар қаласының солтүстік аймағы болып есептеледі [2, 480]. Бұл атаудың құрамындағы «сенгир, сеңгір» сөзінің бүгінгі таңдағы оронимде орын алуы көнеден бүгінге дейінгі тілдік, мағыналық байланыстылықты білдіреді. Екіншіден, Диуани-лұғатта автор «сеңгір» сөзіне таудың шығыңқы жері, таудың «мұрны» деген анықтама береді [3, 362]. «Сеңгір» – көне түркіден бері қолданылып келе жатқан сөз. Орта түркі тілдерінде *сеңир, сенгир* болып қолданылған бұл сөз «кез келген қабырғаның ұшы» мағынасын береді. Көне қыпшақ тілінде «сеңір» тау, төбе [4, 233], монғол тілінде «сегер» таудың арты, төбе деген мағыналарды білдіреді [5, 73]. Қазіргі түркі халықтарының тілдерінде де «сеңгір» сөзі *сеңир, сеңгір, сенгир* тәрізді фонетикалық варианттарда қолданылады. Мысалы, түрік ғалымы Бесим Аталай «сеңир» сөзінің этимологиясына тоқтала келе, Түркия елінің Анадолы аймағында «Сениркент» атты елді мекен атауын мысалға келтіреді. Сондай-ақ, халық арасындағы ауызекі тілде бұл елді мекен атауының «Сенгиркент» түрінде айтылатынын тілге тиек етеді [2, 360]. Аягөз өңіріндегі *Қарасеңгір* тау атауының құрамындағы «сеңгір» сөзі де тіліміздегі ономастика тарихын сонау көне түркі кезеңіне дейін жетелейді.

Аягөз өңірі топонимикасының көне түркілік қабатын көрсететін тағы бір мысал – Тарбағатай жотасының солтүстік-батысында, Балтатарақ өзенінің аңғарында орналасқан *Борлы* көлі, кейде *Бөрлі* деп те аталады [6, 304].

Диуани-лұғатта жоғарыда аталған гидронимге байланысты «бөрүң» деген сөз бар. Сөз аталмыш еңбекте бір рет қана қолданылады. Бесим Аталайдың тұжырымы бойынша «бөрүң» сөзі судың әсерінен жерде пайда болған жарықтар мағынасын беріп, жер бедерін сипаттайтын сөз болып табылады [2, 56]. Г.Клаусонның пікірі бойынша «бөруң» сөзі судағы толқындар мағынасында қолданылған гидронимді атау болып саналады [4, 218]. Сондай-ақ қазіргі түрік, әзірбайжан тілдерінде ағыны жоқ, терең су мағынасында қолданылатын «бөрең, бөгеч» сөздері кездеседі. Қазақ тіліндегі «Борлы» атауының бөрүң-бөрү-бөр/бор сөзіне +лы жұрнағы жалғану арқылы көктемде суы мол, күзге таман судың құрғауынан ойдым-ойдым жарықтарға айналатын көлді сипаттау нәтижесінде берілген атау болуы әбден мүмкін. Сондай-ақ, «Борлы көлі ол заманда өткел бермес, тереңі өлшенбес үлкен көл болуы мүмкін, қазір арналы өзен» [6, 304] деген халық этимологиясына сүйенсек, Г.Клаусонның тұжырымы орынды болып есептеледі. Себебі, Клаусонның пайымдауынша, *Борлы/Бөрлі* атауындағы *бор-бөр* сөзі «толқынды, терең су» мағынасын береді.

Сонымен қатар Аягөз өңірінде *Байқошқар* атты ауыл атауы кездеседі. Атаудың адам есімімен байланысты берілгендігі халық арасында тілге тиек етіледі. Ал Диуани-лұғатта Баласағұнның оңтүстік батысында орналасқан «Кончгар башы» деген көл атауы кездеседі [3,

382]. Қалай болғанда да осы екі атауда орын алған *қошқар* және *кончгар* сөздері бір мағынаны беретін фонетикалық варианттар болып табылады. Аягөз өңіріндегі ауыл атауы *Таңсық* топонимі де адам есімімен берілгенімен, Диуани-лұғатта «танг-сук (тангсук ненг) – шашылатын нәрсе, ғажайып зат» деп сипатталатын сөз қазіргі т*аңсық* сөзінің баламасы болып табылады [7, 80].

Аягөз ауданы топонимикасын құрайтын *Ащысу, Жалғызсу, Қарасу, Лайсу, Мамырсу, Нарын*су тәрізді жер-су атаулары да көне түркілік қабатқа жататын атаулар. Себебі қай түркі тілдес халықты алсақ та, ономастика кеңістігінде «су» сөзімен байланысты жер-су атауы кездеспейтін халық жоқ. Мысалы, түрік тілінде *Аксу, Кырмызысу, Карасу* деген атауларды жиі кездестіруге болады. Осы аталған мәліметтерге сүйене отырып, Аягөз өңірі топонимикасының көп бөлігін көне түркілік қабат құрайтындығын байқауымызға болады.

Аягөз өңірі топонимикасынан қыпшақ қабатының әсері айқын көрінеді. Алтайдан Еділге дейін ұланғайыр алқаптың «Дешті-Қыпшақ» аталуының өзі бұл аймақты қыпшақтар мекен еткенін растайды. Дешті-Қыпшақта қыпшақ халқы, халықтың салт-дәстүрі, тілі мен ділі қалыптасты. Қыпшақтар қазақ халқының қалыптасуына негіз болды. Сондай-ақ қазіргі қазақ тілінің де түп тамырында, әсіресе ономастикасында қыпшақ қабатының айқын белгісі бар. Ескі қыпшақ тіліндегі антропонимдер мен антротопонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, қыпшақ қабатындағы атаулар Аягөз өңірін мекен еткен түрлі тайпа, ру атауларынан, мағыналары көмескіленген терминдік мәндегі сөздерден пайда болған деп тұжырымдаймыз. Ру-тайпа атауларынан жасалған топонимдерге: *Байқожа, Бәйтен, Керей тауы, Малгелді, Мәмбет, Сатай, Төленді, Қырғыз жалы* және т.б. жатады. Сонымен қатар осы қабатқа мағынасы қазіргі қалпында белгісіз, тек ескі қыпшақ тілінде кездесетін атауларды жатқызамыз. Мысалы, *Сырт, Шақарты*, т.б.

Аягөз өңірі топонимикасының кірме қабаты араб, парсы, монғол, орыс тілдерінен енген атаулардан тұрады. Бүгінгі таңда өңірде орыс тілінен енген атаулар жоқ деуге болады. Кеңес дәуірінде берілген бірді-екілі атаулар қазақ тіліне ауыстырылған және сол атаумен аталады. Өңір топонимикасында монғол тілінен енген атауларға басымдық беріледі. Мысалы, *Ақшатау* ауылына жақын жерде орналасқан *Қалғұтты* гидронимі монғол тілінен қалыптасса керек. Атаудың негізінде монғол тіліндегі *галуу* «қаз, қаздың» сөзі жатыр [8, 654], яғни *Галлут>Галлутты>Қалғұтты* болып қалыптасқан. *Қалғұт+ты* атауындағы *+ты* қосымшасы қазақ тіліндегі зат есімнен сын есім тудырушы жұрнақ. Демек *Қалғұтты* «қаздар көп мекендейтін өзен» мағынасында қалыптасқан атау болып табылады. Сонымен қатар *Дағанды* атты ауылдың атауында да монғол тілінің ықпалы бар деуге болады. Ю.Крючкиннің екі тілді аударма сөздігінде: 1. *дааға* – «двухгодовалый жеребенок, стригунок лончак; 2. *дааган чих* – «конский малый щавель» деген анықтама беріледі [8, 668]. Біздің тұжырымымыз бойынша атаудың қалыптасуына екінші мағына негіз болған, яғни, *Дааган чих – Дааган – Даған+ды* ауылдың маңында жылқы малы жейтін жоғарыда аталған өсімдіктің көп болуына байланысты берілген атау болса керек. Осы мысалдарға сүйене отырып, монғол тілінен қазақ тіліне енген сөздерде сөздің басында г-к,қ сөздің ортасында г-ғ сәйкестігін байқауға болады. Бұл атаулардың қалыптасуын қыпшақ кезеңіндегі моңғол тілінің ықпалы деген тұжырым жасай отырып, қыпшақ қабатына жатқызуға болады.

Араб тілінен енген топонимдер негізінен діни ұғымды білдіретін атаулар болып келеді, олардың тілімізге енуіне ислам дінінің әсері мол болған. Араб тілінен енген атауларға: *әулие, молда, мола, мешіт, мазар, кесене, зират* сөздерінің тіркесімен келген атаулар жатқызылды. Мысалы, *Ахмет базы, Әулие қыз бейіті, Әулиебұлақ, Барақ Сұлтан кесенесі, Жолдыбай кесенесі, Мұстафа, Қағаз ана зираты, Жалба кесенесі, Қатпа батырдың зираты, Қозы Көрпеш Баян сұлу мазары, Құдайәлі батырдың зираты*, т.б.

Аягөз өңірінде орын алған жер-су атауларының арасынан ертеде парсы тілінен енген сөздерден қалыптасқан атауларды да кездестірдік. Мысалы, *Баршатас* аулының атауына келетін болсақ, аймақтық халық этимологиясында бұл атаудың *барша* – «ала», «шұбар» сөзі мен *тас* сөзінің бірігуінен жасалған деген тұжырым алға қойылады. Сондай-ақ түрікше-

қазақша аударма сөздігінде «*PARÇA*-парча есім сөз, парсы тілінен енген, 1. Кесек, тілім; бөлік, бөлшек, мүше, тарау; сынық, жарықшақ» [9, 602] деген мағына беретін сөздің *Баршатас* атауының қалыптасуына негіз болуы әбден мүмкін. Себебі, біздің ойымызша, атау өлкенің физикалық-географиялық ерекшеліктеріне сай берілген, яғни, сол жердегі тас бөлшегінің, төбешіктің тас сынығына, бөлшегіне «тастың сынығы» деген атау беру нәтижесінде *Парчаташ – Баршатас* – «парча» (бөлшек, бөлік, сынық, жарықшақ) және *тас* сөзінің бірігуінен жасалса керек. Уақыт өте келе «парча» сөзі қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне икемделіп, п-б-ға, ч-ш-ға ауысқан. Түркі тілдері арасындағы аталмыш дыбыс сәйкестігі бұның анық дәлелі бола алады. «Парча» сөзінің жер-су атауының қалыптасуына көне түркі дәуірінен бастап негіз болған деген тұжырымды қолдаймыз.

Орыс тілінен енген сөздерге *Офицер, Псков, Сергиополь, Сталин* тәрізді атауларды жатқызамыз. Орыс тілінен енген кірме атаулардың көбі кеңес өкіметінің құрылу кезеңімен, оны басқарған басшылардың атауларымен берілген. Алайда тәуелсіздік алған кезден бастап, өңірдегі орыс тілінен енген атаулардың ескі атаулары қайтарылған немесе қазақ тілінде жаңа атаулар берілген.

Негізгі тілдік қабат қазақ тіліне тән топонимдерді қамтиды. Бұл қабат та түрлі тарихи жағдайларда қалыптасқан, тіліміздің төл топонимдері болып табылады. Қазақ тіліне тән атаулар қоршаған ортаның физикалық ерекшеліктерінен, халықтың тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік өмірінен мол мағлұмат береді (*Ақшатау, Ақшәулі, Ащысу, Балтатарақ, Дөненбай, Қайрақты, Жаманегін, Жыланды, Қайрақты, Қараағаш, Қаражал, Қызылтас, Малтүгел, Сәмен, Сатай,* т.б.). Олар негізінен ру-тайпа атауларынан, өлкеге танымал батырлар, халыққа еңбегі сіңген тұлғалардың аттарынан, тарихи оқиғаларға, сан түрлі шаруашылық атауларына байланысты, аймақтың физикалық ерекшеліктеріне сәйкес қойылған атаулар.

Аягөз өңірінде кездесетін жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшеліктері халықтың басынан кешкен ерекше оқиғалары, елдің мәдени, рухани өмірінен мәлімет беретін жағдаяттардан қалыптасады. Осы лексика-семантикалық ерекшеліктерін сипаттай келе, Аягөз өңірінің топонимдерін: 1) аймақтың физикалық-географиялық сипатынан ақпарат беретін топонимдер, 2) халықтың кәсіби-тұрмыстық шаруашылығы мен қоғамдық қатынастарынан ақпарат беретін топонимдер деп екі топқа жіктедік.

1) Аймақтың физикалық-географиялық сипатынан ақпарат беретін топонимдер – өңірдің физикалық-географиялық ерекшеліктерін, өсімдіктер, жануарлар әлемін, өңірдегі физикалық-географиялық негіздердің түр-сипаты, көлемі, түсі, орналасу ерекшелігіне сай берілген атаулардан тұрады (*Ақбұлақ, Тарбағатай, Аққілет, Ақтүбек, Ақшәулі, Балтатарақ, Баршатас, Батпақ, Борлы, Жүзағаш, Жалғызсу, Қаражал, Қарасу, Қалғұтты, Дағанды, Қасқабұлақ, Қызылтас, Лайсу, Мыңбұлақ, Сарықамыс, Томар*, т.б.)

2) Халықтың кәсіби-тұрмыстық шаруашылығы мен қоғамдық қатынастарынан ақпарат беретін топонимдер қатарына аталмыш өңірді мекендеген халықтың тұрмыс-тіршілігін, тайпа, ру, кісі есімдерін, халықтың мәдени, рухани өмірінен мәлімет беретін топонимдер жатады (*Жаманегін, Егінді бұлақ, Темекілі, Ахмет базы, Апатай, Әулие қыз бейіті, Бәйтен, Бекентұр қорасы, Дөненбай, Ескенебұлағы, Қарауыл төбе, Мәмбет, Төленді*, т.б.)

Аягөз өңірі жер-су атауларының құрылымын грамматикалық тұрғыдан талдау негізінде топоним жасау құралдары мен тәсілдерінің сан алуан түрін анықтай аламыз. Жалпы алғанда Аягөз ауданы топонимдерін құрылымы жағынан саралай келе, оларды дара топонимдер және күрделі топонимдер деген екі топқа ажыраттық.

Бір түбірден жасалған дара топонимдер өз ішінде негізгі және туынды түбір топонимдер болып екіге бөлінеді. Негізгі топонимдерге *Қопа, Томар, Сырт* тәрізді морфемалық бөлшектерге бөлінбейтін атаулар жатады. Негізі түбір топонимдер –лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалады. Мысалы, *Борлы, Темекілі, Дағанды, Қалғұтты* және т.б.

Аягөз өңіріндегі күрделі топонимдер екі не одан да көп сөздердің бірігуі арқылы жасалады. Жер-су атауларының құрамындағы түбір морфемалардың санына қарай Аягөз өңірі топонимдерін бір компонентті, екі компонентті, үш компонентті топонимдер, және көп компонентті деп топтастыруға болады:

1) Бір компонентті топонимдерге *Төленді, Қопа, Бәйтен, Сырт* тәрізді атауларды жатқызамыз;

2) Екі компонентті топонимдер қатарын *Ақши, Ақтүбек, Баршатас, Шақпақтас, Шөбартөс, Терісайрық, Шолпан өлген, Желдіқара, Шыңқожа, Қырғыз жалы*, т.б. атаулар толықтырады;

3) Үш компонентті топонимдерге *Қапа батырдың зираты, Қали Қабаш қорасы, Қағаз ана зираты, Жобалай бидің кесенесі, Бірәлі батырдың бұлағы*, т.б. некронимдер жатады;

4) Көп компонентті топонимдер Т*езекұлы Қисықтың кесенесі, Қозы Көрпеш Баян сұлу кесенесі, Сәджанұлы Тұмарбай Би шаты* және т.б. некронимдерден тұрады.

Өңірдің топонимикасы сөзжасамның лексика-семантикалық, синтетикалық, аналитикалық тәсілдері арқылы жасалған. Алайда мысалдарды саралай келе, сөзжасамның аналитикалық тәсіліне басымдық беріледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, Аягөз өңірінің жер-су атаулары қазақ тілінің тарихи қалыптасуы мен дамуынан, ерекшеліктерінен, халықтың басынан кешірген тарихи кезеңдерінен мол мағлұмат беретін тілдік бірліктер. Олардың жасалуына ен алдымен, сонау көне түркі дәуірінен бері қолданылатын географиялық терминдер негіз болған. Мысалы, топонимдердің құрамында орын алатын *шоқы, түбек, ой, қырат, сеңгір, тас, бұлақ, төбе, тау* тәрізді сонау түркі дәуірі жәдігерлерінде ұшырасатын атаулар қазақ ономастикасының қалыптасуына негіз болған. Уақыт сынына ұшырағанына, азын-аулақ дыбыстық өзгеріске түскеніне қарамастан, жер-су атауларының құрамында келетін бұл сөздер о бастағы мағыналарын сақтап қалған, яғни жер-су атауларының құрамында келіп, сол аймақтың кешегі физикалық-географиялық ерекшелігінен ақпарат береді. Сондай-ақ, қазақ халқының басынан кешірген тарихи оқиғалар, жер-су атауларының пайда болуына байланысты сақталған аңыздар да өңір топонимикасының этимологиясынан мол мағлұмат береді. Зерттеу барысында халық этимологиясы мен ғылыми этимологиялық тұжырым арасында алшақтық байқалып, екі тұжырым бір-бірімен қиыспайтын мысалдар да кездесті.

Сондай-ақ Аягөз топонимдерінің құрамында сол өңірде өмір сүретін халықтың шаруашылығымен, тұрмыс-тіршілігімен, наным-сенімімен байланысты қалыптасқан атаулар да бар. Сол себепті Аягөз өңірі жер-су атауларын ұлттың тарихы, шаруашылығы, мәдениеті, наным-сенімімен өзара байланыста қарастыру көптеген ғылыми тұжырымдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 304 б.

Kaidar A. Kazah tilinin ozekti maseleleri. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b.

2 Аталай В. Дивану Лугат-ит-Тюрк II том. – Анкара: «Тюрк дили куруму баспасы», 2006. – 366 б.

Atalay B. Divanü Lûgat-it-Türk, II cilt. Ankara: TDK Yayınları, 2006.- p. 366.

3 Аталай В. Дивану Лугат-ит-Тюрк III том. – Анкара: «Тюрк дили куруму баспасы», 2006. – 462 б.

Atalay B. Divanü Lûgat-it-Türk, III cilt. – Ankara: TDK Yayınları, 2006. – p.462

4 Акбулак Ө. Дивану Лугат-ит-Тюркте йер шекиллерине илишкин теримлер (Диуани Лұғаттағы жер атауларына байланысты терминдер) //Тюркиш стадиш журналы – 2014. – № 9/6. – С.17-38.

Akbulak Ö. Divanü lûgat-it-türk'te yer şekillerine ilişkin terimler // Turkish Studies. – 2014. – Volume 9/6 Spring, p. 17-38.
5 Поппе Н. Алтай диллеринин каршылаштырмалы грамери (Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасы). – Стамбұл: аударған Зеки Каймаз, 1994. – 295 б.
Poppe N. Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri. İstanbul, 1994. – 295 b.
6 Өзбеков С. Мұра. – Алматы: Қайнар, 1998. – 304 б.
Ozbekov S. Mura. – Almaty: Qainar, 1998. – 304 b.
7 Налбант М.В. Дивану Лугат-ит-Тюрк грамери-И-исим. – Стамбұл: «Билгеоғуз баспасы», 2008. – 293 б.
Nalbant M.V. Divanü Lugati-t Türk grameri-I-isim // Bilgeoğuz yayınları, – İstanbul, 2008. – 293 b.
8 Крючкин Ю. Большой современный русско-монгольский – монгольско-русский словарь. – Москва: Восток, 2006. – 924 с.
Kruchkin I.U. Bolshoi sovremennyi russko-mongolski – mongolsko-russkii slovar. – Moscow: Vostok, 2006. – 924 s.
9 Байниязов А., Байниязова Ж. Түрікше-қазақша сөздік. –Алматы: «Дәуір», 2007. – 808 б.
Bainiyazov A., Bainiyazova, Zh. Turikshe-kazahsha sozdik. – Almaty: Dauir, 2007. – 808 b.

Материал 05.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kaidar A. Actual problems of Kazakh language. – Almaty: «Ana tili», 1998. – 304 p.
2 Atalay V. Divan Lugat at-Turk T. II. – Ankara: publishing house «Turk dili kurumu», 2006. - 366 p.
3 Atalay V. Divan Lugat at-Turk T. III. – Ankara: publishing house «Turk dili kurumu», 2006. – 462 p.
4 Akbulak O. Divan Lugat at-Turkte yer те йер şekillerine ilişkin terimler (Terms related to place names in Divan Lugat at-Turk) //journal Turkish studies – 2014. – № 9/6. – pp.17-38.
5 Poppe N. Altay dillerinin karşılaştırmalı grameri (Comparative grammar of Altaic languages). – Istanbul: translated by Zeki Kaimaz, 1994. – 295 p.
6 Ozbekov S. Inheritance. – Almaty: Kainar, 1998. – 304 p.
7 Nalbant M.V. Divanü Lugati-t Türk grameri-I-isim. – Istanbul: publishing house «Bilgeoğuz», 2008. – 293 p.
8 Kruchkin Yu. Large modern Russian-Mongolian – Mogolian-Russian dictionary. – Moscow: Vostok, 2006. – 924 p.
9 Bayniyazov A., Bayniyazova Zh. Turkish-Kazakh dictionary. – Almaty: «Dayir», 2007. – 808 p.

Лингвокультурное пространство топонимов Аягузского района Восточно-Казахстанской области

Ш.Б. Сейитова[1], С.К Сатенова[2], А.А. Касымова[1], Ш.А. Доскеева[1]
[1]Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей, 071400, Республика Казахстан
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются лингвистические особенности и культурное пространство топонимов Аягузского района Восточно-Казахстанской области. Выделяются общие черты в способах формирования топонимов региона. Топонимические номены группируются по способам формирования, общим чертам, географическим особенностям и составу. Были проведены этимологический, лексический, грамматический анализы формирования отдельных географических названий. Определен языковой слой имен нарицательных от древнетюркского периода до наших дней, а также изучаются

цветообозначения и географические термины, содержащиеся в топонимах. Выделены лексическо-семантические особенности общих тюркских корней в топонимических названиях. В результате установлено, что сходства и различия названий земель и вод, используемых в Аягузском районе Восточно-Казахстанской области, тесно связаны с этапами их формирования. В статье также делаются выводы и предположения о формировании некоторых топонимов.

Материал поступил в редакцию журнала 5.11.2020

Linguocultural space of toponyms in Ayaguz district of East Kazakhstan region

Sh.B. Seiitova[1], S.K. Satenova[2], A.A. Kassymova[1], Sh.A. Doskeyeva[1]
[1]Kazakh humanitarian law innovation university, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan
[2]L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article investigates linguistic peculiarities and cultural space of toponyms in Ayagoz region of East Kazakhstan. The authors highlight common features in the formation of geographical names in the region. Toponymic nomen are grouped by formation methods, similarities, geographical features, and composition. The article also provides etymological, lexical and grammatical analyses of the formation of individual geographical names. Geographical terms, color and common names in the toponyms were viewed in the timeline starting from ancient Turkic language layer up to the present. The study of toponyms has showed lexical and semantic features of common Turkic root words. As a result, the article shows evidence that the similarities and peculiarities in geographical names used in Ayagoz region of the East Kazakhstan are closely related to the stages of their formation. The article also provides certain etymological conclusions and assumptions about the origin of some toponyms.

Received: 05.11.2020

ӘОЖ 8.81’37

Б.К. Шагирбаева[1], Ш.Қ. Құрманбаева[2], Сагидолда Г.[3]
[1]PhD докторант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-4496-201X. E-mail: b_shagirbaeva73@mail.ru
[2]педагогика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-4496-201X
[3]филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-4496-201X

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ ТҮРКІТАНЫМДЫҚ КОНТЕКСТЕГІ КӨРІНІСІ

Қай халықтың болмасын өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгі – құндылық. Түркі халықтарына ортақ ұлттық құндылықтар – патриоттық сезім, өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адамгершілік насихаттарға, адам өмірінің мәніне деген бағалаушылық қатынас.

Мақалада лингвистикалық түркітану ғылымында антропөзектік парадигма аясына кіретін жалпытүркілік таным, жалпытүркілік сана, жалпытүркілік тілдік сана, жалпытүркілік мәдениет, жалпытүркілік руханият, жалпытүркілік тұтастық, жалпытүркілік кеңістік мәселесі қарастырылады. Тілде халықтың ұлттық ерекшелігі, қоғамдық орны, тарихы көрініс тауып, түрленеді. Белгілі бір этнотілдік қауымдастықтың

мәдениеті, білімі мен тәжірибесі тілде көрініп, ділін қалыптастырады. Білім қоры тіл семантикасында көрініс тауып, белгілі бір тілдік ұжымның ұлттық, мәдени мәдени тәжірибесін көрсетеді. Сол себепті ғаламды сөзбен көрсетуде дүниетанымның ұлттық ерекшеліктері көрінеді. Ұлттық құндылықтар ұлттың тек ежелден келе жатқан, ертеден меншіктенген қазынасы, игілігі, алтын қоры, асыл мұрасы ғана емес, сонымен қатар ұлттың бүгінгі күнде басқа халықтардан бұрын игерген ғылымдағы, өндірістегі, мәдениеттегі, өнердегі бірінші табысы екендігі кеңінен талданады.

Кілт сөздер: түркітаным, антропоөзектік парадигма, ұлттық құндылық, ұлттық мәдениет, салт-дәстүр.

КІРІСПЕ

Заманауи тіл білімінде лингвистиканың дәстүрлі құрылымдық, яғни тілді өз жүйесі ішінде ғана зерттеу парадигмасымен қатар тілді сол тілдің иесі болып табылатын адаммен, яғни, белгілі бір тілдің функционалды әлеуетін пайдаланатын этноұжымдық ортамен, олар өмір сүретін әлеуметтік қоғаммен, тұрмыс-тіршілігімен, тарихымен, мәдениетімен сабақтастыра зерттеу қолға алынуда. Яғни, тілді тіл иесінің жалпы болмысымен сабақтастыра қарастыратын антропоөзектік зерттеу парадигмасы кеңінен қолданылуда.

Қазіргі тіл ғылымында қалыптасып келе жатқан антропоөзектік бағыттың тұжырымдары бойынша, белгілі этносқа байланысты этномәдени мәселелердің шешімін оның ғасырлар бойы жинақталған рухани мәдени дүниесін бейнелейтін мағлұматы бар тіл бірліктері арқылы табу ерекше маңызға ие болып отыр. Ұлт тарихы, онымен бірге тіл тарихы – даму жолы ұзақ құбылыс, осы жолда әр этнос өзіндік дүниетаным әдіс-тәсілін тауып, мәдениетін қалыптастырады. Тіл ақиқат болмысты тану барысында жинақталған әлем туралы білімді жеткізудің негізгі жолы. Сондықтан қазіргі тіл ғылымы тілдің «қарым-қатынастың аса маңызды құралы» қызметімен қатар, «ойды қалыптастырып, жарыққа шығару» қызметіне, яғни танымдық қызметіне айрықша мән береді. Ақыл-парасат, сезім иесі ретіндегі саналы адамның ең басты қасиеті – өзін қоршаған ортаны танып білуге деген құштарлығы. Адам санасындағы заттар мен құбылыстардың бейнесі арқылы қабылданған ақыл-ой – сол заттардың әсерінен пайда болған білім, ақпарат болып табылады. Сол себепті мәдениет – адамның саналы іс-әрекетінің, таным қызметінің жемісі саналады. Әр тарихи дәуір дәстүрлі мәдениетке өзіндік үлесін қосып отырады. Мәдениет субъектісі адамның ғаламды танып-біліп, оның жақсылық, сұлулық, әділеттілік тәрізді құрылымнан тұратынын сезінуі арқылы материалдық және рухани қажеттілігін өтеу үдерісінде жағымды бағалауға, қастерлеуге ие болатын сәттері құндылықты тану деп аталады. Құндылықтар шынайы өмірді жүйелеп реттейді, байыпты бағалауға негіз болады, адамзаттың өмір-тіршілігіне мән-маңыз қосады. Ғылымда айтылып жүрген көзқарастарға қарағанда, құндылық – ұлттық мәдениеттің маңызды компоненті. Құндылықтың жалпы адамзатқа ортақ формаларымен қатар, әр мәдениеттің өзіндік құндылықтар әлемі болады. Дегенмен қай мәдениетте болса да, ең басты құндылық – Адам! Адам – білімімен адам. Адам баласы үшін пір тұтатын киелі, қастерлі ұғым-түсінік өмірдің қай кезеңінде де өте қажет. Құндылық – киелі де қастерлі ұғым. Бұл мәселенің, әсіресе құндылықтардың мәні азайып, дәстүрлі мәдениеттің қадірі кетіп бара жатқан дәуірде ауадай қажеттілігі сезіледі. Өз ұлтының құндылықтарына ықыласпен, құрметпен қарау сезімі адам бойына сәби кезінен сіңіріледі, Ананың сүтімен беріледі. Өз халқының тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін – моральдық негізі ретінде Ана тілі арқылы игеріп, нәр алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдің қоғам мүшелерінің арасындағы қатынас құралы ретіндегі қызметінің ерекшелігі қаншалықты маңызды болатыны – дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ұлт тарихы, онымен

бірге тіл тарихы – даму жолы ұзақ құбылыс, сондықтан әлем бейнесінің небір құпия сырларын ұғынып түсінуге бағытталған әр этностың ғасырлар бойындағы жетістіктері – тіл арқылы таңбаланған мол қазынасы, баға жетпес байлығы болып табылады. Осы асыл қазынаның қоймасында ұлт табиғатынан, оның болмысынан ақпарат беретін халықтың дүниетанымы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тілі мен діні, психологиясының көрінісі, бейнесі сақталады. Қай ұлт болмасын, сыры – тілінде, оның түп тамыры этностың мың-мыңдаған жылдар жүріп өткен тарихи жолымен, күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өз қолымен, ақыл-ой, санасымен жасаған мәдениетімен, дүниетанымымен сабақтасып жатыр. Тілдің осы ұлт байлығын сақтап, қордалап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу қызметін, танымдық қасиетін, ғалым Ә.Т.Қайдар «тіл феномені», «тіл әлемі» деп атайды. Осыған орай, «... тіл феноменін – «тіл әлемін»: этностың өзін танып-білудің қайнар көзі, біліктіліктің кәусар бұлағы десек, артық айтқандық емес. Бұл ұғымның ауқымына тілдің барлық қасиеті түгел сыйып тұрғандай: этностың дүниеге келуіне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін өзі танып-білудің өлшемі де сол – тіл. Осының бәрі «тіл әлемінен» табылады» деп анықтай келе, «Сонымен, тіл әлемі» дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті, миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі»[1], – деп қорытындылайды. Осындай тұжырымдарға сәйкес, қазіргі тіл ғылымы тілдің «қарым қатынастың аса маңызды құралы» қызметімен қатар, танымдық қызметіне, мәдениеттің көрінісі қызметіне айрықша мән береді. Ақыл-парасат, сезім иесі ретіндегі саналы адамның ең басты қасиеті – өзін қоршаған ортаны танып білуге деген ерекше құштарлығы. Дүниені танып-білудің негізінде зат, құбылыстардың адам санасында бейнеленуі жатады. Адам санасындағы заттар мен құбылыстардың бейнесі арқылы қабылданған ақыл-ой – ол заттардың өзі емес, солардың әсерінен пайда болған білім, ақпарат саналады. Сананың пайда болуы екі факторға байланысты: біріншісі – еңбек, екіншісі – тіл. Тіл – сананың (ойдың), материяның көрінісі, негізі. Тілсіз сана жоқ, ал санасыз (ойсыз) адам да болмайды. Сана әрдайым тілдік негізде өмір сүреді, ол тілмен бірге дамиды. Тілге байланысты сана қоғамдық құбылыс ретінде дамып, қоғамдық рухани жеміске айналады. Қарым-қатынас тілдік қатынас, тілден тыс қатынас болып бөлінетін болса, сана тілдік қатынасқа сүйенеді, өйткені сана арқылы адам дүниені бейнелеп, суретін салып қана қоймайды. Адам адам болғандықтан, санаға әсер ете алады, өзгерте алады. Бұл А.Байтұрсынұлының пайымдауында: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: ақылға, қиялға, көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек» [2],-деп түйінделеді. Демек, сөз өнері адам санасының үш тағанына, негізіне тіреледі. Сөзді түсініп, орнымен қолдану, терең білім және үлкен өнер. Халық даналығы оны «Жер астында жатқанды қазбай қарап тіл табар», «Бал тамған тілден у да тамар» десе, даналар сөзінде «Көрінеді тілден түйсік білім де; Біле білсең, ең жарылқаушы – тілің де», «Ақыл мен білімнің тілмашы – тіл (Ж.Баласағұни), «Тіл – күзететін босаға, Басыңды жер тығылсаң да тасаға», деп пайымдатып, қоғамдық сананың, ұлттық сананың қалыптасуына тірек болады. Сонымен, философияда пайымдалуынша, сана дегеніміз – объективті дүниенің адам миында пайда болатын субъективтік бейнесі, сәулесі. Бірақ ол жай бейне емес, шығармашылық бейне. Сана-сезім – өзін-өзі сезініп, ұғыну арқылы жететін сананың ең жоғарғы сатысы. Сананың түрі көп: жеке адамның санасы және қоғамдық, қарапайым, теориялық, ғылыми, прогресшіл т.б сана болып бөлінеді. [3]. Ф.Соссюрдің пайымдауынша, таңбалар жүйесі ретінде тілдің, тілдік элементтердің, материалдық және идеялық жағы болады. Тілдік таңбаның идеялық жағы – ойлау нәтижесі, ұғым-түсінік, тіл арқылы берілетін мазмұнның негізі. Тіл мен ойлау бір бүтіннің екі саласы:

бірі – материалдық жағы да, екіншісі – мағыналық жағы, сол себепті ойлаудың танытқыштық қызметін сөз еткенде, тіл туралы айтпауға болмайды, ал тілдің семантикалық, функциялық жағын сөз еткенде, ойлауға соқпай кету мүмкін емес деп есептеледі. Ғалам бейнесі де, адам бейнесі де тіл семантикасында көрініс табады. Бұл орайда адамның өзі емес, адамның тілдегі бейнесі ерекше маңызды болады. Тілді зерттеу арқылы адамзат өзін-өзі танып, түйсінеді. Адам алған әсерін өзі арқылы сипаттайды. Тілдік элементтердің мағыналық жағы – тілді ойлаумен ұштастыратын дәнекер, желі. Осы мағыналық желінің бір басында тіл тұрса, екінші басында ойлау тұрады. Ой-сана адамның танымын қалыптастырады, сондықтан – ақиқат болмыстың ойдағы көрінісі – Таным деп аталады. Адамның жиған-терген ақпараты тілде сақтаулы. Адам қоғамдық сана арқылы өзінің өмір сүру ортасын, өмір сүру әлемін тілде бейнелейді және сол арқылы этностың ментальділігін анықтайды. Тілдің осы тіл иесі табиғатын, этнос болмысын таныта алу қабілеті мен оны танытуға деген қажеттілігі тілдік ортаның қалыптасуын керексінеді. Бұл қажеттілік тілдің функционалды табиғатымен тікелей байланысты, өйткені тілсіз еш қоғам өмір сүрмейді, тіл – адам қоғамының өмір сүру құралы, ол тіл иесінің тіршілік әрекетін қатынас, байланыспен қамтамасыз етуі арқылы көрінеді [4]. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мен ойлау қарым-қатынастың екі мүшесі, екі элементі саналады. «Ойлау – тіл арқылы таңбаланған идея мазмұнының негізі. Халық дүниетанымы оны «Ми ойлағанды тіл тындырады», «Сөз – сөзден туады, сөйлемесе қайдан туады» деп ойдың жарыққа шығуына тіл қаншалықты қажет болса, тілдің өмір сүруі үшін қарым-қатынастың да соншалықты маңызды екенін пайымдатады. Қазіргі тіл ғылымы тілдің осы танымдық қызметіне айрықша мән береді. Ол үшін «Тіл қаруы – сөз» демекші, тілдің танымдық қызметі арқылы қалыптасқан тілдік-таңбаны дайын сөз – атауыш ретінде зерттеу нысанына айналдырады. Тілдің терең құрылымы ой мен болмыстың арақатынасынан пайда болады. Әртүрлі тілдерде байқалатын жақындықтың осындай терең құрылымға тәуелді болуы, ең алдымен, адамзатқа ортақ ой жүйесіне байланысты. Адамның ойлау жүйесін концептуалды жүйе ретінде танимыз. Тілдегі «алғашқы номинациялар» тілдің сөз байлығының өзегін құрайды. Қ.Жұбанов адамның танымдық қасиетін «зат пен құбылысқа тағылған аттардың пайда болуы...» туралы өз заманындағы ойларды зерделей, бағыттарды саралай келе, ұлттық дүниетанымдық тұжырымдар тұрғысынан түсіндіреді:

- біріншіден, затқа ат қою үшін сол ұғымның (таңбаланушының) халық тұрмысында орны болуы қажет. «Орыста қой сөзінің баламасы жоқ. Олардың овца дегені – саулық, баран дегені – қошқар. ... Ал біздің ісек, тұсақ, құнан, құнажын, дөнен, дөнежін деген сөздеріміз басқаларда жоқ. Адайларда, арабтарда түйе түлігінің аты көп; Еділ, Каспий (Атырау) бойының қазақтары балық түрлерінің атын көп біледі. Демек, қолданылмаған затқа ат жоқ. Халықтардың тұрмыс қалпы әртүрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аты да түрлі-түрлі» [5]. Заттың қолданылу не қолданылмау себебі халық өмір сүретін ортаның географиялық т.б. ерекшеліктеріне байланысты болатыны белгілі, сондықтан ұғым ортақ болғанымен, оның атауының аз не көп болуы сол зат-ұғымның халық тұрмысындағы маңызынан туады;

- екіншіден, адамның таным әлемі өзінен бастау алады, оны ғалым «кішкене космос дәуірі» (микрокосмический период) атайды. Адам баласының табиғатында әуелі басқаны біліп алып, өзін кейіннен білу қасиеті бар. Мысалы: адам фотографияны танып білгеннен кейін ғана өзінің басқа заттарға ат қоятыны, өзін сол басқаларға ұқсата атайтыны – өз басын кіші дүние деп біліп, оны ана үлкен дүниеге ұқсатуынан болған. Осы таным тілге де әсер еткен. Мысалы, орысша небо – аспан, неба – таңдай; қазақ тіліндегі таң – аспан әлемінің аты, яғни жоғары жаққа тән қасиеттің иесі; таңдай – адам денесінің жоғарғы жағы»,-дейді.

- үшіншіден, дүниетанымдық алғашқы пікір мифология түрінде пайда болғаны белгілі. Қ.Жұбанов оны «тотемизм» атаған, өйткені мифология негізінде дін дүниеге келді деп есептеледі. Осы кезеңде пайда болған кей сөздерге талдау жасалады, соның бірі – құт сөзі. «Құт сөзінің бақыт мағынасында екені белгілі. Құт = Құдай = бақыт – бұлар мағыналас. «Құтыр» деген сөздің түбірі де – сол құт, соңғы -ыр үстеу (жұрнақ).

- төртіншіден, дүниеге көзқарас арқылы да нәрсеге ат қойылады; мұнда -ғалым сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы жайында «ескі формаға жаңа мағына беру жолымен де тіл өрлеп отырады» деп есептейді;

- бесіншіден, функционалды семантика, заттың атқаратын қызметіне қарай атауға ие болуы, таңбалануы. «Киіз үйдің түндігінен жарық түседі, терезе де жарық түсіреді. Сондықтан Алтай елінде терезені «түндік» дейді.

Тіл белгілі этникалық ортаның мәдениетін таныту құралы, сол тіл мен мәдениет иесінің, этникалық тұлғаның, өзегін құрайды. Әр тілдік тұлға өзінің этникалық мәдениетін жеткізуші болып табылады, тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде қолданылып, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін білдіреді.

Қазақ тілінде қаз түбірінен қазық (қазық қағу), қада (қада ағаш) есімдері де жасалады. «Қаз» түбірінің түпкі мағынасы ежелгі түркілер дәуірінде тамақты жерді қазып, жерошақ жасап пісіру дәуірінен тамыр тартады деуге болады. Қазан-ошақ, қазан-аяқ қос сөздері – осы үдеріс нәтижесінде пайда болған, оның құралдары. Сонымен қатар, көшпелі тұрмыс тіршілікке қажет құралдар жетіліп отырады. Қазанаспа – «қазанды асатын (ілетін) ошақ, қазандық», мұнда жерді қазудың қажеті жоқ, жиналмалы құрал «мосыға» асады. Осыдан – «тамақ пісіру, жасау» мағынасындағы қазан асу күрделі сөзі пайда болады, бұл тұтастай «тамақ пісіру, дайындау, жасау» үдерісінің нәтижесі деуге болады. Қысқаша талдау белгілі атаудың қалыптасу баспалдақтарын танытады, алдымен, ең басты қажеттілік қоректену, тамақ жасап ішу, тән қажетін қанағаттандыру, сондықтан оған қажет басты негізгі таңбаланушы таңдалып, атауға ие болады. Бара-бара адам танымы жетілген сайын оның әдіс-тәсілдері де жетіледі, құралдары сан жағынан да, маңызы жағынан да байиды. «Қазанды» түркі халқы киелі ыдыс санайды және ұғым да ортақ. «Қара қазан, сары баланың қамы», – қазақ дүниетанымының өзек мәніне айналған. Қазан-ошақ отбасы, үй-жай мағынасын білдіреді. Ошағына от жақпаған, мұржасынан түтін шықпаған үй – үй емес. «Қара қазан» «қара шаңырақ» – әулет иесіне тән. Қазақ қазанда құт болады деп есептейді, оны біреуге бермейді. Қазанынан айырылса, құт кетеді, аштық болады, алдынан ас кетеді деп сақтанады. Көшкенде қазанқапқа салып, арбамен алып жүреді. Қазан біздің дәуірімізден бұрын 3-5 ғасырларды пайдаланылған деген дерек бар деп есептеледі. Қазан – қазақ этносы үшін қасиетті мүлік, өте байырғы ыдыс, сондықтан оның этномәдени мазмұны терең. Қазан атауының мазмұнына жинақталған ақпарат – этнотанымдық - сезімдік - этномәдени ақпарат болып табылады да, осы жүйедегі атаулар ұлттық құндылықты танытады. Еңбектің күрделенуі белгілі ұлттың әлемді танып, оның қыр-сырын меңгеруі арқылы ұлттық санасының кеңеюімен, дүниетанымының жетілуімен байланысып жатады, сондықтан «мәдениет – адам қызметінің жемісі» саналады, адамның өмір сүру үдерісіндегі қажеттілігін өтеуге негізделеді. Олай болса, қай этностың да мәдениеті дайын зат ретінде, заттық түр ретінде өмір сүреді деп, топшылауға болады. Әдетте, материалдық мәдениет өндіріс құрал-жабдықтары, сәулет өнері мұралары арқылы белгілі болса, рухани мәдениет: кітап, қолжазба, қылқалам шығармалары арқылы, сонымен қатар, өлең-жыр, ауыз әдебиеті үлгілерінде көрініс табады. Бұның барлығы – әр дәуірдегі адамның ақыл-ой, дүниетанымының жемісі, «мәдениет субъектісі – адам» өзінің алдындағы осы мәдени мұраны зерттеп, зерделеп жетілдіріп, дамытып отырады. Сол себепті мәдениеттің қай түрінде де, заттың мәдени бағаға ие болуы үшін ең алдымен адамдық сипат алуы керек. Зат-құбылыстың адамдық сипат алуы адамның дүниені танып-білуінен тұрады. Сөйтіп, философтардың пайымдауынша, материалдық және рухани мәдениет арасында терең бірлік бар, өйткені олардың екеуі де адам қызметінің нәтижесі болып табылады, оның бастауында «рухани басы – адамның материалдық формаға айналдыратын идеясы, жобалары, ойлары тұр». Дегенмен құндылықты материалдық және рухани деп бөлу көбінесе шартты түрде болады, өйткені шынайы өмірде олар тығыз байланысты, бірімен-бірі сіңісіп, толықтырып тұрады.

Жоғарыда аталған этномәдени бірліктердің негізі – қазан деуге болады. «Отан - от басынан басталады» демекші, қазан түркілер, қазақ дүниетанымында, әлем бейнесі. Қазақ

дүниетанымында қазан – отбасы, Шаңырақ ұғымының бейнесі, символ. «Қара қазан, сары бала Қамы үшін қылыш сермедік» – деп, Махамбет Өтемісов жырлағандай, қара қазанның бүтіндігі, ел тыныштығын білдіреді. Қазан – лингвокультурема. Қазан, сонымен қатар, құндылық деңгейіне өткен бірлік. Құндылықтар әлемі – ұлттық мәдениеттің өзегін құрайды.

Мақал-мәтелдер – әрбір ұлттың ой-санасының қорытынды түйіні, өмірде түйген-білгендерінің, түрлі тәжірибелерден жинақталған философиялық ойларының көркем көрінісі, фразеологиялық оралымдардың өңделіп, бір қалыпқа реттелген күйде, тұрақталып, қалыптасқан түрлері. Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, терең мазмұнымен ерекшеленетін, тоқсан ауыз сөзді тобықтай түйінмен жеткізе білетін қасиеттерге ие. Өмір туралы, тіршілік туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы. Мақал-мәтелдер халықтың ауызша энциклопедиясы ғана саналмай, ол ұстаздық, тәлімгерлік рөл де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа әрі тұжырымды болды.

Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде ата-бабасының моральдық-психологиялық, медицина-гигиеналық, өнер-сайыскерлік ой-пікірлерін де шоғырландырып, бүкіл халықтың тәлімдік тәжірибесін мирасқа қалдырып отырды. Көшпелілердің сонау ерте дәуірден-ақ көп біліп әрі оны ақылмен байыптай алатын адамды ерекше қастерлеуі тегін емес. Ондай адам ата-баба даналығының көзіндей саналатын. Мақал-мәтелдер белгілі бір шешіммен істің дұрыстығын анықтайтын логикалық қызметтің эталоны тәрізді адамның ой-әрекеттерінде маңызды рөл атқарып отырды. Мақал-мәтелдер – ғасырлар бірі-бірінің жалғасын тапса да, сол күйі өзгеріссіз қалған, ата-бабаларымыздың біздерге қалдырған өсиеті. Ауыз әдебиетінің көркем әрі парасатқа толы баға жетпес мұрасы.

Негізінен, түркі халықтарына тән кәсіп – ауылшаруашылығы болғандықтан қазақ және түрік халықтарына ортақ еңбек және кәсіпке байланысты мақал-мәтелдер екі тілде көп кездеседі. Мысалы: түрік тіліндегі «Arpa,buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu» (Arpa körpe aş imiş, altın gümüş taş imiş), «Açlık ne yedirtmez, tokluk ne dedirtmez», «Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayaklar çeker», «Akraba ile ye iç(varış geliş et),alışveriş etme», «Kişinin aynası işidir», «Damlaya damlaya göl olur» және т.б. сияқты мақалдардың қазақ тілінде де «Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен», «Саудада достық жоқ», «Сауда достыққа қарамас», «Ақымақ бас екі аяққа дамыл бермейді», «Басында миы жоқтың аяғына тыным жоқ», «Кісінің айнасы – еңбегі», «Аш не жемейді, тоқ не демейді», «Көп түкірсе көл болар» сияқты нұсқалары бар. Сонымен қатар, қазақ және түрік тілдерінде мағыналары бірдей, бірақ мақалдардың құрамындағы кейбір сөздердің ауысып келуімен жасалған мақалдар да кездеседі. Мысалы: түрікше:«Arpa eken, arpa biçer» (Арпа еккен, арпа орар) – қазақша: «Не ексең соны орасың», түрікше: «Para parayı çeker» – қазақша: «Ақшаны ақша табар», түрікше: «Avcı kediye kurnaz fare» (Аңшы мысыққа – айлакер тышқан) – қазақша: «Аңқау елге арамза молда», түрікше: «Ayağını yorganına göre uzat»(Аяғыңды көрпеңе қарай соз) – қазақша: «Көрпеңе қарап көсіл», түрікше: «Bin ölçüp bir biçmeli» (Мың өлшеп бір пішу керек) – қазақша: «Жеті рет өлшеп бір рет кес» және т.б. Қоғам және отбасы – бір-бірінен ажырамас ұғым, өйткені қоғам отбасынан, отбасы да қоғамның ажырамас бір бөлігі болып саналады. Қазақ халқының «Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің бір ырысы артық», «Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады», «Анасына қарап қызын ал, аяғына қарап асын іш», «Бірлік түбі – тірлік», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Ақылсыз достан, ақылды дұшпан артық», «Алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда жүрер», «Қонақ келсе, құт келер», «Шақырмаған жерге барма, шақырған жерден қалма», «Балық басынан шіриді», «Бес саусақ бірдей емес» және т.б.сияқты мақал-мәтелдерінің түрік тілінде де мынадай баламалары бар: «Erken kalkan (çıkan) yol alır, er evlenen döl alır» (Ерте шыққан жол алады, ерте үйленген төл алар), «Dost, acı söyler, fakat doğru söyler» (Дос ащы айтады, бірақ дұрыс айтады), «Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al» (Анасына қарап қызын ал, жиегіне қарап бөзін ал), «Misafirin Ayağı Uğurludur» (Қонақтың аяғы құт), «Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere görünme» (Шақырылған жерге ерінбе, шақырылмаған жерге көрінбе), «Arabanın ön tekerleği

nereye giderse, arka tekerleği de oraya gider» (Арбаның алдыңғы дөңгелегі қайда барса, артқы дөңгелегі де сонда жүрер), «Balık baştan kokar» (Балық басынан сасиды), «Beş parmağın beşi de bir değildir» (Бес саусақтың бесеуі де бір емес) [7]. Қазақ және түрік тілдеріндегі қоғамдық және әлеуметтік тақырыптарға байланысты мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келуі туыстас екі халықтың ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалуының себебі болуы мүмкін. Алайда, екі тілдегі бұл мақал-мәтелдер өз мағыналарын сақтап қалған. Мысалы: түрік тілінде: «Babaya dayanma, karıya güvenme» (Әкеге сүйенбе, әйелге сенбе) – қазақ тілінде: «Астыңдағы атыңа, қойныңдағы қатыныңа сенбе»; түрік тілінде: «At teper, katır teper:ara yerde eşer ölür. (At tepişir arada eşek ölür)» (Ат тебісер, ортада есек өледі) – қазақ тілінде: «Екі түйе соғысса, ортасында шыбын өледі»; «İt ite buyurmuş, it de kuyruğuna» (Ит итке бұйырыпты, ит құйрығына) – қазақ тілінде: «Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды»; «Otuz iki dişten çıkan,otuz iki ağıza yayılır.» (Отыз екі тістен шыққан, отыз екі ауызға тарайды) – қазақ тілінде: «Отыз тістен шыққан сөз, отыз руға тарайды»; «Adamın alası (alacası) içinde, davarın (hayvanın) alacası dışında» (Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында) – қазақ тілінде: «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында»; «Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla» (Қызым саған айтамын, келінім сен түсін) – қазақ тілінде: «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда»; «İki kaptan bir gemiyi batırır» (Екі капитан бір кемені батырар) – қазақ тілінде: «Екі кеменің басын ұстаған суға кетер»; «İt ürür, kervan yürür» (Ит үреді, керуен жүреді.) – қазақ тілінде: «Ит үреді, керуен көшеді» және т.б. Әр ұлттың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінің болуымен қатар, өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері, өмір сүру ережелері, күн кешуі, тіпті тамақтану ерекшеліктері де бар. Мысалы, «Ağacı yaprak yaraştırır, insanı giyim», «Ağacı güzel gösteren yapraklarıdır» және «At yiğidin yoldaşı» деген түрік тіліндегі мақалдардың қазақ тілінде «Адам көркі – шүберек, ағаш көркі жапырақ», «Ат – ер қанаты» деген мақалдармен тура мағынада екеніне көз жеткізуге болады. Тұрмыс-салтқа байланысты айтылған мақалдардың құрамындағы кейбір сөздердің ауысып келетінін көруге болады. Мысалы: «Aç tavuk uykusunda darı görür» (Аш тауық түсінде тары көреді) – «Тауықтың түсіне тары кіреді»; «At aylansa kazıkla» (Ат қазықпен айналса) – «Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар»; «İki bas bir kazanda kaynamaz» (Екі бас бір қазанда қайнамайды), «İki aslan bir posta sığmaz» (Екі арыстан бір торға сыймас) – «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас» және т.б. Адам бойынан табылатын жақсы және жаман қасиеттер де мақал-мәтелдерде көрініс тауып жатады. Сол қасиеттер арқылы бір елдің ой-санасын, психологиясын анықтауға болады. Түбі бір туыстас екі халықтың, ұзақ уақыт бойы араласа алмаса да, әлі күнге дейінгі олардың ойлау жүйесі мен мінез-құлық ұқсастығы түбі бір туыстас түркі халықтарының ұрпақтары екендігін дәлелдейді. Қазақ және түрік тілдеріндегі адамгершілік пен кішіпейілділікке қатысты айтылған мақал-мәтелдерге зер салайық. Түрік тілінде: «Alışmış, kudurmuştan beterdir» (Үйреніскен құтырғаннан бетер) – қазақ тілінде: «Дәніккеннен құныққан жаман»; түрік тілінде: «Akıl nefsin düşmanıdır» (Ақыл нәпсінің дұшпаны) – қазақ тілінде: «Ашу – ақылдың дұшпаны, нәпсі – иманның дұшпаны»; түрік тілінде: «Uyuyan yılanın kuyruğuna basma» (Ұйықтаған жыланның құйрығынан баспа) – қазақ тілінде: «Ұйықтап жатқан жыланның құйрығын баспа»; «Yanınızda bir arkadaş varsa, hiçbir yol uzun değildir» (Жанында жолдасың болса, ешқандай жол ұзын емес) – «Жолдасың жақсы болса жолым ұзын деме, Жолдасың жаман болса қолым ұзын деме» [8] және т.б. Екі тілдегі кейбір мақал-мәтелдердің дәл баламаларының болуымен қатар, кейбір мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігі де байқалады. Мұндай ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Мұндай ерекшеліктер мен ұқсастықтар туыстас түркі халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалып, қоян-қолтық араласпауының салдарынан болады. Алайда екі халыққа ортақ мақал-мәтелдерге қарап, қазақ және түрік халықтарының түбі бір екеніне көз жеткізуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, әр халықтың мәдениеті өзіне тән құндылықтар жүйесінен тұрады. Құндылық – адами мәдениет көрсеткіші, мәдениеттің адам болмысындағы әртүрлі формаларына көзқарасын танытушы. Құндылық – адамның өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, өткеннің өнегелі тұжырымдарына, отбасы, қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынасқа, адам өмірінің мән-мағынасына деген бағалау мәнді қатынас-көзқарас деп пайымдауға болады. Құндылықты сезіну: жақсылық, әсемдік, әділеттілік тәрізді құрылымнан тұратын адамның материалдық және рухани қажеттілігін өтеу үдерісіндегі жағымды бағалауға ие сәттері. Өйткені құндылықтар шынайы өмірді жүйелеп реттейді, байыпты бағалауға негіз болады, адамзаттың өмір-тіршілігіне мән-маңыз қосады. Белгілі бір құндылық көрінісі әр мәдениетте өзінше түзілетіні, өзіндік мәнге ие болатыны белгілі. Адам баласы үшін пір тұтатын киелі, қастерлі ұғым-түсінік өмірдің қай кезеңінде де өте қажет. Құндылық – киелі де қастерлі ұғым. Бұл мәселенің, әсіресе құндылықтардың мәні азайып, дәстүрлі мәдениеттің қадірі кетіп бара жатқан дәуірде ауадай қажеттілігі сезіледі. Өз ұлтының құндылықтарына ықыласпен, құрметпен қарау сезімі адам бойында саналы түрде қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отыратын танымдық құбылыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет.
Qaıdar Á. Qazaq tiliniń ózekti máseleleri: Aktýalnye voprosy kazahskogo ıazyka. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 bet.
2 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
Baıtursynuly A. Qazaq til biliminiń máseleleri. – Almaty: Abzal-Aı, 2013. – 640 b.
3 Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. – Алматы: Қарасай, 2008. – 360 б.
Kishibekov D., Sydyqov U. Fılosofıa. – Almaty: Qarasaı, 2008. – 360 b.
4 Қордабаев Т., Қалиев Ғ. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Дәуір, 2004. – 240 б.
Qordabaev T., Qalıev Ǵ. Jalpy til bilimi.-Almaty: Dáýir, 2004. – 240 b.
5 Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2014. – 392 б.
Jubaeva O. Qazaq tiliniń kognıtıvti grammatıkasy. – Almaty: Qazyǵurt, 2014. – 392 b.
6 Назарова А.Ж., Садуова Ш.М. Қазақ және түрік тілдеріне ортақ мақал-мәтелдер (мақала)// ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. №2 (72) 2015ж.
Nazarova A.J., Sadýova Sh.M. Qazaq jáne túrik tilderine ortaq maqal- mátelder (maqala)// QazUÝ Habarshysy. Shyǵystanýsery. №2 (72) 2015j.
7 Uğur Gürsu. Kazak türkçesi'ndeki ve Türkiye türkçesi'ndeki atasözlerinin karşilaştirmali biçimde incelenmesi. – Түркия, Стамбул, 2009.

Материал 12.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kaidar A. Topical issues of the Kazakh language. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 p.
2 Baitursynov A. Problems of Kazakh linguistics. – Almaty: Abzal-Ai, 2013. – 640 p.
3 Kishibekov D., Sydykov U. Philosophy. – Almaty: Karasai, 2008. – 360 p.
4 Kordabaev T., Kaliyev G. General linguistics. – Almaty: Daur, 2004. – 240 p.
5 Zhubayeva O. Cognitive grammar of the Kazakh language. – Almaty: Kazygurt, 2014. – 392 p.
6 Nazarova A.Zh., Saduova Sh.M. Common proverbs in the Kazakh and Turkish languages (article) // KazNU Herald. Oriental Studies Series. №2 (72) 2015.
7 Uğur Gürsu. Comparative study of proverbs in Kazakh and Turkish. – Turkey, Istanbul, 2009.

Национальные ценности в тюркологическом контексте

Б.К. Шагирбаева[1], Ш.К. Курманбаева[2], Г. Сагидолда[2]

[1]Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан

Духовные ценности являются главной чертой любой нации, которые отличают ее от других и определяют ее собственную судьбу. Общечеловеческие ценности, общие для тюркских народов, – это чувство патриотизма, отношение к жизни, труду, творчеству, моральная пропаганда, смысл человеческой жизни.

В статье рассматриваются вопросы общетюркского познания, общетюркского сознания, общетюркского языкового сознания, общетюркской культуры, общетюркской духовности, общетюркской целостности, общетюркского пространства в рамках антропоцентрической парадигмы в лингвистике. Язык отражает и меняет национальную идентичность, общественное место, историю народа.

Культура, знания и опыт конкретного этнолингвистического сообщества отражаются в языке и формируют менталитет. База знаний отражается в семантике языка и отражает национальный, культурный опыт конкретного языкового сообщества. Поэтому глобальное выражение мира отражает национальные особенности мировоззрения: национальные ценности – это не только древние сокровища, богатство, золотое наследие нации, но и первые достижения нации в науке, промышленности, культуре и искусстве. Все это широко анализируется в нашей статье.

Материал поступил в редакцию журнала 12.11.2020

Views of national values in the turkish concept

B. Shagirbaeva[1], Sh. Kurmanbayeva[2], G.Sagidolda[2]
[1]Sh.Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan
[2]L.N. Gumilyev Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Values are the main feature of any nation, which distinguishes it from others and determines its own destiny. National values common to the Turkic peoples – a sense of patriotism, an attitude to life, work, creativity, moral propaganda, the meaning of human life.

The article considers the issues of all-Turkic cognition, all-Turkic consciousness, all-Turkic linguistic consciousness, all-Turkic culture, all-Turkic spirituality, all-Turkic integrity, all-Turkic space within the anthropocentric paradigm in linguistics. The language reflects and changes the national identity, public place, history of the people. The culture, knowledge and experience of a particular ethno-linguistic community are reflected in the language and form the mentality. The knowledge base is reflected in the semantics of the language and reflects the national and cultural experience of a particular language community.

That is why the national features of the worldview are reflected in the expression of the universe in words. National values are widely analyzed not only as the ancient treasures, wealth, gold reserves, precious heritage of the nation, but also as the first achievements of the nation in science, industry, culture and art.

Received: 12.11.2020

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 17.023.36

Ye.I. Gladkova[1], A.I. Malikova[2]
[1]Master of philology, senior teacher, Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-3413-4811. E-mail: turovskaya.kgu@mail.ru
[2]Master of pedagogical sciences, senior teacher, Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8043-4815. E-mail: anna_kostik@mail.ru

FUNCTIONING OF SPEECH ETIQUETTE FORMULAS OF ADDRESS AND GREETING ACCOMPANIED BY NON-VERBAL MEANS

This article describes speech etiquette formulas of address and greeting accompanied by non-verbal means of communication. Non-verbal accompaniment is associated with the social stratification of society since non-verbal signs (gesture, facial expressions, posture, organization of space) are used by communicants in accordance with a number of parameters: both the act of communication and its participants, among which should be highlighted: the nature of the communication situation, the purpose of the act of communication, status, gender, role, age, educational characteristics of the opponent of the conversation, the influence of such factors as the region of residence of communicants belonging to the same culture. Each ethnic group is characterized by distinctive elements of speech formulas of address and greeting, accompanied by gestural behavior. National traditions, peculiarities of the way of life, and historical conditions of everyday life of each nation play an important role in the formation of speech and verbal culture and are the most important component of national values.

Keywords: multilingual, ethnos, linguistic culture, nonverbal, speech etiquette, formulas of addressing and greeting,

INTRODUCTION

Speech communication of people is often accompanied by non-verbal communication: gestures, facial expressions, proxemic and kinesic means of communication. People communicate with each other not only through words but also through bodily movements. The gesture can characterize the addressee from national, territorial, and social characteristics. Nonverbal communication behavior involves describing such issues as the place of communication, the mutual location of the interlocutors, when communicating, body position, volume and timbre of the voice, smile, communication, gestures and facial expressions. The etiquette of different peoples differs significantly. The role of smiles, handshakes, hugs, and kisses in meeting, greeting, and parting is different. Great differences are found in official communication, in communication with children, significantly different in different cultures communication between teacher and student, teacher and students [1, 8].

Verbal formulas of address and greeting play an important role in communication. Many researchers have repeatedly noted that the effectiveness of communication is not only understanding the words of the interlocutor but also the ability to correctly assess the behavior of participants in communication, their facial expressions, gestures, movement, posture, eye orientation that is to understand the language of non-verbal communication. This language allows the speaker to express their feelings more fully to show how much the interlocutors control themselves, how they really

relate to each other [2, 8]. Speech remains the main type of human communication but non-verbal means give it a special shade.

Speech communication is only one aspect of a complex social interaction, which is communication in general. This approach to speech implies, in particular, the recognition of the fundamental unity in communication of the actual speech (verbal) and non-speech (non-verbal) elements [3, 7]. Feelings, emotional impulses, moods are transmitted by non-verbal means, when verbal means are not enough or they become superfluous. Language without words is called everything that is not verbalized in language, the most intelligible in language is not the word, but the tone, force, modulation, tempo with which a number of words are pronounced in short, music for words, passion for this music, personality for this passion: therefore, everything that cannot be expressed [4, 321].

MAIN PART

Let's consider individual gestures-addresses and greeting gestures, adopted in communication between representatives of Kazakh, Russian, Polish, English and languages living in the multicultural environment of Kazakhstan. Gestures – various body movements, especially hand movements, are used as a means of communication [5].

The purpose of gestures is different: they can repeat (duplicate) speech information, contradict a statement, replace or supplement a speech message, emphasize or enhance speech components and act as a regulator of speech communication [6, 35].

In each language, non-verbal means to express different emotional States and relationships. Knowledge of national-specific features of nonverbal communication is necessary for each person not only to expand their cultural horizons, but also for their competent use in conjunction with language tools in the communication process. In different cultures, it is customary to address the waiter in different ways. For example, in America this is done *with a raised index finger a slight movement of the hand,* and the verbal address *waiter, sorry*. In Europe for this purpose tap *a spoon or a ring on a glass* [7, 149].

In Russian linguoculture, such gestures are often used when addressing people: *show hand call hand, to show (to entice) your finger, show off (entice) eyes.* So, for example, the gesture *to point (show) your finger (at someone)* it is used in Russian etiquette and has a touch of impolite treatment. In Kazakh etiquette, this gesture has the same meaning, but with a hint of offensive treatment [1, 29].

In Kazakh linguoculture, the gesture of *саусағымен шақыру* (to call with your finger when the action is performed by bending the index finger to yourself) is used when addressing lower-level or children. When addressing a senior it is perceived as an insult, a violation of etiquette. The pointing gesture when *the hand passes relative to the torso*, is also possible only when a Junior by age or social origin addresses children.

Kazakh linguists note that when referring to the interlocutor to indicate not only the hand or finger but also the eye, chin, movement of the eyebrows *(қас-қабағымен ишарап білдіру,* ұсқау), shoulder *(иығымен көрсету)*. Gestures *to poke the shoulder and point the chin* are dismissive, they are possible in the communication of peers in a joking form, in a familiar tone in a relaxed atmosphere [1, 29].

Kazakh speech forms of greeting accompanied by gestures are not an easy social phenomenon. The patriarchal way of the Kazakhs life plays a role in this where the man is the head of the family, he has the right to speak first, solve cardinal issues, come into contact with representatives of other families, and the woman is the keeper of the hearth. And although her role in the family is great, the primacy in conversations with outsiders still belongs to the man.

Let's list the handshake that plays an important role in Kazakh communication and partially coincides with European forms of handshake [8, 45]:

– қолың көтеру (raise a hand);

– бас изеу (nod a head);

– иек қағу (nod achin.)

However, a greater number of greeting gestures also have a special cultural and national specificity. These unique gestures include the following:

– қол беру (give a hand): reach out for a handshake [9, 74];

– қол беру (take each other by both hands-shake hands).

In Kazakh language there are speech formulas of greeting used by men only: *Ассалаумағалейкум* or *Сәлеметсізбе (Hello),* accompanied by the following gestures: *қол алысып амандасу (take two hands):* the gesture of greeting when the younger one holds out both hands to the elder with outstretched hands. The older one also holds out both hands in response. Interlock hands in greeting; *оң қолын кеудесіне баса сәлем беру (gesture - a greeting):* the younger person puts his right hand with the palm of his hand with the fingers open to the chest or heart area. The head is slightly tilted down.

Female Kazakh greeting gestures include the following gestures: «*сәлем ету (a gesture of respect and obedience)*: a woman crouches with her left knee to the ground, hands palms down one on the other are placed on the left knee; *иіліп сәлем ету (gesture of respect, reverence)*: head bent down, left hand is applied to the solar plexus, to the left, eyes lowered; *тәжім ету (greeting bow):* gesture is equivalent to the gesture *сәлем ету* [1, 35].

Women greet each other and communicants with *a slight nod of the head*, accompanying the kinema with a verbal cliche. If older relatives of the husband act as communication partners then women in the Western and southern regions (rural areas) use *a light bow with a half-squat on one knee, the right hand touching the knee or a light bow with arms crossed on the chest* (Eastern region, rural areas). In informal female communication (city), hugs with an imitation of *a kiss will be used* [3, 131].

The greeting gesture *көрісту* is a method of greeting «common until recently» in which a younger person meets an older person and greets them by extending both hands. The older one reciprocates by wrapping the younger one's arms around the outside. This gesture of greeting is also used as a way to honor the memory of a deceased elderly person (most often a noble or deeply respected). A person who enters the family goes to the son of the deceased and greets him as a junior (even if he is older in age). In this case, the elder did not greet the son, but through him the absent (deceased), thereby letting know that the ideal and deeds of the deceased live in his memory to this day [10, 110].

It is interesting to note in Russian gestures of greeting that by shaking hands you can not only find out the attitude of the addressee to the addressee but also all about his character. The individuality of a handshake in Russian is huge, and the way the interlocutor greets, how he folds his hand, what is the strength of the shake, how the body is tilted, can say a lot. If at a meeting saying *Hello, Hello, give two fingers* is an arrogant greeting; *give a hand with a boat* is a greeting of an embarrassed person; *shake hands for a long time without letting go* is a manifestation of friendly or familiar interest in the person, etc.

Americans show extreme restraint in greeting direct physical contact. They shake hands, but always try to do it very easily and quickly. It is quite possible to shake hands with friends once a year. Americans prefer a brief, energetic handshake, without any attempt to hold your hand in their own. In response to the standard greeting *How are you?* you need to say: *And you?* that's all. The ritual is over, and the hands must immediately open. Foreigners who believe that the expression *How are you?* this is a question that must be answered, always causes some dislike and alienation among Americans.

American ladies can kiss each other on the cheek or even both, but even in this case it is desirable to kiss «by» that is you pretend to kiss your friend, smacking your lips in the air around her ear. Men can also sometimes greet a lady and kiss her on the cheek. But only one. Trying to kiss her on both cheeks is fraught with serious danger since a woman usually expects only one kiss, she

does not have time to turn her head and therefore your second kiss may come right on the lips and this is the worst thing because the lady will decide that you did it intentionally.

Poles like to greet each other. At the meeting, the greeting is with *Ześć (Hello)* accompanied by a handshake. If the meeting takes place with several people at once, you should shake hands with everyone present. The first minutes of the meeting, as a rule, go to the ceremony of greeting everyone with everyone, which defuses the atmosphere, and gives timid people the opportunity to feel more confident. Also poles *exchange kisses* when they meet – this is a sign of friendship, not love. But following this custom, it is necessary to show a certain restraint: a greeting kiss is actually just a barely perceptible touch of the cheeks. During the greeting, a conversation begins. The custom of kissing women's hands when greeting them is gradually going out of fashion but it cannot be said that it has completely disappeared. In such a situation, a woman should remain calm and gracefully give her hand in a horizontal position palm down.

CONCLUSION

Thus the rules of speech behavior in different languages are regulated by speech etiquette in particular the formulas of greeting accompanied by non-verbal means-the system of stable expressions developed in language and speech, used in situations of establishing and maintaining contact. The greeting expresses a friendly attitude to the interlocutor which creates a favorable climate of communication. A rich set of language and non-language tools makes it possible to choose the appropriate form of communication for the speech situation and favorable for the interlocutor you or you, to establish a friendly, relaxed or on the contrary, official tone of conversation. Nonverbal communication is a part of national culture that requires a certain form of behavior a certain set of signs and values that are used when interacting with different people. Nonverbal communication is interpreted as one of the means of expressing discourse determined by the event context, psychological, social, and national characteristics of communication participants [11, 223]. The discourse is inseparable from real life, it reflects the experience of people's communication as in a mirror. Gestures, reflecting the emotional state of the speaker, regulate his state of mind. An important role in such communication is played by the customs and traditions of the people, which are passed down from generation to generation in the form of various norms of behavior and represent a productive interaction with representatives of other cultures.

REFERENCE

1 Narozhnaya V.D. Nonverbal means of communication: aspects of intercultural communication. – Shymkent: Akmet Yasawi University, 2010. – 214 p. (In Russian).
2 Vvedenskaya L.A., Pavlova L.G. Russian language and speech culture for University students: manual for preparing for exams. – Ed. 3-nd. – Rostov-on-Don: Phoenix, 2007. – 250 p. (In Russian).
3 Goldin V.E. Address: theoretical problems / Under the editorship of L. I. Barannikova. 2-nd ed., and additional. – book house "LIBROCOM", 2009. – 136 p. (In Russian).
4 Murashov A.A. Personality and speech: the era of crises: textbook manual / A.A. Murashov. – Moscow: Publishing house of the Moscow psychological and social Institute; Voronezh: «MODEK» publishing house, 2005, – 504 p. (In Russian).
5 Maslova V.A. Linguoculturology: a textbook for students of higher educational institutions. – 3-rd ed., sup. – M.: Academy, 2007. – 208 p. (In Russian).
6 Odintsov VV. Culture of the dispute. – R \ w. Speech, 1976, no. 4. pp. 33-39. (In Russian).
7 Vinogradov S.I., Platonova O.V. The culture of Russian speech: Textbook for universities. – M.: NORMA, 2001. – 560 p. (In Russian).
8 Multicultural education: a modern approach to education on folk traditions // Pedagogy, 2002. – no. 5. pp. 41-47.

9 Belikova V.I. and Krysina L.P. Textbook on Sociolinguistics: Russian Linguistics, vol. 27, no. 1 (2003), pp. 41-55. Available at: https://www.jstor.org/stable/40160679. Page Count: 15.
10 Mukanov M. M. Ethno-psychological specificity of non-verbal communication for laws // Psychology. – Issue 2. – Intelligence and speech. – Alma-ATA, 1972. – P. 109-117.
11 Communication psychology. Encyclopedic dictionary under the General editorship of A. A. Bodalev. – Moscow: publishing house "Kogito-Center", 2011. – 385 p.

Received: 31.10.2020

Ауызша емес құралдардың сүйемелдеуімен сөйлеу этикет формулаларының жұмыс істеуі

Е.И. Гладкова[1], А.И. Маликова[1]
[1]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада сөйлеу этикетінің формулалары сипатталады, олар ауызша емес қарым-қатынаста жүреді. Вербальды емес сүйемелдеу қоғамның әлеуметтік стратификациясымен байланысты, өйткені вербальды емес белгілерді (ым, мимика, қалып, кеңістікті ұйымдастыру) коммуниканттар бірқатар параметрлерге сәйкес қолданады: коммуникация әрекеті де, сұхбаттасушылар да, олардың арасында атап өту керек: коммуникативті жағдайдың сипаты, байланыс әрекетінің мақсаты, сұхбаттасушының мәртебесі, жынысы, рөлі, жасы, тәрбиелік сипаттамалары, сол мәдениетке жататын коммуниканттардың тұрғылықты жері сияқты фактордың әсері. Әрбір этникалық топқа ым-ишарамен жүретін үндеу мен сәлемдесу формулаларының ерекше элементтері тән. Әр халықтың ұлттық дәстүрлері, өмір салтының ерекшеліктері, өмірінің тарихи шарттары сөйлеу мен сөз мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және ұлттық құндылықтардың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Материал 31.10.2020 баспаға түсті

Функционирование речевых этикетных формул обращения и приветствия в сопровождении невербальных средств

Е.И. Гладкова[1], А.И. Маликова[1]
[1]Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Данная статья описывает речевые этикетные формулы обращения и приветствия в сопровождении невербальных средств общения. Несловесное сопровождение связано с социальной стратификацией общества, поскольку невербальные знаки (жест, мимика, поза, организация пространства) используются коммуникантами в соответствии с рядом параметров: как акта коммуникации, так и собеседников, среди которых следует выделить: характер коммуникативной ситуации, цель акта коммуникации, статусные, гендерные, ролевые, возрастные, образовательные характеристики оппонента разговора, влияние такого фактора, как регион проживания коммуникантов, принадледащих к одной культуре. Для каждого этноса характерны самобытные элементы речевых формул обращения и приветствия, сопровождающиеся жестовым поведением. Национальные традиции, особенности образа жизни, исторические условия быта каждого народа занимают важное место в формировании речевой и вербальной культуры и являются важнейшей составляющей частью национальных ценностей.

Материал поступил в редакцию журнала 31.10.2020

ӘОЖ 811.512.122’37

Д.Д. Джантасова[1], А.А. Токумбаева[2], А.У.Ботаева[3]
[1]п.ғ.к., доцент, Қарағанды Техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы,https://orcid.org/0000-0002-2551-9154. E-mail: d.dzhantasova@kstu.kz
[2]п.ғ.м., Қарағанды Техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы,https://orcid.org/0000-0003-2595-3249. E-mail: aliya.tokumbaeva.79@mail.ru
[3]п.ғ.м., Қарағанды Техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы,https://orcid.org/0000-0001-5656-5965. E-mail: nurai_137@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕ АМАЛДЫҢ ҚАРҚЫНДЫЛЫҒЫН БІЛДІРЕТІН ТІЛДІК ҚҰРАЛДАР

Аталған мақалада антропоөзектік парадигма аясында ауқымы кеңейген туыстас емес тілдерді салыстыра, салғастыра зерттеу мәселелері сөз болады. Осы тілдік проблемаға қатысты контрастивті лингвистика, қарқындылық ұғымдарына түсінік беріледі. Сонымен қатар қазақ және ағылшын тілдерінен мысалдар келтіріліп, тілдік құралдарға талдау жасалады. Қазақ және ағылшын тілдерінде етістіктің лексика-семантикалық топтарын зерттеушілері таныстырылады. «Қарқындылық» түсінігіне анықтама беру проблемасы қарастырылады. Бұл термин философиялық тұрғыдан, семантика және лексика жағынан сипатталады. Қарқындылық қандай амалдар арқылы жүзеге асырылатынына талдау жүргізіледі.

Кілт сөздер: Контрастивті лингвистика, модификатор, қарқындылық, салыстырмалы, салғастырмалы тіл білімі.

КІРІСПЕ

Тіл адам баласына ғана берілген басты құндылық ретінде сан алуан қызмет атқаратыны белгілі, ол тек бір тілде қарым қатынас жасайтын адамдар құралы ғана емес, сонымен бірге өзге тілде ой алысатын адамдар арасына да дәнекер бола алады. Соның нәтижесінде қоғамдағы саяси әлеуметтік, мәдени, тарихи, рухани өзгерістер де тілдің бойына сақталып, байып, толысып, келесі ұрпаққа жеткізіліп отырады. Бүгінгі таңда әлемдік лингвистика басты нысанға алынған адам тілінің әртүрлі коммуникативтік, когнитивтік және прагматикалық және т.б бағыттарын жан жақты саралауға бағытталған. Әлем лингвистикасында осы салалар бойынша көптеген кешенді зерттеулердің жүргізілуі соның айғағы.

Тәуелсіздігіміздің қолға тиюімен қатар жаһандық білімге, ғылымға жол тартқан туыс және туыстас емес тілдермен әртүрлі сипаты бойынша, атап айтқанда, әлеуметтік, когнитивтік, психо семантикалық т.б. қырларынан алып зерттеу жүргізу, туыстас емес қазақ және ағылшын тілдерін қатар қоя отырып, салғыстырмалы бағытта әр тілдің өзіне тән ерекшелігін өзге тілдік құбылыстармен салыстырып сараптама жасауға жақсы мүмкіндік береді. Ғылыми тұжырымдар түйген көптеген еңбектер санының артқандығы - аталған екі тілді қатарластыра зерттеуге деген қызығушылықтың артқанындығынын, қос тілді зерттеу нысанына алып талдау жасаудың дәлелі бола алады.

Қазіргі тіл білімінде тілдік бірліктердің функционалдық маңыздылығын ескере отырып, олардың атқаратын қызметтері мен білдіру құралдарының жалпылығына үлкен көңіл бөлінеді. Қазіргі таңда әр түрлі тілдер материалына сүйене отырып аспектілік, қарқындылық, уақыттық, таксис, модальділік, болмыс, сапа, сандық, салыстырмалылық, иелік сияқты функционалды-семантикалық категориялар анықталды және зерттелді.

Қазақ тіл білімінде қарқындылықты дербес лингвистикалық категория ретінде қарастыратын еңбектер аз екендігін әдебиеттердің талдауы көрсетті, іс-әрекет

қарқындылығы категориясын білдіретін құралдарға, бұл құралдардың тілде және сөйлеуде жұмыс жасауына арналған шығармалар жоқтың қасы. Бұдан шығатыны, іс-әрекет қарқындылығы категориясын зерттеу, сонымен қатар оны білдірудің лингвистикалық құралдарын шет және қазақ тілдерінде бөлу, жіктеу және сипаттау өзекті мәселелер болып қала береді. Қазіргі жұмыс - ағылшын және қазақ тілдеріндегі аспектілік шеңберіндегі іс-әрекет интенсивтілігінің функционалды-семантикалық категориясын зерттеудің алғашқы тәжірибесі, сондықтан бұл мәселенің көптеген аспектілері зерттеуді қажет етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Соңғы жылдары жүзеге асырылып келе жатқан зерттеулер негізінен екі бағытта қолға алынып келеді. Бірінші бағыт бойынша, тілді басқа тілдермен антропоөзектік парадигма аясында қарастыруға бағытталса, екіншісі сол тілдің өзін құрылымдық жүйесін тереңдей, жан жақты зерттеу, тілдің ұлттық сипатына баса мән беру бағытында жүзеге асып келеді.

Жалпы контрастивті лингвистика өткен ғасырдың 50-жылдары бастау алып, тіл зерттеушілері тарапынан тез қолдау тапты. Аталған лингвистиканың мақсаты туыстас немесе туыстас емес тілдерді салыстыра, салғастыра отырып зерттеп, ғылыми тұжырымдар жасау екендігі белгілі. Осылайша қос тілді қатарластыра қарастыру, бір тілдің өз ішінде назарға ілікпеген кейбір тілдік жағдаяттарға, тілдік бірліктер мен тілдік мәселелерге жіті назар аударып, толыққанды зерттеу жұмыстарын жасауға мүмкіндік береді. Контрастивті лингвистиканың неғұрлым көлемді салыстырмалы салғастырмалы саладан бөлініп шығуына контрастивтік зерттеулерге арналған, алғаш рет 1968 жылы АҚШ-та пайда болған арнайы концепциялар себеп болды. Контрастивті лингвистиканың бастау алуы 1957 жылы жарыққа шыққан Р. Ладоның еңбегімен байланысты жүзеге асырылды. Аталған сала орыс тіл білімінде А.А. Потебня, Ф.Е. Корш, Е.Д. Поливанов, В.А. Богородицкий, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Л.В. Щербаның зерттеу жұмыстары арқылы қолдау тапқан [1, 160].

Контрастивті лингвистиканы және оның зерттеу әдістерін қарастыра келіп, зерттеуші З. Әбідін аталған саланың маңыздылығын былайша атап өтеді: «Қазақстан қоғамында шет тілдеріне қызығушылық жоғары. Халықаралық қауымдастық тілдерінің бірін 4-ші тіл ретінде үйренгісі келетін шәкірттер қашан да бар. Солардың ішінде араб, ағылшын тілдерін қазақ тілі өкілдеріне игертудің қолданбалы тәжірибелік жағымен бірге ол тілдер бойынша теориялық білім беру де маңызды, бұл мақсатта оқытушы контрастивті лингвистика әдістеріне жүгінеді» [2, 190].

Қазақ және ағылшын тілдерін жан жақты, салыстыра, салғастыра зерттеген көптеген іргелі зерттеулер соңғы жылдары көптеп жарыққа шығуда. Алайда тілдік құралдарға бай қазақ тілін әлемдік тілге айналып үлгенген ағылшын тілінің әр саласында салыстырмалы, салғастырмалы зерттеу жүргізу әлі де тың тілдік зерттеулердің бар екендігін көрсетеді. Қарастырылып отырған қазақ және ағылшын тілдерінде амалдың қарқындылығын білдіретін тілдік құралдар негізінен қимыл етістігінің семантикасын салыстырудан келіп шығады. Осындай етістіктердің қос тілдегі семантикалық табиғатын анықтау ізденуші, зерттеушілердің назарын аударуда. Туыстас емес тілдердегі сөз семантикасына үңілудің көптеген жолдары бар. Олар тезаурустық сөздік бойынша зерделеу, лексикалық мағынасын этнолингвистика, когнитивті лингвистика, психолингвистика т.б. салалардың зерттеу нысаны ретінде қарастыру т.б. Қазіргі тіл білімінде өзекті проблемалардың бірі тілдік құбылыстар мен оларды кешенді түрде білдіру құралдарын зерделеу болып табылады, ол кезде тіл жүйесінің негізгі компоненті оның функционалдық маңыздылығына байланысты қарастырылады. Бұл жағдайда тілдердің функционалдық-семантикалық санаттары ғылыми талдау пәні болып табылады.

Іс-әрекет қарқындылығының функционалдық-семантикалық санаты-аспектуалдылық санатының құрылымдық элементі болып табылатын әмбебап лингвистикалық санат. Оның

мақсаты-әрекет, процестер, жай-күй қарқындылығын күшейтуді және әлсіреуді білдіру. Бұл амалдар әртүрлі тілдік және сөйлеу құралдарымен жүзеге асырылады.

Іс-әрекеттің өту қарқындылығы етістік-предикат шеңберінде қолданылғанда лексикалық тәсілді білдіреді.

Сөйлеудің қарқындылығын жүзеге асыру саласында контекстуалды және фонетикалық құралдар маңызды орын алады. Мәтінмәндік құралдарға түрлендіргіш функциясын орындайтын күшейткіш бөлшектері бар тіркемелер , конструкциялар жатады.

Кейде аффиксальды, аналитикалық және контекстуалды құралдар бір уақытта қолданылады және тілде және сөйлеуде әрекет қарқындылығын білдірудің аралас құралдарын құрайды.

Қазақ тіл білімінде етістіктің лексика-семантикалық топтары жайлы А. Ысқақов, Н. Оралбаева, Н. Сауранбаев, А. Қалыбаева, Ы. Маманов, А. Аманжолов, Ә. Болғанбаев, т.б. кешенді зерттеулерінің нысаны етсе, ағылшын тіл білімінде О. Есперсон, И.В. Арнольд, Г. Суит, К. Бюллер, Ч. Фриз, Е. Круисинг т.б. еңбектерінде көрініс тапқан.

Ағылшын тілінде іс-әрекеттің, амалдың немесе қимылдың қарқындылығы үстеулер арқылы да, сын есімдер арқылы да жүзеге асырылады. Мәселен, to run quickly - тез жүгіру, to touch slightly – әлсіз жанау – үстеулер арқылы, ал to walk fast – жылдам жүру, to die young– жастай дүниеден өту сияқты тіркестер сын есімдер арқылы жасалып, қимылдың қарқындылығынан хабардар етіп тұр. Қазақ және ағылшын тілінде іс-әрекеттің, қимылдың, амалдың қарқындылығы синтетикалық, аналитикалық, лексикалық, контекстік, аралас және интонациялық құралдар арқылы жүзеге асырылады. Бұлардың әрқайсысы әрекеттің қарқындылығын әртүрлі дәрежеде сипаттайды. Мысалы, қазақ тіліндегі «тез» үстеуі тіркескен етістіктер сол амалдың, әрекеттің, іс-қимылдың жылдам жүзеге асқандығын білдірсе (тез сөйлеу, тез келу, тез қайтару, тез жүгіру, тез секіру т.б.), амалдың бұл түрі ағылшын тілінде де осындай сипатқа ие. Мәселен, very үстеуі арқылы амал, әрекеттің қарқындылығын беретін сөздер жасауға болады: very eager, very dry, very happy, very valuable, very bright, very hungry, very strange, very weak т.б.

Іс-әрекеттің, амалдың қарқындылығын білдіретін қазақ тілінде өте, шексіз, ерекше, тым, аса, тіпті сияқты сөздер күшейткіш-модификатордың қызметін атқарады. Осы тіл білімінде қолданылатын модификатор терминіне қатысты зерттеушілер арасында әртүрлі пікірлер кездеседі. Өйткені, қарқындылық категориясының мәртебесі туралы сұрақ - қазіргі тіл білімінде ең көп талқыланатын мәселелердің бірі. Соған қарамастан, зерттеушілердің көпшілігі өз жұмыстарында «қарқындылық» түсінігіне нақтыанықтама беріп, ұғым мағынасына дәл сипаттама берген жоқ. Кейбір ізденушілер қарқындылық категориясына әдістер тарапынан қарастырып келсе, кейбірі қарқындылық экспрессивтілік, эмоционалдылық, бағалау, біртектілік сияқты өлшембелгісі екендігін алға тартады. Дегенмен, белгілі бір дәрежеде эмоционалдылық пен экспрессивтіліктің синонимдік тұжырымдамасын ескере отырып, қарқындылықтың тәуелсіз категория ретінде бөлуіне нақты себептер бар екендігін көреміз. Оны тәуелсіз категория ретінде семантикалық жағынан да, функционалды және прагматикалық аспектіде де қарастыруды дұрыс деп санаймыз.

Кейбір зерттеушілер «қарқындылық категориясы» ұғымын «сөйлеудің қарқындылығы», «іс-әрекеттің қарқындылығы» сияқты ұғымдардың синонимі деп сөз семантикасының компоненті ретінде қарастыруды ұсынады. Мәселен, қарқындылық түсінігі Ш.Баллидің зерттеулеріне негізделе отырып,«термин қарқындылығы дегеніміз, санға, құндылыққа, беріктікке және т.б. категорияларға бөлінетін барлық айырмашылықтарды көрсетуге негізделеді» деп атап өтеді, әрі бұл ұғымның нақты ұғымдарға да, дерексіз ұғымдарға да қатысты екендігі айтылады [3, 67].

Адамның тәжірибесі мен ойлауының өзіндік квинтэссенциясы бола отырып, категориялар адамның табиғатты, қоғамды, өзін түсінуінің негізгі деңгейлерін білдіреді және адамдардың дүниетанымының маңызды элементтері болып табылады. Осыдай категориялар

қатарына қарқындылық категориясын да жатқызамыз. Қарқындылық категориясы әуелі философиялық категория ретінде қарастырылғаны белгілі.

Философиялық тұрғыдан келсек, қарқындылық дегеніміз - объектінің сапалық және сандық сипаттамаларының диалектикалық бірлігін білдіретін өлшем категориясы. Кез-келген заттың сапасы белгілі мөлшермен байланысты. Бұл амалдың бөлігі ретінде элементтердің саны, мөлшері, тәртібі, байланысы, жылдамдығы, даму дәрежесі және т.б. өзгеруіне байланысты сандық сипаттамалардың да өзгеруі мүмкін. Өлшем санның өзгеруі сапаның өзгеруіне әкелетін шекті білдіреді.Аристотель дәуірінен бері қарқындылық категориясына екі жақты көзқарас қалыптасқан: бір жағынан, ол ең жалпы, әмбебап категория ретінде қарастырылады, екінші жағынан, біз осы категорияның тар түсінікте де қолданылғанын көреміз. Ал тілде - сапаны бағалаудың сандық өлшемі, экспликативтілік, байланыс мазмұнына сипаттама ретінде қолданылады.

Сапаны білдіру тәсіліне қарамастан, тіл сапаның сандық айырмашылықтарын - қарқындылығы бойынша анықтап жеткізе алады. Осылайша, қарқындылық дегеніміз - «қарқынды», «күшейтілген» сын есімдер арқылы бейнелі түрде жеткізілетін қасиеттер туралы категория екендігіне көз жеткіземіз.

Семантикалық қарқындылық категориясына қатысты еңбектердің бірінде, объективті және аффективті салыстыруды дәйекті түрде ажырататын белгілі бір көңіл-күйдің көрінісі, көрсетілген амалға субъективті көзқарас ретінде атрибуттың қарқындылығын гиперболизациялау тенденциясын егжей-тегжейлі талдайды [4, 83]. Бұл еңбекте автор амалдың қарқындылығының «нормасы» ұғымын енгізеді, онсыз қарқындылық категориясы туралы айту мүмкін емес екендігін білдіреді.

«Қарқындылық категориясына» қатысты ғылыми жұмыс жазған деп жазады Е.И. Шейгал, «сапаның шамалы сандық бағасын білдіретін, санат категориясының нақты көрінісі, дәлірек айтсақ, оның бөлшектері дискретті емес (белгісіз) мөлшер ретінде сипатталады ... » дейді [5, 26].

Лексика саласындағы қарқындылық категориясын егжей-тегжейлі зерттеу Н.А. Лукьянованың «Сөйлеу тіліндегіэкспрессивті лексика (семантика мәселелері)» атты еңбегінде қарастырылады. Ізденуші қарқындылықты «сөзбен көрсетілген құбылыстың сапалық және сандық сипаттамасымен байланысты микроэлемент, басқаша айтқанда, құбылыстың өлшемін көрсетеді деп атап көрсетеді [6, 55].

Демек, экспрессивтіліктің интенсивтілігі оның объектіге тән немесе оған бекітілген нақты құбылыстың немесе атрибуцияның жоғары дәрежесі туралы субъектінің идеясын жүзеге асыра алу қабілеттілігінде көрінеді, яғни экспрессивті белгінің референттің сапалық-сандық сипаттамасын білдіру қабілеті болып табылады.

Семаның «қарқындылығы» түйсік деңгейінде оңай анықталады. Бұл әр түрлі мета сөздер мен мета-комбинацияларкүшті, қатты, өте, өрескел, шамадан тыс, төтенше, тым т.б. қолданылуы арқылы анық байқалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Лингвистикалық әдебиетті талдау XX ғасырдың ортасына дейінгі әрекеттің интенсивтілігінің мәні заттар мен әрекеттердің сандық, сапалық қасиеттері қосылған әрекеттің сандық сипаттамасы ретінде қарастырылғанын көрсетеді. Өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап сандық және сапалық қасиеттерді екі дербес санат ретінде қарастыра бастады. Қазіргі уақытта ғалымдар қарқындылықты аспектуалылық санаты құрамында ерекше функционалдық-семантикалық санат ретінде қарастырады.

Тілде және сөйлеуде әрекет қарқындылығының мәні әртүрлі тіл құралдарымен (морфологиялық, аналитикалық, лексиялық, контекстуалды, аралас және фонетикалық құралдармен) жүзеге асырылады.

Сонымен, семантикалық категория ретінде қарастырылатын қарқындылық ұғымы сан, сапа және дәреже ұғымдарымен байланысып, тілдің барлық деңгейлерінде – фонемадан бастап күрделі синтаксистік тұтастыққа дейін көрінетін дербес категория болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Сөздік-словарь, 2005. – 439 б.
Qalıev Ǵ. Til bilimi termınderiniń túsindirme sózdigi. – Almaty, Sózdik-slovár, 2005. – 439 b.
2 Әбідін З.А., Оспанова Н.М. Контрастивті лингвистика және шет тілдерін оқыту. – ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – №2 (77), 2016. – 190-193 б.
Ábidin Z.A., Ospanova N.M. Kontrastıvti lıngvıstıka jáne shet tilderin oqytý. – QazUÝ habarshysy. Shyǵystaný serıasy. – №2 (77), 2016. – 190-193 b.
3 Балли Ш. Французская стилистика. – Москва, 1961. – 202 с.
Ballı Sh. Fransýzskaıa stılıstıka. – Moskva, 1961. – 202 s.
4 Сергеева Е.Н. Абсолютная степень интенсивности качества и ее выражения в английском языке. – Москва: Проблемы лингвистического анализа, 1966. – 83 с.
Sergeeva E.N. Absolútnaıa stepen ıntensıvnostı kachestva ı ee vyrajenıa v angluskom ázyke. – Moskva: Problemy lıngvıstıcheskogo analıza, 1966. – 83 s.
5 Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке: Автореф.дис…канд.филол.наук. – Москва, 1981. – 26 с.
Sheıgal E.I. Intensıvnos kak komponent semantıkı slova v sovremennom angluskom ázyke: Avtoref.dıs...kand.fılol.naýk. – Moskva, 1981. – 26 s.
6 Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики). – Новосибирск, 1986. – 55 с.
Lúkıanova N.A. Ekspressıvnaıa leksıka razgovornogo ýpotreblenıa (problemy semantıkı). – Novosıbırsk, 1986. – 55 s.

Материал 16.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kaliyev G. Glossary of linguistic terms. – Almaty, dictionary, 2005. – 439 p.
2 Abidin Z. A., Ospanova N. M. Contrastive linguistics and foreign language teaching. – Bulletin of the KazNU. Oriental Studies Series. – № 2 (77), 2016. – 190-193 p.
3 Bally S. French stylistic. – Moscow, 1961. – 202 p.
4 Sergeeva E.N. The absolute degree of quality intensity and its expression in English. – Moscow: Problems of linguistic analysis, 1966. – 83 p.
5 Sheigal E.I. Intensity as a component of the semantics of a word in modern English:Abstract of dissertation candidate of philological sciences. – Moscow, 1981. – 26 p.
6. Lukyanova N.A. Expressive vocabulary of colloquial use (problems of semantics). – Novosibirsk, 1986. – 55 p.

Языковые средства, выражающие интенсивность действия на казахском и английском языках

Д.Д. Джантасова[1], А.А. Токумбаева[1], А.У.Ботаева[1]
[1]Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются вопросы сравнительного и сопоставительного изучения неродственных языков, масштабы которых расширены в рамках антропогенной парадигмы. Понятие контрастивной лингвистики, интенсивности в отношении этой языковой проблемы. Также приводятся примеры из казахского и английского языков,

анализируются языковые средства выражения интенсивности. Представлены фрагменты исследования лексико-семантических групп глаголов зарубежными учёными. Рассматривается проблема определения понятия «интенсивность» и его характеристика в области семантики и лексики с философской точки зрения.

Материал поступил в редакцию журнала 16.11.2020

Language tools expressing the intensity of action in Kazakh and English languages

D.D. Dzhantassova[1], A.A. Tokumbayeva[1], A.U. Botayeva[1]
[1]Karaganda technical university, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan

In this article the issues of comparative and comparative study of unrelated languages are described, and the scope of which is expanded within the framework of the anthropogenic paradigm. The concept of contrastive linguistics, intensity in relation to this language problem. Examples of Kazakh and English languages are also given, and the language tools are analyzed.Kazakh and English researchers of lexical and semantic groups of the verb are introduced. The problem of defining the concept of "intensity"is considered. This term is characterized by a philosophical point, semantics, and vocabulary. The analysis of how the intensity is carried out.

Received: 16.11.2020

УДК 8.81.2

Ж.Н. Жунусова[1], С.А. Бейсханова[2]
[1]д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-0694-470X. E-mail: zhanyl08@mail.ru
[2]докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-2281-8914. E-mail: saltanat.beiskhanova@gmail.com

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ БИНАРНЫХ ОППОЗИЦИЙ В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА РАЗНЫХ ЛИНГВОКУЛЬТУР

Изучение паремиологической картины мира разных этносов способствует взаимному пониманию и уважению в процессе диалога культур. Быт народа является отражением в его языке. Статья посвящена анализу паремий русского и английского языков на примере реализации бинарной оппозиции ум, умный (cleverness, clever) – глупость, глупый (foolishness, foolish), которые в познании мира предстают как языковые универсалии. Отбор фактического материала показывает, что рассматриваемые единицы широко представлены в паремиологическом пространстве русской и английской лингвокультуры. Авторы статьи ориентируются на изучение ценностных установок содержания паремий русского и английского языков, которые отражают определенное понимание представленной бинарной оппозиции, содержание которой исследуется с помощью смысловых единиц.

Наличие в паремиях бинарной оппозиции, репрезентирующей интеллектуальные способности человека, позволяют выявить значительные сходства и различия оценочных характеристик национальной ментальности в данных лингвокультурах.

Раскрытие знаковых особенностей пословиц, построенных на оппозиции, дает возможность выявить общие и национальные специфики образов человека умного и глупого.

Ключевые слова: картина мира, лингвокультура, паремия, пословица, бинарная оппозиция.

ВВЕДЕНИЕ

За последние десятилетия в современном языкознании динамично развиваются новые тенденции, опирающиеся на антропоцентрический подход при исследовании языковых процессов в силу того, что язык, как продукт деятельности, организован человеком, носителем данного языка. В связи с этим изучение роли языка на материале разных этнокультур представляет большой интерес для лингвиста.

Для подобных исследований немаловажное значение в современном языкознании имеет понятие *языковая (национальная) картина мира*, которая по мнению следующих лингвистов является: «результатом отражения объективного мира обыденным (языковым) сознанием того или иного языкового сообщества» [1, 15]; «определенным способом восприятия устройства мира, концептуализации действительности» [2]; «представлением о действительности, отраженное в языковых знаках и их значениях – языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенная в системных значениях слов информация о мире» [3, 68]. Из этого следует, что языковая картина мира носит характер национальной особенности, так как она определяется тем или иным народом. Одной ее частью выступает паремиологическая картина мира, представляющая собой отражение культурнозначимого опыта и квинтэссенцию представлений у определенного народа о мире в рамках национальной идентичности.

Ярким примером проявления самобытного мировосприятия могут служить паремии (греч. παροιμία – пословица, поговорка, изречение). Поскольку пословица входят в понятие паремии, ее можно рассматривать как единицу паремиологической картины мира. По мнению Даниленко В.П., в пословицах отражается «картина мира того или иного народа» [4, 55]. Он относит пословичную картину мира к языковой, поскольку пословицы содержат память народа, которая непосредственно отражается в языке.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Общеизвестно, что паремии рассматриваются как продукт народного творчества, характеризующие отношение человека к окружающей действительности и содержащие в себе мировосприятие, духовные и интеллектуальные ценности того или иного народа.

Сопоставительное исследование пословичного фонда неродственных языков дает возможность выявить сходства и особенности культур, национальных менталитетов разных народов. В данной статье под *пословицей* понимается краткое народное изречение, содержащее общую истину, мораль, житейскую мудрость, которое передается из поколения в поколение. Пословицы как в русской, так и английской культуре составляют важную часть коммуникации этих народов и отражают своеобразность языкового мышления.

Так, Е.В. Иванова в одной из своих работ отмечает, что при описании картины мира и языковой картины мира исследователи исходят «из существования бинарных оппозиций, конструирующих ее основу, в первую очередь, тех, которые относятся к базовым, универсальным категориям человеческого сознания и культуры» [5, 61].

Внутренняя структура паремических единиц зачастую представлена в виде биполярных противопоставлений. В этой связи рассмотрение бинарно-понятийных оппозиций, представленных в пословицах, вызывает особый интерес у лингвистов, так как они выявляют значимость духовных и интеллектуальных ценностей рассматриваемых лингвокультур через противопоставление. Именно бинарные оппозиции отражают взаимосвязь между

противоположными понятиями, вокруг которых выстраивается картина мира определенного сообщества на материале русского и английского пословичного фонда. Они являются ценным материалом для выявления общего и специфичного в мировосприятии данных народов. В качестве данных материалов могут выступать следующие бинарные формы, как: *ум, умный (cleverness, clever) – глупость, глупый (foolishness, foolish).*

Выявление сложившихся ключевых ценностей и представлений данных народов через рассмотрение бинарных оппозиций*),* представленных в паремических единицах, имеет огромную практическую значимость и позволяет выявить универсалии и отличия в оценочных суждениях на фактическом материале данных лингвокультур.

В толковых словарях русского языка дается определение исследуемых понятий *ум (умный) – глупость (глупый)*. Так, в Словаре синонимов и антонимов термин *глупый* противопоставляется словам *умный* и *мудрый* [6, 504]. В толковом словаре русского языка С.И. Ожегова словам *ум* и *глупость* дается следующее определение: *ум* в первом значении – это «способность человека мыслить, основа сознательной, разумной жизни». В словарной статье *глупость* дается отсылка к *глупый,* дается определение «с ограниченными умственными способностями, несообразительный, бестолковый; не обнаруживающий ума, лишенный разумной содержательности, целесообразности [7, 120, 665]. Как видно из словарного определения при семантизации слова *глупость (глупый)* объяснение дается через слова – *умственные* и *ум (умный)*, что свидетельствует об их биполярной связи.

Рассмотрим биполярность, оппозиционные связи *ум, умный (cleverness, clever) – глупость, глупый (foolishness, foolish)* на следующих примерах пословиц, отобранных из лексикографического источника [8]. Так, в следующих пословицах дается описание *умного* как человека немногословного, а его речь обдуманной; напротив, г*лупый* представлен этаким болтуном, речь которого не несет никакого смысла: *глупый болтает, а умный думает – a clever man thinks before giving his opinion, whereas a fool just babbles; the less people think, the more they talk; wise men silent, fools talk.* Как видно, данной пословице русского языка приведены две английские пословицы. Кроме того, следует отметить, что в английском языке понимание *умного (мудрого) человека* обусловлено тем, что ему свойственно больше слушать, чем говорить, так: *the wise man has* ***long ears*** *and* ***a short tongue****; wise men have* ***their mouth in their heart****, fools* ***their heart in their mouth****.*

В следующих пословицах обеих лингвокультур глупый человек находятся в одной позиции с детьми, на это указывает соединительные союзы: *глупый* ***да*** *малый всегда правду говорят –children* ***and*** *fools cannot lie; children* ***and*** *fools speak the truth.* В обоих случаях мы наблюдаем, что в приведенных примерах глупый и дети говорят правду прямо, не учитывая ситуации, возможно из-за необдуманности высказывания.

В рассматриваемых лингвокультурах отмечаем, что часто сравнивают *глупость* с вирусом, так последний способен быстро распространяться. Это нашло выражение в русской пословице: *глупость заразительна.* Эту особенность мы замечаем и в английских пословицах, которая может распространяться на многих людей: *association with stupid people* ***makes others stupid too****; one fool* ***makes a hundred****.*

В следующих русских пословицах *ум не в бороде, а в голове; мудрость в голове, а не в бороде* отсутствует связь между умом и бородой. Хотя в социуме было общепринято, что борода у пожилых и наиболее влиятельных мужчин ассоциируется всегда с мудростью и зрелостью. Внутреннее содержание английских пословиц обращает внимание на то, что наличие бороды вовсе не является показателем интеллекта*: if the beard were all,* ***the goat*** *might preach; the brains* ***do not lie in the beard****.* Следует также отметить, что в английской культуре умного человека сравнивают с образом философа: *it is not the beard that makes the* ***philosopher****.*

В данной русской пословице *глупый ищет большого места, а умного и в углу видать* глупец выступает как персона нескромная, любящая быть в центре внимания, а в английском

эквиваленте глупый стремится быть в центре внимания всех и каждого: *a foolish man always seeks to be* ***in the focus of everybody's attention****; a fool always* ***rushes to the fore****.*

Иногда в пословицах рассматриваемых языков *глупец* описывается как источник проблем, с которым даже умному не справиться, например: *глупый поп свенчает, умному не развенчать – a fool may throw a stone into a well which a hundred wise men cannot pull out; fools sets tools for wise folks to stumble at; fools tie knots, and wise men lose them.*

Смысл следующих высказываний указывает на сообразительность и проницательность *умного*, в то время как *глупец* описывается как персона, неспособная быстро смекать: *умному – намек, глупому – толчок; умный понимает с полуслова* ***– half a word*** *is* ***enough*** *for a wise man;* ***a nod*** *for a wise, and* ***a rod*** *for a fool;* ***a word*** *to the wise.*

В русской культуре способность человека осмысленно воспринимать и преодолевать препятствия и трудности представлена в следующей пословице: *умный в гору не пойдет, умный гору обойдет.* В английской лингвокультуре есть подобные пословицы, где прямое обращение к читателям подразумевает призыв к реализации решения проблем с приданием адекватной оценки степени сложности проблемы: *if* ***you*** *encounter some difficulties or obstacles, try to avoid or overcome them by way of making the least efforts; better to go about than to fall into the ditch.*

Стремление личности к постоянному саморазвитию, расширению своих знаний представлена в следующих паремиях: *умный любит учиться, а дурак (глупый) учить – the clever realize that they need more knowledge, whereas the stupid think they have enough of it to instruct others. А в* следующих английских паремиях показаны себялюбие, самодовольство как недостатки человека: *folly is wise* ***in her own eyes****; the fool doth* ***think he is wise****, but the wise man knows himself to be fool; a fool is wise* ***in his own conceit****.*

В паремиях русского и английского языков указывается в сравнительном аспекте количественный признак ума: *ум – хорошо, а два – лучше – many wits are better than one; two heads are better than one; two minds are better than one.* В этих примерах объединение, союз умных людей будет полезным для решения вопроса для обеих лингвокультур.

В следующих русских паремиях *умный товарищ – половина дороги; умный совет всегда в пользу; умные (хорошие) речи приятно и слышать* положительность семантики данных изречений исходит от умного человека, который может принести определенную пользу советом, в дороге и т.д. В аналогичных английских пословицах отличительной особенностью является то, что лексическая единица *умный* заменена лексемами ***a nice, good***: *talking with a nice fellow- traveler* ***helps*** *you to while away the time; good company on the road is* ***shortest cut****; a merry companion is a wagon in the way; good advice (counsel)* ***never comes tool ate****; good counsel* ***does no harm***.

Исследование паремий с наличием бинарно-понятийных оппозиций в разных лингвокультурах позволяет выявить универсальное и отличное в паремиологической картине мира с привлечением базовых бинарных оппозиций, в данном случае мы опирались лишь только на одну из них *ум (умный) – глупость (глупый).*

ВЫВОДЫ

Рассматриваемые пословицы с бинарной оппозицией *ум (умный) – глупость (глупый)* встречается в обеих лингвокультурах, что может содействовать лучшему взаимопониманию. Представления об образе *умного* и *глупого человека* в пословичном фонде двух народов (русского и английского) содержат описание личностных характеристик, их способностей, познавательной деятельности и т.д.

Анализ исследования фактического материала показывает, что бинарно-понятийная оппозиция *ум (умный) – глупость (глупый)* реализуются в паремических единицах русского и английского языков. В ряде пословиц бинарная оппозиция *умный* и *глупый* встречаются

одновременно и противопоставляются друг другу. При этом следует отметить, что в английском языке в подобных пословицах чаще встречаются несколько вариантов.

В рассматриваемых паремиях описывают личность, которая обладает определенным уровнем интеллекта, способная действовать с учетом обстоятельств, обдуманно принимающая решения, быстро соображает – все это свойственно умному человеку. В пословицах со словом *глупый* характеризуют ограниченную личность, не наделенную природными задатками.

Таким образом, исследуемая бинарно-понятийная оппозиция *ум (умный) – глупость (глупый)* в паремиологической картине мира разноструктурных языков служит универсальной единицей для разграничения положительного и отрицательного в характеристике человека.

Репрезентация данной оппозиции в структуре пословичного фонда двух типологически несхожих языков дает возможность выявить универсальное и культурно-национальное, охарактеризовать национальный менталитет и особенности миропонимания народа.

Через изображение и сопоставление паремиологической картины мира мы видим богатство языка и культуры того или иного этноса. Именно в ней отражены особенности национального мировосприятия, мироощущения и жизненные ценности народа, поэтому паремии как одна из форм языковой картины мира, представляют собой устойчивые фразы, в которых в свернутой, лаконичной форме передан национальный менталитет, обычаи, чаяния народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003. – 349 с.

Kornilov O.A. Yazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov. – M., 2003. – 349 s.

2 Зализняк А.А. Языковая картина мира // Универсальная научно-популярная энциклопедия «Кругосвет» (https://www.krugosvet).

Zaliznyak A.A. Yazykovaya kartina mira // Universal'naya nauchno-populyarnaya enciklopediya «Krugosvet» (https://www.krugosvet)

3 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 с.

Popova Z.D., Sternin I.A. Ocherki po kognitivnoi lingvistike. – Voronezh: Istoki, 2001.– 191 s.

4 Даниленко В.П. Картина мира в пословицах и поговорках русского народа / В.П. Даниленко. – СПб.: Алетейя, 2017. – 374 с.

Danilenko V.P. Kartina mira d poslovicah b pogovorkah russkogo naroda / V.P. Danilenko. – SPb.: Aleteiya, 2017 – 374 s.

5 Иванова Е.В. Мир в английских и русских пословицах: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – 280 с.

Ivanova E.V. Mir v anglijskih b russkih poslovicah: Uchebnoe posobie. – Spb.: Izd-vo SpbGU, 2006. – 280 s.

6 Словарь синонимов и антонимов современного русского языка / под ред. А.С. Гавриловой. – М.: Аделант, 2014. – 800 с.

Slovar' sinonimov b antonimov sovremennogo russkogo yazyka / pod. red. A.S. Gavrilovoj. – M.: Adelant, 2014. – 800 s.

7 Ожегов С.И. /Толковый словарь русского языка; под.ред. Л.И. Скворцова. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО Издательство «Мир и Образование», 2010. – 736с.

Ozhegov S.I. / Tolkovyj slovar' russkogo yazyka; pod red. L.I. Skvorcova. – M.: OOO «Izdatel'stvo Oniks»: OOO Izdatelstvo «Mir I Obrazovanie», 2010. – 736 s.

8 Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings/ A.Margulis, A. Kholodnaya. – 2000. – 494с.

Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings/ A.Margulis, A. Kholodnaya. – 2000. – 494 s.

Материал поступил в редакцию журнала 12.11.2020

REFERENCES

1 Kornilov O.A. Linguistic pictures of the world as derivatives of national mentalities. – M., 2003 – 349 p.
2 Zaliznyak A.A. Linguistic picture of the world // Encyclopedia «Krugosvet» (https://www.krugosvet)
3 Popova Z.D., Sternin I.A. Essays on Cognitive Linguistics. – Voronezh: Istoki, 2001 – 191p.
4 Danilenko V.P. Picture of the world in the proverbs and sayings of the Russian people. – *StP., 2017 – 374 p.*
5 Ivanova E.V. The world in English and Russian proverbs: Textbook. – *StP., 2006. – 280 p.*
6 Dictionary of synonyms and antonyms of the modern Russian language / ed. A.S. Gavrilova. – M., 2014 – 800 p.
7 Ozhegov S.I. / Explanatory Dictionary of the Russian Language; ed. L.I. Skvortsova. - M., 2010 – 736 p.
8. Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings/ A.Margulis, A. Kholodnaya. – 2000. – 494 p.

Әр түрлі лингвомәдениеттердің паремиологиялық ғалам бейнесінде бинарлық оппозициялардың репрезентациясы

Ж.Н. Жунусова[1], С.А. Бейсханова[1]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Әр түрлі этностардың паремиологиялық ғалам бейнесін зерттеу арқасында мәдениеттер диалогының барысында өзара түністік пен өзара сыйластықту дамыту үшін қажетті жағдай туады. Халықтың тұрмысы оның тілінде бейнеленеді. Осы мақала дүние тануда тілдік универсалиялар ретінде танылатын ақыл-сана (ақылды) және ақмақтық (ақмақ) бинарлық оппозияциялардың іске асырылу мысалдарының негізіндегі орыс және ағылшын тілдерініңіңпаремиялардың талдауына арналған. Материалды нақты іріктеген кезде, қарастырылып жатқан бірліктері орыс және ағылшын лингвомәдениеттерініңпаремиологиялық кеңістігінде кең тарағаны айқындалды.

*Мағыналы бірліктер арқылы зерттеленетіп, ұсынылған бинарлық оппозиясының мағынасын білдіретін орыс және ағылшын тілдер құрамындағы құндылықтар нұсқауларының зерттелену**і - осы мақаланың мақсаты болып танылады.***

Паремиялардың құрамында адамның интеллектуалдық қабілеттерін білдіретін бинарлық оппозияның бар болғаны арқылы осы лингвомәдениеттердің ұлттық менталдылығын бағалап, сиппаттайтын ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындау мүмкіндігін туғызады.

Материал 12.11.2020 баспаға түсті

Representation of binary oppositions in the paroemiological world picture of different linguocultures

Zh.N. Zhunussova[1], S.A. Beiskhanova[1]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Studying the paroemiological world picture of different ethnic groups promotes mutual understanding and respect in the process of cultures dialogue. The life mode of a peoplehood is a

reflection in its language. The article is devoted to the analysis of Russian and English paroemias on the example of the implementation of binary opposition mind (clever, wise) – foolishness (fool), that appear as language universals in the world cognition. The selection of factual material shows that the reviewed units are widely represented in the paroemiological space of Russian and English linguistic culture. The article authors are guided by the value attitudes study of the content of the Russian and English languages paroemias, that reflect a certain understanding the presented binary opposition, the content of which is studied using semantic units.

The binary opposition in paroemias, representing human mental abilities, allows to identify significant similarities and differences in the estimative characteristics of the national mindset in these linguistic cultures.

The revelation of significant features of proverbs based on the opposition makes it possible to identify the common and national specifics of the images of a clever (wise) and foolish person.

Received: 12.11.2020

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 82.09

Ш. С. Ақтанова[1], А. С. Ақтанова[2]
[1]PhD-докторанты, филология магистірі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0003-1648-3855. E-mail: aktanova_sholpan@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-0444-5336. E-mail: aktanova_aiman@mail.ru

Э. ХЕМИНГУЭЙ МЕН М. ӘУЭЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗДАРЫ

Мақалада М.Әуезов және Э. Хемингуэй шығармаларындағы әйелдер образы талданған. Екі жазушыда бейнеленетін әйелдердің мінез ерекшелігі мен әйелге тән ерекшеліктері айқындалады. Жазушылардың тілдік ерекшелігі мен ұлттық суреттеу шеберліктері де мақалада нақтылы мысалдармен берілген. Қазақ қыздары мен американдық әйелдердің ұқсастықтары жалпы әйел болмысына тән мінездер ашылған. Екі жазуышының шығармаларындағы әйел адамның бейнесінің суреттелуі мен ішкі жан дүниесінің берілуі байланыстырыла талданған. М.Әуезов шығармаларындағы қазақ әйедерінінің ұлттық психологиясы мен қазақ әйеліне ғана тән мінездері кеңірек талданып, Э.Хемингуэй әйелдерінінің мінездерімен салыстырылады.

Кілт сөздер: образ, көркем шығарма, суреттеу шеберлігі, бейне, жазмыш, тағдыр, махаббат.

КІРІСПЕ

Әдебиетте ерекше мән беріле суреттелетін бейне – әйел адам бейнесі. Себебі, өмірдегі негізгі мән мен мағына әйелдер бейнесімен байланысты қарастырылады. «Адамның ғұмыр кешірмек кәсібінің терең түбіне қарасақ, хайуанша күндік қоректі таспен атып, ағашпен ұрып аң аулап жеп, немесе жеміс теріп жеп, қарны тойса аңша бір жерге жата кетіп жүрген. Ер жағы қара басынан басқаға қарамай жүргенде, балаларын баулып, асырап, үйлік ұйымның басын құраған – әйел» [1,5] Міне, осы сөздерімен ақ ұлы жазушы Мұхтар Әуезов қазақ әйелінің қоғамдағы орнын көрсетіп отыр. Сондықтан да ол, қазақ әдебиеті арқылы қазақ әйелінің көркем бейнесін шебер суреттеп беріп, өз оқырмандары арқылы қоғамда ертеден келе жатқан әйел теңсіздігін көтере білген.

Ал, американдық жазушы Э. Хемингуэй де әйел бейнесіндегі тек әйелге ғана тән мінез қырларын кеңінен суреттеп қана қоймай, оның ішкі жан дүниесінің қаншама нәзік екенін және де әйел табиғатының тылсым тұстарын көрсетіп өткен. Әйел адамның психологиялық тебіренісі мен ішкі толқулары сәтті берілген шығармалар екі жазушыда да бар. М. Әуезов шығармаларындағы әйелдер бейнесі біршама талданып, көптеген зерттеу еңбектері шыққан. Атап айтсақ, Ы. Дүйсенбаев, А. Нұрқатов, Т. Жұртбай, Б. Исабаев, Б. Майтанов, К. Сыздықов және басқа ғалымдар жазушы шығармаларындағы әйел адамдар бейнесіне нақтылы тоқталған. Э. Хемингуэй туралы К. Симонов, Л.Н. Колобанова, американдық сыншы Карлос Бэйкер және Хемингуэйдің толық хаттар жинағының редакторы профессор Сандра Спэниар: «Но в каком-то смысле он был консервативен и традиционен, считает

редактор полного собрания писем Хемингуэя профессор Сандра Спэниар. Первая жена, а потом и кто-то из друзей, говорили о Хемингуэе: «Его проблема – в том, что он считает необходимым жениться на каждой женщине, в которую влюблен» [2, 7]. Э. Хемингуэйдің Мичигандағы музейінің директоры профессор Джон Берридің айтуы бойынша: «Ол кезде Хемингуэйдің әкесіне жазған хатында өзін-өзі алдау мен фактілерді шамалы бұрмалағанына қарамастан, сезімдердің шынайылығы мен сүйіспеншілігінің жеңілмейтіндігі туралы айтылады: онда былай деп жазылған: «Тебе повезло быть влюбленным только в одну женщину всю твою жизнь. А я целый год любил двух женщин, оставаясь при этом верным мужем. Этот год был для меня адом. Хэдли сама попросила меня о разводе. Но даже после этого, если бы она захотела, чтобы я вернулся, я бы остался с ней. Но она не захотела. У нас давно были трудности, о которых я не могу тебе рассказать. Я никогда не разлюблю Хэдли, и никогда не разлюблю Полин Пфайфер, на которой женат я сейчас… Прошлый год был для меня трагичным, и ты должен понять, как тяжело мне писать об этом» [3, 8]. Осы сөздерді оқи отыра, Э. Хемингуэйдің әйел адамдарды қаншалықты сүйетіні және құрметтейтінін білуге болады. Шығармашылық адамы болғандықтан, бұл жазушы сұлулыққа өте құштар жан болған және сұлулықты, жан тыныштығын, шабытын тек әйел адамынан ғана алған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Психологиялық мотивировка жасау үшін жазушы кейіпкер іс – әрекетінің үйлесімділігі, екінші сөзбен айтқанда, сол уақытқа, жағдайға сәйкестігі өзінің характер болмысына лайық адамның ой-өрісінің ерекшелігіне орай табылатын көркемдік шешімнің логикалық қиындығын таба білу керек. Сонда ғана оқырман қауым жазушы шығармашылығындағы кейіпкер іс-әрекетіне шүбәсіз сенеді» – дейді қазақ әдебиетінің белді қайраткер сыншысы Бақытжан Майтановтың [4, 37].

Хемингуэй өзінің шығармашылық өмірінде келер ұрпаққа зор мұра қалдырды. Сыншылардың айтуынша, жазушының өмір сүру дағдысы мен шығармашылық стилі бүкіл әлем әдебиетімен жақындастыруда.

Көптеген сыншылардың өздері де осы туралы нақты тұжырымдардан алыс екендіктерін біледі. Мысалы, Хемингуэйдің әйел образының суреттеріне қатысты пікірін былай деп білдірген танымал кеңес жазушысы К. Симонов: «Хемингуэйдің көптеген кітаптарында әйелге деген сүйіспеншілік оның шығармаларында үлкен орын алады. Адамның батылдығы, қауіп - қатері кезінде өмірін жанқиярлығы, досына өмірін беруге дайындық мәселесі Хемингуэй көзқарасының ажырамас бір бөлігі, сонымен қатар оның пікірінше, кейбір тұлғаларға «махаббат» деген сөз үйлеседі ал, кейбіреулерге тіпті қатысы жоқ» [5, 3]. Хемингуэйдің шығармаларын оқи отыра, қорқақ және өзін-өзі сүйетін адамдар махаббатқа қабілетті емес. Егер, олар өздерінің сезімдерін, сүйіспеншіліктері бар екенін айтатын болса, автор оның ар - ұжданына қалдырады. Алайда, Хемингуэй еркек пен әйелдің арасындағы қарым-қатынасты ашық сипаттайтын шындықтар оқырмандардың барлығына ұнай бермейді. Хемингуэй ер адам мен әйел арасындағы қарым-қатынасты терең сипаттайды. Жазушының өзіне де махаббат тақырыбы ол жерде ұлы сезім болса ғана қызықты, ал, сезімдер оянбаған қарым қатынастар жайлы ол тек қана айтып өтеді бірақ, ол туралы баяндап әңгімелемейді. Осыған орай, «Жаңбырдағы мысық» әңгімесі, бұл әңгімеде жасырын мағына көп, автордың айтқаны және айтқысы келетін жерлері өте көп, бұл жерде автор оқырмандарды өзіне ойлануға пікір тастайды. «Биік айсбергтің өзі су бетінің бірден сегізінші бөлігіне шығады сондай-ақ Э. Хемингуэй өзінің шығармаларының көркем мәнерін осылай деп түсіндіреді» [6, 7].

«Жаңбырдағы мысық» атты шығармада Европаны қыдырып жүрген ерлі зайыпты туралы әңгімеленеді және олардың итальяндық қонақ үйде тұрып жатқаны. Шығарма маңызы жоқ «мәнсіз» ерлі зайыптылар арасындағы диалогтан тұрады.

Бірақ, оқырман сол «мәнсіз» диалогтан автордың астыртын айтқысы келетін ойын түсіну керек себебі, автор өзінің әңгімесінде шындықты жазғысы келсе, оны оқырман өзі түсініп алу керек. Әңгіме жалғыздық туралы – ерлі зайыптының жалғыздығы. Әңгімеде екі жақын адамның қарым қатынасындағы өтіп жатқан дағдарыс кезеңі жайлы. Ерлі – зайыптының әңгімесі – «керең» адамдардың диалогына ұқсайды. Жұбайлар бірін бірі мүлдем түсінбейді әлде, түсінгісі келмейді. Жазушы өзінің кейіпкерлерінің өмірін, сезімін, олардың қызығушылықтарын жақсы біледі. Әңгімені баяндау барысында автор, әңгіменің лирикалық доминантты образ ретінде «жаңбырды» келтіреді. Әңгіменің басында итальяндық әдемі итальян табиғаты (теңіз, толқын, оның «жағаға келіп соғылып кететіні», биік пальмалар) сипатталады, сонымен қатар қоғамдық бақша, соғыс құрбандарына арналған ескерткіштер туралы да айтылады. Бұл жерде Европа мәдениетінің өзінің тарихына зор құрметпен қарайтыны туралы ақпарат беріледі, тағыда да «әрқашан» деген сөздің мағынасы тек қана суретшілер мен итальяндық туристерге арналатындай. Ал, американдықтар бұл жерде қонақ ретінде екені айқын көрсетіліп тұр.

Әңгіменің лирикалық бастамасы басты кейіпкер әйел адамның образымен басталады, және де кейіпкерге деген көңілсіз қобалжу мен алаңдаушылық бар. Кейіпкердің тіпті аты да аталмайды оны американдық әйел деп береді. Американдық әйел терезеден, жаңбырдан тығылып, столдың астында дірілдеп, «бүрсиіп, домаланып» отырған мысықты көреді. Және де, бұл тіркес кейіпкердің өзі туралы айтылғанда да кездеседі: «Ол сескеніп бүрсиіп қалды» [7, 9] осы жерде, оқырман кейіпкердің неге мысыққа деген аяушылығы орын алғанын түсінеді, себебі, ол да өзін қамқорсыз, үйсіз екенін сезінеді. Бұл жерде кейіпкер өзінің үйсіз жүрген өмірін қаншалықты өзгерткісі келетіні сезіледі, қонақ үйден қонақ үйге көшіп жүруді тоқтатып, өзінің үйі болғанын, балалары болғанын қатты аңсайтыны мына бір сөздерінен аңғаруға болады: «Мен шаршадым» деді ол. «Мен ұл балаға ұқсаудан шаршадым» [8, 11]. «Мен шашымды өсіріп, қатты тартқым келеді, олар тегіс және бастың артқы жағында үлкен түйін болса, және де оны ұстай алсам», – деді ол. Мысығым болғанын қалаймын, және де мен оған қарағанда ол менің тіземде отырып мияуласа...» [8, 12]. Ол әйел болғысы келеді. Себебі, бұл жерде ол өзінің күйеуіне дәл сол уақыттағы алғысы келетін затын айтып тұр деп ойлауымыз мүмкін, бірақ, бұл отбасының мәселесі мүлдем күрделі.

Осы жерде автор ерлі зайыпталар арасындағы махаббаттың жоқтығын көрсетіп отыр. Мысалы: «Ол қараңғы бөлменің бұрышында конторкада тұрған еді. Ол американкаға ұнайтын. Оған оның әрбір шағымын байыптылығымен тыңдағаны ұнайтын. Оған оның байсалды түрі ұнайтын. Оған оның елпектеп қызмет көрсеткені ұнайтын еді. Оған оның отельдін иесі ретінде өзінің байсалды ұстайтыны ұнайтын. Оған оның қартаң болса да, ірі бет әлпеті мен үлкен қолдары ұнайтын» [8, 12]. Бұл жерде әйел адамның өзінің ерінен таба алмай жүрген қаситеттердің барлығы басқа адамнан табылып тұр. Жоғарыда айтылып өткендей өзінің ері оған тек қасына ертіп жүрген баласындай ғана қарайды ал, әйел адамға ол аз себебі, оған мейірім, сезім, ілтипат керек. «Оның ішінде жүрегі дүрсілдеп, бір жерге жиналғандай болды. «Padrone» – нің алдында ол өзінің өте кішкентай сезінетін, сонымен қатар өте елеулі сезінетін. Бірер митутқа ол өзінің ерекше елеулі екенін сезінді» [8, 9].

Бұл мәлімдеме парадоксал болып көрінуі мүмкін. Себебі, отель иесі бөтен ер адамның оны түсінуі және оған ілтипат пен сыпайылық көрсетуі. Сол бөтен ер адамның ол әйелдің жанын, жалғыздығын түсініп, оған мысықты беріп жіберуі. Ол өзінің күйеуімен бір тілде сөйлессе де, оның өз әйелін түсінбеуі ал, бөтен адаммен итальянша сөйлессе де, ол оның жанына жақын адам болып табылуы.

Э. Хемингуэйдің шығармашылық әлемінде өмір заңдылығы екі түрге бөлінеді, олар шынай және символикалық. Әңгіменің кейіпкері әйел адам өзінің жұбайы болса да, өзін «жаңбырдағы мысықтай» сезінеді, әлсіз, қорғансыз, өзінің үйінің болуын, жылылықты, қамқорлықты аңсайды, өйткені ол оны ерінен таба алмайды.

Осыған орай М. Әуезовтың «Кінәмшіл бойжеткен» атты әңгімесін салыстыруға болады, ол да осы американдық кейіпкер сияқты қамқорлықты сезінгісі келеді. М. Әуезов сол

замандағы әдемі, оқыған, білімді, талантты актриса Ғайша туралы әңгімелейді. «Ғайша есімді актриса қыз, тегінде, гүбернедегі оқығандар, «шешесі татар болса керек, толық қазақ емес» [9, 131] дейді. Бірақ Ғайша қазақтың өз қаны екенін білдірмек болып, қазақ әйеліндегі табиғатты жаңа көрген танысының бәріне дағдылы бір машығы сияқты айта береді. Мақтанады. Әркімге әр түрлі сөйлейтін Ғайшаның бұл шынында бір әдісі болады. «Ең алдымен қазақ әйелінің көбінде кездеспейтін биік, сұлу денесі бар, толық етті, ақ жүзді, ашық мойны бұғақты, жұмыр сұлу әйел еді. Бет тұлғасы да аз кесектеу келсе де, сүйкімді көзі қой көздеу, бұйраланған қара шашты сұлу әйел. Сәнділіктің орынды шартын білген әйел майдың ақ жібек киімін кигенде қара шашы мен ақ денесіне қай қазақ жігітінің болса да көзі еріксіз тоқтайтын. Есті әйел Ғайшаны бәрі «оқыған қазақ қызы» деп қадірлеп, көркі мен сыртқы қалпын тамашалайды. Бірақ Ғайша әлеумет қызметкерінің орнынан да, ақ жағалы, иісмайлы бозбаланың құшағына көп қолайлы болады» [9, 133]. Себебі, Ғайша өз өмірінде үлкен қателіктер жіберіп, зор адасуға ұшырайды. Сол замандағы әлеуметтік жағдайлар мен қоғамдық қарым-қатынастар тудыратын, кейіпкердің өз еркінен тыс, оның идеал – мұраттарын күйретіп, мақсатына жеткізбей мерт қылатын зауал іспетті тағдыр оны күйретеді. Оның өмірінде кездескен ер азаматтар оны тек сұлу қуыршақ ретінде немесе жақсы көңіл көтеруге ғана қолданады. Жоғарыда айтып өткендей Ғайша оқыған, білімді қыз және сол қазақи қоғамда Ғайшадай қыздар аз болатын. Сондықтан оны кездестірген азаматтар оған басында қызығып қараса, кейіннен оның сол замандағы қазақ әйелдеріне тән пәктігі, ұяңшылдығын таба алмағаннан одан безіп кетіп отырады. «Әйелді сыртқы көрінісі мен жарастық жағынан бағалайтын Ғаббасқа Ғайшаның ендігі пішіні тез әсер еткендей болды. Ғайшамен күлкілі қалжыңға араласқан сайын, Ғаббас қазақ жігіттерінің бұрынғы барлық сөзін естен шығарып, ұмытуға айналды. «Кім біледі, әлде ол қазақтың өсекшіл табиғатынан шыққан бір сөздер шығар. Ол үшін мынау сияқты қазақ қызынан тартынудың орны жоқ» дегендей болды» [9, 133]. Көрдіңіз бе, бұл Ғаббастың Ғайшаны алғашқы кездестіргендегі ойы болатын. Иә, қоғамында өсекшілік болғанмен, сол сөзге ермес бұрын әр қазақ қызына «Қызға қырық үйден тыйым бар» дегендей өте қатал қарағаң. «Кінәмшіл бойжеткен» шығармасындағы Ғайша, сол заманның жазықсыз құрбаны немесе өз санасына сай заманнан бұрын туған жан деп санаймын. Бұл әңгіме сол замандағы жас жігіт пен қыздың махаббат оқиғасы сияқты бірақ мен үшін бұл сол замандағы сұлу да, білімді, талантты әйел адамның тағдыры.

Сонымен қатар, Ғайша өмірде аңғалдығымен көп қателіктер жасаған, бірақ сол қателіктерін пайдаланған ер адамдарды да сөз етпеуге болмайды. Сонда бұл өмірде Ғайша да отбасылы болғысы келген, балалы болып сүйген жар атанғысы келген бірақ, оның сана сезімімен сол замандағы қоғамның сана сезімі мен ой өрісінің келіспеуі деп санаймын. Өзінің өмірін жақсартуда ол ең бастысы, өмірін мейірімге, бірлікке, махаббатқа қызмет ету керек деп санаған. Ғайшамен күлкілі қалжыңға араласқан сайын, Ғаббас қаза жігіттерінің бұрынғы барлық сөзін естен шығарып, ұмытуға айналды. Ғаббасқа, Ғайшаның өзгеше, жаңаша ойлайтыны, сөйлейтіні сол замандағы қазақ қыздарына тән емес мінезін көре тұра, оған махаббаты оянған жоқ ол тек қана оны көріп, қызықтағысы келді. «Жазықсыз болсаң да, жала, өсек, орынсыз қиянат деген нәрсе қазақ баласының көңілінен табыла береді. Неғылған таусылмайтын жаулық екенін білмеймін!» [9,135]. Ғайшаның өзі туралы айтылып жатқан пікірлерді ести отыра, өзінің ойын айтып отыр себебі, әр қазақ қызы болашақ ана, шаңырақтың киесі деп санайтын қазақ халқы. «Қызға қырық үйден тыйым» жасаған, және де бала тәрбиесіне, соның ішінде қыз бала тәрбиесіне өте көп көңіл бөлген. Арын сақтаған, ақылды, ұяты бар, ата-анасының тәлімін алған қыз баладан болашақта жақсы жар, ибалы келін, аяулы ана шығады деп айтып отырған. Осындай қоғамда, осындай өситтермен өскен ер жігіттер Ғайшадай қызға қалай үйленсін. Бұл жерде Ғайшаны кіналау үшін таяқтың екі ұшы бар деп айтар едім себебі, Ғайша орыс кітаптарымен тәрбие көрген қыз бала және де ол актриса, қоғамдық адам, ол өмірдің бәрін сол сахнадағыдай деп ойлаған. Ал, ер азаматтар соны біле тұра оны пайдаланып, тастап кетіп отырған. Ғайша да американдық кейіпкер

сияқты отбасы жылулығын сезініп, ер адамдардан қамқорлықты аңсады. «Кінәмшіл бойжеткендегі» Ғайша сол заманның жазықсыз құрбаны немесе өз санасына сай заманнан бұрын туған жан деп санаймын. Бұл әңгіме сол замандағы жас жігіт пен қыздың махаббат оқиғасы сияқты бірақ мен үшін бұл сол замандағы сұлу да, білімді, талантты әйел адамның тағдыры. Сонымен қатар, Ғайша өмірде аңғалдығымен көп қателіктер жасаған, бірақ сол қателіктерін пайдаланған ер адамдарды да сөз етпеуге болмайды. Қазақ халқы қыз баланы қадірлеп-қастерлеп, оның болашақта басқа отбасына барып өмірін жалғастыратынын білгендіктен, оның ол жақта сіңісіп кетуі үшін жақсы тәрбие берген. Себебі, қыздың қайтып келуін жаман ырымға балаған ал, қазақ ұлты өте ырымшыл. Мұхтар Әуезов шығармаларында қазақ қызының бейнесі ұлттық салт-дәстүрмен, ұлттық ерекшеліктермен бірге бейнеленеді. Ал, Ғайша кейіпкері қазақ жеріне келген отаршылдық саясатының құрбаны деуге болады. Қазақ даласына келген отаршылдық саясаты қазақ ұлтын бұзғаны анық, олардың жағдайы азып кеткенімен ғана шектелмей, олардың рухы, ер адамның рухы қатты әлсіреп, аянышты халге әкелді. Әсіресе сол замандағы зиялы қауым әрбір қазақи отбасындағы құндылықтарды жоғалта бастады. Бұл өмірде Ғайша әйел бақытын, балалы болып сүйген жар атанғысы келген бірақ, оның ойымен сол замандағы қоғамның оны түсінбеуі; Ғайшаны қабылдамауы, оның түбінде ер адамдардың ішкі жан дүниесінің сыртқы «оқыған» келбетімен сай келіспеуі. «Өзінің өмірін жақсартуда ол ең бастысы, өмірі мейірімге, бірлікке, махаббатқа қызмет ету керек деп санаған» [9, 131].

Сонымен, осы екі шығарманы салыстыра отыра әр адамның тағдыры өз қолында деп айтар едім оны ол өзгерте алады, егер өз ойын өзгертсе. Ал, жазмыш бұйрығы ұқсас ерекше оқиғалардан шығады. Сәтсіздік, айтылмаған ойлар, кейіпкердің ішкі мәтінінің мәні, астарлы ойлар, осының бәрі – XX ғасыр әдебиетінің ерекшеліктері деп айтуға болады.

Хемингуэйдің барлық еңбектерінде, оның әрбір әңгімесі тарихи оқиғалармен, фактілермен байланысы бар және оны білдіретін әдісі бар. Мысалы, «Ешкім ешқашан өлмейді», (Nobody ever Dies) әңгімесіндегі Мария атты кейіпкерді Франциянның Жанна д,Арк пен ұқсастығы бар. Басты кейіпкер әйел тілеуін өлгендерге арнайды және азаптауға төтеп беруге сонымен қатар барлық азапты сатқындықсыз төтеп беруге көмек сұрайды.

– Маған көмектесуге тырысыңыз, – деді ол шөпке, себебі маңайында ешкім жоқ еді. Сосын, қайтадан жан ұшыра айғайлап, ол қайталады:

– Маған көмектес Винсет.

Маған көмектесші, Фелипе.

Маған көмектесші, Чучо.

Артуро маған көмектесші. Және сен, Энрике, маған көмектес!

Бәлкім ол дұға оқыр еді, бірақ ол жоғалып кетеді ал оған қолдау керек еді! - Маған ешкімге тіс жармауға көмектесіңдерші егер мені алып кететін болса... – деп айтты ол шөпке ауызын төсеп» [10, 13]. Әлбетте, әйел оның қайғы – қасіретіне бой алдырып, қолдау мен қорғау іздейді. Бірақ үміттенетін ешкімі жоқ. Дегенмен, ол ерлікпен кетіп қалды деп есептеген жақын адамдары мен сүйген адамы оған «басқа әлемнен» оны күтіп тұрған сынақтардан өтуге күш береді деп санайды. Әрбір экстремалды жағдайда кейіпкер әділдікке жету үшін өз өмірін қиюға да дайын сондықтан да, автор осы бір ұлы күшті өзінің әңгімесінде шынайы беру үшін оны жалпы адамзат болмысында оның адами жетістіктерінің байланысын табу үшін тарих тамырын ашады.

Э. Хемингуэйдің еңбектерін зерттеу үшін, бұл жағдайда әйелдің суреттерінің шындықты қалпына келтірудегі рөлін түсіну әрекеті адамның адамгершілігі мен адамзаттың адамгершілігін, адамның рухани әлемінде адам өмірінің ажырамас бөлігі ретінде беріп отырғандығын, адамның әр буынының үнемі қайта ойластырылғандығын түсінуді талап етеді.

М. Әуезовтың «Қараш-қараш оқиғасы» повесіндегі көптеген кейіпкерлердің ішінде Бақтұғылдың әйелі Қатша да елеулі орын алады, автор оны басты кейіпкер етпесе де бұл оқиғада оның орны ерекше деп ойлаймын. Оның бар жоғы астыртын жазылған. «Жиырма

жылғы Бақтығұл еңбегінің, он жылғы әйелінің сауын сауып, күндік еткен қызметінің орайы да ойдағыдай болған емес» [11, 195] «...қара шаруаға мығым қаражон Қатшаның «құрағансымағы» осы ғана» осы мысалға қарасаң Қатшаның еңбегі елеусіз, ескерусіз. Бірақ шығарманы оқи отыра мен осы Қатша туралы автор астыртын оның еңбегі елеусіз емес екенін байқатады. Себебі басты кейіпкер Бақтығұлдың жалғыз жанашыры, арқа сүйер досы, балаларын тапсырып, сеніп кететін адамы жалғыз осы әйелі Қатша. Бақтығұл абақтыға жабылмау үшін тау мен тасқа (белгісіздікке) қашар алдында : «Кешке ымырт жабыла қатыны талқанды алып келген соң, бұдан былай қанша уақытқа кететінін айтпастан, «құдайға тапсырдым» деп қош айтысып, құла атқа қосып бір семіз күрең атты қосарына алып, тауға қарай тартып берген» [11, 20]. Осы жерде өзі белгісіздікке кетіп бара жатып бала шағасын сол Қатшаға тапсырып кетеді себебі оның бұл дүниеде басқа сенері жоқ еді. Қазақ жерінде әйел адамның орнын қанша елеусіз қылдырса да, түбінде әр ер адамның сенері әйел адам. Себебі, әйел – ана. Баласы үшін анасы бармайтын құрбандық бар ма? Ана болу – бүкіл әйел өміріне кететін ұлы рухани күш пен ерен еңбек. Өз баласын бағып қағуда, ол ана өзін - өзі ұмытып барлық күш жігерін сарқа жұмсайды. Сол сияқты Қатша да қанша қиындықты, құлдық өмірді көре отыра ешқандай қарсылық білдірмей басына түскен тағдырын көтере білген нағыз қаһарман әйел – ана деп санаймын. Жоғарыда аталып өткен әңгімелерде М. Әуезовтың «Кінәмшіл бойжеткен» мен Э. Хемингуэйдің «Жаңбырдағы мысық» атты әңгімесіндегі әйел образдары өздерінің сол уақыттағы жағдайларына қатты наразы. Барлық аталып өткен шығармалардағы кейіпкерлер өмірлері қаншама бір біріне қарама қайшы келсе де, оларды біріктіріп тұрған ер азаматтар. Шығармалардың басты кейіпкерлері ол әйел тағдыры. Американдық жазушы тұрмыстық жағдайы анағұрлым қазақ даласындағы әйелдерден жақсы бола тұра, ол да бақытсыз. Бақытсыздығының себебі қасындағы ер азаматының оны құрметтемеуінде, оның арманын, талаптарын орындамауында. Американдық әйелдің ішкі жан дүниесінің сыртқы ортамен келіспеушілігі. М. Әуезов, Ғайша образы арқылы қыз баласының қаншама білімді, сұлу, ақылды болса да егер, оған ұлттық тәрбиені бойына сіңіріп өсірмесе оның болашағы бұлыңғыр болатынын көрсетіп өтеді. Ал, «Ешкім ешқашан өлмейді», (Nobody ever Dies) әңгімесіндегі Мария мен «Қараш Қараш» оқиғасындағы Қатша шын мәнінде өз өмірлерінде ешқашан жақсылық көрмесе де өздерін ешқашан «құрбан» санамайды, себебі, олар өз міндеттерін біледі және сүйгендері үшін барлық қиындықтар мен сынақтарға төтеп беруге дайын.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Қай уақытта қай халықта болсын, білім жолында жұрт қатарына жетерлік халық болу жолында ең керекті шарт – ақ жүректі екпінді ерлер. Халықты ілгерілететін дөңгелек солар. Оларсыз мақсатқа жақындау мүмкін емес. Бұлай болғанда алғашқы сөзімді қайта айтамын. Адам баласы тағы болып, еркегі хайуандық дәрежесінде жүргенде әйелден бала туып, ол балалардың бәрі де жастық, қорғансыздықтан анасының айналасына үйіріліп үй ішінің бірлігін, одан туысқандық ұйымын кіргізген. Бұған қарағанда адамды хайуандықтан адамшылыққа кіргізген – әйел. Адам баласының адамшылық жолындағы таппақ тарақияты әйел халіне жалғасады. Сол себепті әйелдің басындағы сасық тұман айықпай халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Ал, қазақ мешел болып қалам демесең, тағліміңді, бесігіңді түзе! Оны түзейім десең, әйелдің халін түзе!» [12, 20]. Міне, болашақ ұрпақты тәрбиелеуші аналарымыз ол қазіргі қыздарымыз, егер, қыз баланы дұрыс тәрбиелей отырып біз ер адамдардың тәрбиесін де көзден таса қылмауымыз керек. Себебі, әйел адам ер адамның ажырамас бір бөлігі, олар бір біріне тәуелді, сондықтан да ер адам оның тек қана материалдық құндылықтарына ғана назар аудармай оның ішкі жан дүниесіне де қатты көңіл бөлгені дұрыс. Шығармаларда әр ұлттың, елдің өз менталитетіне, танымына және түсінігіне сай кейіпкерлер суреттелген. М. Әуезов пен Э. Хемингуэй өздерінің шығармаларындағы қорғансыздар тақырыбы – ең өзекті тақырып болып келеді. Мұхтар Әуезов бұрынғы қазақ

жеріндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік, озбырлық, отаршылдық, жалпы айтқанда қорғансыздар күні автордың шығармаларының басты мәселесі. Сондай ақ, қос жазушының ойлары мен пікірлері тоғысқан жері, тәуелсіздікке ұмтылған халықтың қорғансыз болғанмен, рухтары мықты, намысқор екендіктерін әрбір шығармаларында көрсетіп отырған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Әуезов М. Адамдық негізі – әйел // Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1997. – 327 б.
Áýezov M. Adamdyq negizi – áıel // Tańdamaly shyǵarmalar jınaǵy. – Almaty: Jazýshy, 1997. – 327 b.
2 Здесь и далее из интервью Сандры Спэниар, данного М. Ефимовой в октябре 2011.
Zdes' i dalee iz interv'yu Sandry Speniar, dannogo M. Efimovoj v oktyabre 2011.
3 Здесь и далее из интервью Джона Берри М. Ефимовой, ноябрь 2011.
Zdes' i dalee iz interv'yu Dzhona Berri M. Efimovoj, noyabr' 2011.
4 Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 37 б.
Maıtanov B. Qaharmannyń rýhanı álemi. – Almaty: Jazýshy, 1987. – 37 b.
5 Литература: Симонов К. Читая Хемингуэя. Предисловие к Собранию соч. – М., 1968. Хемингуэй Э. Собрание сочинений в 4-х тт. – М., 1968.
Lıteratýra: Sımonov K. Chıtaıa Hemıngýeıa. Predıslovıe k Sobranıý soch. - M., 1968. Hemıngýeı E. Sobranıe sochınenı v 4-h tt. – M. – 1968.
6 Кашкин И. Для читателя современника // Статьи и исследования. – М.: Советский писатель, 1968.
Kashkın I. Dlá chıtatelá sovremennıka // Statı ı ıssledovanıa. – M.: Sovetskı pısatel, 1968.
7 Хемингуэй Э. Собрание сочинений в 4-х тт. – М., 1968.
Hemıngýeı E. Sobranıe sochınenı v 4-h tt. – M., 1968.
8 Литература: Симонов К. Читая Хемингуэя. Предисловие к Собранию соч. – М., 1968.
Lıteratýra: Sımonov K. Chıtaıa Hemıngýeıa. Predıslovıe k Sobranıý soch. – M., 1968.
9 Әуезов М. Әңгімелер. Алматы: Жалын, 1987. – 258 б.
Áýezov M. Áńgimeler. Almaty: Jalyn, 1987. – 258 b.
10 Хемингуэй Э. Собрание сочинений в 4-х тт. – М., 1968.
Hemıngýeı E. Sobranıe sochınenı v 4-h tt. – M., 1968.
11 Әуезов М. Әңгімелер. Алматы: Жалын, 1987. – 258 б.
Áýezov M. Áńgimeler. Almaty: Jalyn, 1987. – 258 b.
12 Әуезов М. Адамдық негізі – әйел // Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1997. – 327 б.
Áýezov M. Adamdyq negizi – áıel // Tańdamaly shyǵarmalar jınaǵy. – Almaty: Jazýshy, 1997. – 327 b.

Материал 29.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Auezov M. The human basis is a woman//Collection of selected works. – Almaty: Writer, 1997. – 327 p.
2 Here and below from an interview with Sandra Spaniar given to M. Efimova in October 2011.
3 Here and below from an interview with John Berry M. Efimova, November 2011.
4 Maitanov B. The spiritual world of the hero. - Almaty: Writer, 1987. – 37 p.
5 References: Simonov K. Read Hemingway. Introduction to the Assembly of Soc. – M., 1968. Hemingway E. Collection of essays in 4V. – M., 1968.
6 Kashkin I. For a contemporary reader // Articles and research. – M.: Soviet writer, 1968.
7 Hemingway E. Collected works in 4 V. – M., 1968.
8 Literature: Simonov K. Reading Hemingway. Preface to the Collection, Op. – M., 1968.

9 Auezov M. Stories. Almaty: Zhalyn, 1987. – 258 p.
10 Hemingway E. Collection of essays in 4 tt. – M., 1968.
11 Auezov M. Stories. Almaty: Zhalyn, 1987. – 258 p.
12 Auezov M. The human basis is a woman//Collection of selected works. Almaty: Writer, 1997. – 327 p.

Образы женщин в произведениях Э.Хемингуэя и М.Ауэзова

Ш.С. Ақтанова[1], А.С.Ақтанова[2]
[1]Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей, 071400, Республика Казахстан
[2]Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071400, Республика Казахстан

В статье исследуется образы женщин в произведениях М.Ауэзова и Э.Хемингуэя. Определены особенности передачи образов и характеров женщин в работах двух авторов. Особенности поведения женщин показаны у двух писателей мастерски, а также приведены языковые и описательные примеры. Охарактеризованы сходства казахских и американских женщин в целом. В произведениях двух писателей образы женщин были проанализированы с передачей их внутреннего мира. В творчестве М.Ауэзова более подробно были исследованы национальная психология казахских женщин и некоторые особенности менталитета, которые свойственны только для казахских женщин, и эти образы сравниваются с образами женщин в произведениях Э. Хемингуэя.

Материал поступил в редакцию журнала 29.10.2020

The images of women in the works of E. Hemingway and M. Auezov

Sh. S. Aktanova[1], A.S. Aktanova[2]
[1]Kazakh humanitarian law innovation university, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan
[2]Semey Shakarim university, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

The article examines the images of women in the works of M. Auezov and E. Hemingway. The features of the transmission of the images and characters of women in the works of two authors are determined. The peculiarity of women's behavior was depicted masterfully by two writers, as well as language and descriptive examples. The characteristics of the similarity of Kazakh and American women in general are disclosed. In the works of two writers, the images of women were analyzed with the transmission of their inner world. In the works of M. Auezov, the national psychology of Kazakh women and some features of the mentality that are peculiar only to Kazakh women were more vigorously studied, and these images are compared with the images of women in the works of E. Hemingway.

Received: 29.10.2020

ӘОЖ 821.512.122.0

А.А. Алтаев
докторант, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ,010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8175-57079. E-mail: altaevich_76@mail.ru

НЕСІПБЕК АЙТҰЛЫ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Мақалада қаламгердің «Сардар», «Ту», «Наурызбай», «Жалаңтөс», «Шақантай», «Бердіқожа», «Төлегетай» поэмаларында тарихи тұлғалардың бейнеленуі зерттеу нысанына алынды. Өмірлік шындықтарды көркемдік шындыққа айналдырудағы ақындық ізденістер қарастырылды. Автордың стильдік ерекшеліктері пайымдалған. «Сардар», «Жалаңтөс» поэмаларындағы ұлт тарихының жырлануы, тарихи тұлғаларды сомдауда суреткердің тарихи деректерді қолдану ұстанымы, шығармалардың тақырыптық, идеялық негіздері қарастырылды. Автор поэмалардағы тарихи кейіпкер болмысының тарихи дерек пен дәйекке байланысы, тарихи тұлғаны әдеби образға айналдырудағы көркемдік ізденіс пен шығармашылық шешім сипаты сараланған. Поэмалардың жанрлық ерекшелігі көрсетілді. Тарихи бейне сомдаудағы авторлық тұрғы, көркем мәтіндердің танымдық, ақпараттық, когнитивтік қырлары талданды.

Кілт сөздер: поэма, тарихи бейне, көркемдік шындық, тарихи шындық, көркемдік ізденіс

КІРІСПЕ

Абайдың поэмалары қалыптастырған әдеби дәстүрлер XX қасырда аталмыш жанрдың дамуы мен өркендеуіне негіз болғаны анық. Қазақ әдебиетіндегі поэма жанрының тууы мен қалыптасуы теориялық, тарихи, поэтикалық, тәжірибелік тұрғыдан біршама тыңғылықты зерттелді. М. Әуезов, А. Нұрқатов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Ә. Тәжібаев, Қ. Алпысбаев, Б. Кәрбозов және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде поэма жанрының өзекті мәселелері қарастырылғаны белгілі. Б. Майлин, Ә. Сәрсенбаев, Х. Ерғалиев, Ғ. Қайырбеков, Ж. Молдағалиев, М. Мақатаев поэмалары арнайы ғылыми зерттеулердің нысаны болды, яғни жеке ақын шығармаларын жанрлық тұрғыдан талдаудың тәжірибесі баршылық. Өткен ғасырдың 70-90 жылдары қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік өзгерістердің де ұлттық әдебиетке өзіндік әсері мен ықпалы болғаны шындық, осы кезеңдегі поэмаларда да ұлт тарихы мен тағдырына қатысты көкейкесті тауқыметтер мен тақырыптар көтерілді. М. Шаханов, Ф. Оңғарсынова, Т.Медетбеков, Е. Раушанов, Ұ. Есдәулетов сияқты ақындардың тарихи тақырыптарға арналған поэмалары оқырман назарын ұлттық құндылықтарға аударды. Осы кезеңдегі тарихи ауқымы кең шығармалар қатарында Н. Айтовтың "Райымбек", "Қабанбай батыр" поэмалары ерекше бағаланды. Асылы, тәуелсіздік кезеңіндегі поэма жанрының жаңаша өрістеуіне, этномәдени сипатта өркендеуіне үлкен үлес қосқандардың бірі - Несіпбек Айтұлы. Ақынның тарихи толғаулары, балладалары, лирикалық топтамалары, ондаған поэмалары ұлттық тарихтың тағдырлы кезеңдерін, мазмұнды құбылыстарын, айтулы тұлғаларын бейнелегенімен құнды. Қаламгердің жарты ғасырға жуық шығармашылық еңбегі әлі күнге дейін ғылыми тұрғыдан арнайы зерттелмеген екен. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатымен Н. Айтұлының соңғы ширек ғасырда жазған поэмаларын жүйелі түрде зерттеуді қолға алдық. Әрине, әңгімені тарихи дәстүрден бастаймыз. Осы орайда мына бір пікір назар аудартады: «қазақ поэмасының жанр ретіндегі сипаты бұдан сан ғасырлар бұрын белгілі болды десек те, ол XIX ғасырдың екінші жартысынан бергі дәуірде ғана қалыптасқан түрге енді. Яғни, қазақтың жаңа әдебиетінің басы болған Абай шығармашылығы осы дәуір әдебиетінде рухани өзгерістердің айғағы, жемісі болды» [1]. А. Нұрқатовтың ғылыми мәні бар келесі ойы да біз үшін маңызды: «Өткен ғасырда Абай ғажайып көркемдік биікке көтерген қазақ поэзиясы біздің заманымызда әсіресе қарыштап өсті, кемелдене түсті, жаңа арнада дамыды. Қазіргі қазақ кеңес поэзиясының аумағы кең, өресі биік, шығармашылық қыры мен көркемдігі сан алуан. Онда роман мен поэма да, жалынды да пафосты, сыршыл да нәзік лирика мен уытты отты сатира да, мысал мен баллада да – бәрі бар» [2]. Ғасыр тоғысындағы қазақ поэмасының жай-күйі де адам мен қоғам, әлеумет пен әдебиет арасындағы сан түрлі түйткілдерді талдауға материал бола алатыны сөзсіз. Ақын

поэмаларын хронологиялық, типологиялық сапада қарастырудың дәстүр мен жаңашылдық мәселелерін тануға ықпал ететінін негізге алдық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Абайдан басталған жаңа бағыттағы поэма жазу көркемдік дәстүрі мен жаңашылдық мәселелерін Ш. Құдайбердіұлы, С. Торайғыров, М. Жұмабаев қостап, Ілияс, Сәкен, Бейімбеттер жалғастырды. Әдебиетіміздің жаңғыру кезеңінде (50-70-ші жылдар) Т. Жароков, Х. Ерғалиев, Ғ. Қайырбеков, Ж. Молдағалиев, Ж. Нәжімеденов, М. Мақатаев сынды дарындар жанрға жаңа мазмұн мен соны пішін дарытты. Осы игілікті ізденісті қазақ ақындарының келесі буындары да жалғастырып, жаңғыртуда. Сол көркемдік дәстүрдің жібін үзбей, қазіргі қазақ әдебиетінде поэма жазу үрдісін шебер жалғастырып келе жатқан ақындардың бірі – Несіпбек Айтұлы.

Несіпбек Айтұлының «Арқатірек» поэмалар жинағы ел мен жер тұтастығы, ұлт азаттығы үшін күрескен қаһармандар образының жасалуымен құнды. Жинақтағы «Бас сүйектері», «Жасынның сынығы», «Найзағай», «Бөгенбай», «Бердіқожа», «Шақантай», «Қараөткел қырғыны», «Жер – жаннан қымбат», «Бәйтерек», «Ту», «Ақмола шайқасы» эпикалық поэмаларында ұлтымыздың азапты тарихы, ұлтжанды қаһармандардың көркем бейнесі шебер сомдалуымен ерекшеленеді.

Ақынның ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитеті 017 «Әлеуметтік маңызды әдебиет түрлерін шығару» бағдарламасы бойынша 2007 жылы «ҚАЗақпарат» баспасынан шыққан «Бөрітостаған» жинағына өлеңдер, толғауларымен қатар бірқатар поэмалары: «Сардар», «Бердіқожа батыр», «Шақантай», «Сары қыз», «Көкала үйрек», «Ерлік пен тектілік», «Кәмей ұшқан», «Түс-Елес», «Игорь жорығы туралы жыр» енгізілген. 2006 жылы шыққан «Көз жасым» жинағына «Басүйектер», «Жасынның сынығы», «Әнім саған – аманат», «Үзілмеңдер, үндістер», «Мұқағали-Желтоқсан», «Бәйтерек» поэмалары, 2008 жылғы «Ерлікке ескерткіш» кітабына «Ту» және «Ақмола шайқасы» поэмалары топтастырылған. Тарихи тақырыпқа құрылған поэмаларында ақын адамзатқа ортақ азаттық, бостандықтың қадірін, құдіретін суреттейді.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ ақындары шығармаларына арқау болған қоғамдық, ұлттық сипаты бар мәселелердің бірегейі – азаттық, бостандық, теңдік, еркіндік мәселесі болса, ақындарымыз аталмыш тарихи тақырыпқа жаңашылдықпен жан бітірді, көркейтті.

Тарих – әр халықтың жүріп өткен сан ғасырлық жолы, басынан кешкен тағдыры, жеңісі мен жеңілісі, жеткен жетістігі мен ой қорытындысы. Ұлтымыз өз тарихына үлкен ықыласпен, мақтанышпен қараған. Өткенінен қол үзбеген алқалы ел, тарихи жағдайларды, ел басына күн туғанда еліне ес болған тұлғаларын мақтан етіп, құрмет тұтқан. Талай тарихи жырлардың басты образына айналған батырлар мен хандар, билер мен жыраулар бүгінде ұлт мақтанышына айналды.

Қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын танытып, шығармаларының қуатты көркемдік ізденістері, ой тереңдігі, тақырыптық-идеялық ауқымы ұлт әдебиетінің жетістігі болып табылатын қарымды қаламгер Несіпбек Айтұлының поэмаларындағы тарихи тұлғалар бейнесінің сомдалуы, тариха тұлға, тарихи шындықтың көркемдік шындыққа айналуы мәселелері бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзіндік көркемдік ізденісі екені анық.

Қаламгердің «Сардар», «Ту», «Наурызбай», «Жалаңтөс», «Шақантай», «Бердіқожа», «Төлегетай» поэмаларында тарихи бейнелер сомдалып, өмірлік шындықтар көркемдік шындыққа айналды.

Н. Айтұлының «Жалаңтөс» поэмасында ертедегі шығыс елдері баһадүр деп атаған, қолбасшы Жалаңтөс би Сейітқұлұлы бейнесі сомдалған. Поэмада автор Жалаңтөс бидің ата-тегінің шежіресін таратқан. Бұл поэмада жүйеленіп берілген:

Шежіре желі тартып ең алыстан,
Алшынды туғызады Жанарыстан.

Алшыннан – Әлім, одан – Төртқара би,
Ұядан ұрпақтары тарап ұшқан.

Қараштан – Ақпан, Тоқпан – екі ұл туған,
Ер жетіп атасының жолын қуған.
Тоқпанның бауырынан өріп шыққан,
Тоғамыс, Сейітқұл мен батыр Шобан.

Еңкейтіп батқан күндей тайып қырдан,
Көнені уақыт көзден ғайып қылған.
Кеңітіп тар құрсағын үш ананың,
Сегіз ұл туған екен Сейітқұлдан [4, 320].

Сейітқұлдың кіндігінен тараған сегіз ұлды ел «Сегіз Сейітқұл» дейді екен. Сейітқұлдың бәйбішесіне туған Ақшадан Бәйбек, одан Әйтеке би туған. Ал екінші әйелінен Жалаңтөс дүниеге келген деп баяндалған. Ақын Жалаңтөс деген аттың берілуіне де тоқталып өткен:

Қалайша Жалаңтөс деп атанғаны,
Арқауы әңгіменің әлденеше.
Жалғанның жанған отын өшірмеген,
Тірлікте жұмбақ қанша шешілмеген.
Шешесі тұңғышына жерік болып,
Көкжалдың дейді қақтап төсін жеген [4, 321].

«Жалаңтөс» поэмасы – өткенді аңсаудан туған романтикалық тыныстағы поэма. Мұнда тарихи тұлға дәріптелу сипатында жырланған.

Бес жасында молданың алдын көрген бала Жалаңтөс Бағдат пен Бұқарада білім алып, жастайынан соғыс өнеріне машықтанған. Поэмадағы романтикалық сарын ғана емес, романтикалық рух, мұрат айқын көрініс осы тұстан бастап өз желісін тапқандай. Көкірегі білімге толы жас араб пен парсы тілін меңгерген. Кезінде әкесі Сейітқұл Шығай ханның тұсында Нұратаға сыр бойынан келген екен. Жалаңтөстің туған жері – Қазалы деп автор баса көрсеткені де сондықтан болар. Жұт болған соң көшіп кеткені поэма желісінде суреттелген.

Заманымыздың заңғар жазушысы, халқымыздың абызы атанған Әбіш Кекілбаев «Әйтеке би» атты шығармасында: «Сейітқұл болғанда... Кәдімгі Әз Тәукенің төртінші атасы, атақты Қасымхан өлген соң біраз уақ қазақ билігін қолына алған Шығай Жәдіқұлы 1581 жылы күллі ұлысымен Сырдарияның сағасындағы қонысын тастап, Самарқанның теріскейіндегі Нұрата тауына көшкенде, қасына төртқара Сейітқұл дегенді ерте кетпейтін бе еді?!. Сол Сейітқұлдың дәл өзі. Сейітқұлдың сегіз баласының ең атақтысы Жалаңтөс... Сол кезде бар болғаны бес жаста екен. Сол Жалаңтөс Нұратада жүріп, Бұқар мен Тамды маңындағы қазақ ұлыстарын билеп отырған Ақназар ұлы Дінмұхамедтің көзіне түседі. Ол – кәдімгі Хафиз Таныштың «Абдул-ланәмесіндегі» Дінмұхамед. Қасым өлгесін, шырқы бұзылған қазақ хандығының еңсесін қайта тіктеп берген әкесі Ақназардың саясатын одан әрі жалғастырып, Абдолла әулетінен өрбитін билеушілермен батыл тайталасқа шығып, қазіргі Орта Азияның кейбір шаһар-мемлекеттерінің тізгінін өз қолына ала білген қазақ ханы. Жалаңтөс те Дінмұхамедтің сол күресі үстінде көзге түссе керек. Оның Бұқар, Самарқан, Гератта бас қолбасшылық, тіпті билеушілік дәрежеге жетуінің де арғы астары осында жатса керек. Не де болса, Жалаңтөстің дәулеті мен беделінің асқандығы сонша, Самарқандағы әліге дейін көздің жауын алатын медресе Шердор, Тілләқараны салдырады», – деп Жалаңтөс туралы да дерек береді [5]. Сондай-ақ, тарих ғылымдарының докторы, профессор Өтеубай Қожақұлының «Жалаңтөс Баһадүр – Азияның ақырғы жолбарысы» атты мақаласында да көптеген деректер алдымызға тартылады. Ғалым Жалаңтөс бабамыздың 1576 жылы Арал теңізінің оңтүстік-шығыс өңірін қыстап, жазда Еділді көктей асып, қиядағы Түмен

ормандарын жайлап қайтатын, қарадан шығып хан болған Сейітқұл қажының шаңырағында дүниеге келгендігін айтады [5].

Жасынан ел мүддесін өзінен жоғары қоя білген батыр, өсе келе ел намысын, жерін қорғаған нағыз баһадүр болған.

Тұрғанда бойда қайрат, қолда күші,
Кернепті көкірегін ел намысы.
Жоқтапты ата кегін, ердің құнын,
Жалғанға кетпейді деп жалған ісі. –
деген жолдар ойымызға дәлел [4, 324].

Поэмада Жалаңтөс тұлғасымен бір арнада батырлар бейнесі суреттеледі. Романтиктер ұғымында халықтық ұғым ұлттық мүддемен сабақтастықта қаралады, ұлттық характер ұлттық рухтың өзгермейтін мәңгілік негізі саналады. Дастанның тағы бір ерекшелігі - ұлттық сипаты. Ақынның Жалаңтөс тұлғасымен рухтануы, ардақ тұтуы, оның намысы мен өрлігіне ерекше шабыттана жырлауы көрінеді. Ақын болмысындағы ұлттық намыс, патриоттық сезім кейіпкерлер іс-әрекетімен біте қабысқан. Жалаңтөс заманының ұлттық қаһарманы келбетінде бейнеленген.

Филология ғылымдарының докторы, профессор, әдебиеттанушы ғалым Құнпия Алпысбаев «Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік» атты авторефератында: «Тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларда тарихи сабақтастық көркемдік таным тұрғысынан екі бағыт аңғарылады. Бірінші бағыттағы шығармаларда өткен дәуір оқиғасын ала отырып, оны бүгінгі күнмен салыстыра бейнелеу, араластыра айту әрі бұрынғы заманда ұлт бойында болған асыл қасиеттерді, гуманистік қасиеттерді дәріптеу идеясы жатады. Ал екінші топтағы шығармаларда тарихи тұлғаларды, олардың іс-әрекеттерін суреттей отырып өзі өмір сүрген заманның бейнесін жасау немесе уақыт әкелген жаңа психология, түсінік, болмысты билеген жеке қасиеттерді бейнелеу, ол туралы сұрақты ой тастау. Ашық айта алмаған ой астарын арғы заман телу оқиғаларына арқылы аңғарту» деп тарихи шығармалардың жазылу бағыт, бағдарын жазған еді [6, 12]. Осы тұрғыдан бағамдасақ, ақын Н.Айтұлының «Сардар» поэмасындағы көркем мұрат бірінші бағытпен өзектес келеді.

«Сардар» поэмасы батырлардың көсемі атанған қарт Бөгенбайдың тарихи тұлғасын сомдауға арналған. Ақын поэма оқиғасын Бөгенбай батырдың қазасын Үмбетай жыраудың Абылай ханға естіртуінде фольклордағы жоқтау жанрымен бастайды.

«Уа, Алатаудай Ақшадан,
Асып тудың, Бөгенбай!
Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгенбай!
Құбыла соққан байтақтың
Ордасындай, Бөгенбай!

Сексеннен аса бергенде,
Қайырылмас қазақ келгенде,
Батырың өлді – Бөгенбай» [7, 156] деп естіртудің өзінен-ақ портрет, мінез ерекшеліктерін жұптай суреттеп отырып, қарт Бөгенбайдың тұлғасын ашып береді.

Бөгенбай мен Қабанбайдай батырларынан айрылған Абылайдың шарасыз халін, ішкі жан әлеміндегі толғаныстар, тебіреністерді психологиялық суреттермен береді. Ақын поэмасындағы психологизм Абылайдың қарт Бөгенбайды аза тұтқан сәтін өрнектеген мына бір көркемдік эпизодтардан көрінеді.

Дегенге батыр өлді кім сенеді?
Көңілі қара тұман бүркенеді [7, 159].

Абылай толғанады аласұрған,

Айырылып әкесіндей жанашырдан [7, 159].

Айықпай хан көңілі торығудан,
Өзегі өртенеді жалын ұрған [7, 160].

Осы бір психологиялық суреттемелерден үш жүздің басын қосқан Абылай ханның аза тұтып, арда тұтуынан батыр Бөгенбайдың тұлғасы, тарихи бейнесі, көркем бейнесі толыса түскен.

Орысты Еділден бері өткізбей қуған Бөгенбайдың ерліктерін еске алумен оның көркем бейнесі ашылып, қазаққа қалмақты айдап салып, қолтығыма өзі келіп кірсін деген ақ патшаның саясатына да батыр қарсы шығып, жоңғарды қазақ жерінен қуып, сыртқы жаумен шайқаспен қатар қазақтың өз ішінен ыдырап кетпеуін де жадында ұстап отырған батыр болмысын сомдауда ақын шеберлік танытады.

Ақын поэмада қазақ тарихындағы оқиғаларды да (бәсентиін Малайсарының шайқаста қазақтың өз оғынан өлуі, Әбілқайырдың майданды тастап кетуі, Әбілқайырдың Барақ сұлтанның қолынан өлуі) сәтті кіріктіре білген және поэманың тарихилығын арттыра түскен. Сол оқиғалар арқылы қазақтың іштей ыдырай бастағандығын еске сала отырып, осы тұста Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай сынды батырлардың үш жүздің басын біріктіріп, ел қылған Абылайдың төңірегіне топтасуы қазақтың бірлік, елдік үшін ұмтылған ұлы мұраттарын тарихи тұрғыдан ақын көркем суреттейді.

Поэмада Бөгенбай батырдың Жетісу мен Арқадағы шайқастағы ерлігі, жауды Талқыдан асырып қууы, Ақтанберді, Қабанбаймен Ақшәуліде ту тігіп жатуы, Ежен ханға елші болып баруы – батырдың тарихи бейнесін, тұлғасын аша түсерлік көркем эпизодтар.

Ақын Бөгенбайдың батырға тән болмысын ерекше суреттейді.

«Қанды су», «Аңырақай», «Қалмақ қырған» сынды тарихи шайқастарда қырық жыл аттан түспей ерлік көрсеткен Бөгенбайды «арбаның қайыспайтын белағашы» тәрізді ұлттық теңеуді қолдануы батыр бейнесін сомдауы Бөгенбайдың тұлғасын ашудағы ақынның шеберлігіне дәлел болуымен қатар, ұлттық сипатын да көтере түспек.

Ақын Бөгенбай, Қабанбайлардың соңынан ерген батырларды санамалап шоғырын беруі де поэманың тарихи сипатын тереңдете түскен.

Ақынның қазақтың елдігі үшін ерліктің символы болған ерлерін тізбелей өрнектеуі жастардың тарихи тұлғаларды танып, зердесіне тоқи білуіне де жетелемек.

Поэмада түс жорудың да көркем үлгісі оқиғаның танымдық мәнін арттыра түскендей. Ақ орданың үстінен шыр айналып ұшқан қыранның шаңыраққа қонып, қанатымен түңілікті сабалауын Жалаңаш көріпкелдің жоруы отаршыл империяға қарсы шыққан Кенесарының ұлт-азаттық күресінен де көркем ақпарат береді.

Абай Құнанбайұлы қазақ поэмасына енгізген жаңашылдық дәстүр болып қалыптасып, қазақ эпикалық поэзиясын әсіре бояудан құтқарып, терең ойлылыққа жетеледі. Әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық – әдеби үдерістегі басты ерекшеліктердің бірі, әдеби процестің басты қозғаушы күші болса, жаңашылдық өзіне дейінгі мұраны, дәстүрді жоймай, оның кейбір элементтерін дамытып, жаңаша көркемдік ізденістермен ұштастырады. Ақын Несіпбек Айтұлы да эпикалық поэзияны жаңа қырынан кемелдендіріп, тарихи поэмаларды жазып, тарихи тұлғалардың образын жасауда.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ақынның өз поэмаларындағы мұраты тәуелсіздіктің қилы заманмен келгендігін Жалаңтөс, Бөгенбай сынды батырлардың ерлігін суреттеумен көрсете отырып, қазақ ұлтының қалмақтармен, кеңестік империямен күрес жолында отызыншы жылдардағы қазақ оқығандарын жаппай құдалануы, одан бергі Желтоқсан оқиғасы – барлығы да тәуелсіздік, азаттық, еркіндік жолындағы күрестер болса, сол арқылы ақын Отан үшін жанын қиған ерлердің мәңгілік екендігін алға шығарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ
1 Алпысбаев Қ.Қ.Қазіргі қазақ лирикалық поэмасы. Оқу құралы. – А., 1989; Поэма және сюжет. – А., 1992.
Alpysbaev Q.Q.Qazirgi qazaq lırıkalyq poemasy. Oqý quraly. – A., 1989; Poema jáne sıýjet. – A., 1992.
2 Нұрқатов А. Шығармалары. //Құрас.: С.Негимов. Алматы: «Ана тілі». – 2013.
Nurqatov A. Shyǵarmalary. //Quras.: S.Negımov. Almaty: «Ana tili». – 2013.
3 Асылбек Байтанұлы. Абай және қазақ поэмасы. adebiportal.kz/kz/news/view/21297.
Asylbek Baıtanuly. Abaı jáne qazaq poemasy. adebiportal.kz/kz/news/view/21297.
4 Айтұлы Н. Шығармалары. IY том. Астана: «Фолиант». – 2014.
Aıtuly N. Shyǵarmalary. IÚ tom. Astana: «Foliant». 2014.
5 https://www.inform.kz/kz/zhalantos-bahadurdin-tuganyna-440-zhyl_a2954656.
6 Алпысбаев Қ.Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. Филология ғыл. докторы ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Алматы, 1999. – Б. 48.
Alpysbaev Q.Q. Qazaq ádebıetindegi tarıhı shyǵarma: tanym jáne kórkemdik. Fılologıa ǵyl. doktory ǵyl. dárejesin alý úshin daıyndalǵan avtoreferat. – Almaty,1999. – B. 48
7 Айтұлы Н. Бөрітостаған. ҚАЗақпарат. – 2007. Б. 335.
Aıtuly N. Bóritostaǵan. QAZaqparat, 2007. – B. 335.

Материал 09.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES
1 Alpysbayev K. K. modern Kazakh lyrical poem. Training manual. A., 1989; poem and plot. – A., 1992.
2. Works Of A. Nurkatov. // Composition.: S. Negimov. "I don't know,"he said. – 2013.
3. Asylbek Baitanuly. Abay and the Kazakh poem. adebiportal.kz/kz/news/view/21297.
4.Works Of Aituly N. Volume II. Astana: "Folio". – 2014.
5. https://www.inform.kz/kz/zhalantos-bahadurdin-tuganyna-440-zhyl_a2954656.
6. Alpysbayev K. K. historical work in Kazakh literature: cognition and art. Philological science. Dr. science. abstract prepared for obtaining a degree. – Almaty,1999. – B. 48.
7. Aituly N. Boritostagan. Kazinform, 2007. – B. 335.

Художественная традиция и новаторство в поэмах Несипбека Айтулы

А.А. Алтаев
докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В статье анализу подвергнуты творческие поиски автора в создании исторических образов, в использовании фактов и вымысла в структуре исторических поэм Н. Айтұлы «Сардар», «Ту», «Наурызбай», «Жалантос», «Шакантай», «Бердикожа», «Толегетай». Отмечается, что в поэмах «Сардар», «Жалантос» широко отражены роли и деятельность исторических личностей в борьбе за независимость народа. Исследованы стилевые особенности текстов. Рассмотрены жанровые особенности поэм, информационная, когнитивная, поэтическая значимость данных текстов. Обозначены творческие поиски и художественные решения поэта в изображении исторических событий, жизненных явлений, исторических лиц. Были определены творческие принципы автора, роль его мировоззрения в формировании исторического образа, оценки специфики исторического прошлого.

Материал поступил в редакцию журнала 09.11.2020

Artistic tradition and innovation in the poems of Nesipbek Aituly

A.A. Altaev
L. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the author's creative search in creating historical images, using facts and fiction in the structure of historical poems by N. Aituly "Sardar", "Tu", "Nauryzbay", "Zhalantos", "Shakantay", "Berdikozha", "Tolegetay". It is noted that the poems "Sardar" and "Zhalantos" widely reflect the historical role and activities of historical figures in the struggle of the people for independence. Research style features of the author. Genre features of poems are considered. Informational, cognitive, and poetic significance of these texts. The creative search and artistic solutions of the poet in the image of historical events, life phenomena, historical persons are indicated. The author's creative principles, the role of his worldview in the formation of the historical image, and the assessment of the specifics of the historical past were determined.

Received: 09.11.2020

ӘОЖ 821.512.122.0

Ә.Д.Әміренов[1], А.Өнерхан[2]
[1]ф.ғ.к, доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140006, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8705-599X. E-mail: adilbek.61@mail.ru
[2]магистрант, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140006, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-6924-667X. E-mail: altynaionerkhan@mail.ru

Ә.КЕКІЛБАЕВ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТҮС КӨРУ МОТИВІ

Түркі дүниетанымында түс көру мәселесі шаманизм сенімімен байланыстырылып жатады. Бұл әруақтардың тірі адамдармен тілдесуі деген сөз. Ал исламда жын-шайтандардың адамдарды ұйқы кезінде басқаруы деп түсініледі. Қазіргі таңда түс көру тақырыбы психологияның зерттеу объектісі болып танылып, көбінесе З.Фрейдтің «адамның ішкі қалауы» деген тұжырымымен сәйкесіп жатады. Түс көру мотиві М.Бахтиннің талдауы бойынша әдебиеттегі кейіпкер психологиясын ашудың таптырмайтын құралы болып саналады. XX ғасырға дейінгі қазақ әдебиетінде түс көру мотиві көбінесе халық ауыз әдебиетінен көрініс тауып отырса, бұдан кейінгі прозалық шығармаларда түс көру әлдеқайда кең тақырып етіп алынды. Осы ретте, Ә.Кекілбаев шығармаларындағы жалғыздық пен түс көру мәселесі мақаланың өзегі болып отыр.

Кілт сөздер: түс көру, мотив, психологиялық тартыс, өмір сүру философиясы, повесть, кейіпкер.

КІРІСПЕ

Қазақ прозасында түске соншалықты мән беріп, одан үлкен филолсофиялық ой, әлеуметтік-қоғамдық мәселе көтеретін Әбіш Кекілбаевтың көркемдік әлемі әлі ашылмай жатқан арал сияқты. Яғни, Ә.Кекілбаев шығармаларындағы кейіпкерлердің түс көруі ішкі қалаудан ғана емес, бірқатар проблемалардан да туындайтындығы мақаланың өзектілігі болып тұр.

Түс көру тәсілінің теориясы және әдебиеттану ғылымында зерттелуін қарастыру. Ә.Кекілбаев туындыларындағы түс көру тәсілін талдау.

Жұмыстың теориялық-әдіснамалық негізі ретінде қазақ әдебиетіндегі психологиялық туындыларындағы түс көру тәсілі туралы жазылған Х.Досмұхамедұлы, М.Бахтин, Ф.М.Достоевский, Ә.Кекілбаев, З.Фрейд, Б.Майтанов, Ж.Дәдебаев еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар, ғылыми пікірлер басшылыққа алынды.

Әбіш Кекілбаевтің психологиялық туындыларының ішінен «Бір шоқ жиде», «Шыңырау», «Күй» шығармаларындағы түс көру мәселесінің психологиялық астары ашылып, оны қазақи ұғым мен адамзаттық мәселе төңірегінде қарастырып, түс көрудің негізгі проблематикасы жан-жақты зерттеліп жазылды.

А Майтанов «Б. Қаһарманның рухани әлемі», Ж.Дәдебаев «Түс аяны», М.Бахтин «Проблемы поэтики Достоевского», Ә.Кекілбаев. «Дала балладалары», Г.Пірәлиева «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем) атты зерттеу еңбектерінде тақырыпқа байланысты мәселелер қарастырылған.

Б. Майтанов көркем мәтін психологизміне мынандай анықтама береді: «Қахарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық шығармашылық феномен- психологизм» [1, 3]. Көркем шығармадағы кейіпкердің ішкі әлемін үңіліп, жан дүниесін ашып көрсетуда автор қолданатын психологиялық бейнелеудің: диалог, монолог, ішкі монолог, мимика, пластика, ишара, портреттеу, күнделік, хат т.б әр түрлі формалары мен тәсілдері бар. Солардың бірі – түс көру.

Түс көрудің ғылыми сипаттамасын берместен бұрын көшпелі тұрмыс кешкен қазақы жадтың құрамдас бөлігіне айналған «түс көруге» қатысты мәселелердің басын шолып өту керек секілді. Мәселен, қазақ ауыз әдебиетінде жиі ұшырасатын сюжеттердің бірі – кейіпкердің түс көруі. Ел аузында сақталған Абылай ханның түс көруі, Кенесарының өз ажалымен түсінде бетпе-бет келуі, Қобыланды батырға аталарының аян беруі, т.б. көптеген эпостық шығармаларға тән түс көру мотивінде оның әлеуметтік мәселесі әрдайым алдыңғы орынға шығып отырған. Бұлай дейтін себебіміз, түркі халықтарына ортақ әдебиетте (әсіресе, ауыз әдебиеті) тарихи тұлға образы қашанда бірінші позицияны иемденіп отырады. Бұл тайпалық-рулық психологияның жеке адам тағдырынан үстем тұрғандығынан болса керек. Мұны идеализациялау деп те айтуға болады.

Фольклордағы түс көру мотиві сәуегейлік және информациялық қызмет атқарса, бертін келе дамыған жазба әдебиеттегі түс көру жеке адам ойының ең күрделі психологиялық құралы деп өз бағасын алған [2, 10].

Түс көрудің әлеуметтік мәні мен индивидтік сапасын анықтай келе, олардың бірін екіншісінен төмен санауға болмайды. Өйткені ерте замандарда ақпараттың түзілуі түс көру мен оны жору арқылы жүзеге асып отырған.

Этнопсихологиялық зерттеулер батыс ғылымында бертіректе зерттеле бастағанымен, бұл мәселеге тұрмыстық үлкен мән берген көшпелілер наным-сенімдер мен салт-жоралғыларды берік ұстанып келген. Десе де, түс жору мәдениетінің көптеген халықтарда болғандығын ғалым Х.Досмұхамедұлы былай деп түсіндіреді: «Түс жорудың (снотолкование) қазақтар арасында да үлкен мәні бар екені ежелден белгілі, сол себепті де ел ішінде арнайы мамандар—түс жорушылар да ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша, түс жору Перғауынның (Фараон) түсін болжаған Жүсіп пайғамбардан бастала ды. Әрбір қазақ түсін біреуге жорытуға тырысады және осы жору сөзге әрдайым сенеді» [3, 25].

Түс – жан мен тәннің бірлігі нәтижесінде туатын болғандықтан оны адам өмірінен сызып алып тастауға болмайды. Керісінше, оны биологиялық, магиялық, мифологиялық, психологиялық қызметі тұрғысынан әмбебап анықтауыштық-сапалық қасиет деп тануымыз керек. Түстің көбінесе фантастикалық болып келетіні оның қиялдың ең биік нүктесі болғандығына байланысты. Адам неғұрлым қиялшыл, арманшыл болса, тиісінше, оның түстері де адам нанғысыз кейіпкерлер мен оқиғаларға толы болмақ.

Түс көру мәселесін мотивтік деңгейден әдеби құрал ретінде өсіріп шыққан ғалым М.Бахтин болды. Ол Ф.М.Достоевскийдің шығармаларындағы түс көруді зерттей келе полифониялық жанрдың таптырмас құралы деп түсіндірді. Оның бұл жердегі айтпағы өмір мен өлім, ниет пен пиғылдың балансын сақтап тұрған нәрсе - түс көру сәті. Тіпті сананың бөлініп, екіге жарылуы да осы түс көру мәселесі арқылы шешімін табады екен [4, 183].

Біз жоғарыда қазақ ауыз әдебиетіндегі түс көру мәселесінің идеализациялық мәні басым болған деп айтып өттік. Ал қарапайым адамның тағдыры тек 20-ғасырда ғана сөз бола бастады. Алғашқы прозалық шығармалар қатарында болған «Бақытсыз Жамал», «Шұғаның белгісі» секілді роман-хикаяттарда кейіпкердің әлеуметтік статусы ескерілмесе де, кезеңдік әдебиетке сәйкес әлеуметтік тақырып жүгі басым түскен еді.

60-90 жылдардағы қазақ әдебиетінде адам тағдыры дейтін тақырып өзектене түсті. Мұнда әлеуметтік тақырыптан көрі жеке адамның ойы мен психологиясы ашыла түскен еді. Бұл тақырыпқа келуге кеңестік пролетариаттық идеалогияның әсері зор болғаны түсінікті де. Мұндай қарапайым адамның тағдыры туралы М.Әуезов, С.Мұқанов сынды классик жазушылар жол бастап, Д.Исабеков, Т.Әбдік, Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділов, Ә.Кекілбаев, Б.Нұржекеұлы сынды қазіргі дәуір әдебиеті өкілдері көшке ілескен еді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Аталған жазушылардың ішінде Әбіш Кекілбаев қарапайым адамның қоңырқай тіршілігін суреттей алу мәнерімен ерекшеленеді. Оның әңгімелері мен повестерінде көбінесе шаруа адамдары тіршілік етеді. Жазушы кейіпкерлердің күнделікті күйбең тіршілігін суреттеу арқылы философиялық үлкен сұрақтарға жауап іздейді. Мәселен, «Шыңырау» повесіндегі Еңсептің аз күндік ғұмырындағы қуаныш-қайғысы, «Бір шоқ жиде» шығармасындағы Тілеу қарттың ұстынсыз ұзақ өмірі бір қарағанда, қалам тербеуге лайық үлкен тақырып бола алмайды, бірақ жазушы заттық әлем мен адам ойының үйлесімділігін шиеленістіріп тастап, қараңғылықтың арасынан жарық сәуле іздеуге талпынады. Осы тұста жазушының жер бетіндегі әр адамның өмір сүруінде қандай да бір мән болуы тиіс дейтін жанкештілігі байқалып қалады.

Бір ғажабы, көбелектің ғұмырындай кеп-келте адам тағдырын жазушы бір көрген түстей әсерлі етіп жеткізе алады; ол шығармаға етене еніп те кетпей, шылбырды кейіпкерге де ұстатпай әрдайым өткен шақ пен осы шақтағы уақыттық белдеуді тізгіндеп отырады.

Түс көруді адамның ішкі ниетіне байланысты деп қорытынды шығарған атақты психолог З.Фрейд болды. Ол ақыл-ой сананың аясынан тыс жатқан қалау мен құштарлықты жасырады деп тұжырымдады. Соған қарамастан, олар ұйқы кезінде түс арқылы сана жарықшақтарына жол табады деген идеяны айтқан еді. Бұл ғалымның атақты «Түс жору» ғылыми еңбегіндегі жетістік болып саналады [5, 189-205].

Ә.Кекілбаев шығармаларындағы кейіпкерлердің түс көруі ішкі қалаудан ғана емес, бірқатар проблемалардан да туындап жатады. Мәселен, «Бір шоқ жиде» шығармасындағы Тілеудің соғыста өлген баласынан қаралы хабар жеткендегі күйіне зер салып көрейік: «Түсіне енді қобдиын шашып ойнап отыратын селеу шаш балалар да кірмейтін болды. Бұрын көзін жұмса-ақ бұған қарай саусағын шошаңдатып, ауыздарына келгенді оттай жөнелетін кемиек шалдардың да көмейлеріне құм құйылыпты. Енді тіпті түс те көрмейді. Өңінде де ешкімді де, ештеңені де байқап жатқан жоқ. Төңірегінде көз тоқтататындай не бар... Адыра қалған айдала... Тұлдыр кеңістік...» [6, 171].

Тілеу қарт үшін тыныштықтан қорқыныштысы ештеңе жоқ. Ол бұған дейін кемпірі екеуі соғысқа кеткен баласынан үміттеніп, күнделікті қайрағы мен балтасын алып, зергерлік ісімен айналысып жүретін еді. Енді баласы өлді деген хабар жеткенде ішкі үміті сөніп, өмір сүруге деген құштарлығы мүлде жоғалғандай болады. Бірақ кейіпкердің әрі қарай өмір сүруіне не себеп болды? Әрине, оның ішкі қалауы. Әр адамның басында түрліше мұрат-мақсат болады. Тілеудің қалауын оның философиялық ойларынан шолып қаламыз. «Тәйірі, пенде пақыр

мынау қотыр тайдың құйрығындай шоп-шолақ дәуренінде ерні тұшып перзент сүйгеннен басқа баянды не көреді. Басқасының бәрі мұның қыз-қырқынға соғып берген әлекей-күлекейіндей алдамыш бірдеңе емес пе. Тіріңде көзіңді қуантып, өліңде аруағыңды ырзалайтын перзентке не жетсін. Ең болмаса, ит жығыс түсейін деп өнер сатып, бедел сатып, абырой сатып қанша тайталасқанмен, бәрібір жеңілмей қоймайтын өзекті жанның уақыт алдындағы жаңғыз ұтысы ұрпақ қана. Оның мынау қара жердің бетіндегі тыртаң-тыртаң қимыл-қыбырының ең мәндісі - сол артында қалар ұрпақтың аузына аз-күн ырзық болсын деп еткен еңбегі ғана» [6, 169].

Тілеудің өмір сүру философиясы ұрпақ мәселесіне келіп тіреледі. Өйткені бұл жеке басының проблемасы ғана емес, Тілеудің әулетіне тиген қарғыс секілді бір атадан бір атаға жағаласып келе жатқан шежіренің тоқтап қалу қаупі болатын. Тұрмыстық қорқыныш гендік сипат алып, аталарынан бері келе жатқан жалғыз үй – атажұртты күзету келесі ұрпақты үлесіне тиюі тиіс болған, бірақ соғыстың кесірінен бұл қатердің тағы да тұзағына ілініп қалған еді.

Повесте Тілеудің атасы Өтеудің жеті баласынан бірдей айырылып қалғаны да сөз етіледі. Өтеу ішіне сыймаған күйікті күй арқылы сыртқа шығарып тастауға талпынады. Бұл оның саналы әрекеті емес еді. Құдайға өкпелеп айдалада жалғыз қалған інісіне Ақпан бір баласын береді. Ол – Сақтап аталары. Сақтап аңнан келе жатып, әлдеқандай үнді естіп қалып, жадында сақтайды. Ол – Өтеудің әлгі күйі еді. Өз кезегінде Сақтап та бір бақсыға тілі тиіп, қарғысқа ұшырап, ұрпағы тұрмайды. Алпысында көрген ең соңғы баласын қырық қазаннан өткізіп, қырық әйелдің емшегін емізіп, жаңа күшіктеген қаншықтың бауырына тастап, атын Сырттан деп қояды. Ол да бес қатын алып, бесеуінен де ұрпақ сүймейді. Шаңырағы құлауға айналған соң көрші ауылда оң жақта жүкті болып қалған қыздың баласын асырап алып, оның атын Сұрапалды қояды. Ол да ұрпақ сүймей, қайын жұртынан бала асырап алады, бұл – Тілеу болатын.

Осындай шиеленісті шежіресі бар әулеттің басына тағы да қара бұлт үйірілді. Осыны ойлап бебеулеген Тілеу қарттың түсінде шұбырған көк көзді, сары шашты балалардың кіруі де осындай себептерден еді.

Тілеудің түсі тек мұнымен ғана шектелмейді, ол енді өлімнен қорқа бастайды. Әкесі үйретіп кеткен «Бебеу күйді» келесі ұрпаққа үйретіп үлгермей, өмірден озып кету ол үшін кешірілмес күнәдай көрінеді. Мұны да біз кейіпкердің түсі арқылы анықтай түсеміз.

«Көзі ілініп кетіпті. Жұмыртқаның ақ уызындай бір түссіз қоймалжыңда малтығып жүр. Төңірегіндегі ештеңенің бет-бедері айқын аңғарылмайды. Тіпті өзі де мынау түссіз қоймалжыңға айналып кеткендей. Әлгі кеудеңнен шыбын жаның ұшып кеткенде шегетін хәлің осы ма екен? Бірақ бұл нағып теп-тез жантәсілім бола қалды? Әлгі жаныңды қарқараға келтіретін сират көпірі қайда? Асай-мұсайын асынып келетін Мүңкір-Нәңкірі қайда? Бірақ бұған Мүңкір-Нәңкір не айта алар дейсің.

..Төңірегіндегі қоймалжың сарқылған сарсудай қойыла түсті. Бірте-бірте батпақтанып, балшыққа айнала бастады. Қара жер бұны біржола обып бара жатқандай. Көкірек тұсы ылжырап, жидіп жүре бергендей. Қорқыныш дейін деуге өзі осы өлім дегеніңе әлдеқашан пейіл болған адам сияқты еді. Ендеше неге тамағы құрғайды, ендеше неге көмейіне әлдене кептеліп тұрып алады, ендеше неге иегі кемсеңдейді...» [6, 177].

Түстің ажал көрпесін жамылып, кейіпкердің психологиясына сыналай әсер етуін «Шыңырау» повесінен де байқап қаламыз. Әкесінен жастай айырылған Еңсептің құдық қазып жүріп, өткен өміріне ойша қайта-қайта орала беруі – жазушының тар кеңістікте шексіз ойларға жарық тастау тәсілінің биік шыңы болып табылады. Осы тұста жер асты әлемі мен жер үстіндегі тепе-теңдіктің адам арқылы ғана сақталатынын жазушы тағы да дәлелдей түседі.

Сонымен, Еңсептің көптен бергі мақсатына айналған – ең терең құдық қазу миссиясы орындала бере ол абайсызда басын жарып қаза болады.

«Қайқайып тұрып тақтай тасты сарт-сарт сабалайды. Кенет сүймені тасқа тимей, тесіктің өзіне түсіп, екпетінен құлап түсті. Маңдайы тасқа соғылып, басы зеңіп кетті. Біреудің аялы қолдары қос алақанын жайып, қағып алғандай. Басқа жеріне зақым тимеді. Қақ маңдайынан бастап жып-жылы жұмсақ алақан сипап өтіп еді, көмейіне қоймалжың бірдеңе құйылғандай болды. Мұны қағып алған бейтаныс адамның да омырауы терге малшынып қалыпты, жамбас тұсы, жауырыны мұздап қоя берді. Біреу жүзіне телміре төнгендей. Қарауытып кеткен жанары бұның бетіне мүсіркей үңіліп тұрған Қалпақтың көк сұр жарғақ жүзін шолып қалғандай» [6, 129-130].

Еңсептің мықты қарсыласына айналған Қалпақ – ажал боп келді. Бұл кейіпкердің бар ойын жаулап алған қорқынышының әсері болатын. Ол, әрине, өлімнен қорқып тұрған жоқ, ол өзінен озып кетер деп Қалпақтан өлгенше аяқ тартады.

Өлімнің түс секілді түсініксіз быжырқай күйге енуі – адам ойының әрдайым бір қалтарыста жұмыс істеп тұрғандығынан да болуы мүмкін. Өйткені психологиялық парадокс тудыратын туындыларда өлімнен кейінгі шекара әрдайым жұмбақ күйде қалады. Бұл толассыз жалғаса беретін мәңгілік тақырып.

Ә.Кекілбаев бұл шығармаларда өлім арқылы түсті сипаттаса, «Күй» повесінде түс арқылы өлімнің жетегіне көнеді, лайығы, кейіпкерді өлім жетектеп алып кетеді.

Кек қуған екі тайпа арасындағы шайқаста баласының қазасын естіген Жөнейіт өң мен түстің ортасында қалып қояды. Әншейінде қос жанарын сілкіп жібергенде бүкіл елді басқарып кететін қатал басшы ендігі тұста айналасындағы болып жатқан қыбыр-жыбырға түсінбей, ештеңенің байыбына дұрыстап бара алмайды. Мұндай ауыр соққыны жазушы: «Жөнейт осы бір бастығырылған есірік түстен арыла алмай-ақ қойды. Көзінің алды бұлдырап, тұмандана берді» [7, 111], – деп әспеттейді. Бастығырылу – түс кезіндегі ең ауыр кезең. Бұл діни тұрғыда жын-шайтандардың ойнағы деп түсіндірілсе, ғылымда мидың денеден бұрын оянып кетуі деп сипатталады.

Қалай болғанда да, Жөнейіттің өз баласын өз қолымен ажалға айдап шығаруы – оның психологиясына кінә дәнін егіп жібергені күмәнсіз. Осыдан кейін-ақ Жөнейіт бұрын мән бере қоймаған жайттарға бас ауыртып, інісі Көкбөрінің сөздері мен баласы Дәулеттің дутар тартып, өнер қууындағы мақсатына зер салып бастады. Қай жерден артық кетіп, қай жерде кемшін түстім деп арбасады. Ішін өртеп бара жатан кек шығар жолын таба алмай, не көзінен жас боп шықпай, не қанмен жуылмай ішінде қатты да қалды.

Жөнейттің сарбаздары Дәулетпен тартысқа түскен адай күйшіні тұтқындап, оның алдына алып келгенде Жөнейт еш сыр білдірмейді. Бірақ күйші домбырасын ағызып жібергенде, айналасындағы сарбаздардың іші жылып, жүздеріне мұң ұялағанын көріп, ішінен Көкбөрі мен Дәулеттің неге қырбай боп жүргендеріне түсіне бастайды. «Күй тынды. Күйші домбырасын сылқ еткізіп тізесіне тастай берді. Тәкаппар батыр көзінен ыршып кеткен түйдек жасты сүртуге арланды» [7, 124].

Мұндай сұмдық күйден кейін Жөнейіт адай күйшіні жерге көмдіріп, басын қылтитып шығарып, айдалаға тастап кетеді. Ендігі психологиялық арбасу күйші мен Жөнейт арасында жүреді. Бұл Жөнейттің түсі арқылы жүзеге асады. Күйшіні жерге көміп келген күні Жөнейіт ұйықтай алмайды.

«Ұйқы да келмей қойды. Ойына тұтқын күйші оралды. Манадан бері есіне алғысы келмей, әр нәрсеге алаңдап бағып еді. Бәрібір болмады» [7, 134]. Ендігі жерде Жөнейттің ойы арқылы күйшінің айдаладағы қу басы суреттеле бастайды. Жөнейттің күйшіні босатып жібергісі келген ішкі қалауы түс арқылы анықталады. Бірақ бір тайпаны басқарып отырған басшының әлсіздік көрсетуі – бұл үшін өлімнен де жоғары тұрған үкім еді. Күйішіні босатудың амалын ол енді өмірлік жауы болған Дүйімқара арқылы шешкісі келеді. Бірақ күйшісін іздеп Дүйімқара да келмейді. Өзінің ішін жылытқан күйшіге қанша рахымшылық істегісі келсе де, Жөнейіт күйшіге бәрібір қайта оралмайды. Бірақ оның есінде әлгі күй қалып қояды. Бұл Жөнейттің ендігі қорқынышы.

Баласының өлімінен кейін жалғыздықтың тұтқыны болған Жөнейттің ендігі сырласы – күйші болды. Өлі-тірісі белгісіз күйшіні күн сайын түсінде көреді, тек сонымен тілдеседі.

Мұндай күшті психологиялық тартыстың түс кезінде ғана орындалуы тегін емес. Жазушы қаталдықтың бәрін бойына жиып алған, жылауды да әлсіздік деп білетін Жөнейттің қабырғаларын сөгіту үшін түс көру тәсілін шығарманың өзегі етіп алады. «Түсінде шешілген қол өңінде байланған бір далбаса хал. Өңінде ойлай алмағанды түсінде ойлайды. Өңінде айта алмағанды түсінде айтып жүреді» [7, 136].

Жөнейтті ақыры түсі жалмап бітеді. Түсінде күйшінің тартып берген күйі артынан қуалап, ақыры Аннадүрдінің есігінің алдында ажал құштырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, түс – адамның санасында жасырынып жатқан түпкі қалау мен ниетті көрсетуші құрал. Ол қорқыныш пен үрей, үміт пен торығу сезімдерінен де туындауы мүмкін. Түске енетін әрбір оқиға өңдік кезеңдегі адамның бейсаналы қабылдауынан түзіліп жатады. Біз осы нәрселерге біршама талдау жасадық.Сонымен қатар Әбіш Кекілбаевтың кейбір шығармаларындағы түс көру мәселесінің психологиялық астарын ашып, оны қазақи ұғым мен адамзаттық мәселе төңірегінде қарастырып, түс көрудің негізгі проблематикасын ашуға талпындық деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
Maıtanov B. Qaharmannyń rýhanı álemi. – Almaty: Jazýshy, 1987 – 232 b.
2 Дәдебаев Ж. Түс аяны. – Алматы: «Ғылым», 1992.
Dádebaev J. Tús aıany. – Almaty: «Ǵylym», – 1992.
3 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т. 94: Түс жору және ырымдар. – 432 б.
Babalar sózi: Júztomdyq. – Astana: «Foliant», 2013. T. 94: Tús jorý jáne yrymdar. – 432 b.
4 Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1963.
Bahtın M. Problemy poetıkı Dostoevskogo. – M.: Sovetskı pısatel, 1963.
5 Әдебиет теориясы: Антология. 2-том/ Джули Риквин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма қоры бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 372 б.
Ádebıet teorıasy: Antologıa. 2-tom/ Jýlı Rıkvın men Maıkl Raıannyń redaksıasymen. – Almaty: «Ulttyq aýdarma qory búrosy» qoǵamdyq qory, 2019. – 372 b.
6 Кекілбаев Ә. Дала балладалары. 2 том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 232 б.
Kekilbaev Á. Dala baladalary. 2 tom. – Almaty: Jazýshy, 2005. – 232 b.
7 Кекілбаев Ә. Ханша-Дария хикаясы. Балладалар мен роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.
Kekilbaev Á. Hansha-Darıa hıkaıasy. Baladalar men roman. – Almaty: Atamura, 2003. – 320 b.

Материал 14.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Maitanov B. The spiritual world of the hero. – Almaty: Writer, 1987. – 232 p.
2 Dadebaev Zh. Color campaign. – Almaty: "Science", – 1992.
3 Words of ancestors: Zhuztomdyk. – Astana: «Foliant», 2013. T. 94: Dreams and superstitions. – 432 p.
4 Bakhtin M. Problems of Dostoevsky's poetics. – M.: Soviet writer, 1963.
5 Literary Theory: Anthology. Volume 2 / Edited by Julie Rickwin and Michael Ryan. – Almaty: Public Fund "Bureau of the National Translation Fund", 2019. – 372 p.
6 Kekilbayev A. Steppe ballads. 2 vols. – Almaty: Writer, 2005. – 232 p.

7 Kekilbaev A. The story of Princess Darya. Ballads and novels. – Almaty: Atamura, 2003. – 320 p.

Мотивация цветопередачи в психологических произведениях А. Кекилбаева

А.Д.Амренов[1], А.Онерхан[1]
[1]Павлодарский педагогический университет, Павлодар, 140006, Республика Казахстан

В тюркском мировоззрении проблема цветопередачи связана с шаманизмом. Это означает, что каждый из нас общается с живыми людьми. В исламизме понимают, что дьяволы управляют людьми во время сна. В настоящее время тема цветопередачи признана объектом исследования психологии, в основном она сочетается с формулировкой З.Фрейда – «внутреннее желание человека». Мотивация цветопередачи является незаменимым средством раскрытия психологии персонажа в литературе по анализу М. Бахтина. В казахской литературе до XX века мотивация выбора цвета часто проявляется в устной народной литературе, а в последующих прозаических произведениях – более широкая тема. Поэтому проблема одиночества и цветопередачи в произведениях А. Кекильбаева является целью нашего исследования.

Материал поступил в редакцию журнала 14.11.2020

Motivation of color rendering in the psychological works of A. Kekilbaev

A.D.Amrenov[1], A.Onerkhan[1]
[1]Pavlodar pedagogical university, Pavlodar, 140006, Republic of Kazakhstan

In the Turkic worldview, the problem of color reproduction is related to the faith of shamanism. This means that each of us communicates with real people. Islamism understands that devils control people while they sleep. Currently, the theme of flowering is recognized as an object of research in psychology, mainly combined with the formulation of Z. Freud's "inner desire of man". Motivation of blooming is an indispensable tool for revealing the psychology of a character in the literature on the analysis Of M. Bakhtin. In Kazakh literature before the XX century, the motivation for color is often shown in oral folk literature, and in subsequent prose works a broader theme. In this regard, the problem of loneliness and flowering in the works of A. Kekilbayev is the core of the article.

Received: 14.11.2020

ӘОЖ82.091

Л.М. Демесинова[1], М.С. Оразбек[2]
[1]докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.,010000, Қазақстан Республикасы,https://orcid.org/0000-0002-2414-7360. E-mail: lepa_semey@mail.ru
[2]ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-0703-3142. E-mail: makpal_zere@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ АРХЕТИП ОБРАЗДАР

(А.Алтай мен А.Кемелбаева шығармалары негізінде)

Мақаладақазақ әдебиетіндегі ұлттық архетип образдар қарастырылған. Автор «архетип» ұғымына жан-жақты анықтама берген.Аталмыш терминді зерттеген

ғалымдар еңбектерінен дәйектемелер келтіру арқылы ұғымның қолдану аясы айқындалды. Архетип туралы шетелдік ғалымдар еңбектеріне сілтемелер жасалып, әдеби және фольклорлық архетиптер аражігі ажыратылды. Қазақ халқының ұлттық менталитетіне сай архетип образдар сипаттамасы анықталып, ұлттық архетиптердің ерекшеліктерін нақты көркем шығармаларды талдау арқылы маңызды тұжырымдар жасалды. Көркем туындыларды талдау барысында қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілері мен салт-дәстүріне қатысты деректермен салыстыру жұмыстары жүргізілді. Сол арқылы зерттеудің маңызы айқындалды. Көшпенді қазақ үшін тіршілік иелеріне қатысты архетип образдарды алу себебі нақты мысалдармен дәлелденді. Әдеби архетиптерді қолданудағы суреткердің мақсаты сараланып, ұлттық архетип образдарды алудағы авторлық идея, ой айшықталды.

Кілт сөздер: архетип, ұлттық код, бейсаналық, мифопоэтика, миф, образ, сюжет, мотив.

КІРІСПЕ

Ғылым мен техниканың қарыштап даму барысында рухани құндылықтарды дәріптеу маңызы артуда, дүниежүзінде ұлттық тамырға бойлау, көне жәдігерлерді қайта жаңғырту сияқты мәселелер өзекті болып отыр. Осылардың бірі ұлттық архетип те кез келген халықтың әдет-ғұрпы мен тұрымыс-салтын, ұлттық дүниетанымы мен тарихын танытатын бірден-бір құрал.

«Архетип» түсінігі ежелгі ойшылдар еңбектерінде айтылғанымен, ғылыми тұрғыдан алғаш швейцарлық психоаналитик-ғалым К.Г.Юнг енгізді. Грек тілінен аударғанда «ілкі образ», «үлгі», «түпнұсқа» мағынасында қолданылатын «архетип» терминіне К.Г.Юнг мынадай анықтама береді: «Архетип – адамзат санасында қалыптасқан бастау бейнелер <> алғашқы үлгілер-формалар адам санасында сақталғандықтан, кез келген уақытта бейсаналы түрде қалқып шығады; олар автономды, санаға бағынбайды», дей келе, «ұжымдық бейсаналыққа» тоқталады, өзіне дейінгі зерттеушілер архетип тек жеке тұлғаға қатысты десе, К.Г.Юнг архетипке «ұжымдық» сипат тән дегенге келеді [1, 4]. Ғалым архетипті зерттеуде негізінен адамзаттық мәдениетке баса назар аударып, оны дін мен мифтен, халықтардың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпынан іздеді. Яғни, шығармашылыққа келгенде суреткер көркем дүние тудырғанда ата-бабасына сақталып келген ұлттық дүниетаным негізінде архетип образдар мен мотивтерге бейсаналы түрде баратындығын аңғаруға болады.

Зерттеу барысында Э.Нойман, А.Ф.Лосев, Е.М.Мелетинский, А.Большакова сияқты ғалымдардың еңбектері негізге алынып, фольклорлық архетип, әдеби архетип, ұлттық архетип мәселелері қарастырылып, аражігі ажыратылды. Ұлттық архетипті саралауда қазіргі қазақ әдебиетіндегі көркем шығармалар зерттеу насанына алынып, салыстыру арқылы жүйелі талдау жасалды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпыадамзаттық архетиптер адамзат қалыптасуының алғашқы сатысында дүниенің пайда болуы, жаратылыстың әртүрлі құбылыстары мен жер-су аттарының, аң-құстар мен өсімдік атауларының шығуы туралы мифтердің негізінде жатқан архетиптерді айтуға болады. Бұған мәңгілік образдар мен сюжеттерді, мотивтер мен символдарды жатқызамыз. Бұндай архаикалық мифтер негізінде жатқан фольклорлық архетип үлгілері барлық халықтарда кездеседі. Себебі, адамзаттың пайда болуы туралы мифтік сюжеттер барлық ұлттарда бар, мысалы, дүниені топан су басу сияқты мотивтерді айтуға болады.

Ал, ұлттық-мәдени архетип мәселесіне келгенде әр халықтың географиялық мекеніне, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына, таным-түсінігі мен дініне, рухани құндылықтарына байланысты өзіндік ерекшелігін, сол ұлтқа тән менталитетін айқындайтын белгілері болады.

Көшпелі қазақ халқының тарихи дамуында бірнеше мәдениеттер ықпалын аңғаруға болады, көне түркі халықтарына ортақ рухани құндылықтар, орта ғасырлардағы Ислам мәдениеті мен дәстүрі, көршілес Орта Азия халықтарының өркениеті, осының барлығы, қазақ халқының қалыптасып, өркендеуіне өз үлесін қосқаны анық. Ендешетүркі халықтарына тән ортақ мәтіндерде, соның ішінде ортақ архетип образдар мен сюжет/мотивтердің болуы заңдылық.

Ал, қазақ халқының болмыс-бітімін, таным-түсінігін, дүниетанымын айқындайтын, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастық тауып келе жатқан әлеуметтік-мәдени коды, жадысы ұлттық архетипер болып табылады. Архетип образдардан сол халықтың өткенін, қалыптасу тарихын, фольклоры мен мәдениетін көруге болады. Осы ретте, ұлтымыздың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымы негізінде жатқан архетип образдар мен символдар туралы сөз еткенде,халқымызда ұлттық болмысымызды танытатын этно-мәдени архетиптер жетерлік: Тәңірі, Ұмай ана, бақсы, аруақ, рух, көк бөрі, тұлпар, арқар, бұғы, шаңырақ, тау және басқалар. Осылардың ішінде жан-жануарларға қатысты архетип образдарға тоқталып өтейік.

Қазақ халқында «жабайы табиғат» деген ұғым болмаған, себебі, әрдайым жаз жайлауда, қыс қыстауда төрт түлік малын қамдап, ат құлағында ойнаған қазақ өзін табиғаттан бөліп көрмеген, табиғат құбылыстарын бұлжытпай болжауы, ауырып-сырқаса, сол табиғат, жер-ана емші, малы жесе тамақ, кисе киім, мінсе көлік бола білген. Сондықтан болар, қазірде халқымызда баланы «құлыным», «ботам», «қошақаным»деп еркелетуі немесе «иттің иесі, бөрінің тәңірісі», «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман»сияқты фразалық тіркестер жадымызда сақталып қалған архетип түсініктер екені даусыз.Тіпті, ұлтымызда адам мінезін сипаттағанда да «қой аузынан шөп алмас», «қойдан жуас»,«тойған қозыдай», «қой мінезді»,«кісі киік», «арқардай ақырған», «атан түйе ойнаса жұт болар», «сөзі түйеден түскендей», «өгіздей өкірді», «өгіз аяң» сияқты тіркестерден архетип характерлерді көруге болады. Көне бал-бал тастардағы суреттеріміздің өзінде жануарлардың бейнеленуі, сақтар мәдениетіне жататын ескеркіштердің негізі жануарлар стилінде келуі, ауыз әдебиеті мен космогониялық мифтерде де көрініс табуы, тотемдік ұғымдардың қалыптасуы соның дәлелі. Мәселен, қазақ халқында жан-жануарларға қатысты (тұлпар, жылқы, қой, бұғы, көк бөрі), құстарға қатысты (қыран бүркіт, аққу, қаз, қарлығаш, қарға) немесе өсімдік әлемімен байланысты (бәйшешек, қызғалдақ, ермен, жусан) ұғымдардың, архетип символдардың, образдардың сақталуы ұлтымыздың санасында табиғаттың құпиясын терең сезініп, онымен біте қайнасып өмір сүрген тылсым сырын байқаймыз. Жоғарыда аталған аңдар мен құстардың, өсімдік атаулының киесін сезініп, бағалап, олардың маңызын түсінгендіктен де қазақ санасында олардың әрқайсысына тән ұғым қалыптасқан.Аталмыш ұғымдар мен түсініктерәу-баста танымдық сипатта болса, уақыт өте келе ауыз әдебиеті үлгілерінде көркемдік қызмет атқарып, қазіргі көркем әдебиетте мифопоэтикалық әдіске ұласып отыр.

XX ғасырдың 70-80 жылдары қазақ әдебиетінде мифологиялық проза белең ала бастады. М.Мағауин, О.Бөкей, А.Алтай, А.Кемелбаева, Ж.Қорғасбек сияқты жазушылардың шығармаларында мифтік сюжеттер көрініс тауып, жаңа неомифтердің тууы байқалды.Бұл үдеріс қазіргі постмодернистік шығармаларда да өз жалғасын табуда.

Авторлардың мифтік мотивтер мен сюжеттерді пайдалануы бейсаналы түрде ұлттық санамызда сақталған архетип қабаттарға бойлай отырып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келген фольклорлық шығармалардағы архетип үлгілерді жаңа жанрда, жаңа интерпретацияда түрлендіріп қайта жаңғыртқанын аңғаруға болады. Осы ретте, фольклорлық архетип пен әдеби архетип ұғымдарының айырмашылығын ескерер болсақ, әдеби архетип туралы Е.М.Мелетинский [2] мен А.Большакова [3] сияқты ғалымдар мифтегі архетиптің көркем шығармадағы архетипке ауысуын зерттеу барысында көне мифтерде сақталған ілкі образдардың вариативтілігі мен инварианттылығын ескере келе, архетиптердің қанша түрленгенімен өз өзегін жоғалтпайтынын, көркем шығармадағы әдеби образдардың барлығы «мәңгілік образдар», яғни архетип үлгілер негізінде туындайды деген пікірлер білдіреді. Қазақ әдебиетінде ұлттық санамызда қалыптасқан табиғаттағы тіршілік иелеріне қатыстыархетип образдардың көрініс табуы осының айғағы. Адамзат дамуының алғашқы

сатысында адам мен жан-жануар арасында аражік болмағанына көптеген мифтер дәлел. Мысалы, адам болудан жалыққан кемпірдің ұрғашы бұғыға айналуы, кейіннен буаз болған бұғының қорыққаннан қайта адам кейпіне келуі сияқты мысалдар жетерлік. Келтірілген мысалдан адам жануарға оп-оңай ауыса алады, бұдан ерте заманда адамдар санасында табиғат пен адам арасындағы аражіктің болмауын аңғаруға болады. Бұл үрдіс қазіргі әдебиетте де кездеседі.

О.Бөкейдің «Мұзтау», А.Алтайдың «Кентавр», А.Кемелбаеваның «Қоңыр қаз»,Ж.Қорғасбектің «Қасқыр адам» шығармаларының басты кейіпкерлерінің өзі өмір сүрген қоғамды жатсынып, жан-жануарлар немесе құстың кейпінде келуі авторлардың бейсаналы түрде ұлттық архетипті саналарында сараптап,қорытып, көркемдік құралға айналдыру барысында тамаша шығармалар тудыра білген. Аталған шығармалардың барлығында негізгі кейіпкерлердің жан-дүниесінің екіге жарылуы, бірде адам кейпінде, бірде жануар кейпінде ойлауы көне мифтердегі дуалдық «өз/өзге» (свой/чужой) оппозиция ұғымдарымен сабақтасып жатыр.

Аталған шығармаларды салыстыра талдау жасар болсақ, А.Алтайдың «Кентавр» шығармасындағы кейіпкердің болмысы жартылай адам, жартылай жылқы кейпінде: «...Жылқы тұрпатты, адам тұлғалы нәресте де ширады. Ол жануардай жылдам аяқтанды. Ертегідегідей жылдам тілі шығып, ерте ес кірді. Әкесі бөтенсімей бауырына басып, анасы жерінбей жанына алған, көкесі жатсынбай иығына шығарған» [4, 112]. Ертегілер мен аңыздарда кездесетін фантастикалық образды көркем шығармаға арқау ете отырып, автор өзінің философиялық дүниетанымын көрсетеді. Адам кейіпіндегі жылқы тектес баланың образы арқылы, «жылқы мінезді» қазақтың соңғы ғасырларда орыстың боданына айналып, жігерінің құм болғаны, ал тәуелсіздік келген тұста дүниенің төрт бұрышынан қазақ жерінің байлығын аңдып келе бастаған өзге ұлттың талауына түскелі тұрған елдің қайтадан «жер тарпыған текті жылқы мінезіне» қайта оралса деген авторлық ұстанымы жатқан сыңайлы. Себебі шығарма мәтініндегі оқиғада қазақ жеріндегі сұңқар біткенді аулауға жер түбінен арабтар келген. Ал оларды ертіп келген белгілі қазақ спортшысы. Демек қазақ жылқыға тән киелі мінезін жоғалтып, өз елінде қорқауға айналған. Қазақ ертегілері мен аңыздарында қорқау мал біткен мен адамға маза бермейтін дүлей күштің иесі.Ендеше сол қара күштің иесі (спортшы) аң аулап келген тау арасында бір қазақтың отбасында жылқы текті бала дүниеге келді. Осы арада автордың мифопоэтикалық танымына назар аударуға тура келеді. Жетпіс жыл бодан болған елден өсіп шыққан қара күштің иесі спортшы жылқы мінезін жоғалтса да, тәуелсіздік тұсында туған ұрпақ өз болмысына оралады деген арман-аңсарын байқауға болады.Қазақ халқында төрт түліктің ішінде «тұлпардың», «жылқының» алатын орны ерекше, ұлттық санамызда жылқы киелі, қасиетті жануар, фольклорлық шығармаларда батырлардың сенімді серігі тұлпарға қажет кезде тіл бітіп, ұшатын да болған. Демек А.Алтай шығармасындағы жылқы тектес бала образы да тәуелсіз елдің ұрпақтары өткен заманнан өзгеше, табиғаты бөлек, ерекше жаратылыспен қазақ мемлекетін жер бетіндегі алып елге айналдыратын ұрпақ болар деген авторлық арманынан туған деген ойға келеміз.

А.Кемелбаеваның «Қоңыр қаз» шығармасында да Кентавр адам сияқты дене бітімінде ерекшеліктер бар, кішкене қыздың арқасынан қанаттың өскенін аңғарамыз. Алғашында томаға тұйық бүлдіршіннің қаз мүсіндерге әуестігі, кейіннен өз-өзінен тұйықталып жаны қаз ғұмырға ынтығуы, өсе келе арқасынан қос қанаттың өсіп шығуы кейіпкер жан қалауымен орындалып отырады: «Хорлан төрт жасқа толғанда астауда шомылдырып отырған анасы бір түнде шеміршектің ұшы күлтеленіп құстың баласынықіндей шоп-шолақ қарала кішкене қос қанатқа айналғанын көріп шошып кетті» [5, 6], «Есіне аққулы көлді жиі-жиі ала беретін Қоңырқаз оңашада жалаңаштанып, қос қанатына айнадан көз салатын, ұшуға құмартып, әзер жүргеніне таңданатын» [5, 12]

Екі шығармада да кейіпкерлердің сыртқы болмысына байланысты «құмарпаз адамдардың таңданар «тәлкегіне» ұшырамасын, ашқарақ көзіне түспесін» [4, 114] немесе «балапанымды адамдардың жауыздығынан қорғауым керек, оның қанатты адам екенін тірі

жан сезбеуі тиіс» [5, 7] деген ниетпен етжақындарының оларды қорғау мақсатында елден алшақтатуы, ал өз кезегінде екі кейіпкер де өздерінің болмыс-бітімінен еш қымсынбай, еркіндікте өсуі байқалады. Сырт көз Хорланды «бүкір», «нарбота», «өркешті қыз» десе, анасы туралы екеуін де пері шалған деп мүсіркегенмен, олардың өз әлемі бар. Жандары таза ана мен бала дүниеауи өмірден алшақ, қоңырқаз ана құрсағында жатқан кезден бастап анасының жұрттан жырақта көлге түсіп, құстардың жұмыртқаларына жерік болуы арқылы қызының өскенде құстармен ұшып кетуіне дәнек тастағанын көреміз. Яғни, әу-баста, сырт көзден қашып оқшауланuы кейіннен нәрестеге берілуі, бейсаналы түрде жүзеге асып жатқан тізбек екенін көреміз. Бұл жерде автор жазықсыз, бейкүнә сәбидің анасының қателіктері үшін жауап беруі, архетип образ арқылы айшықталып тұр, Қоңырқаздың жандүниесіндегі күйзелісін сыртқы денебітімінің өзгерістерімен көрсету арқылы көркем суреткерлікпен жеткізген.

Адамзат танымында дүниені екі жақты, бинарлық қабылдау қалыптасқан: жақсы мен жаман, күн мен түн, әйел мен ер, космос пен хаос, өзім және өзге, өлім мен өмір, қуаныш пен қасірет. Осындай қарама-қайшы ұғымдар табиғат пен адам немесе адам мен қоғам арасындағы қақтығыстарды ашуда таптырмас көркемдік құрал. Шығарма кейіпкерлері бүгінгі күн адамының өз қоғамынан алшақтауы, қоғамда өз орнын таба алмауы мен жандүниесінің табиғатпен үндестік табуын архетип образдармен сипаттауы авторлық шешім.

Нағашысы Қоңырқаз атап кеткен Хорлан ел-жұрт ойлағандай тағы емес, жаны нәзік, сұлулыққа құштар жан: «Күллі тұлғасынан аңқаулық аңғарып тұратын, тегі жұрт жарымес санайтын кішкентай жан иесі күллі махаббатын төгіп тебіреніп, қанатты періштелерден көз айыра алмай қалғаны шынымен тосын құбылыс еді» [5, 9].

Әңгемеде Қоңырқаздың болмысына келгенде, «Оның жасына сай дамудан тежеліп қалғаны анық еді. Хайуандай ойсыз көрінетін» [5, 10] деп сырт келбетімен қатар, санасында да өзгерістердің барын байқатса, Құлын-балада ондай ерекшелік байқалмайды, керісінше «Құлын-сәбиі болса былдыр-былдыр сөйлеп, жарық дүниеге келгеніне жарым жыл өтпей, күші судай тасып еді. Анасының суын тасысып, әкесінің отынын жарысып, ошақтың отын жағысқан» [4, 111] деген үзіндіден сыртқы тұрпатында өзгерістер болғанымен, ой-санасы жасына сай дамыған, еш ауытқушылықтар байқалмайды.

Жазушылар өз қаһармандарын суреттеуде екеуіне де асқан сұлулықты таңады: «Құлын-баланың бұлшық еттері бәлеуленіп, қара тұяқтары да сомданып, көк желкесінен көтерілген жалы да күлтеленіп, құйымшағының дүм түбінен салаланған қыл құйрығы да төгіле түсіпті. Керім көзі тойып, жаны сүйсініп, әштей бір мақтаныш кернеді» [4, 113] деп қас тұлпарды сипаттағандай Басарысты әдемі бейнелесе, Қоңырқаздан да сондай әсемдікті кездестіруге болады: «Сұңғақ бойлы, қоңырқай өңді қыз бала ертегі елінен ұшып келген аққу – ханша дерсің, сиқыр сұлулығы адамзаттан бөтен көрінеді» [5, 13]. Жазушы қиялынан туған екі портреттен де көз тоярық көркем бейнелерді аңғарасың. Екі жазушының кейіпкері сыртқы болмысы өзгеше болғанымен ешкімге жамандағы жоө, айналасына қамқор, мейірімді.

Екі кейіпкерден бір уақытта адамға тән мейірімділік пен табиғат жаратылыстарын қорғаудағы ессіздіктерін, тағылықтарын байқауға болады. Қоңырқазда құстарға шапқан мысықты аяусыз тұншықтырып өлтіруінен, ал Басарыста аюды атқан аңшыларға атылуынан бас кейіпкерлердің өздерін табиғатпен егіз санауын көруге болады. Сондай-ақ авторлардың кейіпкер әрекетін бейнелеуінен келер ұрпақ, өзі өмір сүрген жерін, табиғаты мен жан-жануарын, елінің байлығын қорғайды деген зор үмітін байқаймыз. Екі кейіпкер де жаратылысы өзгеше болғанымен, еркін ойлы, тәуелсіз. Олар қорқақ, жасқаншақ емес. Демек келер ұрпақтың еркіндігін, батылдығы мен ержүректілігін аңсайтын идеялары анық байқалады.

Шығарма соңында екеуі де адамдардың кесірінен жазатайым жағдайға душар болады. Кентавр кейіпкер өзінің адамға тән қызығушылығының жетегінде кетіп, аңшылардың дауысына еленděп, соңдарына түсуі, кейіннен олардың табиғат заңдарына қайшы шығып, жазықсыз аюды атуы Басарыс бойында жабайылықты, ашу-ызаны оятып, қарсылық білдіруі

соңында қайғылы аяқталады: «... шер толы жүрегі тулаған, қан толы көкірегі қинаған құнан-адам қыл шашақты құйрығы мен шашасы жел көтеріп, қасат қар үстінде тыныш тапты» [4, 124]. Хорланды да шығармада төбелісіп жүрген балалардың дауысы елітіп, соларға жетелейді, зәбір шеккен жасөспірімді қорғап, бойынан адамға тән ынтық сезім билегенімен, жан-жағынан анталағандар оны әшкере еткен тұста, Қоңырқаз өзін адамдардан суынғанын сезініп, бойын тағылық билеп, баланы көтере көкке көтеріледі, «Ол өзінің де қиялы дәрменсіз бұлдыр мекенді аңсап, күрсініп салды. Адамдар арасында ұзақ жүріп қалғанына өкінді, сол мекенге жетуге құштар» [5, 14]. Шығарма соңында Қоңырқаз қанатының қайрылғанына қарамастан ұшып кетеді, оны аққулар алып кетеді.

Осы жерде XX ғасыр басындағы жаратылысы ерекше, қазақтың болашағы үшін күрескен алаш арыстарының тағдыры еске түседі. Олардың жүрек түпкіріндегі елге деген жанашырлықтарына қарамастан ұлтшыл деген атпен өз замандастарының қолынан мерт болғанын білеміз. Асқар Алтай кейіпкері мен Айгүл Кемелбаева кейіпкерлері де өз заманындағы адамдардың кесірінен трагедияға ұшырады.

Берілген шығармалардағы кейіпкерлерге ортақ ұқсастық авторлардың санасындағы архетип образдардың астарындағы қазақ болмысы. Кентавр мен Қоңырқаз қазақ санасында ежелден сыры тереңге тұнған ерекше образдар. Қазақ ынтымағы жарасқан, өзара тату әпкелі-сіңілі қыздарды «ағайынды қоңырқаз» деп атаған. Демек қоңырқаз қазақ санасында мейірімді, бейбіт, тыныш өмірді жақсы көретін ерекше құс. Шығарма кейіпкерлерінің жақсы мен жаманның, өлім мен өмірдің аражігін ажыратпауы шығарманың трагедиялы аяқталуымен көрсетіледі, яғни Басарыстың адам қолынан өлуі, Қоңыр қаздың ұшып кетуі. Екі туындыда да жамандыққа қарсы шыққан басты қаһармандар өздерін сол жолда құрбан етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінгі әлемдік жаһандану заманы ғылымның барлық салаларын қамтып отыр, оның ішінде әдебиеттану ғылымы да даму үдерісінен тысқары қалуы мүмкін емес. Қазіргі қазақ көркем әдебиеті мен әдебиеттану салаларында ақын-жазушылар мен зерттеуші-ғалымдар шетел ғалымдарының зерттеулері негізінде өз менталитетімізге сай көптеген ізденістерге барып, тың дүниелер жасап жатқаны ақиқат. Соның дәлелі модеристік және постмодернистік әдебиетімізде мифтік ойлау, неомиф, мифопоэтикалық әдістер жиі қолданылады. Ақын-жазушылар архетипті мифопоэикалық әдіс ретінде алып, шығармаларда мифтік сарын жиі байқалады. Өз кезегінде, К.Г.Юнгтің «ұжымдық бейсаналығы» айқын көрініс тауып отыр, оған зерттеуде талданған көркем шығармалар мысал бола алады.Суреткерлер қазақ халқының болмысына тән образдар мен сюжеттерді, ата-бабадан мұра болып сақталып келе жатқан ұлттық символдар мен мотивтерді бейсаналы түрде көркем туындыларға өзек етеді. Себебі кез келген шығармада автор айтар ойын, идеяны, жалпы шығарманы тудыруда қым-қуыт сюжеттерден гөрі ұлттық архетипті деталь ретінде пайдаланғанда ғана сәтті туынды болатыны сөзсіз.

Мақалаға арқау болған көркем шығармаларда авторлар ертегілер мен мифтерде әрдайым адамдардың досы, жанашыры, киелі, тазалықтың символы болған тіршілік иелерін архетип образ етіп алу арқылы мәңгілік жақсылық пен жамандықтың, ақ пен қараның, күн мен түннің айқасын суреттеп, ұлттық архетипті сәттімифопоэтикалық әдіс ретінде қолданған. Аталмыш архетип образдарда қазақ халқының жануарлар туралы этно-мәдени танымы жатқандықтан, автордың көркемдік ізденістерге барып, аң-құстарға қатысты архетип образдарды шығармаға арқау етуі, көркем туындыда авторлық концепцияны жеткізуде архетипке терең бойлау арқылы жаңаша көркемдік шешімдер тапқаны байқалады.

Мақала ҚР БжҒМ 2020 жылғы қарашаның 19-ы, № 321 бұйрығы негізінде AP08855981 – «Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық мәдени архетиптер» жобасы шеңберінде орындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Юнг К.Г. Архетип и символ. – Санкт-Петерург: Ренессанс, 1991. – 208 с.
Iung K.G. Arkhetip I simvol. – Sankt-Peterburg: Renessans, 1991. – 208 s.
2 Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1994. – 136 с.
Meletinskii E.M. O literaturnykh arkhetipakh. Moskva: Rossiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, 1994. – 136 s.
3 Большакова А. Литературный архетип. //Литературная учеба, 2001. – №6. – 25 с.
Bolshakova A. Literaturnyiarkhtip. //Literaturnaiaucheba, 2001. – №6. – 25 s.
4 Алтай А. Казино. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.
Altai A. Kazino. – Almaty: Atamura, 2008. – 368 b.
6 Кемелбаева А. Тобылғысай. – Астана: Елорда, 2001. 120 б.
Kemelbaeva A. Tobilgisai. – Astana: Elorda, 2001. – 120 b.

Материал 05.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Jung C.G. Archetype and symbol. – Sankt-Peterburg: Renessans, 1991 – 208 p.
2 Meletinsky E.M. About literary archetypes. – Moskva, 1994. – 136 p.
3Bolshakova A. Literary arkhetype. //Literary study, 2001. – №6. – 25 p.
4Altai A. Casino. – Almaty: Atamura, 2008. – 368 p.
5 Kemelbaeva A. Tobilgisai. – Astana: Elorda, 2001. – 120 p.

Национальные образы-архетипы в современной казахской прозе

Л.М.Демесинова[1], М.С. Оразбек[1]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются национальные архетипические образы в казахской литературе. Автор дает исчерпывающее определение понятия «архетип». Сфера действия концепции была определена цитатой из работ ученых, изучивших этот термин. Были сделаны ссылки на работы иностранных ученых об архетипе, а также выявлено различие между литературными и фольклорными архетипами. Определено описание архетипических образов в соответствии с национальным менталитетом казахского народа, сделаны важные выводы из анализа особенностей национальных архетипов в конкретных художетсвенных произведениях. При анализе произведений проводилось сравнение с фольклором казахского народа. Для кочевых казахов причина использования архетипических образов животных подтверждается конкретными примерами. Была проанализирована цель использования авторами литературных архетипов, выяснены авторские идеи и мысли о национальных архетипических образов.

Материал поступил в редакцию журнала 05.11.2020

National archetype images in modern Kazakh prose

L.M. Demessinova[1], M.S. Orazbek[1]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University,Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article considers national archetypal images in Kazakh literature. The author gives an exhaustive definition of the concept of "archetype". The scope of the concept was defined by the quotation from the work of the scholars who studied this term. There were links to the work of foreign scholars on archetypes, as well as differences between literary and folk archetypes. The description of archetypal images in accordance with the national mentality of the Kazakh people, and made important conclusions from the analysis of the peculiarities of national archetypes in specific works. In the analysis of the works, a comparison with the folklore of the Kazakh people was made. Thus, the importance of the investigation was determined. For nomadic Kazakhs the reason for the use of archetypal animal images is confirmed by specific examples. The purpose of the use of literary archetypes by authors was identified, the author's ideas and thoughts about national archetypal images were identified.

Received: 05.11.2020

ҒТАМР 17.82.30

Ж. Т. Қадыров[1], Ж.С. Құлыбекова[2], Ш.А. Абуталимова[3]
[1]ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-5736-8127
[3]филология мамандығының 2 курс магистранты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8340-8786

ДЭНИЕЛЬ КИЗДІҢ «ЦВЕТЫ ДЛЯ ЭЛДЖЕРНОНА» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ БАСТЫ КЕЙІПКЕР ОБРАЗЫ

Мақала фантастика жанрында жазылған Д. Киздің «Цветы для Элджернона» романындағы басты кейіпкердің бейнесін зерттеуге,XX ғасырдың 60-шы жылдарында көркем әдебиеттің дамуы психологиялық талдаудың әдістері мен оларды жетілдіріп көркем әдебиет жасаушыларды адамның жеке өміріне, кейіпкерлердің ішкі әлеміне деген қызығушылығын, олардың психологиялық талдау құралдарын қолдануға ықпал еттуіне,, адамның авторлық құқықтың басты объектісіне айналуына, сонымен қатар, адамның жеке басының мүмкіндіктері мен шекараларын қайта қарастырудың күрделі қарама-қайшылықты процестерімен ерекшелігіне арналған. Жазушының шығармашылығы мен романның тарихы жайлы сөз етіліп, басты кейіпкердің қоғамдағыөзін-өзі сәйкестендіру мәселесі көтеріледі.Сонымен қатар, графонның кейіпкердің психологиялық портретін сипаттаудағы стилистикалық тәсіл ретінде қолданылуы қарастырылады. Графон тәсілі арқылы өмірдің мәнін таныған және бақыт формуласын шығарған кейіпкердің бейнесін ашады.

Кілт сөздер: сурет, графон, ғылыми фантастика, бұқаралық әдебиет, эксперимент.

КІРІСПЕ

«Метарефлексияға бейімділік – жазушылық даралықтың маңызды белгісі. Өзінің алғашқы көрінісі ретінде жазушының әңгімелерінде байқалып, нәтижесінде метороман жанрындағы шығарма жазуға апарады.

Орыс постмодернизмінің қазіргі замандағы зерттеушісі Марк Липовецкийдің айтуы бойынша,«метапроза кейіпкер – жазушы бейнесінің орталығына орналастырумен сипатталады».Прозаның мәтіні оқырманды повестің екі инстанцияны үнемі байланыстыра алатындай етіп жасалған, бұл ретте оның назары «мәтіндегі мәтіннен» және «рамкадағы мәтіннің», екі ақиқаттың өзара кірігуіне байланысты тікелей немесе жанама түсініктеме арқылы ауысады.Осылайша, оқырманның негізгі назары «мәтінмен жасалған әлемнің тұтас бейнесінен, аяқталмаған бейнені құрастыру және қайта құру процесіне көшіріледі», сондықтан оқырман «шығармашылық ойынның қатысушысы ретінде көрінеді» [1].

Жазушышығармашылығыоқырманның адам психологиясына тереңірек енуіне мүмкіндік береді. Өзін-өзі тану мәселесі әлемдік әдебиет пен өнерде кең тараған.Бұл тақырып – бүгінгі күндерде назар аударуға тұрарлықтақырыптардың бірі.

Дэниел Киздің «Элджернонға арналған гүлдер»романы – адамның өзін іздеу мәселесін көтеретін заманауи әдебиеттің жарқын мысалы.Алайда, шығарманың проблематикасы әлдеқайда ауқымды, ол социумдағы индивидуумның орны, қоғамдағы белгілерге стереотипті көзқарас, адамзат эволюциясындағы ғылымның рөлі және т. б. күрделі мәселелерді қамтиды.

Дэниель Киз – американдық жазушы, филолог. Ол Бруклинде Ресей империясының эмигранттар отбасында дүниеге келді. Әкесі антиквариат дүкенінде жұмыс істесе, анасы косметология саласында қызмет атқарды.

Д. Киздің ата-анасында жоғары білім болған жоқ, дегенмен олар баласының білімге құштарлығын қолдап, дәрігер болуын талап етті. Бұл мамандық иелерін адам өмірін сақтаушы, Дэниельдің өзін бала күнінде құтқарған Құдай ретінде қабылдаған. Ата-анасының қалауы бойынша Д.Киз медициналық колледждің бір курсын оқып шықты. Әскерге барғасын өзініңалғашқы науқасын жоғалтып**,** дәрігер мамадығынан біржола қол үзуіне себеп болды. Әскерден келгесін Д.Киз білімін психология факультетінде жалғастырып, өз білімін шынайы кейіпкерлерді жасауғажұмсады. Шынында да, Д.Киздің әрбір шығармалары психологиялық мәселерді қозғайды.

Оқуды аяқтаған соң Дэниелредакцияда қызмет атқарып, сол жерде әңгімелер мен комикстерді жазып, мектепте де жұмыс істеді. Кейін, филологиядан диссертациясын қорғап, өмір бойы университетте тіл мен әдебиет пәндерін беріп шықты. Бос уақытында жазушылық қабілетті дамытатын курстар өткізіп, шығарма жазумен айналысқан.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Д. Киздің шығармашылығы АҚШ жазушылары американдық арманның толымсыздығы туралы айтқан кезге келді; жиі қозғалатын тақырыптар ретінде адамның тұлғасын басуға ұмтылушылық пен антигумандық өркениетке қарсы тұру болды. Автордың жұмысы адамгершілік-эстетикалық ізденістермен ұштасып, идеологиясы мен эстетикалық нанымдарын бейнелейтін кейіпкердің проблематикасы мен психологиясымен анықталды [3].

Д.Киздің«Прецендент» атты алғашқы әңгімесі 1952 жылы жарияланды, алайда танымалдылық 1959 жылы «Элджернонға арналған гүлдер» әңгімесі жарияланғаннан кейін келді.

Автор өзінің «Элджернон, Чарли и Я» атты өмірбаяндық кітабында «Элджернонға арналған гүлдерін» жазуға ықпал болған бір күнді сипаттайды.

Д. Киз университеттің бірінші курсын аяқтап, жасы ұлғайған сайын оның ата-анасымен ара-қашықтығының ұлғайып, тіпті білімнің өзі оны сүйікті адамдарынан алыстатып бара жатқанын сезінеді. Сол кезде оның ойына біреудің ақылын арттыратын амал болса не болар еді деген тосын ой келеді. Осылайша, әңгіме, кейін роман жазуға негіз болған идея пайда болды.

Кейінірек, сол күні Д. Кизға алғаш рет тірі жан иесі – «тышқанды» препараттауға тура келді. Оның өкінішіне орай, препаратталған тышқан жүктібоп шықты, осы тәжірибені өткізу үшін бірнеше өмірдің қиылғанына жазушы өте қапаланды. Бұл жағдай оған қатты әсер етті.

Кейін, «Элджернонға арналған гүлдер»әңгімесінде эксперимет жасайтын жануарды таңдау тұрғанда автор сол жағдайды бүкіл әңгіме барысында кейіпкердің кең ауқымды метафорасы ретінде қолданды.

Сол кеште Д. Киз британдық ақындар шығармашылығы бойынша бақылау жұмысына дайындалып отырған кезде, көз алдына ерекше есім – Элджернон Чарли Суинберн түсті. Бұл атты кейін автор өз шығармасында қолданды.

Алайда, әңгімедегіидеяның іске асуын Д. Киз мектепте түзету сыныбында жұмыс істей бастағаннан кейін ғана жүзеге асыра алды.

Оқушылардың бірі ақылды бола ма деп сұрағанда, Д. Киз ақыл-ой жағынан артта қалған адам өз мүмкіндіктерінің шегі туралы хабардар болуы мүмкін екенін, бұл адам мен қоғам арасындағы қақтығыс тудырады және дәл осындай адам оның әңгімесін, содан кейін романның кейіпкер болуы тиіс екенін түсінді.

Әңгімеде ақыл-есі кем, наубайханада тазалаушы болып жұмыс істеп және кешкі мектепке оқып, өз ақыл-ой қабілетін жақсартқысы келетін 32 жастағы жас жігіт Чарли Гордон туралы баяндайды. Алдымен, роман кейіпкерінің портрет ерекшеліктерін қарастырады. Чарли портреті – В.С. Бараховтың жіктеуіне сәйкес – тағдырдың портреті [2].

Әңгімеге қарағанда, романның толық сюжеті – махаббат желісі, Чарлидің балалық шағы мен отбасы туралы естеліктері кейіпкердің ұтымды бейнесін тануға мүмкіндік береді.

Роман мен әңгіменің құрылу тарихы қарапайым болған жоқ. Жарияланбастанбұрын, баспалар жұмыстың депрессивті аяқталуына сілтеме жасап отырып, қолжазбаларды бірнеше рет қабылдамады. Алайда, автордың қиялында кейіпкердің бастапқы күйіне оралуы – шығарманың идеясы болғандықтан,ол оны өзгертуге келісе алмады. Д.Киз ақыл-есі кем жас жігіттің тағдырынбейнелеп көрсетті, ол ғылымның арқасында данышпанға айналып, бақытты да, бақытсыз да болды, кейін дамудың төменгі сатысына қайта оралса да, соған қарамастан бақытқа бөленіп, әйелге деген шынайы махаббат пен өмірдің тәтті дәмін білді.

Графонның стилистикалық әдісін қолдана отырып, Д.Киз Чарлидің психикалық өсуі мен данышпандығын және психикалық регрессия кезеңдерін көрсетті. Л.Л. Емельянова атап өткендей, «графонның негізгі қызметі –кейіпкердің сөйлеуінде пайдаланылып, оны белгілі бір әлеуметтік ортаның, диалектінің немесе оның жеке сипаттамаларының өкілі ретінде сипаттайтын фонетикалық ерекшеліктер» [5]. Графонның көмегімен Киз Чарлидің шынайы сөйлеуінің ерекшелігін жеткізеді.

Графикалық құралдар көркем бейнені жасаудың толық құқылы компоненттері болып табылады. Кейіпкердің психологиялық портретін суреттеуде, оның оң және теріс қасиеттерін көрсетеді. Олар оқырманға кейіпкердің эмоционалдық жағдайын, оның сезімдері мен көңіл-күйіндегі өзгерістерді сезінуге мүмкіндік береді, жазбаша сөйлеуде басқаша бере алмайтын, мәтінде просодикалық элементтерді өзінше жүзеге асырады.

Романныңбасында Чарли сөздерді дұрыс қолданбайды, грамматиканы мүлдем білмейді, алғашқы есептерінде тыныс белгілері жоқ. Чарлидің соңғы есебінде негізінен орфография дұрыс болса да, сөздердің емлесін жеңілдету үрдісі бар.

Жоғарыда айтылғандай, әдеби шығармадағы әр түрлі тілдік құралдардың қолданылуын, жанрлықформалардың үйлесімі семантикалық өрістердің қалыптасуын, баяндаушының субъектілік – сөйлеу жоспарын, мәтіннің өзара байланыстылығы мен реттілігінанықтайды.

«Элджернон үшін гүлдер» – дәстүрлі түрде ғылыми-фантастикалық роман, яғни, шын мәнінде жоқ ғылыми жаңалыққа жол берілген роман деп аталады. Бұл тұрғыда жанр шығарманың көлемі мен сюжетін анықтайды.

Дегенмен, романның жанрлық формасы ерекше. Сюжеттің ерекшелігін ескере отырып, белгілі бір өмірлік кезеңде тұлғаның дамуын суреттеген бұл романды ғылыми-фантастикалық қана емес, өмірбаяндық деп айтуға болады.

Ең қызығы, шығарманы бастап жазған кезде Д.Киз оқиғаны үшінші жақтан баяндады. Содан кейін ғана оны ішкі шектеулі көрінісі бар акториальдытүрдегібірінші тұлғаның атынан баяндауға өзгертті, яғни, оқиға желісін өмірбаяндық желіге бұрды. Бұны

қабылдаудың айырмашылығымен түсіндіруге болады: басында оқырман Чарлиге күлсе, кейін Чарлимен бірге күледі. Д.Киз ақыл есі кем адамдардың күлкіге қалатынын байқап, романда мұғалім бойында Чарлиге деген сүйіспеншілікті туғызуға тырысты. Оқиғаны баяндаудың ең дұрыс әдісі – бұл әңгімені Чарлидің тарапынан әңгімелеу болды.

Осылайша, «Элджернон үшін гүлдер» әдеби туындысы ғылыми-фантастикалық романның жанрына жатады, алайда оның жанрлық түріне байланысты белгілі бір ерекшеліктері бар. Жұмыстың жанрлық түрін шартты түрде күнделік деп атаймыз, бірақ ол эпистолярлықты да қамтиды, жасырын болсын – кейіпкер күнделікті өзінің еркі бойынша емес, басқаның нұсқауы бойынша жазады, оның күнделігі әлеуетті адресаттардың оқуына арналғанын біледі.

Роман желісінде Чарлидің санасын жетілдіруге жұмыс жасаған кейіпкерлер американдық ғалымдар, психиатр-нейрохирург доктор Стросс пен профессор Немур мен Берт Селден.Олар операция көмегімен Чарли мен Элджернон тышқанын ойлау қабілеттерін жетілдірді.

Чарли Гордон оларға тек зерттеу нысаны ретінде ғана қажет болды. Барлық әлем ғалымдары қатысқан ғылыми конференцияда Чарли мен Элджерноктек ұтымды эксперимент ретінде ғана қабылданды. Бұл ғалымдар Чарлидің көңіл-күйіне бей-жай қарады. Немур, басқа да дәрігерлер сияқты, Чарлиді жеке тұлға ретінде қарастырмады. Чарли де оны адамғұрлы көрмегенге көне алмады: «Я – человек, я – личность, у меня есть отец и мать, воспоминания, история. Я был и до того, как меня вкатили в операционную!»[4], – деген сөздерінде қаншалықты жан қиналысы жатқанын сезінуге болады. Ол балалық шақтан және жастық шақтан өз естеліктерін салыстыра бастады, бұл оның өзін түсінуге жол ашты.

Д. Киз жанама сипаттаманы қолданды, Чарли өз естеліктерінде өз атынан сөйлейді. Чарли – данышпан, ең жауапты өмірлік сәттерде тежелген Чарлиден айырыла алмайды:«Чарли, маленький мальчик, он боится женщин, потому что мать била его»[4]. Чарли Гордонның мұғалімі Элис Кинниан танысудың алғашқы сәттерінен бастап, оның мүмкіндіктеріне сеніп жылы қарады:«Она сказала я верю в тебя Чарли, я помню как ты сражался зато, чтобы читать и писать как другие, и был самым умным в школе Бикмэн Скул для умственно отсталых взрослых».Бұл әйел Чарлидің ақылды, барлығымен бірдей болу арманына қадам жасауға көмектесті. БіркездеЭлисЧарлиді қауіпті операцияға ұшыратуға қорқыпта, оның өзімен дамудың бір сатысында болуын қалайды. Бұл арман Чарлидің терең балалық шағында пайда болды, оның анасы бар күшімен оны ақылды қылуға тырысты, алЧарли өзініңсаналы және бейсаналы өміріндеанасыныңмахаббатына лайық болғысы келді. Анасы да Чарлиді ұнататын, бірақол баласын өзінің өмір бойы көтеріп келетін ауыр жүгі деп санады. Бірде ол тіпті оны өлтіруге тырысты. Бұл әрекеті арқылы анасы өзінің ұлына терең де айықпас психологиялық жарақат тигізді.

Чарлидің жазбаларына қарағанда, ғылыми эксперимент наурыз айынан қараша айына дейін жалғасты. Д. Киз осы айларды кездейсоқ таңдаған жоқ. Наурыз – көктем, табиғаттың оянуы, Чарлидің операциясы; жазға Чарлидің интеллектінің гүлдеуі келді; күзде Чарлидің керемет ақыл-ой қабілеттеріжоғалып кетті. Бұл тоғыз айда өмір пайда болып, адам дүниеге келе алады. Ал романда осы уақыт ішінде Чарлидің өмірге және махаббатқа деген сенімі дүниеге келіп, өле жаздады. Тоғызыншы есепте Чарлидің жазбаша сөзі лексикалық тұрғыдан неғұрлым сауатты болды, бірақ оның грамматикасы кемелденген жоқ. Чарли операциядан кейін бірден қамырды араластыру процесін меңгеріп, наубайханадағы басқа жұмысшыға оны меңгеруге екі жыл қажет болғаннына көзі жеткен кезде шынымен ақылды болғанын түсінді. Чарли есебінде: «Это и есть повышение» [4] – деп жазады. Алайда, Элджерноннның ақыл-ой қабілетін жоғалтып жатқаны оны қатты қобалжытты. Осы романда Элджернон – Чарлидің туыстық жанының символы жәнероманның атауындағы гүлдер «Flowers for Algernon» – «Элджернонға арналған гүлдер»– досының қабіріне гүл деген мағынаны білдіреді.

Чарли Гордонның жазбаларына сүйенетін болсақ, ол дамудың үш сатысынан өткенінаңғаруға болады: moron-genius-happy man. Ғалымдар Чарлиді бақытты емес, тек

ақылды адам етуге жоспарлаған. Шамадан тыс пайдасыз білім оны өлтіре де жаздады. Себебі, адамдар одан қорқа бастады: «Все меня боятся.Когда я подошел к Джимпи, чтобы о чем-то спросить, и тронул его за плечо, он подпрыгнул, уронил чашку с кофе и облился с ног до головы» [4].

Шығарманың басында біз Чарлидің ақылды болып, ой-өрісімен барлығына ұқсағысы келетіндігін көреміз, бірақ мақсатына жеткен ол өзгелердің онымен араласу үшін ақыл деңгейлері төмен, ал өзін данышпан деп санай бастағанын аңғаруға болады.Уақыт өте келе, Чарлидің өзі«ақылды ақымақ» екендігін түсінеді. Нәтижесінде кейіпкер «саналылық» оны бақытты қылмағандығына көз жеткізді:«Разум вбил клин между мной и всеми, кого я знал и любил, выгнал меня из дома» [4]. Бұл шындыққа көзі жеткесін ғана кейіпкер өзінің жаңа кейпін қабылдап, әлемге арналған гепотизасын тұжырымдады: «человек, обладающий разумом, но лишенный способности любить и быть любимым, обречен на интеллектуальную и моральную катастрофу, а может быть, и на тяжелое психическое заболевание» [4]. Шығарманың соңында кейіпкер өз данышпандығын жоғалтса да, өзін бақыты сезініп, ақылды болуға талпына берді.

Осылайша, Д. Киз роман бойы кейіпкердің тек психологиялық жағын сипаттады. Автор Чарлидің сыртқы сипаттамасына мән бермейді,романда кейіпкердің ойлары мен істері негізге алынды. Сондай-ақ, Д. Киз басқа кейіпкерлерінің сөзі арқылы Чарлидің жанама сипаттамасын ұсынады.Жазушы графонның стилистикалық тәсілі арқылы өмірдің мәнін таныған және бақыт формуласын шығарған кейіпкердің бейнесін ашады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл шығарма 60-шы жылдардың басында жазылды. XX ғасырда әдебиеттанудың рөлі мен функциясының өзгеруімен, әдебиеттің өзіндік ерекшелігі де өзгерді.Д.Киздің дүниетанымы – дәстүрге айналған шындықты бағалау критерийлеріне наразылық білдірді.Адамның тіршілік әрекетінің көпжақты формаларының қажеттілігі, адам тіршілігінің ұқыптылығы мен үмітсіздігі және осы білімді жеңу және қабылдау қажеттілігіне назар аударды. Ақыл-ойының кемістігі барадамның өмірлік жағдайларға бейімделу мәселесі мен проблемасының дамуы оқырмандардың ғана емес, әдебиеттанушылардың, ғылым адамдарының, суретшілердің де қызығушылығын тудырды.

XX ғасырдың 60-шы жылдарында көркем әдебиеттің дамуы психологиялық талдаудың әдістері мен оларды жетілдіруге ұмтылды. Көркем әдебиет жасаушылардыадамның жеке өміріне, кейіпкерлердің ішкі әлеміне деген қызығушылығы олардыңпсихологиялық талдау құралдарын жетілдірулеріне де ықпал етті. Осы жылдары адамға қызығушылық күшейе түседі, адам авторлық құқықтың басты объектісіне айналады. Сонымен қатар, бұл кезең адамның жеке басының мүмкіндіктері мен шекараларын қайта қарастырудың күрделі қарама-қайшылықты процестерімен ерекшеленеді. Соңғы онжылдықтың шындығы туралы ілімдер оның шектеулері мен салыстырмалығын сыни тұрғыдан көрсете алмайтын жабық, өзін-өзі қамтамасыз ететін құрылымға айналды [3].

Сонымен, мақала тақырыбының өзектілігі зерттеу материалының әлеуметтік өткірлігіне ғана емес, сонымен бірге, ішкі әлемдегі өз тәжірибесі мен ізденістеріне де байланысты. Филологиядағы кескіндер мәселесі күрделі және қосымша ашуды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Липовецкий М.Н. Русский постмодернизм: Очерки исторической поэтики. – Екатеринбург, 1997. – С. 46-47.

Lıpovetskıı M.N. Rýsskıı postmodernızm: Ocherkı ıstorıcheskoı poetıkı. – Ekaterınbýrg, 1997. – S. 46-47.

2 Барахов В.С. Литературный портрет (Истоки, поэтика, жанр). – Л.: Издательство «Наука». Ленинградское отделение 1985. – С. 259.

Barahov V.S. Lıteratýrnyı portret (Istokı, poetıka, janr). – L.: Izdatelstvo «Naýka». Lenıngradskoe otdelenıe 1985. – S. 259.
3 Вераксич И.Ю. Зарубежная литература XX век. Курс лекций: [сайт].URL:http://20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/veraksich-hh-vek-kurs-lekcij/lekciya-21.htm).
Veraksıch I.Iý. Zarýbejnaıa lıteratýra. HH vek. Kýrs lektsıı: [saıt]. URL:http://20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/veraksich-hh-vek-kurs-lekcij/lekciya-21.htm).
4 Keyes Daniel Flowers for Algernon. Harvest Books, 2004. – 320 s.
5 Пасхалов. А. Удивительная этимология. [Электронный ресурс] Режим доступа. – URL: http://readr.ru/anatoliy-pashalov-udivitelnaya-etimologiya.html?page=4
Pashalov. A. Ýdıvıtelnaıa etımologıa. [Elektronnyı resýrs] Rejım dostýpa. – URL: http://readr.ru/anatoliy-pashalov-udivitelnaya-etimologiya.html?page=4

Материал 07.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Lipovetsky M.N. Russian postmodernism: Essays on historical poetics. Yekaterinburg, 1997, pp. 46-47.
2 Barakhov V. S. Literary portrait (Origins, poetics, genre). – L.: Nauka publ., Leningrad branch 1985. –pp. 259.
3 Veraksich I.Yu. Foreign literature of the twentieth century. Course of lectures: [website].URL:http://20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/veraksich-hh-vek-kurs-lekcij/lekciya-21.htm).
4 Keyes Daniel Flowers for Algernon. Harvest Books, 2004. – 320 p.
5 Paskhalov. A. Amazing etymology. [Electronic resource] Access mode. – URL:http://readr. Ru/anatoliy-pashalov-udivitelnaya-etimologiya.html?page=4

Образ главного героя в произведении Дэниела Киза «Цветы для Элджернона»

Ж.Т. Қадыров[1], Ж.С. Кулибекова[1], Ш.А. Абуталимова[1]
[1]Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

Статья посвящена изучению образа главного героя в романе Д.Киза «Цветы для Элджернона», написанного в жанре фантастики, анализу художественной литературы в 60-х годах XX века, рассмотрению и усовершенствованию методов психологического анализа.

В работе рассматривается творчество писателя, история создания романа и проблема самоидентификации главного героя в обществе.

Статья способствует развитию интереса к личной жизни, внутреннему миру персонажей. Авторы анализируют различные средства психологического анализа, превращения человека в главный объект авторского права. Так, графон рассматривается как стилистический подход к описанию психологического портрета героя и способ раскрытия образ героя, который узнал суть жизни и создал формулу счастья.

Также выделяются особенности сложных противоречивых процессов, происходящих в жизни героя, пересматриваются его индивидуальные способности и возможности.

Материал поступил в редакцию журнала 07.11.2020

The image of the main character in the novel "Flowers for Algernon" by Daniel Kees

Z.T. Kadyrov[1], J.S. Kulibekova[1], Sh.A. Abytalimova[1]
[1]M. Kozybayev North-Kazakhstan university, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the study of the image of the main character in the novel "Flowers for Algernon" by D. Kees, written in the genre of fiction, the analysis of fiction in the 60s of the twentieth century, the consideration and improvement of psychological methods analysis.

The work examines the creativity of the writer, the history of the creation of the novel and the problem of self-identification of the protagonist in the society.

The article contributes to the development of interest in personal life and the inner world of the personages. The author analyzes various means of psychological analysis, the transformation of a person into the main object of copyright. Thus, grafon is viewed as a stylistic approach to the description of the psychological portrait of a hero and the way of revealing the image of a character that had learned the essence of life and created a formula for happiness.

The features of complex contradictory processes happening in the life of the hero have been also highlighted and his individual abilities and capabilities have been revised as well.

Received: 07.11.2020

ӘОЖ 82/821(100-87)

Ж.Т. Қобланов
ф.ғ.к., доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-9191-0656 . E-mail: zholaman.koblanov@yu.edu.kz

ТРУБАДУРЛАР ЛИРИКАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада орта ғасырлардағы француз әдебиетіндегі трубадурлар лирикасы жаңаша зерделеніп, терең теориялық талдаулар жасалады. Трубадурлар лирикасының жанрлық ерекшеліктері жан-жақты сараланып, орта ғасыр поэзиясының жаңа жоғары даму сатысына көтерілуіне өз ықпалын тигізгендігі туралы тұжырымдар жасалады. Сонымен қатар, трубадурлар лирикасының көрнекті өкілдерінің жан дүниесіндегі түрлі психологиялық көріністердің табиғатын салыстыра отырып, олардың суреткерлік шеберлігіне назар аударылады. Трубадур ақындарының поэзиясы интимдік лириканың және Қайта өрлеу дәуірі лирикасының тууына негіз салды. Трубадурлар поэзиясындағы махаббат тақырыбы прованс халық өлеңдерінен бастау алатындығы, бірақ оларда халық өлеңдеріндегі қарапайымдылық пен табиғилық сақталмағандығы тұжырымдалады. Трубадурлар жырдың құрылысына, баяндалуына ерекше назар аударатын. Мақалада трубадур ақындарының өзіндік ерекшеліктері сараланып, ғылыми тұрғыда баға беріледі.

Кілт сөздер: трубадур, поэзия, лирика, кансона, сирвента, тенцона, альба, пастороль, әдіс, ақын.

КІРІСПЕ

Феодализмнің толық орнауы каролингтер империясының саяси тұрғыдан тәуелсіз бірнеше майда мемлекеттерге бөлініп кетуіне себеп болды. Карл империясы өзінің экономикалық базасы жоқ, әлсіз уақытша әскери бірлестіктерден құралған еді. Олардың құрамына кірген халықтар мен тайпалардың тілдері, тіпті даму дәрежесі де әрқилы болатын. Олар франктар үстемдігінен құтылу үшін ұзақ уақыт күресті. Бұл жағдай империяның тағдырын алдын-ала шешіп қойған болатын.

Х ғасырдың бастарында Оңтүстік Францияның Прованс уалаяты жеке мемлекет болып бөлініп шықты. Провансta шаруашылық пен жібек тоқу өндірісі жақсы дамыды. Батыс және

Шығыс елдерімен теңіз саудасының өркендеуі Прованстың экономикалық жақтан нығаюына жағдай жасады. Бұл өлке мәдени салада да едәуір алға жылжыды.

Провансta ақсүйектер тобынан шыққан қалалық саудагерлерге іш тартатын, сауатты және жаңалыққа бейім серілер дүниеге келді. Ф.Энгельс айтқандай, «прованс ұлты» орта ғасырда Еуропа дамуының басында тұрды.

Алғаш Провансta әлемдік серілік мәдениеттің негізі болған куртуаздық поэзия туды. Бұл әдебиет сарайға тән «куртуаздық» әдет-ғұрыпты, ханымдарды құрметтеуді талап етті. Әйелдер культі яғни әйелдерді ұлықтау Прованс ақындары болған трубадурлар шығармашылығында негізгі орынды иеленді. «Трубадур» сөзі провансша тробар (французша трувер) – табу, шығару дегенді аңғартады. Көркемдік стиль үстінде іздену де осы мағынадан туған. Прованс жыршылары – трубадурлар арасында серілер мен феодалдар көп болатын. Сондықтан да Прованс ақындарының махаббат лирикасында серінің өз феодалына адал қызмет етуі, сюзерн-вассал қатынастары туралы ереже сақталады. Трубадур өзін ханымның вассалы деп есептеп, оның сұлулығын, қайрымдылығын дәріптейді. Оның махаббаты «қайғылы» болғанымен «ләззатты» болатын. Трубадурлар лирикасындағы махаббатта шартты нәрселер, ханымға куртуазша қызмет ету сарай салтының бір көрінісі болуына қарамастан, онда серілік ережелердің астарында адамилық сезім-толғаныстар да айқын көрінеді.

Феодалдық қоғамда некенің әлеуметтік және ұжымдық мүдделерге негізделетінін ескерсек, бұл сезімнің некеден тыс көрініс табуы да заңды құбылыс болатын. Орта ғасырлардағы сері махаббаты – тіпті жігіт пен қыз арасындағы махаббат емес еді. Мәселен, прованстықтар арасында маңызды орын алған сері махаббаты ер-әйел адалдығына қайшы келетін болса да, ақындар оны мадақтап жырға қосатын.

Трубадур ақындарының поэзиясы интимдік лириканың және Қайта өрлеу дәуірі лирикасының тууына негіз салды. Трубадурлар поэзиясындағы махаббат тақырыбы прованс халық өлеңдерінен бастау алатындығын байқаймыз. Бірақ оларда халық өлеңдеріндегі қарапайымдылық пен табиғилық сақталмаған. Трубадурлар жырдың құрылысына, баяндалуына ерекше назар аударатын.

Прованс әдебиеті жоғары даму сатысына көтерілген XVI ғасырдың екінші жартысында трубадурлар поэзиясында екі әдіс, «жарқын әдіс» пен «тұманды әдіс» арасындағы қарама-қарсылықтар демократиялық және ақсүйектік бағыттардың күресін дәлелдейді. «Тұманды әдісті» жақтаушылардың жырларында түсініксіз сөздер, күрделі суреттеулер мол болып, олар өз мақсаттарын қарапайым халықтан жасыруға ұмтылды.

«Жаңа заманда трубадурлар лирикасы ұмыт болған еді, тек романтиктер ғана оны қайта жаңғыртып, зерделей бастады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында француз ғалымдары трубадурлар поэзиясының таралу географиясын және оның ерекшелігін айқын көрсететін «poesie occitane» терминін айналымға енгізді» [1, 46].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бізге дейін сақталып, жеткен трубадур лирикалық өлеңдерінің авторлары 500-ден артық. Олардың 40-қа жуығы атақты ақындар еді. Трубадур жыршылары туғызған негізгі әдеби жанрлар: 1) кансона – ғашықтық жыры, онда махаббат пен діни тақырып бейнеленді; 2) сирвента – негізінен саяси мазмұндағы жеке мәселелерге арналған жыр. Ақын мұнда өз дұшпанына қарсы шабуылға шығады; 3) тенцона – махаббат, әдеби-философиялық тақырыптардан, екі ақын арасындағы жыр-диалогтан тұрады; 4) альба – яки таңғы жырда сері өз досының күзетуімен, түнде сүйіктісіне (біреудің әйеліне) кездесуге барғандығы баяндалады. Таң ағарып ата бастағанда досы «Таң» жырын айтып серіге хабар береді; 5) пасторела тақырыбы жағынан альба сияқты жеке оқиғаны баяндайтын жыр. Онда сері мен шопан қыздың кездесуі, олар арасындағы қатынастар суреттеледі

Жырдың кіріспе бөлімінде сері қызды табиғат аясында кездестіріп, оған өз сезімін айта бастайды. Қыз серінің сөздеріне сеніп, оған өз еркін тапсырады, бірақ сері оны тастап кетеді. Немесе, керісінше, қыз серіге қатты қарсылық көрсетіп, оны қуып жібереді; мотам жыры – бірер абыройлы синьор яки жақын адамның өліміне ақынның қайғыруын, жоқтауын білдіретін жыр.

Трубадур авторлары арасында князьдер, майда сері мен басқа топтағы адамдар да болған. Дегенмен, «Провансta көптеген мәртебелі адамдар еркіндік сүйер ересьтік әсерде болды. Мұнан тыс, орта ғасыр жағдайында бұл әдеби топ ортасында 30-ға жуық трубадур-жыршы әйелдердің болуы прованс әдебиетінің белгілі дәрежеде ілгерішіл мазмұнда болғандығын дәлелдей түседі» [2, 12].

Трубадур лирикасының негізгі ерекшеліктерінің бірі – онда шынайы өмір, тұрмыс қуаныштарын бейнелеу, ері бар әйелге деген сүйіспеншілік сезімдерін паш ету. Мұндағы мақсат ақсүйектер мүддесі мен алып-сату негізінде туған ескі некелік тәртіпті, шіркеу діндарларын әшкерелеу, оларға нағыз адамгершілік қасиеттерді қарсы қою болатын.

Трубадурлар лирикасы орта ғасыр поэзиясының жаңа жоғары даму сатысына көтерілуіне өз ықпалын тигізді. Бірақ ондағы формализмге бой алдыру әдебиетті шынайылықтан, ақиқаттықтан алыстатып жіберді. Махаббат тақырыбы ханымға серілерше қатынас жасау мен қызмет ету, сарай дәстүріне тән әдет-ғұрыптарды бейнелеумен ғана шектеліп қалды. Осылайша, серілік лирикада күрделі ғашықтық ереже туды, яғни оларда ғашықтардың құқы, міндеті, әрекеті мен сезімдерін суреттеу дәстүрге айналды. Мұндай өлеңдерді шығарушы трубадурлардың сері мен ханым арасындағы қатынастарға байланысты барлық қағидаларды қатаң сақтап отыруы шарт болды.

Трубадурлар лирикасы XII-XIII ғасырларда гүлденді. Оның шарықтау кезеңі XII ғасырдың аяқ шеніне сәйкес келеді. Бұл кезеңде қалам тартқан ірі трубадурлардың бірі Бернард де Вентодорн болды (шамамен 1140-1195 жылдар). Кедей шаруа отбасынан шыққан ақын Виконт де Вентадорн деген ақсүйектің қолында тәрбиеленеді. Ол алғашқы өлеңдерін өз қожайнының әйеліне, соңынан Англия ханшасы Элеонораға арнайды. Бернардтың өлеңдері өзінің нәзіктігімен, мазмұндылығымен ерекшеленеді. Оның «ару ханшаға» сүйіспеншілігі вассалға адал қызмет ету тілегімен ұштасып кетеді. Бір өлеңінде ол ханшаға: «Мен сіздің мүлкіңізбін, сіз мені сатуыңыз немесе басқа біреуге сыйға тартуыңыз мүмкін» дейді. Бернард де Вентодорнның бүкіл поэзиясы қарапайым ғашықтық сезімдермен көмкерілген. Ол ғашықтық жырларының бірінде: «Шын жүректен туған поэзия ғана мен үшін қымбат. Бірақ бұл тек нағыз ғашық болған жүректен ғана табылатын сезім» дейді.

Кедей отбасында дүниеге келген Маркабрюн (шамамен 1140-1185 жылдары) көптеген өлең және сирвенталардың авторы болды. Оның шығармалары ақсүйектерге қарсы бағытталды. Ол «ханшаның серіге табынуы ақмақтықтың белгісі» деп, оған сын көзбен қарайды. Бір пастореласында сері мен шопан қыз ортасындағы әңгімені баяндайды. Мұнда, қарапайым, аңғал, бірақ ержүрек, енбекқор, жалған сөзге ермейтін дана қыз образын сомдайды. Сөйтіп, осы образды айлакер, жылпос ақсүйектерге қарсы қояды.

Трубадур ақындарының бірі Бертран де Борн (шамамен 1140-1215 жылдары) шығармашылығы саяси тақырыптарға арналған. «Дворян-сері ортасынан шыққан бұл ақынның өлеңдерінде феодалдық өзара қақтығыстар, басқыншылық ұрыстар бейнеленген. Бертран де Борнның өзі осы кезеңде Францияның оңтүстігіндегі тәуелсіздік үшін болған соғыстарға қатысады» [3, 91]. Ол әкесі Генрих II-ге қарсы көтеріліске шыққан шахзада Генрихты қолдайды. Халық арасында тіпті, әке мен баланың араздасуына осы Бертран себепші деген қауесет те бар. Мұндай пікірді ұлы жазушы Данте де мойындайды. Сондықтан ол өзінің «Құдіретті комедия» шығармасында «корольді ұлымен араздастырған» Бертран де Борнды тамұққа («XXVIII жырда») салады.

«Еркінсінген ей, адам, ішінде өлі жандардың!
Азап пенен сорларға назарыңды аударғын,
Бұдан ащы жапаны көрген жоқсың, аңғарғын.

Менен хабар ала бар сұрай қалса Тұныққа,
Мен Бертран де Борн екенімді ұмытпа;
Бір кезде Иоанн корольді үйреткем теріс қылыққа.

Лаң әке-балаға мен арқылы орнаған;
Авессалом, Давидты ойран етіп, торлаған,
Ахитофел әзәзіл сірә мендей болмаған.

Туысты туысқа айдап сап, бүлік болып саналғам,
Жұлыным сосын қиылып, жексұрын болып жаралғам;
Тозақ екеш тозаққа керексізбін арам қан;
Сол үшін мен де, басқадай, құтыла алман зауалдан» [4, 147].

Шахзада Генрих безгек ауруынан тосаттан қайтыс болғаннан соң, Бертран өзінің атақты марсиясын оған арнайды. «Ғасырымыз қайғы-қасіретке толы, оқыс оқиғалардың саны жоқ, бірақ бұлардың бәрі де корольдің өлімі алдында түк те емес» дейді.

Бертран де Борн өз сирвенталарында ерлікті, соғыс көріністерін, серілер шайқасын мол суреттейді. Қолға түскен олжаларға шаттанады. Сондықтан ол әскери жорықтарды аңсайды. Көктемді асыға күтеді. Ол үшін көктем ғашықтықты жырлау, табиғат сұлулығынан ләззат алу үшін емес, ал басқа жұртқа ойран салып, баю үшін қажет.

Бертран де Борн осы сирвенталарында шаруалар мен қала халқына жау екендігін жасырмайды. Ол қалалықтардың баюы нәтижесінде майда феодалдардың жағдайы төмендеп бара жатқандығын ашық көрсетеді. Шаруалардың аш-жалаңаш күйде болғандығын қалайды. Ол феодалдық қатаң тәртіпті жақтаушы болды. Оның поэзиясы орта ғасырдағы сарай поэзиясының жарқын үлгісі еді. Сондықтан өз поэзиясында бұқара халықты «жалқау», «арсыз», «тілемсек» деп, оларды темір құрсауда ұстау керек деді.

ҚОРЫТЫНДЫ

XI ғасырда дүниеге келген трубадурлар поэзиясы XII ғасырда өзінің даму шегіне жетті. XIII ғасырда жаңа саяси күштің мүддесін қорғайтын бюргерлер әдебиетінің тууымен, ол дағдарысқа ұшырады. Прованстағы сарай поэзиясының дағдарысқа ұшырауының басты себептерінің бірі - Солтүстік Франция мемлекетінің Провансқа қарсы жүргізген 20 жылдық соғыстары еді. Соғыс ересьтік әрекетке қарсы бағытталғанымен, негізгі мақсат осы бай өлкені қолға түсіру болатын. Бұл жорықтар нәтижесінде жаулап алынған Прованстағы көптеген ірі қалалар, трубадурлар орталығы саналатын бекіністер өртке оранды. Әрқандай еркін пікірлер тұншықтырылды. Бірақ халық лирикасы және ваганттар поэзиясымен тығыз байланыста болған прованс әдебиеті Еуропаның лирикалық поэзиясының дамуына, әсіресе, Италияда дүниеге келген «тамаша жаңа әдіс» пен Қайта өрлеу дәуірі поэзиясының қалыптасуына үлкен әсер етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Алисова Т., Плужникова К. Старопровансальский язык и поэзия трубадуров: Учебное пособие. – Москва: МАКС Пресс. – 2011. – 176 с.
Alisova T., Pluzhnikova K. Old provençal language and poetry of the troubadours: a Training manual. Moscow: MAKS Press. – 2011. – 176 p.
Alisova T., Pluzhnikova K. Staroprovansal'skiy yazik i poezya trubadurov: Usevnoe posobie. Moskva: MAKS Press. – 2011. – 176 s.
2 Брюнель-Лобришон Ж., Дюамель-Амадо К. Повседневная жизнь во времена трубадуров. – Москва: Молодая гвардия. – 2003. – 416 с.

Brunel-Lobrishon J., Duhamel-Amado K. Everyday life in the time of the troubadours. – Moscow: Molodaya Gvardiya. – 2003. – 416 p.
Brunel'-Lobrison Z., Dyiamel'-Amado K. Povsednevnaya zizn' vo vremena trubadurov. – Moskva: Molodaya gvardiya, 2003. – 416 s.
3 Гаспаров М. Очерк истории европейского стиха. – Москва: Фортуна Лимитед. – 2003. – 272 с.
Gasparov M. An Essay on the history of European verse. – Moscow: Fortune Limited. – 2003. – 272 p.
Gasparov M. Osherk istorii evropeiskogo stiha. – Moskva: Portuna Limited. – 2003. – 272 s.
4 Данте А. Құдіретті комедия. «Тамұқ» бөлімі.(ауд.М.Мақатаев). – Алматы:«Жазушы». – 1971. – 227 б.
Dante A. Divine comedy. Section "Hell".(translated By M. Makataev). - Almaty: "Zhazushy". – 1971. – 227 p.
Dante A. Qudyretti komedia. "Tamyq" (aud.M.Maqatayev). – Almaty: "Zhazushy", 1971. – 227 b.

Материал 02.07.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Alisova T., Pluzhnikova K. Old provençal language and poetry of the troubadours: a Training manual. Moscow: MAKS Press. – 2011. – 176 p.
2 Brunel-Lobrishon J., Duhamel-Amado K. Everyday life in the time of the troubadours. – Moscow: Molodaya Gvardiya. – 2003. – 416 p.
3 Gasparov M. An Essay on the history of European verse. – Moscow: Fortune Limited. – 2003. –
4 Dante A. Divine comedy. Section "Hell".(translated By M. Makataev). - Almaty: "Zhazushy". – 1971. – 227 p.

Основные особенности лирики трубадуров

Ж.Т.Кобланов
Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова,
г. Актау, 130000, Республика Казахстан

В статье проводится глубокий теоретический анализ лирики трубадуров во французской литературе Средневековья. Жанровые особенности трубадурской лирики разносторонне проанализированы, сделаны выводы о том, что поэзия Средневековья оказалась на новом высоком этапе развития. Кроме того, особое внимание уделяется изобразительному мастерству, сравнению различных психологических проявлений видных представителей лирики трубадуров. Поэзия этих поэтов заложила основу возникновения интимной лирики и лирики эпохи Возрождения. Трубадуры уделяли особое внимание композиции, изложению стихов. В статье дается научная оценка особенностей данной поэзии.

Материал поступил в редакцию журнала 02.07.2020

Main features of Troubadour lyrics

Zh.T. Koblanov
Sh.Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan

This article provides a deep theoretical analysis of Troubadour lyrics in French literature of the middle ages. Genre features of Troubadour lyrics are analyzed in various ways, and conclusions are made that the poetry of the middle ages was at a new high stage of development. In

addition, special attention is paid to their visual skills, comparing the nature of various psychological manifestations of prominent representatives of Troubadour lyrics. The poetry of these poets laid the Foundation for the emergence of intimate lyrics and lyrics of the Renaissance. Troubadours paid special attention to the composition and presentation of poems. The article gives a scientific assessment of the characteristics of Troubadour poets.

Received: 02.07.2020

ӘӨЖ 616.96/02

Г.К. Рахимбаева
ф.ғ.к., доцент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0003-4883-9473. E-mail: grk_15@mail.ru

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ БАС КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІ

Тарихи жырлар – қазақ фольклорының арналы салаларының бірі ретінде өз бағасын алуға лайық халықтың поэзиялық бағалы мұрасы. Бұл тарихи жырларда тәуелсіздік тарихы жазулы, батырлардың ерлік істері зор құрметпен жырланады. Кеңестік идеология салдарынан жылдар бойы түрлі сылтаулармен баспадан жарияланбай, беймәлім қалып қойған тарихи жырлар қазақ фольклористикасында тәуелсіздік алғаннан кейін ғана зерттеле бастады.Халық ауыз әдебиетінің бай қорының көркемдік болмыс-бітімін анықтау, образдар жүйесіне талдау жасау – қазіргі фольклортанудың көкейкесті мәселелерінің бірі. Мақалада осыған орай«Базар батыр», «Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр» тарихи жырлары негізінде елін, жерін жаудан қорғауда ерлік көрсеткен батырлар бейнесіне, оларды сомдауда қолданылған әдіс-тәсілдерге ғылыми тұрғыдан талдау беріліп, нақты мысалдармен дәлелденіп, өзіндік тұжырымдар жасалады. Мақаланы жазу барысында салыстыру, талдау әдістері қолданыс тапты.

Кілт сөздер: ауыз әдебиеті, тарихи жыр, образ, батыр бейнесі, монолог, диалог, сюжет, мотив

КІРІСПЕ

Тарихи жырлар – қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты, халық санасына ерекше ықпал еткен салалардың бірі. Тәуелсіздік жылдарында қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі тарихи жырларды тереңдеп зерттеп, тануға назар аударылып, мол мүмкіндіктер ашылды. Тарихи жырлар тәуелсіздік алғанға дейін фольклортану ғылымында түбегейлі жинақталып, жүйелі зерттеле қойған жоқ еді. Тарихи жырларда халқымызға найзаның ұшы, білектің күшімен келген тәуелсіздік тарихы жазулы, сол тәуелсіздікті көзімен көре алмай кеткен ерлеріміздің ерлік істері зор құрметпен жырланады. Сондықтан да тарихи жырларды зерттеп, зерделеп, сараптау және қазақ фольклортану ғылымы тұрғысынан қарастыру – қазіргі таңдағы өзекті тақырыптардың бірі. Бұл ғылыми тақырып осыған дейін арнайы зерттелмей келді. Осы мақсатта кезінде кітапханаларға өткізілгенімен, зерттеу нысанасына ілікпей, қолжазба қалпында сақталып қалған «Базар батыр», «Барақ батыр, Абылай», «Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр» жырлары біздің тарапымыздан жинақталып, араб және латын әріптеріндегі нұсқалары кирилл әрпіне түсірілді, тарихи негізі сараланып, тиянақты зерттеу өзегіне алынып, ғылыми айналымға қосылды. Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетінің бай қорының көркемдік болмыс-бітімін анықтау, образдар жүйесіне ғылыми талдау жасау – қазіргі фольклортанудың көкейкесті мәселелерінің бірі. Демек, тақырып

өзектілігінің бір қыры, мән-маңызы ғылымның осы міндетімен сабақтасады. Тарихи жырларды зерттеу мәселесі бүгінгі таңда белгілі бір дәрежеде қолға алынған іс. Мысалы, «Қабанбай батыр» жөнінде ғалым Б.Ш.Абылқасымов зерттеу жұмыстарын жүргізіп, көптеген ғылыми мақалалар жариялады. Академик С.А.Қасқабасовтың жетекшілігімен «Қабанбай туралы жыр-аңыздар» атты кандидаттық диссертация жазылып, қорғалды. Сол сияқты С.Сәкенов «Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы» атты кандидаттық диссертациясын қорғаса, «Мырзаш батыр» жырын З.Сейітжанұлы Шыңжаң өлкесіне көп тараған жырлардың бірі ретінде қарастырды. Осы зерттеулердің қатарын толықтыру мақсатында бұл ғылыми мақалада «Базар батыр», «Барақ батыр, Абылай», «Мырзаш батыр» және «Тобағұл батыр» жырларындағы образдар жүйесіне, дәлірек айтсақ, орталық кейіпкер – бас кейіпкер бейнесіне ғылыми талдау жасалды. Осы ретте салыстырмалы-типологиялық сараптама, салыстырмалы, талдау, сипаттау әдістері қолданылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халық ауыз әдебиетінде өлең түрінде адам образын жасаудың алғашқы үлгісін салған батырлар жыры деуге болады, ал тарихи жырларда сол эпикалық дәстүр сақталған. Елін, жерін жаудан қорғауда ерлік көрсеткен батырлардың бейнесін жасау үшін жыршылар түрліше әдіс қолданады. Ең алдымен, батырларды халық санасында ерекше көрінетін жаратылыс құбылыстарына салыстырады. Батырлардың соғыстағы кескін келбетін, жекпе-жекке шыққан сәтін бейнелегенде «түгі шығып сыртына, екі көзі от боп барады, бойға біткен қайраты, от боп лаулап жанады» деп беріледі немесе «қойға тиген қасқырдай», «арыстандай ақырып жауға айқасты», «арыстандай алысып, өмірменен жарысып» деп көрсетеді. Батырдың сырт келбетін, алып күшін осы іспеттес теңеулер арқылы суреттей отырып, оның образын жасайды.

Жыршылар батыр бейнесін көбінде оның өз сөзімен (монолог) жасайды. Яғни «Образ героя объединяет все средства егораскрытия: картины быта и природы, психологического изображения, диалог и монолог, прямые характеристики, самохарактеристики, портрет, которые подчинены раскрытию образов персонажей, понятно, и это также содействует возникновению единства и целостности произведения», – дейді Н.Н.Кравцов [1, 122].

Ғалым пікіріне назар аударсақ, батыр бейнесін ашуға монолог өте көп септігін тигізеді. Мәселен, «Базар батыр» жырында Базар монологіне көп орын беріледі. Бұның өзі жыр атаулыға тән суреттеу тәсілдерінің бірі. Базар қиыншылық жағдайларда өзінің жан қиналысын, жалғыз баласы мен жұбайы –Гүлғайшаның болашағын айтып көп толғанады. Батырдың бұл толғанысынан ой-сезімдерін сезініп, ішкі жан дүниесін көріп тұрғандай боласың. Жырдың көңілді толқытар ең әсерлі жерлері де осы монологтар.

Мысалы:

Құлыным менің, жалғызым,
Сүйген жарым – Гүлғайша,
Теңемеуші ем хан қызын.
Басыма қайғы түсіп тұр,
Денем күйіп, ысып тұр.
Мезгілсіз жан алам деп,
Айнала жау қысып тұр.
Енді кетсем оралмай,
Сүйіп алған Гүлғайша
Ақ жүзіңді көре алман.
Қара күн туды басыма,
Енді қызық сүре алман,
Кімнен қалмас бұл жалған.
Жау жағадан алғанда,
Бөрі етектен алып тұр,
Енді мойын бұра алман...

немесе:

деген жолдардың барлығы да Базардың ішкі көңіл-күйін білдіру мақсатында қолданыс

тапқан. Демек, «монолог – арнау түрінде келетін лирикалақ формула. Монолог эпос геройының ішкі жан дүниесін ашады. Баяндау бұл міндетті атқара алмас еді. Қазақ эпосында монолог көп жағдайда баяндаудан көбірек. Сөйлету-қазақ эпосының ғажап табысы»,- дейді Ә.Қоңыратбаев [2, 92].

Яғни кейіпкерлер толғауы оқырманға, тындарман қауымға ерекше әсер етеді. Қайғы-қуаныш, күйзеліс-толғаныс, ерлік-егес, табысу, қоштасу – бәрі осы монологта кеңінен көрініс табады. Демек, монолог – жыр сюжетінің күрделілігін танытатын көшелі белгілердің бірі.Бұндай көрініс батырлық жырларда да бар. Мәселен, Қобыландының, Тарғынның монологтарын айтуымызға болады. Базар батырдың осы іспеттес монологтарымен қатар, ел-жұрт, туған-туыс, туған жер, елді мекендерді сағынып, еске алып, бір көруге зар болып,торыққан сәттерінде өз-өзімен сырласатын ішкі монологтары – жырдың ең зерлі, әсерлі тұстары болып табылады. Ал, ішкі монологтың кейіпкер бейнесін ашудағы ролі өте зор.«Внутренний монолог – обращенное к самому себе высказывание героя, непосредственно отражающее внутренный психологический процесс, монолог «про себя», в котором имитируется эмоционально-мыслительная деятельность человека в ее непосредственном протекании (отсюда нередко синонимичность понятий«внутренный монолог» и «поток сознания»)» [3, 540].

«Адам жаратылыстан өзін бөлмей – тұрған кезде туған көптеген мифологиялық символдар,жануарға немесе табиғат обьектісіне арнап сөйлеуге, олармен сырласып, тілдесуге болады деген түсінік кейін көркем фольклорға ауысып,басқа бейнелеуіштік сипат алған», – дейді академик С.А.Қасқабасов [4, 205].

Міне, осының барлығы да ішкі монолог тәсілінің айқын көрінісі. Мысалы, Базардың :

Арқауыл, Доланқара, Төгіскенім, Күршім,
Семіріп тай, жабағы тел өскенім. Кең байтақ, шөбі шүйгін Ақтүбегім,-
Теңелген жарлы байға, қайран,

деп, туған жеріне қарата айтқан сөздері және Гүлғайшаның:

Әй, Балагер, Балагер, Жас күніңде жем бердім,
Құлыннан сені бағып ем, Ауырғанда ем бердім,
Мойныңа тұмар тағып ем, Жас күніңнен Балагер,
Иеңді жауға тастайтын Қабаққа қашан қағып ем?-
Балагер саған неғып ем?

деп, жануарға реніш-мұңын айтуы, жүрек жарды сырын ашуы – ішкі монологтың сан алуан элементтері болып табылады. Яғни, жырдағы Базардың ішкі монологы өзіне, Гүлғайшаға, жеріне, халқына, Гүлғайшаның ішкі монологы – Балагер атқа арналып, кейіпкердің көңіл-күйін білдіріп, оның бейнесін, психологиясын ашуда бірден-бір тәсіл ретінде қолданылып тұр. Сонымен қатар «Большую роль играют и диалоги, которые драматизируют сюжет, помогают полнее охарактеризовать героев, раскрыть их мысли и переживания» дегендей, жырларда кейіпкер бейнесін ашуда диалог та кеңінен қолданыс табады [5, 17].

Мысалы:

Сонда Мырзаш Сарыға былай,- деді, Иектеп не көрінді Сары саған.
Мұныңа разы болсын құдай,- деді. Ойласаң қыздың көңілі қазір баяу,
Не көрінді өзіңе осыншалық, Түсірме қыз көңіліне титтей қаяу.
Тәртіпсіздік іс қылма былай, – деді. Қылмысты бұл қыз емес әкесі ғой,
Жаным-ау, мынауың не, Сары батыр, Салтымызда тағы бар аруды аяу.
Далада кезіп жүреміз құлан тақыр. Сондықтан қолыңды тарт тұтқын қыздан,
Құдайдан тілегім бар, басың да жас, Қайырымды бабалар салтын бұзбан.
Мына ісің салтымыздан ары жатыр. Өзің қазір қайдасың білемісің,
Сары батыр билікті берсең маған, Батырым ұят болар мына жұрттан.
Айтайын ақыл сөзді жаным саған. Келін бар өз үйіңде о да бір қыз,
Қам көңіл, қасіретте тұрған қызды,

Дәмі бірдей ауызға татылған тұз. Деп Сарыға Мырзаекең осыны айтты,
«Өлімнен ұят күшті» деген бар ғой, Ақыл ғып алды-арттағы болар
Ләпсі үшін ұятқа қалмайық біз. жайды...

деген үзіндіден Мырзаштың ар-ұятты жоғары бағалайтынын, батыр деген атқа кір келтірмейтінін, қыз баланы сыйлайтынын және халық салтын құрметтейтінін байқай отырып, барлық адамгершілік қасиеттерді бойына жиған азамат екенін көреміз. Немесе:

Батырлар, құлақ қойып сөзді тыңда, Батырлар, айтар сөзім әділ сарап,
Біз тындырдық ұлы істі келіп мұнда. Істейік бұл ұлы істі жаппай қарап.
Елге қайтар алдында парызымыз, Бір үлкен биік күмбез орнатайық,
Ісіміз қолға алатын осы таңда. Соғыста шейіт болған ерлерге арнап...

деген үзіндіде Мырзаштың соғыста құрбан болған батырлардың құрметіне күмбез салдыруы-кемел ақылдылықтың белгісі. Өйткені ол күмбез бірден-бір тарихи ескерткіш және елдің тәу етіп, өткеніне салауат қылар қасиетті орындардың бірінен саналар киелі мекен болмақ. Осының бәрін сол кездің өзінде сұңғыла санасымен сезінген Мырзаш батыр халық алдындағы өз борышын өтеп кеткен ардақты азамат.Яғни, жоғарыдағы диалогтардан кейіпкерлердің дүниекөзқарасын, сана-сезімін, ақыл-ой деңгейін, жалпы болмыс-бітімін көруге болады, демек, диалог – адамды танудағы ең бірінші критерий. Өйткені адамның сөзі арқылы оның өзін танимыз. Сол себепті «Диалог становится формой рассказа, раскрытия мыслей героев и их чувств, объяснения их поступков и поведения»,-деген Н.И. Кравцов пікіріне қосылармыз сөзсіз [6, 144].

Диалог кейде кейіпкерлердің сөзбен қағысуларын жеткізе отырып, олардың характерлерін ашуға көмектеседі. Мысалы, «Мырзаш батыр» жырында:

Атым шулы әйгілі, Жас екенсің әлі де,
Жарғыл батыр мен,-деді. Аман-есен еліңе,
Дию - пері екпінім, Қайтқаның бала жөн,- деді...
Дауыл боп соққан жел,-деді. Айтқан сөзге көнбесең,
Мен – аспанмын, сен – жерсің, Өз обалың өзіңе,
Ойланып көр қазағым, Тірідей тығам көріңе...
Дәл осымен тең,-деді.

деген қалмақ батырының сөзінен оның кеудемсоқ, даңғой мінезін, өз күшіне өзі масаттанған өркөкірек бейнесін көреміз.

Диалог – ойды жеткізудің өте үнемді формасы, ол ойды артық сөзсіз дәл береді, диалог арқылы қысқа, бірақ нұсқа, нақпа-нақ сөйлеуге үйренуге болады. Соның нәтижесінде сөз құдіретіне, сөз өнеріне деген сүйіспеншілікке жол ашылады. Өйткені, ұтымды, қысқа сөйлей білу-үлкен өнер. Демек, диалог – динамикалық қызмет атқарады, жырлардағы іс-әрекеттің бірден-бір қозғаушы күші болып табылады.Б.Н.Путилов «Эпос не мыслим без эпических героев. Без них не может существовать эпический социум», - деген пікір білдіреді [7, 67].

Демек, эпос кейіпкерсіз болмайды, соның ішінде, онда сомдалған образдар жүйесіндегі ең негізгі кейіпкер – батыр екенін тағы еске саламыз. Яғни «Во всех произведениях героического эпоса главным действующим лицом является воин-богатырь. Этот герой наделен воинской доблестью, неукротимой энергией и свободолюбием»,-деп В.М.Жирмунский ерекше атап көрсетеді [8, 12].

Ал оның жары, анасы, достары, тіпті халық – батыр бейнесін ашуға қызмет ететін кейіпкерлер, әр кейіпкерге деген қарым-қатынасы арқылы батыр бейнесі жан-жақты ашылып отырады, өйткені жырдағы барлық оқиғалар тікелей батырға қатысты болып келеді, барлық іс-әрекет соның айналасында туындап отырады. Демек, «Все события, так или иначе стягиваются к героям, они определяют лицо эпической истории, разрешают своим участием все конфликты»,-дейді Б.Н.Путилов жоғарыдағы еңбегінде [7, 67].

Эпостағы барлық оқиға бас кейіпкер – батырдың қатысуымен өз шешімін тауып отырады. Осы ойды тереңдете түссек, «В эпосе события развиваются в основном вокруг

героя-богатыря, подчеркивая героизм и патриотизм батыра» деген ғалым О.А.Нұрмағанбетова пікірін келтіруге болады [9, 129].

Көріп отырғанымыздай, бір жерге тоғысқан ғалымдар пікірінің айқындығын біз нысанаға алып отырған тарихи жырлар толығымен дәлелдейді. Бұны бір ғана жырдың мысалында көрсетсек, «Базар батыр» жырының өзі Базарды таныстырудан басталады. Одан кейін Базар батырдың қалмақ батыры Қарынмен жекпе-жегі, жергілікті хан Даниярмен қарым-қатынасы, солдаттардың Базарды қолға түсірмек ниетпен жасаған әрекеттері, Базардың түрмеге айдалуы, одан қашып шығуы, жолда ұсталып, өлтірілуі. Міне, осы оқиғалардың барлығы бір ғана Базардың қатысуымен болып отыр, жыр сюжеті бастан-аяқ Базар батыр айналасында өрбиді.

Жырдың сюжет құрылысы, жекелеген оқиға кезеңдері, сипаттаулар, барлығы да Базар бейнесін әр жағынан айқын етіп бейнелеуге бағытталған, ал оқырман үшін жырдағы ең маңызды мотив – солдаттардың қолынан о дүниеге аттанып бара жатса да, Базардың қарулы күштер алдында бас имей, әлі біткенше алысып өлуі, бірақ өкінішті өлімі. Базар батыр өмірінің соңғы сәтіне дейін беріспей, әлсіреп жатса-дағы, кімді де болса сескентетін қаһары бар екенін дәлелдеп барып өледі. Осы идеялық тұрғыдан келгенде Базар образы кейінгі ұрпаққа үлгі боларлық деңгейде көркем сомдалған.Сонымен қатар, батырлар ел сенімін арқалаған адамдар болып табылады. Ел басына қандай қиын іс тумасын, ең бірінші олар осы батырды іздеп табады, арыз-арманын айтып, халық атынан сөйлеп, оған ұсыныс жасайды, қай істі болсын сеніп тапсырады. Оның барлығының орындалуына батыр бірден-бір себепкер болады. Яғни, батыр – орталық кейіпкер, ол халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаушы, халық сөзін сөйлейтін адам, әрі сол халықтың қорғаны. Осы ретте тағы да «К батыру принадлежит во всех ситуациях неизменно ведущая роль, он их признанный «атаман», он совершает подвиги, которые другим не под силу. Что особенно важно - на его долю приходятся самые значительные, наиболее масштабные деяния»,- деген Б.Н.Путилов пікіріне жүгінеміз [7, 93].

Осының айқын мысалын төмендегі жолдар дәлелдейді:

Намысқа барсын десті кәрі батыр,
Қайраты қажыған жоқ, әлі батыр.
Алтайдың жолы таныс өзі барсын,
Басшыға басқа адам жөн болмайды ақыр.
Батырға бар Дөртуыл салды салмақ,
Бар мұңын айтып жатыр бай да зарлап.
Саба артып, қойын үйтіп бәйбіше кеп,
Ат тартты ақ қояндай батырға арнап.
Би келді, старшын мен болыс келді,
Дуаннан уезд жұмсап орыс келді.
Қайратты қартайғанда бір көрсет деп,
Бәрі де жалғыз ауыз болып кетті...

Яғни, жыр оқиғасынан көріп отырғанымыздай, ұранқайлардан халық кегін қайтаруға басқа батыр емес, дәл Мырзашқа қолқа салынады, бұның өзі халықтың Мырзашқа арқа сүйейтіндігін, оны елдің сенімін ақтайтын адам ретінде қабылдайтындығын көрсетеді. Демек «Эпостағы батырдың жеке өз басының ержүрек, батыл болғаны жеткіліксіз, оның сол ержүректігі мен батылдығы ел игілігіне, әділетсіздіктен жапа шеккендер мен жаудан жәбір көргендерді құтқаруға жұмсалуы тиіс. Бір сөзбен айтқанда, батырдың батырлығы ел тағдырына қатысты маңызды оқиғамен өлшенеді», – дейді Ш.Ыбыраев [10, 219].

Сонымен қатар, жырларда батырдың жеке басының қасиеттеріне де көп назар аударылады. Соның ішінде, оның адамгершілік қасиеттеріне ерекше көңіл бөлінеді. Мәселен, Мырзаштың қолға түскен қалмақ қызын босатып, еліне аман-есен қоя беруі – оның адамгершілігін танытады.Батырлардың ең басты тағы бір қасиеті – батыр ретінде халық алдындағы борышын сезінуі және патриоттық сезімі. Бұлар – батырға туа біткен қасиет десе де болады. Ел ұғымында батыр халық үшін жаратылған жан болып саналғандықтан, батыр бірінші орынға өзін емес, халықты қойып, әрдайым халық алдындағы борышын өтеуге ұмтылған. Сол жолда қандай қиыншылықтар кездессе де жасымай, мақсатына қол жеткізе

білген, не нәрсеге де қол жеткізуіне еліне, жеріне деген махаббаты, ыстық сезімі себепші болған әрі Е.М.Мелетинский сөзімен айтсақ: «Энергия, сила и смелость – какой-то мере предпосылка его настойчивости в достижении цели, уверенности в себе, отсутствия колебаний. Все это составляет эпическую цельность героического характера. Богатырь должен спасти себя или других людей, которые часто связаны с ним кровными узами или просто ищут у героя защиты. Совершаемые богатырем действия в основном соответствует коллективистский характер» [11, 341-342].

Алайда тарихи жырларда батыр қандай күштің иесі болса да, ол ойдан шығарылған мифологиялық кейіпкер болмағандықтан, оның күші шектеулі. Батыр ерлігінің, күшінің негізі – батылдық, бұл қасиет кез келген қауіп-қатерге төтеп беруге, қарсыласын жеңуге мүмкіндік тудырады.Сонымен қатар батырдың келесі бір қасиеті – айтқанынан қайтпайтын бірбеткейлігі, бірсөзділігі. «Айтылған сөз – атылған оқ» дегендей, батырлар аузынан шыққан сөзін екі етпей орындап отырады. Осы ретте тағы да Е.М.Мелетинскийдің пікіріне құлақ түрсек, «Когда сестра и жена отговаривают от опасного предприятия, особенно если оно уже начато, богатырь отвечает: «Мужчина не должен отказываться от своего намерения, подобно тому, как женщина не оставляет выскроенное несшитым», – дейді ғалым [11, 354].

Осының айқын мысалын «Базар батыр» жырынан кездестіреміз.

Сүйген жары Гүлғайша
Сонда есінен танады.
«Көмексіз жаумен соғыспа,
Қаш», – деп қолқа салады.

«Келіп тұрған ажалдан
Қашатын батыр мен емес.
Қашқын деген сұм атақ
Ер адамға жөн емес»...

деп, Гүлғайша Базарға қуғындап жүрген әскерлерден бой таса қыла тұруға ұсыныс білдіргенде, ол бірбеткейлігіне, батырлығына басып, айтқан бетінен қайтпай, өз дегенін жасайды. Мұндай әрекетті «Барақ батыр, Абылай» жырынан да байқаймыз. Бұл жырда батырлар жорықта жүргенде елін қалмақтар шауып кетіп, кейіннен Барақтың кек қайтара бармаққа аттанғалы жатқанында Абылай ханның «қол жинап көмекке келеміз, бірге аттанамыз» дегеніне құлақ аспай, көп тоспастан аттанып кетіп, ақыры шайқас кезінде әскері сыр беріп, жеңіліске ұшырап, әлсіреп, қиналып тұрғанда Абылай ханның қолы келіп жетіп, жерді жаудан босатқаны туралы жырланатын жері бар. Яғни, батырлардың мұндай әрекеттері кейде өздеріне кері әсерін тигізетінін де байқаймыз. Егер Барақ батыр Абылайды тосқан болса, өз әскері жеңіліске ұшырамас еді. Сондықтан батырлардың бірбеткейлік қасиеттері үнемі өз пайдаларына шешіле бермеген. Дегенмен, бұл жерде Барақтың Абылай ханды тоспай жауға тез аттануын тек кек қайтару мақсатында ғана емес, батырдың намысқорлық қасиетінің жоғарылығы деп те бағалау керекпіз. Батырды халық намысы шыдатпай, жолға шығарған еді. Бұл жерде «халық ұғымында қас батырға тән қасиеттің бірі – намысқойлық. Ол тек қана батырдың өзіндік намысы емес, халықтың намысы. Халық ашуы, халықтың намысы батыр арқылы көрсетіледі», – деген М.Ғабдуллин пікірін алға тартқан орынды [12, 196].

Жыр сюжеттерінде батырлар сыртқы жаулармен қатар хан, би, болыс сияқты ішкі жаулармен де үнемі арпалыста жүреді, бұл арқылы батыр әрекетінің қоғамдық сипаты ашылады. Ол әрине, хан мен жеке басының қамы үшін алысып жүрген жоқ, олардан жәбір, қорлық, зорлық-зомбылық көріп отырған қара халық үшін күреседі, оларға теңдік әпергісі келеді, халық үшін осындай қимылдарға барады. Салмақты, қайырымды, мейірімді батырды халықтың болыс, билерден көріп отырған әділетсіздігі қатты налытып, одан құтылудың жолын іздетеді. Әділетсіздіктің зардабын қатты тартқан батыр ашу үстінде өз әрекеттерін бақылай алмай қалуы да мүмкін. Соның салдарынан бүкіл тағдырының қор боларын сезбеуі де кәдік. Мәселен, «Тобағұл батыр» жырында Тобағұл әбден ширығып, шарқ ұрғанда халықты шектен тыс қанаған болысты о дүниеге аттандырады. Тобағұл батырдың мұндай әрекетке баруы қанау мен қинауға ұзақ жылдар бойы төзіп келіп шыдамның да шегіне де жеткен кезінде шарт сынуынан, әділетсіздіктің өз мөлшерінен тым асып кетуінен, енді оған шыдаудың мүмкін еместігін түйсінуінен болуы әбден мүмкін. Осы пікірімізді тереңдете

түссек, оған деген жауапты «В некоторых случаях сам богатырь чувствует необходимость мотивировать свои разрушительные действия: «Вверху находяшийся кудай, мною сказанное слово твоим правым ухом пусть будет услышано. Не от меня исходит преступление, а от этих людей, от них все зависит». Высшим образом героического поступка становится убийство злого хана, требующего со всех дани и держащего в подземельях своих пленников. Освобождение пленников – побочный результат борьбы с врагом – становится главной целью богатыря. При этом всячески подчеркивается бескорыстность героя. Таким образом постепенно выкристаллизовывается тип богатыря-освободителя, защитника угнетенных, борца против злых ханов. Он совершает свои подвиги не во имя рода и мирной жизни племени, а из чувства справедливости. Разумеется этот социальный пафос борьбы с угнетателями нельзя считать признаком древнейшей формы эпоса», зорлық-зомбылықдеген Е.М. Мелетинский пікірінен табамыз [11, 357-358].

Немесе «Юнак-воевода оказывается в конфликте с теми, кому он служит. Типовая коллизия: неправедный правитель-герой, отстаивающий свои права (достоинство), попранную справедливость, обретает особую остроту, когда участникам конфликта выступает слуга, вассал, воевода. Собственно, вся суть конфликта этого типа именно в том, что герой является не со стороны, а оказывается «своим», более того, зависимым, подчиненным и по принятым нормам не должен возвышать голос протеста. Поведение героя тем самым поднимается на высоту бесстрашного поступка, нарушающего привычные формы, его позиция рисуется как выпадающая из правил социума, противостоящая молчаливому подчинению или активному согласию остальных с неправдой»,-деген А.Н.Путилов тұжырымынан толық табуға болады [7, 102].

Яғни, Тобағұлдың болысты өлтіруін әділетсіздік, әлеуметтік теңсіздік, әлеуметтік қарсылық тұрғысынан қараймыз.«Тема социального протеста обычно совпадает с темой социальной несправедливости. Как и подобает героическому эпосу, каждый факт социальной неправды здесь встречает активное противодействие-словом и делом»,-деген пікірге жүгінеміз [13, 26].

Демек, Тобағұл батыр би болыстардың әділетсіз іс-әрекеттеріне деген қарсылығын сөзбен де, іспен де дәлелдейді.Батыр, сонымен қатар, батырлар өз тағдырында кездескен түрлі кедергі атаулыға төтеп бере алатын мықты болуы қажет, әр кез барлық қиындықтарға физикалық жағынан да, психологиялық тұрғыдан да дайын болу керек. Сол себепті эпостарда кездескен қиындыққа жасып, жігері құм болу – батырға жат әрекет ретінде жырланады, керісінше, қиындық көрген сайын ұшталып, өмірге құштарлығы артып, қандай жағдайда да оптимистік көзқарасты ұстану – батырдың батырлығын дәлелдейтін қасиеттер болып саналады.

Мысалы:

«Сары алтын сабыр түбі»,– деген еді,
Мұратқа жетпей қалмас сабырлықпен.
Кісенмен қол – аяқты шегеледі,
Айтуға дат ағайын бөгеледі.
Жігітке қайда жүрсе бір орын бар,
Уайым – қайғы, қасірет немене еді.
Таң атып есе теңдік тисе бізге,
Кемдік жоқ әлі – ақ бір күн теңеледі.
Әлде де келешектен үмітім бар,
Рахат жоқ михнат көрмей деген еді, –

деп, Тобағұл батыр абақтыда қаншалықты қиындық көрсе-дағы жасымай, болашақтан күдер үзбей үмітпен қарайды, бұның өзі батыр рухының мықтылығын танытады, осы іспетті әр бір оқиға жырдың шынайылығын көрсетеді.Р.С.Липецтің сөзімен айтсақ, «Эпический герой должен обладать не только стойкостью и силой духа, но и выносливостью при лишениях, ранениях и пытках, чему в эпосе уделено большое внимание. Это соответствовало реальной исторической действительности. Не только физические но и моральные свойства батыра должен быть высокий. Мужество в плену – непременное условие поведения батыров. Они в плену должны оставаться самими собой сохранять неустрашимость даже перед муками и гибелью, проявлять непреклонность, терпение и выносливость» [14, 39-41].

Осындай барлық қасиеттер бойынан табылған Тобағұл батыр еліне аман-есен оралады.Сонымен қатар, кейбір тарихи жырларда бас кейіпкерлерді аруақтар желеп- жебеп жүреді деп көрсетеді. Мәселен, «Мырзаш батыр» жырында Мырзаштың аруағы – жол бастайтын қызыл түлкі ретінде көрінеді. С.Нұралин нұсқасында Мырзаштың соңғы жорығында қызыл түлкісі көрінбей қалғандықтан, батыр қазаға ұшырады дегенді айтады. Бұның өзі көп арасынан қара үзіп шыққан тұлғалардың іс-әрекеттері тылсым күштің, ғажайып иелерінің араласуымен болады деген түсінктердің басым болуынан туындаса керек.Жырда сипатталатындай, қаптаған қалың жауды және осыған дейін көптеген жекпе-жекті басынан өткерген айлалы, жасы да үлкен жігіт ағасын жекпе- жекке алғаш шығып тұрған, айла-тәсілге әлі де жетік емес, шабуылдың көп қитұрқысын жете меңгермеген бозбала Мырзаштың бірден жеңіп кетуі және тағы да басқа іс-әрекеттері батырды дәріптеудің көп тәсілдерінің бірі. Мырзаштың жеңіске жетуіне бірден-бір себепші болған нәрсе-жас та болса, бас болған Мырзаштың не нәрсені байыппен ойлап істер ақылдылығы. Айла-тәсілге жетік болса-дағы, жау батыры ақыл кемшіндігінен, кеудемсоқтығынан қазаға ұшырады деген ой айтылатындай.«Көп тыңдар да, аз сөйлер, хас жақсының баласы» дегендей, кез келген жағдайда алал мен залалдың арасын салмақтап, әр кез ақылға жүгінер аз сөзді, ақ көңіл Мырзаш осы қасиеттері арқасында өзін де, елін де төніп келген жаудан әрқашан аман алып қалған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тарихи жырларда батырлар бейнесі сан қырынан жан-жақты сомдалуға бағытталған. Жырларда батыр образын сомдауда оның өз сөзі, яғни монолог және диалог тәсілдері қолданыс тапқан. Монолог және диалог – кейіпкерлердің көңіл-күйін білдіріп, олардың бейнесін, психологиясын, характерлерін ашуда қолданылған. Әрі диалог кейіпкерлердің ақыл-ой, сана-сезім деңгейін, дүниекөзқарасын, тұтас болмыс-бітімін танытады.Батырлардың адамгершілік қасиеттеріне баса назар аударылған. Және олар– ержүрек, батыл, батыр ғана емес, ел тағдырын, болашағын ойлаған халық қамқоршысы, әрі халық алдындағы борыштарын сезінген елінің шын мағынасындағы патриот ұлдары.Жырларда батырлар әрекетінің қоғамдық сипаты да ашылған.Батырлар физикалық әрі психологиялық тұрғыдан мықты, әрі қандай қиындық болса да жасымайтын рухы мықты адам және оптимист ретінде сомдалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Кравцов Н.И. Проявление художественного единства в фольклорном произведении // Фольклор как искусство слова. – Москва: Наука, 1966. – С. – 166-178.

Kravsov N.I. Proıavlenıe hýdojestvennogo edınstva v fólklornom proızvedenıı // Fólklor kak ıskýsstvo slova. – Moskva: Naýka, 1966. – s.166-178.

2 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 366 б.

Qońyratbaev Á. Qazaq eposy jáne túrkologıa. – Almaty: Ǵylym, 1987. – 366 b.

3 Краткая энциклопедия. 2 том. – Москва, 1989. – 744 с.

Kratkaıa ensıklopedıa. 2 tom. – Moskva, 1989. – 744 s.

4 Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
Qasqabasov S.A. Qazaqtyń halyq prozasy. – Almaty: Ǵylym, 1984. – 272 b.
5 Сюжет и композиция литературных и фольклорных произведении. – Воронеж: Просвещение, 1981. – 147 с.
Ádebı jáne fólklorlyq shyǵarmalardyń sújeti men kompozısıasy. – Voronej: Aǵartý, 1981. – 147 b.
6 Кравцов Н.И. Сербскохорватский эпос. – Москва: Наука, 1985. – 355 с.
Kravsov N.I. Serb-Horvat eposy. – Máskeý: Ǵylym, 1985. – 355 b.
7 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Ленинград: Наука, 1988. – 223 с.
Pýtılov B. N. Batyrlyq epos jáne shyndyq. – Lenıngrad: Ǵylym, 1988. – 223 b.
8 Жирмунский В.М. Народный героический эпос. – Москва-Ленинград: Гос.изд.худ.лит., 1962. – 433 с.
Jırmýnskıı V. M. Halyqtyq batyrlyq epos. – Máskeý-Lenıngrad: memlekettik basylym.hýd.lıt., 1962. – 433 b.
9 Нурмагамбетова О.А. Казахский героический эпос – Кобланды батыр. – Алматы: Наука, 1988. – 189 с.
Nurmaǵambetova O.A. Qazaqtyń batyrlyq eposy – Qobylandy batyr. – Almaty: Ǵylym, 1988. – 189 b.
10 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 295 б.
Ybyraev Sh. Epos álemi. – Almaty: Ǵylym, 1993. – 295 b.
11 Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – Москва: Изд. Восточной лит., 1963. – 462 с.
Meletınskıı E. M. Batyrlyq epostyń shyǵý tegi. – Máskeý: Red.Shyǵys lıtasy., 1963. – 462 b.
12 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Қазмемоқупедбаспасы, 1958. – 342 б.
Ǵabdýllın M. Qazaq halqynyń aýyz ádebıeti. – Almaty: Qazmemqupedbaspasy, 1958. – 342 b.
13 Русский фольклор. 15-том. Социальный протест в народной поэзии. – Ленинград: Изд. АН СССР, 1958. – 290с.
Orys fólklory. 15-tom. Halyq poezıasyndaǵy áleýmettik narazylyq. – Lenıngrad: Red. KSRO ǴA, 1958. – 290 s.
14 Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – Москва: Наука, 1982. – 262 с.
Lıpes R. S. Túrki-mońǵol eposyndaǵy batyr men onyń jylqysynyń beıneleri. – Máskeý: Ǵylym, 1982. – 262 b.

Материал 31.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kravtsov N. I. the Manifestation of artistic unity in a folk work / / Folklore as the art of words. – Moscow: Nauka, 1966. – p. 166-178.
2 Konyratbayev A. Kazakh epic and Turkology. – Almaty: Nauka publ., 1987. – 366 p.
3 Short encyclopedia. 2 vol. – Moscow, 1989. – 744 p.
4 Kaskabasov S. A. Kazakh folk prose. – Almaty: Nauka publ., 1984. – 272 P.
5 The Plot and composition of literary and folk works. – Voronezh: Enlightenment, 1981. – 147 p.
6 Kravtsov N. I. Serbo-Croatian epos. – Moscow: Nauka, 1985. – 355 p.
7 Putilov B. N. Heroic epic and reality. – Leningrad: Nauka, 1988. – 223 p.
8 Zhirmunsky V. M. people's heroic epos. – Moscow-Leningrad: State publishing house of khud. lit., 1962. – 433 p.
9 Nurmagambetova O. A. Kazakh heroic epic-Koblandy Batyr. – Almaty: Nauka, 1988. – 189 p.
10 Ibraev Sh. The world of the epic. – Almaty: Nauka publ., 1993. – 295 p.
11 Meletinsky E. M. the Origin of the heroic epic. – Moscow: Ed.Eastern lit., 1963. – 462 p.

12 Gabdullin M. Oral literature of the Kazakh people. – Almaty: Kazgemokupedbassary, 1958. – 342 p.
13 Russian folklore. 15-volume. Social protest in folk poetry.-Leningrad: Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 1958. – 290 s.
14 Lipetsk R. S. Images of a Batyr and his horse in the Turkic-Mongolian epic. – Moscow: Nauka, 1982. – 262 p.

Образ главного героя в исторических эпосах

Г.К. Рахимбаева
Университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Исторические эпосы – это ценное поэтическое наследие казахского народа. Исторические эпосы долгие годыбыли неопубликованными по разным причинам. Начали изучаться в казахском фольклоре только после обретения Независимости. Определение художественной сущности богатого фольклорного фонда, анализ системы образов – одна из самых актуальных проблем современного фольклора.В статье дается научный анализ изображения героев, проявивших мужество в защите своей страны, земли от врага на основе исторических эпосов «Базар батыр», «Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр». Методы и приемы, применяемые в их исполнении,обоснованы и сформулированыосновными выводами и конкретными примерами.

Материал поступил в редакцию журнала 31.10.2020

Image of the main character in historical epics

G.K.Rakhimbayeva
"Turan-Astana" University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Historical epics are a valuable poetic heritage of the people. Historical epics, which were unpublished for many years, due to Soviet ideology for various reasons, began to be studied in Kazakh folklore only after independence. Determining the artistic essence of a rich folklore fund, analyzing the system of images is one of the most pressing problems of modern folklore.The article provides a scientific analysis of the images of heroes who showed courage in defending their country and land from the enemy based on the historical epics "Bazar Batyr", "Myrzash Batyr", "Tobagul Batyr". The methods and techniques used in their execution are substantiated and formulated by the main conclusions and specific examples.

Received: 31.10.2020

ҒТАМР 17.82.30

А. Сәркенқызы[1], Ж.Т. Қадыров[2], Ә.Қ. Шапауов[3]
[1]Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты тілдік дайындық кафедрасының профессоры, капитан, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-56-76-8332
[2]ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ.,150000,Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru
[3]ф.ғ.к., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, http://orcid.org/0000-0002-3709-4309

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ОЙТОЛҒАНЫСТАРЫНДАҒЫ ЭТНОФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Этнофразеологизмдерде тұтас халықтың мәдениеті мен тарихы, салты мен дәстүрі, әдебиеті мен болмысы айқын танылады. Сонымен қатар, эстетикалық ойлау болмысын бейнелейтін тілдік маңызды материал болып табылады. Сондықтан да тіліміздe бұл ұғым ерекше орын алады.

Б.Момышұлының қазақи дүниетаным, ұлттық болмыс, ұлттың наным-сенімі, ой-санасы, тәлім-тәрбиесі жайлы ойтолғанысы ғылыми негізде сараланған. Жазушының этнофразеологизмдердің қалыптасу негіздерін халықтың ұлттық-мәдени көздерімен байланыстырғаны зерделенген. Ұлт тіліндегі фразеологиялық қордан орын алған, ерекше мазмұндық сипаты бар этнофразеологизмдерді жазушының аса шеберлікпен қолданғаны қарастырылған. Сонымен қатар, Б.Момышұлының дәстүр жалғастығы мәнін, бабалар аманатын терең зерделейтіндігі анықталған.

Б.Момышұлы өз шығармаларында қазақтың болмысы мен ерекшелігін, нанымы мен сенімін, ұлттық құндылықты танытатын ұлттық ұғымдарды шығармашылықпен қолданғаны жан-жақты қарастырылған. Жазушының әр шығармасынан танылып тұратын тұрақты орамдар мен қазақы мінез-құлық қазақтың көркем сөзімен өріле берілгені айқындалған. Халқымыздың ұлттық мұрасынан алынған құнды сөздер тундылардың тілін ажарландыратыны айшықталған. Сонымен қатар, жазушының дәстүр сабақтастығын аманат еткені және қамқорлығын танытуы сөз болады.

Кілт сөздер: ұлт тілі, ұлт мәдениеті, ұлттық болмыс, салт-дәстүр, бабалар аманаты, ұлттық код, этнофразеологимдер, фразеология.

КІРІСПЕ

Халқымыздың аса бай қазынасы тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер шығармаға ерекше өң береді. Тіл байлығын арттыруға көп септігін тигізетін бұл мұралардың берері мол. Ұлтымыздың тілі мен мәдениеті, салт-дәстүрі ұлттың өркендеп-дамуына әкелетіні анық. Бұлар сақталса, ұлттық болмыс та сақталып қалады. Осы ұлттық болмыс туралы тарих тарланы атанған академик М. Қозыбаев өзінің «Ұлт тілі» деген мақаласында «Барлық елді табыстыратын – тілі, тағдырластыратыны – тарихы, сырластыратын, мұңдастыратын, жырластыратын – әдебиеті, атамекеннің тұтастығын, бүгіні мен ертеңін ойластыратын, отанын қорғауды ұйымдастыратын – мемлекеті. Ендеше тіл, әдебиет, тарих – ұлттың жаны мен қаны, рухани басшысы.

Тіл дамып, әдеби тілге айналған тұста шығыстанушы Н.П. Конрад айтқандай, жаңа этнос қалыптасып, биік тұғырға қонады. Тек тіл, тарих, әдебиет бірігіп, кірігіп, тұтас бір рухани материк болып ұлттың болмысын тудырады»,- дейді [1, 221]. Осы ұлттық болмыс, бабалар аманаты, дәстүр жалғастығы туралы батыр жазушы Б.Момышұлы былай дейді: «Қай ұлттың болсын ана тілі, ата дәстүрі, салт-санасы – сол халықтың өзіндік қадір-қасиетін, жан дүниесін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін төл белгілері. Олар – бүкіл бір халықтың өмір жолында ғасырлар бойы *мысқалдап* жинаған рухани қазынасы, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырған ардақ-мұрасы. Онсыз *қара шаңырағы* бар іргелі ел болып, бүтін ұлт болып қалу мүмкін емес. Ана тілі, *ата дәстүр* өзінен-өзі жалғаспайды немесе біреу сырттан келіп сен үшін көсегеңді көгертіп сақтап та бермейді. Халықтың өз бет-бейнесінен айырылуы не сақтап қалуы – әрбір ұрпақ өкілінің өзінен кейінгі ізбасарларына *бабалар аманатын* қай сапада жеткізуіне байланысты» [2, 221]. Халқымыздың осы мысқалдап жинаған ой сандығы қазақ елі шаңырағында сақталуы және жалғасуы қажет. Тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең

басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» – деген болатын [3]. Осы ұлттық кодтың көрінер тұсы – этнофразеологизмдер болып табылады. Бұл ұғым адамның тіл байлығын арттыруға, ойын өрістетуге, көркемдік талғамын ұштауға жәрдемін тигізеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғалымдар тілдегі этнофразеологизмдер халықтың дүниетанымын, болмысын, салт-санасын, әдет-ғұрпын, рухани мәдениетін танытатынын, сол халықтың тіршілігінен, өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясынан, әлеуметтік-саяси көзқарасынан мағлұмат беретін ұлттық құбылыс болып табылатынын баса айтады. Ғалым Ә.Қайдар этнолингвистиканың негізгі зерттеу объектісі этнолексика, олардың көпшілігі тілімізде көп қолданылатын фразеологизмдер және мақал-мәтелдер екендігін баса айтады. «Олар бара-бара тұрақталып, мағыналық өзгерістерге ұшырауы салдарынан этнофразеологизм және мақал-мәтел дәрежесіне көтеріледі. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді», – дейді [4; 18]. Демек этнолингвистикалық арналардың бірі болып табылатын фразеологизмдер – халқымыздың ұлттық ерекшелігін көрсететін басты байлығымыздың бірі.

Тілдегі этнофразеологизмдер халықтың дүниетанымы, болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, рухани мәдениеті сол халықтың тіршілігінен, өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясынан, әлеуметтік-саяси көзқарасынан мағлұмат беретін ұлттық құбылыс болып табылады. Тіл – мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде ғылымда өз дәрежесінде әлі де зерттелмей келеді. Тіл – рухани күш. Демек, тіл және семиотикалық таңбалар арқылы адам кез келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп, өз көзқарасымен ойын білдіре алады [5].

Ұлттық болмыстың өзіндік бояу-бедерін әдетте туған тіл табиғатынан іздеп тауып, ана тілінің қадір-қасиетін болашақ алдында терең таныту үшін еңбек ететін көркем сөз шеберлері – ақын-жазушылар, көсемсөз иелерінің қызметі айрықша. Ұлттың даралығын сипаттайтын, ұлттық мәндегі тілдік қолданыстар сол халықтың салт-дәстүріне, тұрмыс-тіршілігіне байланысты туындайды. Салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, діни наным-сенімге, уақыт пен қашықтыққа, туыстық атауларға т.б. байланысты туындаған этнофразеологизмдер батыр жазушы Б.Момышұлының пікірлерінде, шығармалары мен пайымдарында көптеп кездеседі. Батыр жазушының келіні жазған З.Ахметованың «Шуақты күндер» шығармасының жалғасы ретінде баспаға шыққан «Бабалар аманаты» шығармасы ұлттық болмысты танытатын ұлттық ұғымдарға толы. Әскери адамның ұлт тарихы мен мәдениетінен хабар беретін этнофразеологизмдерді шеберлікпен қолдануы таң қалдырмай қоймайды.

Б. Момышұлы ұлттық ұғымдарға өз көзқарасын білдіреді. Ол «Жігіттің жеті қазынасына» мына ұғымдарды жатқызады: «Жүйрік ат – жігіттің қанаты. «Ат – ер қанаты» дегендей, атсыз жігіттің күні қараң болған. Қыран бүркіт жігіттің алғырлығы, бүріп түсер

күш-қуаты. Құмай тазы – сенімі, досқа адал беріктігі. Берен мылтық – оты, қаһары. Қақпан – серті, бірсөзді мәрттігі. Алмас кездік – сұсы, айбыны. Сұлу әйел – елдің бәріне сұлу қайдан табыла берсін, бірақ сұлу болсын-болмасын, ол – ер-азаматтың артындағы қамалы, отының берекесі. Сөздің қысқасы, ер жігіттің басындағы осы жетеуі түгел болса, таршылық көрмейді» [2, 234]. Әр қазынаның мән-мағынасын тарқата отырып түсіндіреді. Жеті қазынаға байланысты бұрыннан келе жатқан ұғымдар бар. Ал жоғарыда айтылғандар сол ұрпақтан-ұрпаққа берілген ұғымдардың сараптамасы іспетті.

Шаңырақ – қазақ танымында киелі ұғым. Отау болып, үй тігуді «шаңырақ көтеру» дейміз. «Шаңырағың биік болсын!» деп ізгі ниетімізді білдіріп те жатамыз. Баршамызға белгілі «шаңырақ» сөзі «үй, отбасы» деген мағынаны білдіреді. Халқымыздың ұғымында шаңыраққа ие болу кез келгенге бұйырмас бақыт. Ата-анасының ақ батасын алып, сол шаңырақтың түтінін түзу түтетуге бар ықыласымен тырысады. Өйткені шаңырақ – киелі мекен. Сондықтан да осы ұғымның жазушы ойларында жиі кездесетіні заңды деп білеміз. Мысалы, «Үй табалдырықтан басталады, *шаңырақпен* еңсе көтереді, *бесікпен* ұрпағы өседі» [2,64]. «Сыйласаң сыйымды боларсың» демекші, бұл да өзгенің үйін қадірлеуі, *шаңырағын* құреттеуі» [2, 65]. «Ал сен құда мен құдағидың *сүт тауысқан сүткенжесісің, қара шаңырақтың* иесісің. Жасың кіші болғанымен *жолың үлкен*. Сол үшін бұдан былай екеуміз баяғының құдаларынша *төс қағыстырып* амандасуымыз керек» [2, 91]. «Кейін балаң өз баласына айтса, сөйтіп бір *шаңырақта бабалар аманаты* жалғасады» [2, 97]. Өйткені сен – *шаңырақтың иесі*, оттың иесі, нағыз ер азаматсың [2, 106]. Ықылым заманнан бері *киіз үйдің шаңырағын* көтеріп тұрады да, керегесін керіп, уығын шаншитын, үзік-туырлығын жауып, үйдің іші-сыртын сәндейтін – әйелдер [2, 110]. Шаңырақ сөзімен қатар *сүт тауысқан сүткенжесісің, жолың үлкен, бесік, төс қағыстыру, бабалар аманаты* сияқты ұлттық түсініктер де ойдың көркін ашып тұр.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып, діни наным-сенімге қатысты «Бабалар аманаты» еңбегінде Б.Момышұлы мына ұғымдарға өзінше түсінік беріп, көзқарасын танытады: «***Айырылысар көже», «айрылысар аяқ», «көшерлік беру»*** *– ертеден бері келе жатқан салт. Қанаттас қонған ауылдардың алғашқы келіп қоныстанғаны кейінірек келген ауылды ерулікке шақырады».*

«***Қолкесер*** *– мал сойысқан адамға үй иесінің тсо сойылған малдың етінен шикідей беретін сыбағасы. Соғым кезінде болсын, басқа уақытта болсын, мал сойғанда жаза басып қолын кесіп алуы мүмкін ғой. Әу баста қолын жарақаттап алған кісіге өтеу ретінде берілетін секілді. Кейін келе мал сойысып көмектескен адамға алғыс айту ретінде дәстүрге айналған. Осы «**қолкесерді** кей жерлерде «**қолуздік**» деп те атайды».*

«***Ерулiктің*** *қандай түрі болсын – барыс-келістің басы, сыйластыққа салынған жол.* ***Ерулік*** *– құрметті әдемі дәстүр. «Көже» деп аталғанымен кәдімгідей мал сойып, қадірлі мүшелерді алдына тартады. «Ұрыспай айрылысқан – ұялмай қосылады» деген аталы сөз бар. Қоныстас болғандар бір-біріне ығі ниет-тілектерін айтып: «Алдағы уақытта да дәмдес-тұздас болуға тәңірі жазсын», - деп қоштасады. «**Айрылысар көже**» дегеннің мен білетін мәні – осы. Қазір мұны «**қоштасу шайы**» деп жүр».*

«***Ұрын келу***» *– жігіттің қайын ата ауылына, яғни, қайын жұртқа күйеу бала ретінде алған рет арнайы келуі. Мұны «**ірге көрер**» дейді. Албандарда күйеу жігіт* ***ұрын келгенде*** *әркім шама-шарқына қарай «**үш тоғыз**», «**бес тоғыз**», «**жеті тоғыз**» жыртыс әкелетін.*

«Қалың мал» *– қыздың құны емес. Ата-ана теккен төр, еткен еңбегінің мыңнан біріне арналған көңіл демейтін сыйы».*

«Қазақ қызға ***енші бермейді***, ал мал-мүлік, дүниені аямайды. *«Жасаусыз келін» атанбас үшін қазақ қыздың жасауына зор мән береді. «Алты жастан жинаса асады, жеті жастан жинаса жетеді» деп жасауды ерте кезден қамдайды* [2, 46].

Жазушы қазақ халқының салт-санасы мен дәстүріне қатысты ұлттық ұғымдарға осылайша түсініктеме береді. Мақал-мәтелдермен әрлендіріп, көркем сөзбен жеткізеді.

Тек қазақ халқына келесі түсініктерге де тән ерекше анықтама береді. Талғам-түсінігінің негізінде саралап береді: *Екі елдегі екі әулет құдай қосқан құда болып,* ***құйрық-бауыр жесіп, қалыңдық малы*** *берілген соң, күйеу жігіт* ***ұрын келетін***». «Құдалық үстінде ***құйрық пен бауырды*** арнайы **сый табақпен** әкеледі. Екі құдаға «Бауырдай жақын, құйрықтай жұмсақ әрі тәтті болыңыздар» - деп асатады» [2, 92]. «**Жеті атаға** дейін бауыр-туыс, ағайын, одан әрі **жегжат-жұрағат** болып, жалғаса береді» [2, 63].

Халықтық уақыт, қашықтық ұғымдарын білдіретін жалпыхалықтық Б.Момышұлы өз пайымында қолданған. Бұл топтағы фразеологизмдердің тілде туып, қалыптасуы қазақ халқының уақыт пен кеңістікті, көлемді, ұзындық пен қашықтықты өлшейтін өлшем атаулары болмаған көшпенділік тіршілігімен тікелей байланысты. Ал оның салмақты орны XX ғасыр басындағы қазақтардың көшіп-қону тұрмысын суреттейтін көркем проза тілінде көрінетіні сөзсіз. Жазушы ойтолғамдарында халықтық өлшемдер жиі кездеседі: «Кейде әзіл-шыны араластырып, екі қазақ кездессе ***ет асым*** амандасады дейтін сөздің астарында жайық көңіл жарқын мінез халқымыздың дарқан ниеті көрінеді» [2, 63].

Б.Момышұлы пайымдарында ***культтік фразеологизмдер*** де аз емес. Р.Авакова осы ұғым жайында былай дейді: «Культтік фразеологизмдер дегеніміз – адамның көңіл-күйін, дүниетанымдық көзқарасын, әртүрлі жағдайлардағы эмоциялық әрекеттерін білдіретін, қолданылуы дәстүрге айналған алғыс мәнді, қарғыс мәнді тіркестер және сиыну, жалбырану, бас ию мәнінде жұмсалатын сөз тіркестері. Культ – латынның «cultus» – «күту», «сыйлау», «құрметтеу» деген сөзінен алынған, діннің әдет-ғұрыптық жағы. Тілімізде діни наным-сенімді сипаттайтын сөздер мен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Бұл сөздер мен сөз тіркестері адамның дүниеге көзқарасын, қуанышы мен ренішін, көз жасы мен қорқынышын, тілегін, батасын білдіреді» [6, 221].

Мұндай қолданыстар Б.Момышұлының ойтолғанысында төмендегідей қолданылады. Мәселен, «Жас балалардың маңдайынан иіскеп не сүйіп: «Үлкен азамат бол!», «Бақытты бол!», «Өркенің өссін!», «Өмір жасың ұзақ болсын!» - деп тілектерін қос қабат айтып жатады. Тегінде қазақ жас баланы, әсіресе, кішкентай сәбиді бетінен сүймейтін, қызығып қарамайтын, таңданып сұқтанбайтын. Бұлар – тыйымдар».

Сәлемдесуге байланысты Б.Момышұлы ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, өз пікірін былайша жеткізеді: «Қазақтар көзіне көзі түскен жерден оң қолын жүрек тұсына басып: «Ассалаумағалейкүм! – деп дауыстап сәлем береді де ұмтылып келіп, қос қолын бірдей ұсынады. Көзге көз түсіп, жанарларымен ұшырасқанда адамның көңілі жібіп, мейірі түседі. Қолды жүрек тұсына қоюы – «мен сізге шын жүректен амандық тілеймін», «Алланың сәлемін жүрегіммен жолдаймын» деген ниетті білдіргені. «Өткенде Жазушылар одағының алдында бір жігіт Мәриям апа Хәкімжановаға: «Ассалаумағалайкүм, апа!» - деп қолын кеудесіне қойып, сәлем берді. Ана кісі: «Бар бол, айналайын!» - деді.

Халықтың әлеуметтік тұрмысынан хабар беретін бұл тілек түрінде келген этнофразеологизмдер атадан балаға ауысып, бүгінгі күнге дейін жеткен тілдік құралдар екені анық.

Б.Момышұлы ойтолғаныстарында қазақи дүниетаным, ұлттық болмыс, ұлттың наным-сенімі, ой-санасы, тәлім-тәрбиесі бірден аңғарылады. Жазушы этнофразеологизмдердің қалыптасу негіздерін халықтың ұлттық-мәдени көздерімен байланыстырған. Ұлт тіліндегі фразеологиялық қордан орын алған, ерекше мазмұндық сипаты бар тұрақты тіркестерді жазушы аса шеберлікпен, көркем сөздермен көмкеріп оқырман жүрегіне шеберлікпен жеткізген. Бұлар Б.Момышұлы шығармаларының тілін одан әрі әрлендіріп, жазушының сөз қолдану ерекшелігінің зор екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, қазақтың ұлттық құндылықтарына деген қамқорлығын танытады. Оны қастерлеп-құрметтеуге жетелеп, дәстүр жалғастығының мәнін, бабалар аманатын терең зерделейді.

Этнофразеологизмдердің қалыптасуында ұлт менталитетінің рөлі ерекше. Егер ұлттық ерекшелік болмаса, ұлтқа тән көзқарас, өзіндік дүниетаныммен, басқалардан айырмашылығымен, еленбесе, әрі бұл қасиеттердің барлығы ұлт тілінде сақталып

жеткізілмесе, онда менталитет туралы айту қиын. Менталитет сол ұлт жасаған, ұрпағына қалдырған материалдық және рухани мәдениеттерінде ғана сақталады. этнофразеологизмдер – сол ұлттың тілдік әлемнің бойына жинақталған ой сандығы. Тіліміздегі этнофразеологизмдер тіл мен мәдениет байланысын айқындайтын этнолингвистикалық арналар болып табылады.

Этнофразеологизмдерде тұтас халықтың мәдениеті мен тарихы, салты мен дәстүрі, әдебиеті мен болмысы айқын танылады. Сонымен қатар, эстетикалық ойлау болмысын бейнелейтін тілдік маңызды материал болып табылады. Сондықтан да тілімізде бұл ұғым ерекше орын алады. Осы орайда қазақ тілінің фразеологиялық қорындағы энофразеологизмдердің ұлт тілінің байлығы ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізу, ақын-жазушылар шығармаларында кездесетін бұл ұғымдарды зерделеу – тілтану ғылымындағы ең бір өзекті мәселелердің бірі десек, артық етпес.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіліміздегі этнофразеологизмдердің мағыналық астарында халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің бүкіл болмысы сақталып суреттеледі. Халықтың күн-көріс, тұрмыс-тіршілік негізінде жан-жақты өрбіген түсінік пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет- ғұрыптардың өзгешеліктері тілдік қолданыстағы этнофразеологизмдерден көрініс табады.

Тұшымды ойдың бастауы автор шығармашылығының тылсымында, дарынында жататыны бесенеден белгілі. Көсемсөзші қоғамдағы өзін толғандырған мәселелер жайлы ой өрбітетіні және бар. Өмірлік бақылау, аңғарымпаздық, тәжірибе – қаламгерді шығарма жазуға итермелейтін жағдайлар осылар. Сөйтіп, жазушының жан-жақтылығы, өзі жазып отырған тақырыпты терең біліп, меңгеруі – шығармашылықтағы тақырыптық ізденістің бастауы, қаламгер шеберлігінің басты көзі. Жалпы тақырып таңдау автордың шығармашылық жемісіне тікелей әсер етері белгілі. Шығарманың сәтті шығу-шықпауы, оқырманның оны қабылдау-қабылдамауы осы тақырып таңдаудан басталады. Біздіңше, жазушы Бауыржан Момышұлы өзекті тақырыптарды өте сәтті таңдай білген. Кейіп тұрған мәселені назарынан тыс қалдырмаған. Және осы тақырыпты жан-жақты ашып, ары қарай өрбітіп, мәселе шешімін тауып, оны болашақпен байланыстырған.

Әр қаламгердің өмір танымы, білім дәрежесі, ойлау өрісі әрқалай болатыны, көсемсөзшілердің шеберлігі мен таланты да бірдей емес екені белгілі жайт. Сол тәрізді әр қаламгердің өзіне тән шеберлігі мен стильдік өрнегі болады. Қаламгер Бауыржан Момышұлы қандай тақырыпқа қалам тербесе де, өзіндік жазу мәнері, ой түйінін ашу тәсілі, тақырып тарқатудағы шеберлігі, бағамдау, байыптау, мәселені елеп-екшеп, оқырман ойында әбден қорытуы, бір сөзбен айтқанда, стиль даралығы анық аңғарылып тұрады.

Көсемсөзшінің қалыптасу, есею кезеңіндегі шығармашылығын ерекшелейтін бірден-бір нәрсе – оның сезімталдығы, жанашырлығы, жігерлілігі, батырлығы, Отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілігі. Сонымен қатар, ұлт мәдениетін, салты мен дәстүрін, ырым мен тыйымдпрын оқырманға көркем сөзбен жеткізгендігінен ұлтына деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығы анық танылады. Мұның бәрі оның пайымдарынан айқын аңғарылады. Бауыржан Момышұлының осы тәсілі стильдік ерекшелігін танытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы: 2001. – 221 б.
Qozybaev M. Órkenıet jáne ult. – Almaty: 2001. – 221 b.
2 Ахметова З. Бабалар аманаты. – Алматы: 2017. – 416 б.
Ahmetova Z. Babalar amanaty. – Almaty: 2017. – 416 b.
3 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы. – Астана: 2017.
Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyrý» baǵdarlamasy. – Astana: 2017.

4 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 197 б.
Qaıdar Ә. Qazaq tiliniń ózekti məseleleri. – Almaty: Ǵylym, 1988. – 197 b.
5 Хазимова Ә.Ж. Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени деректері: Канд. дис. автореф. – Алматы, 2002. – 30 б.
Hazımova Á. J. Qazaq frazeologızmderiniń ulttyq-mədenı derekteri: Kand. dıs. avtoref. – Almaty, 2002. – 30 b.
6 Авакова Р. Фразеология теориясы. – Алматы: 2002. – 29б.
Avakova R. Frazeologıa teorıasy. – Almaty: 2002. – 29 b.

Материал 07.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Kozybaev M. Civilization and the nation. – Almaty: 2001. – 221 p.
2 Akhmetova Z. The ancestors' lesson. – Almaty: 2017. – 416 p.
3 Nazarbayev N. A. Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity. – Astana: 2017.
4 Kaydar. Actual problems of the Kazakh language. Almaty: Ғылым, 1988. – 197 p.
5Hazimova A. Zh. National and cultural sources of Kazakh phraseology: abstract. – Almaty, 2002 – 30 p.
6 Avakova R. Theory of phraseology. – Almaty: 2002. – 29 p.

Этнофразеологизмы в размышлениях Бауыржана Момышулы

А. Саркенқызы[1], Ж.Т. Кадыров[2], А.К. Шапауов[3]
[1]Военный институт Национальной гвардии Республики Казахстан, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан
[2]Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан
[3]Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Этнофразеологизмы ясно представляют культуру и историю, традиции и обычаи, литературу и бытие целого народа. Изображение бытия эстетического мышления является важным языковым материалом. Поэтому это понятие занимает особое место в нашем языке.

На научной основе проанализированы мысли Б. Момышулы о казахском мировоззрении, национальном бытии, убеждении, сознании, воспитании нации. Изучена связь основ формирования этнофразеологизмов писателя с национально-культурными источниками народа. Рассмотрены этнофразеологизмы, примененные писателем с особым мастерством, взятые из фразеологического фонда национального языка и имеющие особо содержательный характер. Кроме того, Б. Момышулы глубоко исследовал преемственность традиций, опыт предков.

В статье всесторонне рассмотрены произведения Б. Момышулы, ознакамливающие с казахским бытием и его особенностями, убеждениями и верой, национальными понятиями, которые знакомят с национальными ценностями. Определены характерные каждому произведению писателя переплетения устойчивых выражений и национального поведения с казахскими художественными словами. Показано, что почерпанные из национального наследия ценные слова украшают язык произведений. Наряду с этим говорится, что писатель был заложником преемственности традиций и заботы о них.

Материал поступил в редакцию журнала 07.11.2020

Ethnomusicologist thinking of Bauyrzhan Momyshuly

A.Sarkenkyzy[1], Z.T. Kadyrov[2], A.K. Shapauov[3]
[1]Military institute of the National guard of the Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan
[2]M. Kozybayev North-Kazakhstan university, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan
[3]Sh.Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

Ethnophraseologisms clearly represent the culture and history, traditions and customs, literature and existence of the whole nation. The image of being of aesthetic thinking is an important language material. Therefore, this concept has a special place in our language.

On the scientific basis, the thoughts of B. Momyshuly about the Kazakh worldview, national being, belief, consciousness, education of the nation are analyzed. The connection of fundamentals of the ethnoidioms' formation of the writer with the national-cultural sources of the people has been studied. The ethnophraseological units applied by the writer with special skills, taken from the phraseological fund of the national language and having a particularly informative character, are considered. In addition, B. Momyshuly deeply studied the continuity of traditions, the experience of ancestors.

The article comprehensively considers the works of B. Momyshuly, familiarizing with Kazakh life and its features, beliefs and faith, national concepts that help us to understand the national values. The interweaving of known in each writer's work set expressions and national behavior with the Kazakh art words is determined. It is shown that valuable words from the national heritage adorn the language of the works. In addition, it is said that the writer was held hostage to the continuity of traditions and concern for them.

Received: 07.11.2020

ӘОЖ 82.02.09

Н.К. Смагулова[1], А.К. Курманова[2]
[1]ф.ғ.к., доцент, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-8822-5807. E-mail: smaghulova13@mail.ru
[2]п.ғ.м., аға оқытушы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0003-0795-7035. E-mail: K_Ainash_K@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРКЕМ ТАРТЫС ТАБИҒАТЫ

Мақалада көркем әдебиеттағі тартыс категориясы, оның көріну сипаты қарастырылып, осы мәселені зерттеген ғалымдардың пікірлері жүйеленеді. Көркем әдебиеттегі тартыс категориясының сипаты мен көркемдік қызметі туралы ғылыми пікірлер сараланып, нақты бір тұжырым көрсетіледі. Көркем тартыс түрлері жіктеліп, олардың әрқайсысының ерекшеліктері қарастырылған.

Қоғамдық саяси-әлеуметтік мәселенің көркем шығармадағы тартыстың құрылуына тигізген әсері талданады. 1960-80 жылдардағы қазақ прозаындағы тартыстың тереңдеп, шығарманың тақырыптық-идеялық нысанын танытуда атқарған көркемдік қызметі зерделенеді.

Образдардың жан-дүниесін ашудағы тартыстың көркемдік қызметі танылған. Шығармалардағы сюжет пен тартыс арақатынасы анықталған.

Кілт сөздер: тартыс категориясы, драматизм, көркем сюжет, әдеби процесс, шартты тартыс, адамзаттық мәселе.

КІРІСПЕ

Көркем әдебиеттің басты міндеті адамзат баласы және оның болмыс-бітімні, ортасын, өмір шындығын бейнелеп көрсету болып табылады. Бірақ бұл киелі міндетті шешу тек қана кейіпкердің келбеті, белгілері, қасиеттерін сипаттаудан ғана тұрмайды. Қаламгер адам бейнесін толыққанды суреттеп, оның бойындағы немесе ол өмір сүріп отырған қоғамдағы, адамдар арасындағы қарама-қайшылықты, өткір проблемаларды танытқан кезде ғана көркем шығарма өз деңгейінде көрінеді. Әдебиеттің негізгі ұстанымы- шындықты көрсету. Бірақ өнердегі шындық кейіпкер өмір сүретін ортаны, күреске түсетін күштерді көркемдік тұрғыдан толық зерттелуі қажет. Жазушы тек тартысты ғана көрсетпеуі керек, оның табиғатын, шығу тегін, дамуын түсіндіруі керек. Себебі сол кезде ғана көркем тартыстың қалай шешілетіні анық болады.

Кез келген әдеби терминдердің сөздігін ашып, тартыс - кейіпкерлер арасындағы немесе кейіпкерлер мен орта арасындағы қақтығыс, ақырында, кейіпкер санасының ішіндегі күрес екенін оқимыз. Ал негізінен әдебиеттегі тартыстың мәні - бұл өзара байланыс, бірлік және ортақ өзара іс-қимыл. Кез келген көркем шығармада басқа адамдармен және қоршаған ортамен өзара әрекеттесетін кейіпкер бар.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адам өз өміріндегі немесе айналасындағы тартыстың бәріне қатынасады: ойлар, әрекеттер, басқа адамдармен қарым-қатынас. Тартыс арқылы кейіпкердің рухани, адамгершілік қасиеттері көрінеді. Тартыс кейіпкерді таңдауды болжайды, ал кейіпкер өз кезегінде тартысты дамыту мен шешуде жетекші рөл атқарады. Сонымен қатар, тартыс қаламгердің көркем сюжеттегі адамдарды таңдауды, оларды орналастыруды, олардың атқаратын функцияларын, олардың қайшылықтарды шешудегі рөлін болжайды.

Көркем тартыс теориясына әдебиет зерттеушілері А. Байтұрсынұлы [1], М.Әуезов [2], Е.Ысмайылов [3], Қ.Жұмалиев [4], З.Қабдолов [5], Р.Бердібай [6], Н.Ғабдуллин [7] өз ғылыми еңбектерінде көзқарастарын білдірді.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде өзінің «Әдебиет танытқыш» еңбегінде А.Байтұрсынұлы тартыс категориясына: «Адам бала күнінде тысқы ғаламдағы көзге көрініп, денеге сезіліп тұрған нәрселерді ғана танумен болады. Ержеткен сайын дүниенің ісіне өзінше сүйсініп,өзінше күйініп, өзінше жол тұтып, өзінше жол белгілеп, жақсылық, жамандыққа өз көзімен қарап, өзінше сынап, өзінше бағалап, өзінше пікірлейтін болады. Өз алдына мұңы, мұраты, мақсаты, мүддесі болып, сол мұрат-мақсатына жету талабына кіріскен жерде тысқы ғаламға тиісті жердің шегіне келіп, ішкі ғалам мен тысқы ғаламның шарттары тура келмей екеуі ілінісіп, ұстаса кетеді» [1,294] деп сипаттама береді.

Көркем тартыс немесе көркем коллизия (лат. collisio-қақтығыс), әдеби шығармада қолданылатын әр бағыттағы күштердің-әлеуметтік, табиғи, саяси, адамгершілік, философиялық қарама-қайшылықтары деп аталады. Сондай-ақ шығарманың көркемдік құрылымында идеялық -эстетикалық нысанында көрініс алатын жалпы мінез -құлықтың, жекелеген мінез-құлықтың немесе бір сипаттағы әр түрлі жақтардың бір-біріне, қарама-қарсы болуы екені анық.

Әдебиеттану ғылымында көркем тартыс сюжет пен характерге байланысты қарастырылып келген теориялық проблемалық мәселелердің бірі.

Гегельдің пайымдауынша, тартыс – бұл коллизия. Ол гармонияның бұзылуына байланысты пайда болады, оның салдары қарама-қарсы күрес болып табылады, ол өз кезегінде айналасына қарама-қайшылықтың бір жеңісін шешуге тиіс. Соңғы нәтиже-

үйлесімділікті қалпына келтіру. Коллизияның ядросы ұзақ өмір сүре алмайтын және болмауы тиіс бұзу болып табылады. Үйлесімділікті қалпына келтіру үшін оны жою керек. Коллизияның өзі әрекет емес, ол тек осы әрекетке алғышарттар. Басқаша айтқанда, коллизия шиеленіскен жағдай.

Гегель кез келген коллизия тамаша идеалды бұзатынын айтады. Өнердің міндеті-бұл идеалды қарама-қайшылықтан арылту және қалпына келтіру. Басқаша айтқанда, тартысты жедел шешу. Коллизия – бұл антагонизм, қарама-қайшылық және шешілуді қажет ететін қайшылық. . Мысалы, Гегель "коллизияға бай жағдай негізінен драмалық өнердің мәні болып табылады, ол оның ең толық және терең дамуында әдемі бейнені бейнелейді" [8],

Әдеби үрдісті айқындауға мүмкіндік беретін көркемдік категорияның бірі осы көркем тартыс болып табылады. Себебі тартыс әр жазушының болмысын танытатын көркемдік мәселе екені даусыз. Әр ұлт әдебиетінің қоғамдық-саяси өмірінде болатын тарихи жағдайлар әдебиетке жаңа міндеттер, мұрат-мақсаттар жүктейді. Сондықтан кезеңіне қарай тартыс жаңа мазмұнға, жаңа сапаға ие болатынына анық. Ұлт әдебиетінің әрбір кезеңінің мәні мен маңызын, өзіндік ерекшелігін терең түсіну үшін сол кезеңдегі қарама-қайшылықтың табиғатын анықтау қажет.

Алайда бұл мәселе айырықша маңыздылығына қарамастан, қазақ әдебиеттану ғылымында әлі де жетімсіз сөз болуда, онда да қалыптасқан көзқарас дағды бойынша 70-жылдарға дейінгі тартыс мәселесі негізінен драмаға байланысты қарастырылып келді.

Кезінде М.Әуезов өзінің ғылыми еңбектерінде тартыс мәселесі тек қана драмаға қатысты емес екеніне ерекше мән беріп, тартыстың әдеби жанрдың барлығына қатыстылығына, оның өнер құбылысы екенін танытуға бар күш жігерін салған. М.Әуезовтің драмадағы тартыс жайлы ойлары, айтқандары өзге жанрлардағы тартыс табиғатын тану, оның сюжетке, характерге қатыстылығын анықтау үшін аа құнды ой болып табылады. Демек көркем тартыс мәселесін 30-50 жылдарда алғаш көтеріп, құнды теориялық ой-пікірлерді бірінші айтушы Мұхтар Әуезов болды.

Әдебиеттану ғылымында эпикалық шығармалардағы әсіресе лирикалық шығармалардағы тартыс мәселесі өте күрделі теориялық мәселе екені анық. Әдебиеттанушы ғалым К.Г. Шаззо көркем тартыстың үш типін бөліп көрсетті: 1) драмадағы тартыс; 2) эпостағы тартыс, 3) лирикадағы тартыс [9, 22]. Ғалым эпикалық шығармалардағы тартыстың көпсатылылығы оның ең үлкен сапалық қыры екенін ескере отырып, мынадай пікір білдіреді: «Эпический конфликт выводит на первый план события и личность героя, предоставив ему возможность самостоятельно действовать. В эпическом конфликте резкого поворота в сюжете и композиции, как правило, не бывает. Все подчинено в нем естественному ритму самой жизни» [9, 25]. Ал лирикадағы тартыс туралы ғалым: «Задача лирической поэзии - передать настроение индивидуума, вызванное его соучастием в происходящем. В силу этого художественный конфликт в лирической поэзии включает в себя меньше компонентов, нежели в эпической. Но степень драматизма событий и обстоятельств в личности выше уровня эмоционального начала в герое эпического произведения. Главное и в эпосе, и в лирике - отношение субъекта к миру» деп атап өткен [9, 34].

Сондықтан эпос пен лирикадағы тартыста драма жанрында сияқты негіз болып табылады.

Тартыстың ерекшеліктері әдебиеттің тегі мен түріне байланысты. Эпоста және драмада тартысты бейнелеудің үлкен мүмкіндіктері бар. Сондай-ақ драмаға әдетте кейіпкерлердің диалогында жиі көрінетін өткір қақтығыстар тән. З.Қабдолов: «Тартыс – өмірдегі қайшылықтардың өнердегі көрінісі, адам тіршілігіндегі түрліше қарама-қарсылықтардың, адамға тән әр алуан көзқарастағы, идеядағы, сезімдегі, нанымдағы, іс-әрекеттегі, мақсат-мүддедегі кереғар құбылыстардың өнер туындысындағы жинақталуы, суреттелуі» деп атап өтеді [5, 176].

Лирикадағы тартыс туралы айту қиын, онда қарсы бастауларды сирек көруге болады. Бірақ өлең, мысалдардағы антитеза кейде сезім қақтығыстарын танытуы мүмкін. Нәрсенің бәрі қозғалысқа негізделеді. Лирикалық кейіпкердің сезім құбылыстары, эмоциясы, жалпы ішкі әлемі-лирикалық өлеңнің ішкі қозғалысы, динамикасын құрайды. Ішкі әлем ақын жасаған астарлы образдармен астасып жатады. Ақынның ішкі дүниесіндегі құбылыстар ол–өмір құбылыстарының әсері. Лирикадағы тартыс, драматизм, психологизм өзге жанрлардағыдай сюжеттік ситуация, оқиға арқылы көрінбеуі мүмкін, бірақ ақынның яғни лирикалық «меннің» күйініш-сүйініші, ой-сезімі арқылы көрінеді.

Әдебиеттануда қарама-қарсылық пен екі шектік көрінісі, яғни сыртқы кеңістіктегі және кейіпкерлердің ішкі әлем кеңістігіндегі күштердің қарама-қарсы күресі негізінде тартыс қалыптасады. Көркем мәтіндегі тартыстың сипаты мен рөлі осы мәтіндегі шындық және жалғандықтың көрінуіне дәлел болып табылады. Әлемдегі қараңғылық пен жарық, жақсылық пен зұлымдық, жер мен аспан, дос пен жау тартысы адамзат баласының өмір сүру ұстанымдарына айналған.

Өмірдегі осы атаулы құбылыстарды көркем әдебиетте бейнелеу мақсатында көркем тартыс ұғымы пайдаланылады. Тартыс туралы әдетте батырлардың күресінде пайда болған өткір қайшылықтар болған кезде айтылып жатуы да әбден мүмкін. Сондай-ақ, бұл күрес кейіпкердің санасында болуы өмірлік шындық. Тартыс әдетте туындының сюжетінде көрінеді, ол оны мына тұстарда бағамдауға болады: кейіпкерлердің қанағаттанбауы, бірдеңе алу немесе бірдеңе алудан қашу, оларды белгілі бір іс-әрекеттерді жасауға мәжбүр ету сияқты. Әрбір шығармада аз, кейде көп қабатты тартыс жүйесі қалыптасады, бұл сюжетті неғұрлым күрделі етеді.

Тартыс-сюжеттің жаны, оның қозғаушы күші, сюжетте баяндалатын оқиғаның да, характер тағдырының шешімі де осы тартысқа, оның сипатына тікелей қатысты екендігі зерттеу еңбектерде айтылып жүр. Тартыстың, оның дамуы мен осы даму нәтижелерінің арқасында көркем мәтінде қарсылас күштердің соқтығысуы салдарынан туындайтын іс-қимылдың кернеуін немесе әлсіреуін, үдеуін немесе бәсеңдеуін деп атайды. Көркем мәтіндегі тартыс мінез-құлықтың қалыптасуының, дамуының, ашылуының басты көзі болып табылады,ол өз кезегінде, ол үшін де оның көзінің, "ұйымдастырушының" рөлін атқарады.

Көркем мәтін-сюжетке қалыптасатын жағдайлар мен оқиғалардың белгілі бір санының авторлық жеке көрінісі. Оқиға мен жағдай арасындағы айырмашылық-біріншісі сюжеттің динамикалық элементі, ал екіншісі оның статикалық элементі. Әдеби шығарманың сюжеті-бұл оқиғалар мен жағдайлардың орналасуы мен сипаты, және мұндай орналасу мен кезектестіктің мақсаты мәтіннің мағыналық ядросын құру, білдіру, екпін түсіру қажеттілігіне байланысты.

Сюжетті өрістетудің көзі және басты себебі болып табылатын тартыстың сипатына, әңгіме сюжетінің шиыршық атуы, өсуі немесе әлсіреуі, оның дамуын тежейтін элементтердің болуы немесе болмауы (мысалы, кейіпкердің, автордың, баяндаушының сипатталуы, портреттері немесе пайымдаулары) байланысты.

Тартыс және оның сюжетті құрудағы, дамуындағы рөлі туралы мәселеде бір жақты, бір қарағанда, бұл ерекшелікті алмастыруға болады. Көркем шығарманың қайталанбас ерекшелігі бұл сюжеттің көптеген ғасырлар бойы көркем әдебиетке танымал даулы схемалар негізінде құрылуы, олар тарихи қайталанады, жиі қайталанады, әр жолы жаңа авторлық өзіндік ұстанымы болады.

Әдеби-теориялық мәселелерді қарастырған ғылыми еңбектерге шолу жасасақ, көптеген әдебиеттанушы ғалымдардың пікірінше сюжет көркем шығармада жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі, жүйесі. Көркем шығармадағы оқиғалар жүйесінің ішкі мазмұнының ашылуы тартыстың негізі болып табылады.

Сюжет пен тартыстың басталуы, дамуы, аяқталуы бар. Бұдан шығатын тұжырым тартысты сюжеттік құрылым, композиция, шиеленіс, әрекет дамуы, шарықтау шегі, шешім сияқты бөліктерге бағындырудың қажеті жоқ. Көркем туыддының идеялық-тақырыптық

қуаты негізінде сюжеттік компоненттер белгілі бір жүйе арқылы өрістеп, дамып, көркемдік шешімге келеді. Дегенмен кей тұстарда сюжет пен тартыс бір-біріне сәйкес келмейтін тұстары да кездеседі. Сюжет пен тартыстың үнемі бір арнада өрілуі міндетті емес екені анық. Қаламгердің авторлық позициясы, шығарманың идеясы тартысттың түпкі қабатынан орын алуы, ал сюжет теке сыртқы жамылғы қызметін атқаруы көркем тартыстың көпқабаттылығын танытады. Сондықтан да көркем шығарманың бойынан сюжет пен тартысты қатар іздеу, сол арқылы талдау мен бағалау үнемі нәтижелі бола бермейді.

Сюжет пен тартыс адамның динамикадағы, дамудағы, адамның белгілі бір идеологияның иесі ретіндегі бейнесіне бағынады. Материалдық әлем үздіксіз қозғалыста, адам және қоғам – сондай-ақ әдеби шығарма жасау процесінде жазушы осы трансформацияларды көркемдік кеңістікке көшіру қажеттігімен, көркем туындыны шығармада бейнеленген тірі өмір тартысын туғызатындай етіп ұйымдастыру қажеттілігімен бетпе-бет келеді, сюжет, мінез-құлық, тартыс, дәуірдің, адам тағдырын, қайшылықтарды ашып көрсетеді.

Сюжеттің негізінде-типтік тақырыптар, әдеби үдерістің әртүрлі даму кезеңдерінде айтарлықтай өзгеретін өзекті мәселелер жатады. Қазіргі заманғы сюжеттік желілер туралы айта келе, олар өткен және қазіргі ғасыр шындығының әсерінен пайда болатынын атап өткен жөн, олар заманауи шығармалардың негізіне жататын бірқатар сипатты жағдайларды қалыптастырды.Атап айтатын болсақ, кеңес өкіметінің орнауының алғашқы жылдарында болған зұлым репрессиялар, қуғындар, террор-оқиғалар. Сонымен қатар, өткен жүзжылдықта қазіргі заманғы трагедияны түсінудің өзге тәсілі табылды. Атап айтқанда, жазушылар мейірімділік пен зұлымдық, азап шегушілік, сондай-ақ өткен жүзжылдықтың «қорқынышты сәттерінен» халықты оятудың мәңгілік проблемаларына жиі жүгінеді. Қазіргі қазақ прозасында Құдайға құлшылық жасауға байланысты сюжеттер жиі пайда болады, ол болмыстың мәнін іздеу ретінде қабылданады. Болмыстың мәнін іздеу туындының сюжеттік желісінің негізі ретінде әлемдік постмодернистік әдебиетте де ұсынылған.

Қазақ прозасының көркемдік даму сипатын бағамдай отырып, доминанттық идея философиялық пікірлер болып табылатын туындыларда көп жағдайда сюжет екінші қатарға кетіп қалады. Себебі бұндай туындыларда сюжеттің аңыздық желінің деңгейіде алынуы оның дамуына әсер етеді. Кейіпкерлердің ішкі халіне, рухани толғанысына негізгі басымдылық беріледі де, осыған байланысты бірінің орнына бірі тез ауысады. Осыған орай, кей жағдайда дәстүрлі реалистік проза үлгілерін көркемдік тұрғыда талдау шығарманың терең қабатты идеялық нысанын ашуға мүскіндік бере алмайтыны даусыз.Туынды бойындағы ішкі драмалық жағдайлар сыртқы әрекетке айналуы немесе бір қалыпты дамып келе жатқан сюжеттің шиыршық атып ширығуы, өмірлік тосын жағдайлардың тартысқа айналып отыруы бүгінгі әдеби үрдіске тән екені анық. Кей жағдайда бұл мәселе көркемдік ұстанымға айналғанын да баса айтуға болады.

Әдебиеттегі тартыс – бұл өте кең түсінік. Тартыстың классикалық ұғымы бар. Классикалық тартыс – бұл мейірімділік және зұлымдық бастаудың, қараңғы және жарық, әдемілік және сұрықсыздық, биік және төмен, қадір-қасиеті мен кемшіліктерінің, күнәлар мен мейірімділіктің қақтығысы. Қарама-қайшылықты жағдайдың көмегімен автор тек сюжетті құрастырып қана қоймай, сонымен қатар оның дамуына мүмкіндік береді.Бұл жағдайда оны жақсылық пен жамандық, жоғары және төмен, рухани және рухсыздықтың бір-біріне қарсы тұруы деп қабылдайды. Бұл құбылыстар мен функцияларды туындының кейіпкері немесе «автордың көзі», яғни сюжеттен тыс жатқан, бірақ оған түсініктеме беретін, баяндаушы автордың пайымдаулары жүзеге асырады. Қақтығыстар және одан да күрделі, мысалы, автор тұлғасының шынайы сыртқы әлеммен қақтығысы бар, ол оған көндіге алмайды. Мұндай туындыларды осы тартыстан тыс қарауға болмайды,себебі олар мағынасын жоғалтады.

Әдебиеттегі тартыс түрлі қақтығысқа қатысатындар бойынша жіктеледі. Нақты тоқталатын болсақ, «тұлға – сол тұлғаның басқа қыры», «тұлға – басқа тұлға», «тұлға – орта», «тұлға – мән-

жайлар т.б.» . Әдеби шығармадағы ішкі тартыс – бұл оппозиция бойынша «жеке тұлғаның өзіндік қыры-тұлғаның басқа қыры» қақтығысы. Жалпы әдебиеттану ғылымында тұлғаның «екіге жарылуы» деген ұғым бар. Бір адамның бойындағы екі түрлі тұлғаға тән көзқарас. Т.Әбдіктің «Оң қол» туындысындағы Алма образы осындай қырда бейнеленген. Сондай-ақ жеке тартыс деген тартыс түрі бар. Бұл «тұлға –тұлға» оппозициясы бойынша тартыс түрі. Тартысқа нақты адамдар мен адамдар топтары кіреді. Әдебиеттегі тұлғааралық тартыстың типтік мысалы ретінде кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы ескі мен жаңаның арасындағы тартыста алуға болады. Тұлғааралық қақтығыстар арасында «әкелер мен балалар» қақтығысы бөлек тұр. Ұрпақтар арасындағы мәдени және идеологиялық алшақтық тым үлкен болған тұстар кездеседі. Мұндай қақтығыстар өмір бойы тым тез және түбегейлі өзгергенде үлкен әлеуметтік күйзелістер дәуірінде пайда болады. С.Мұратбековтың «Ата», Т.Әбдіктің «Қонақтар» әңгімелеріндегі әке мен бала арасындағы дүниетанымдық қайшылық осы тартыс түріне әкеледі. Ішкі тұлғалық тартыс түрі көп көріне бермейтін бірақ тартыстың маңызды түрі болып табылады. Мұнда кейіпкер нақты біреуге немесе өзіне қайшы келмейді. Ол тағдырмен, өмірлік жағдайлармен, жүйемен, қалыптасқан заңдылықтар күшімен ымырасыз күреске түседі. Бір шығармада қақтығыстың бірнеше түрі кездеседі. Оқырман назарын аударатын жақсы шығармада, тартыс түрлері әдетте бірнеше. Әдебиеттанудағы дәстүрлі тартыс түрлерінен басқа әдеби тартыстардың басқа түрлері де кездеседі. Әдеби тартыстың мынадай түрлерін атап көрсетуге болады: психологиялық, әлеуметтік-тұрмыстық, махаббат, символдық, философиялық және идеологиялық. Бұл жіктеу әрине шартты түрде. Шығарма табиғатында ол саналуан болуы мүмкін. Психологиялық тартыс бұл ішкі қақтығыс. Тартыстың бұл түрі романтизм әдебиетінде және қазіргі интеллектуалдық романда жиі қолданылады. Әлеуметтік-тұрмыстық тартыс - бұл қоғамдық қатынастардың қақтығысы. Махаббат қақтығысы – бұл бір-бірін сүйетін екі кейіпкерлер арасындағы өзара іс-қимыл мәселелері немесе олардың махаббатына бүкіл әлемнің оларға қарсылығы негізінде көрінеді. Символдық тартыс – бұл бейне мен шынайы әлем қақтығысы. Философиялық тартыс - дүниетаным қақтығысы. Идеялық тартыс философияға жақын, бірақ заттардың мәнін ұғынуға емес, өзін білгілі бір топқа жатқызуға бағытталған. Бір шығармадағы қақтығыстардың түрлері, түрлері сияқты бірнеше болуы мүмкін. Бірақ мұнда әр түрлі тақырыптарды қозғаушы жан-жақты шығарма және автор өзіне белгілі барлық әдеби ресурстарды тиімді деп санамай іске қосуға тырысады. «Көркем шығарма қаһармандарының арасындағы қайшылық, тартыс олардың қарым-қатынасынан, іс-әрекеттерінен, әр қилы көзқарастарынан да көрінеді» [10, 196].

Әдебиеттану ғылымында жарық көрген көптеген еңбектерде тартыс категориясына қатысты мәселелер азды-көпті айтылғанымен оны бағалауда тың нышан байқала қоймады. Бұрыннан қалыптасқан қағидалар басшылыққа алынып жүрді. Социалистік реализм әдісіне негізделіп жазылған көркем шығармалар тартыс категориясына берілетін сипаттаманы да белгілі бір қағидаға негіздеп тастағаны белгілі. Дегенмен, әдебиеттегі сапалық өзгерістер тартыс категориясымен тығыз байланысты. Себебі қоғамдағы, адам санасындағы өзгерістерді жан-жақты, терең таныту үшін суреткер өткір тартыстарға барары сөзсіз.

Жалпы қазақ әдебиеттану ғылымында тартыс категориясы зерттеуші Т.Есембековтың «Драматизм и казахская проза» атты монографиялық еңбегінде тереңірек қарастырылған. Зерттеуші біріншіден тартысты эстетикалық категория ретінде қарастыра отырып, оның сюжет, характер, стиль мәселерімен арақатынасына жан-жақты тоқталды. Сондай-ақ бұл еңбекте тартыс категориясының ұлттық әдебиеттегі сапалық өзгерістері, көріну сипаты сияқты тың мәселелер қарастырылған [11].

Ұлттық прозада соңғы жылдары дәстүрлі дағдылардан оза шығып, тартысқа жаңа мән беретін үрдіс байқалып жүр. Жаңа қоғамдық ой-сана, дәуір тынысы күрес аренасына қандай тартыс түрлерін алып келгендігін бүгінгі қазақ жазушыларының туындыларынан

байқауға болады. Осы орайда қаламгерлердің әлемдік әдебиеттте болып жатқан сан алуан ізденістерге құлағы түрік екенін есте ұстау қажет.

Көркем шығармада тартыстың дамуына, ауқымының кеңейіп өзгеруіне қоғамдық-саяси әлеуметтік жағдайлар мен адамдар арасындағы кереғар қайшылықтар ықпал ететіні даусыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Өмірдегі қарама-қайшылықтың өнердегі бейнеленуі, қоғамдағы құбылыстардың, заңдылықтардың адам санасындағы, дүниетанымындағы көрінісі, оның ішкі және сыртқы болмысқа қарым-қатынасын таныту арқылы күрмеуі қиын мәселелердің шешімі табылып немесе философиялық сауалдарға жауап іздеу құдіретті сөз өнерінің еншісі екені аян.

Осындай күрделі мәселелерді көркем бейнелеп, шығарманың басты идеялық нысанасына айналдырып, характерлердің арқасына жүк етіп салып, өмірлік мақсат-мүдделеріне айналдыру кез келген қаламгерден үлкен шеберлікті талап етері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
Baıtursynov A. Shyǵarmalary. – Almaty: Jazýshy, 1989. – 320 b.
2 Әуезов М. ХХ томдық шығармалар жинағы. 17 том. – Алматы: Жазшы, 1985. – 352 б.
Baıtursynov A. Shyǵarmalary. – Almaty: Jazýshy, 1989. – 320 b.
3 Ысмайылов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1940, – 214 б.
Ysmaıylov E. Ádebıet teorıasynyń máseleleri. – Almaty: Mektep, 1940. – 214 b.
4 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 244 б.
Jumalıev Q. Ádebıet teorıasy. – Almaty: Mektep, 1969. – 244 b.
5 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
Qabdolov Z. Sóz óneri. – Almaty: Mektep, 1976. – 374 b.
6 Бердібаев Р. Әдебиет және өмір. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1964. – 188 б.
Berdibaev R. Ádebıet jáne ómir. – Almaty: Qazmemkórkemádebbas, 1964. – 188 b.
7 Ғабдуллин Н. Замандас келбеті. Филол.ғыл.док. ... автореферат. – Алматы, 1972.
Ǵabdýllın N. Zamandas kelbeti. Fılol.ǵyl.dok. ...avtoreferat. – Almaty, 1972.
8 Гегель Г.В. Эстетика. Т.1. – М.: Искусство, 1968. – 547 с.
Gegel G.V. Estetıka. T.1. – M.: Iskýsstvo, 1968. – 547 s.
8 Шаззо К.Г. Художественный конфликт и эволюция жанров в адыгских литературах. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – 238 с.
Shazzo K.G. Hýdojestvennyı konflıkt ı evolıýtsıa janrov v adygskıh lıteratýrah. – Tbılısı: Metsnıereba. – 238 s.
9 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
Ádebıettaný termınderiniń sózdigi / Qurastyrýshylar: Z.Ahmetov, T.Shańbaev. – Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b.
10 Есембеков Т. Драматизм и казахская проза. – Алматы: Ғылым, 1997. – 231 с.
Esembekov T. Dramatızm ı kazahskaıa proza. – Almaty: Ǵylym, 1997. – 231 s.

Материал 06.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1. Baitursynov A. Shygarmalary. – Almaty: zhazushy, 1989. – 320 b.
2. Auezov M. XX Tommy ciarmella inay. 17 vol. – Almaty: Zhazshy, 1985. – 352 b.
3. Ismayilov E. Debiec teorisini of. – Almaty: Mektep, 1940. – 214 b.
4. Zhumaliev K. Adebiyet teoriyasy. – Almaty: Mektep, 1969. – 244 b.

5. Kabdolov Z. Soz oneri. – Almaty: Mektep, 1976. – 374 b.
6. Berdibaev R. Adebiet Zhane Omir. – Almaty: Kazmemkorkemadebbas, 1964. – 188 b.
7 Gabdullin N. Zamandas kelbeti. Philol.gyl. Doc. … abstract. – Almaty, 1972.
8. Gegel G. V. Estetika, Vol. 1. – M.: Iskusstvo, 1968. – 547 p.
9 Shazzo K. G. Artistic conflict and the evolution of genres in Adyghe literatures. – Tbilisi: Metsniereba, 1978. – 238 p
10 Dibyatanu arminder szdg / Arastirmalar: Z. Akhmetov, T. Shalaev. – Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b.
11 Yessembekov T. Drama and Kazakh prose. – Almaty: Gylym, 1997. – 231 p.

Природа художественного конфликта в литературе

Н.К. Смагулова[1] , А.К. Курманова[1]
[1]Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматривается категория художественного конфликта в литературе, характер ее проявления, систематизируется мнения ученых, исследовавших этот вопрос. Так же анализируются научные мнения о категори художественного конфликта в литературе, характере и художественной природе категории конфликта с указанием конкретных выводов. Классифицируются виды художественного конфликта, рассматриваются особенности каждого из них.

Анализируется влияние общественно-политических проблем на формирование художественного конфликта в произведениях. Изучаются художественные особенности конфликта в казахской прозе в 1960-80 годов, проявляющегося в глубоком осмыслении тематико-идейной формы произведения.

Определена роль художественного конфликта, способствующего открытияю внутренней души образов. Исследована взаимосвязь сюжета и конфликта в произведениях.

Материал поступил в редакцию журнала 06.11.2020

The nature of artistic struggle in literature

N.K. Smagulova[1] A.K.Kurmanova[1]
[1]Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article considers the category of artistic conflict in literature, the nature of its manifestation, and systematizes the opinions of scientists who have studied this issue. Scientific opinions about the category of artistic conflict in literature are also analyzed. the nature and artistic nature of the conflict category with specific conclusions. The types of artistic conflict are classified, and the features of each of them are considered.

The influence of socio-political problems on the formation of artistic conflict in works is analyzed. The author studies the artistic features of the conflict in Kazakh prose in 1960-80, which is manifested in a deep understanding of the thematic and ideological form of the work.

The role of artistic conflict contributing to the opening of the inner soul of images is defined. The relationship between the plot and the conflict in the works is studied.

Received: 06.11.2020

УДК 81.38

A.A. Tajibayeva[1], A.A. Tajibayeva[2], A.A. Abdukarimova[3]
[1]PhD of Philology, senior teacher, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-6065-1735. E-mail: ayzada81@mail.ru
[2]PhD of Philology, senior teacher, International University Astana, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-9991-7879. E-mail: tadaygul@mail.ru
[3]Master, teacher, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-7481-8636. E-mail: aika77.0777@mail.ru

STYLISTIC FUNCTIONS OF THE COLOR TERMS IN THE LITERARY TEXT

The purpose of this article is to define the stylistic role and functions of color terms in the literary text. Color terms, in addition to the vocabulary semantic meanings, have also contextual meanings. Contextual meanings, growing by the intertextual and linguistic-cultural connections, affect the reader's emotions, perception, and evaluation in the process of interpretation of the text. For color terms contain large layers of information, various connotations and images in their semantics. The presented article cites examples of color terms on the material of the literary texts. Serving as elements of structure of the text, they are used by the authors as various stylistic units. It gives grounds to assert that color terms having significant stylistic potential, could claim the status of stylistically-marked units at the language level and perform descriptive, emotive, characteristic, appraisal, axiological, pragmatic functions.

Keywords: color terms, symbols, stylistic units, stylistic functions, literary text.

INTRODUCTION

Nowadays many linguists' attention has switched from the analysis of how the language is arranged over to how it functions in the process of speech activity, how the human factor is represented in this process and what components of text and utterance may be considered communicatively significant.

Academician V.V. Vinogradov emphasizes the necessity of differentiation of **the meaning of a word** and the usage **of a word [1, 27].** The meanings of words are stable and general for everyone who knows the language system, while the usage of it, a possible application of one of the meanings of a word, sometimes is very individual. The usage of the word is not equivalent to the meaning and it has implicit potential.

One of the peculiarities of the literary text lies in the fact that any word in the text has a potential ability to acquire additional meaning or additional function and thus to become more conspicuous. In such cases we speak about the word actualization in the context.

Undoubtedly, a person uses language units not only for statement, fixation and organizing of his thoughts, but also for expression of his emotions, attitude or evaluation apropos of a certain fact, phenomenon or person. Hence it appears important to investigate two sides of the content potential of the language units - both their denotative and emotional counterparts.

According to the data of many researches, in a human being everything is moved by emotions, which form the motivational base of his activity, which in its turn cannot help being reflected in the language. At the language level the emotions are transformed into **emotiveness.**

Emotion is a psychological category, emotiveness is a language category as the emotions can be aroused and expressed in the language and by the language [2, 16].

Emotive component accompanying denotative meaning can be observed in a great number of English words. Almost every word can become emotive in a certain communicative situation, in any context the interpretation of one and the same emotive word is different due to the peculiarities

of the human perception functioning on the basis of the trial elemental scheme: addresser - report - addressee, where the addresser and the recipient may have different subjective qualities - different intellectual, cultural, educational, emotional, psychological, national and historical background which may differentiate their understanding and perception of the reality and the language as its component [2, 16].

Speaking of the emotiveness of words in a certain context we shall precede to the object of this research, i.e. to the color terms.

MAIN PART

Color is one of the most important components of the world around us, its impact on the state, performance, health and mood of a person is enormous. According to some reports, the human eye is able to distinguish up to two million shades, but in nature there are many more. Psychologists believe that color perception depends on the nervous system and eye sight. The perception of color depends on the mental, emotional state of a person. This explains the fact that people love some colors, are indifferent to the second and have a negative attitude towards the third, depending on the type of nervous system, emotional state, temperament.

The color terms possess a very distinct feature of emotiveness. In a literary text and in speech they are mostly used as details, the emission of which does not generally break the content-factual information conveyed by the context. The use of color notions in a text adds mainly to its content-conceptual information, i.e. – it conveys the author's individual understanding and the emotional attitude to the things described by means of content factual information, being an important component of the language modality [3, 56]. And to a certain degree their use-contributes to revealing content-subtextual information which is looked upon as implication suggesting additional sense, emotional meaning and the very idea of the literary work [3, 44].

Color symbols are often widely used in the literary works, mostly in belles-lettres style and sometimes in publicities. It is here that they manifest a certain connotation meaning and get their **expressive, emotive, imagery, evaluative** and **modal** development [4,35].

A bright example of such mixture of functions in the use of attributes of color can be found in Ernest Hemingway's work "The Old Man and the Sea" in the description of the landscape, the sea and its inhabitants. Let us consider the following extract from the story [5]:

The clouds over the land now rose like mountains and ***the coast was only a long green line*** *with* ***the grey-blue*** *hills behind it. The water was* ***a dark blue*** *now,* ***so dark that it was almost purple****. As he "the old man" looked down into it he saw* ***the red sifting of plankton*** *in the dark water and the* ***strange light*** *the sun made now… …nothing showed on the surface of the water but some* ***patches of yellow****, sunbleached Sargasso weed and* ***the purple****, gelatinous bladder of the Portuguese man-of-war floating close beside the boat* [5, 12].

At first sight the use of attributes of color in this extract is given for more precise and expressive description of the phenomena being mentioned (the phenomena of imagery and expressive functions), but their use also produces a certain emotional mood which make the reader become filled with nature, feel his own participation in it, see the described things as if by himself, it also creates a kind of positive attitude and perception of the world, it shows the old man's love for nature (emotive and evaluative functions). Besides, such numerous uses of color symbols in the descriptions shows the author's knowledge and interest in this sphere, reveals his own tender attitude to nature and the hero of his book (modality function).

Color terms may also be met in texts belonging to other functional styles, but in this case they generally have only denotative meaning and play purely descriptive or authenticity role [6,27]. So we shall linger at emotive prose, slightly touching upon poetry.

In belles-lettres texts color terms are often combined with **artistic details** or used as **stylistic devices.**

They are often used in order to make images more vivid, to reveal certain features in the

characteristics of a personage (sometimes implicitly) to create a special mood. Even if the use of the color symbols does not have any stylistic aim in an extract, their presence may implicitly fulfill a kind of **pragmatic task:** making the text brighter and more interesting and therefore easier to read and perceive, adding memorableness and expressiveness to the given piece of the text [7, 114]. In general, the author, including color symbols in his descriptions, consciously or unconsciously, attaches a certain importance to the paragraph where they are used, shows his emotional attitude to it (the psychologists say that emotions are present only where there is an interest and attitude). Besides, the use of color symbols in a text contributes to its aesthetic- artistic perception.

Recreating some phenomenon of objective reality or some image in a literary work, the writer usually does not strive to select the most prominent features, but on the contrary he chooses those, which seem rather inconspicuous, but at the same time help to recreate the inner connection of things and thus, perform the function of the most distinctive, characteristic traits. We speak of **artistic** or **poetic details** the correct interpretation of which helps to disclose the hidden subterranean stratum of the literary text, its main idea [8, 51].

Depicting details are supposed to create the visual image of a described phenomenon. Most frequently we come across depicting details containing color terms in the description of nature and personal appearance. Thanks to the depicting details the images become more concrete and vivid. Besides they reflect the author's point of view conveying his emotional and evaluating attitude [8, 53].

For example, a bright use of color terms as depicting details can be presented by an excerpt from "The Song of Hiawatha" by H.W. Longfellow:

*...In the **green** and silent valley,*
By the pleasant water-courses,
Dwelt the Singer Nawadaha.
Round about the Indian village
Spread the meadows and the corn-fields,
And beyond them stood the forest,
Stood the groves of singing pine-trees
***Green** in Summer, **white** in Winter,*
Ever signing, ever singing.
And the pleasant water-courses
You could trace them through the valley,
By the rushing in the Spring-time,
By the alders in the Summer,
*By the **white** tog in the Autumn,*
*By the **black** line in the Winter.*
And beside them dwelt the singer.
In the vale of Tawasentha,
*In the **green** and silent valley [9].*

Besides the function of painting a picture of nature, the use of colour symbols, their abundance – side by side with other stylistic means (repetition, parallel constructions, enumeration) contribute to createing a skilful imitation of national epic poetry, bringing a kind of folklore features to it. Color terms are often used to show the momentary change of mood or the inner feelings of a character. Here are some examples:

*...she (June) saw in the glass a swollen face with **reddened eyes,** and **violet circles round them** [10, 78].*

From the implicit details expressed by the phrases containing attributes of color we easily understand that the girl was crying, even sobbing for a long time being terribly put out);

*She (Fleur) stood looking at herself reflected in the mirror, **pale, and rather dark under the eyes...[10,67]***

In this case the description reveals the girl's deep emotional experience, depressed state.

Compared to the previous description this one shows a more reserved way of display of emotions. One more example of the implicit expression of feelings through the use of color terms:

A long moment of locked eyes; and *then she spoke to the ground...*her ***cheeks red.*** *...Now she turned fully towards him.* ***Her color deepened.*** *...He murmured ...* ***His own cheeks were now red as well*** *[10,176].*

In this fragment of the text we clearly see the embarrassment of the young people. The given example is also interesting from the point of view of the development of the idea of color in the context.

In both cases we need not a direct indication of characters' feelings and actions, moreover this implicit way of expression makes us feel the emotional state and mood more vividly, for it includes our thinking and imagination. .

Characterological details denoting individual traits of a person or a thing and revealing the psychological and intellectual qualities, much more rarely contain color terms, they mainly present a mixture of depicting and characterological functions, they also often have some implicit and modal meaning [11, 55]. Though rarely, nevertheless such cases are met in the work of John Fowles “The French Lieutenant's Woman” [12]:

You do not even think of your own past as quite real; you dress it up, ***you gilt it or blacken it,*** *censor it, tinker with it ... fictionalize it, in a word, and put it away on a shelf – your book, your romanced autobiography [11,56].*

The underlined phrase means "making the past better or worse than it is in reality, ascribing good or bad qualities to it.

Another example of this kind of detail can be presented by the following excerpt. The use of color terms in it is not quite typical, but maybe it is because of that it stirs interest for itself:

.... the maid upstairs whose duty was unfailingly., .to water the ferns.. .had omitted to do so. ***The ferns looked greenly forgiving; but Mrs Poulteney was whitely the contrary*** *[12, 145].*

The use of color terms in the unusual for them function of the adverbial modifier of manner adds a *jo*cular and ironical sense to the phrase.

In general, the more vivid a detail is the greater the impetus received by the reader's imagination and the greater is his aesthetic pleasure.

In certain conditions a poetic detail can become a poetic symbol. A symbol can be developed by any kind of poetic detail and the poetic detail containing color terms as well. The process of transforming a detail into a symbol is based on a numerous recurrence of the same detail in analogous situations. Thus, for instance “grey” becomes a symbol of Irene in Galsworthy's "The Forsyte Saga” beginning with her first description in Book 1 “The Man of Property”:

Her hands, gloved in French grey..., the recurrent use of this color in association with Irene is still met in Book 3rd "To Let" in Mrs. Val Dartie (Holly Forsyte) memories about her younger days and the house in Robin Hill:

... above all *the presence of her stepmother, whom she could still vaguely remitter as the "****lady in grey****" of days when she was little and her grandfather alive [10,97].*

In the same way *"red-gold color"* can be considered as a symbol of June Forsyte being constantly met in association with this brisk and restless soul.

Black color becomes a symbol of unhappiness, depression and disappointed hopes for Sarah, the heroine of John Fowles “The French Lieutenant's Woman”.

In general, the plentiful use of color terms is very characteristic of such master of pen as John Galsworthy and almost every personage of his saga has his or her symbolic description including attributes of color. Their use is certainly not in vain: color notions in such function surely are correlated with the inner world of the characters revealing in the reader's imagination the traditional symbolic meaning of colors.

It should be noticed that this symbolic use of color terms as well as their recurrent use in different stylistic devices has one more pragmatic function – it contributes to the realization of cohesion of the text [13, 56].

Language as an important means of human communication, as a means of exchange of ideas exists in society, and the whole society is closely related to language. Informativeness of the content is an essential property of a sign, which underlies its cumulative function. It is in this function, language serves as a link between generations, serves as a "repository" and extra-linguistic means of transmission of collective experience. Language is always a constant participant of any changes in all aspects of life and human activities [14, 79]. Language is closely related to the culture and cannot develop without culture, as culture is unthinkable without language. Mutually reflecting, consolidating and complementing each other, they create a language picture of the world, which largely determines the behavior and attitude of man in the world. Linguistic picture of the world is a set of general knowledge about the world presented in the language, collected in a certain whole and help man in his future perceptions and knowledge of the world. In the study of a language picture of the world concepts that serve as the key to a broader understanding of cultural and historical values are very important. Concept is "whereby man himself is a part of the culture, in some cases, affects it". Language by means of concepts establishes abstract concepts in reality and the existence of them is bound to the specific conditions of employment, cultural life and historical development [15, 59].

Color terms, conceptualize language, and represent the essential features of phenomena and objects and images of the world, the underlying world picture of a person. Since the perceived sensations can be conceptualized in different ways, to the extent implemented in different languages with different color concepts, and, for example, the blue color is associated in the Russian language, with dreams, with hopes (blue dreams, blue flower) [15, 38].

In English, the same blue is a color of melancholy, panic, negative emotions (blue joke, blue frank, to feel blue, out of blue) [15, 38].

The life of each nation has always been associated with certain ideas about the nature of things, and since people united and formed their cultural traditions within a specific territory, the attitude to different objects and concepts in different traditions turned out to be extremely diverse, although as cultural contacts and interlanguage interference, some idio-ethnic features could change over time. A noticeable diversity is observed when referring to the vocabulary of color designation, which varies from language to language, even in relation to primary colors. Certain national connotation acquires language color concepts related to cultural and social traditions [16, 11]. For example, in the last century in the Victorian England was indecent to utter words such as “breast”, “leg”, even talking about the chicken, so there were a combination of “black meat” and “white meat”.

The undertaken analysis has shown that most of the basic, the most frequent color terms side by side with their direct denotative meaning of color have a number of additional connotative meanings. Some of such connotations have something in common with the initial meaning, though most of them are based on the symbolic interpretation of colors which reflects the nature, the people's mode of life, culture and such like factors. Nevertheless speaking about polysemy of color terms it should be mentioned that polysemy exists only in language, while actually used in speech any word becomes *a* monosemantic by its character.

CONCLUSION

The research testified to the fact that possessing a certain stylistic potential, color terms may be stylistically marked even on the language system level. As to the functioning of these language units in the literary text it provokes further semantic-stylistic transformation of the color notions that manifests in the following:

1) realization of the stylistic potential – from this point of view our material allowed to mark out the following functions of the color terms as the language units when considered in a context:

- descriptive/nominative;
- emotive;

- characterological;
- evaluative/axiological;
- pragmatic.

2) intensifying of the stylistic potential – here we can mention such properties of color terms as:

- their development in the context into stylistic devices (epithet, metaphor, metonymy, simile, etc.)
- the use of color notions in repetitions and foregrounding;
- augment of additional stylistic tints in the context (to both stylistically marked and stylistically neutral color terms) – as a most bright example of such transformation of color terms in the context can serve their transformation into a poetic symbol or a key-word under the condition of a numerous recurrence of the same detail in analogous situations.

Summing up the results of the research of the various properties of color terms in the English language, we would like to note that they present rather a big layer of the language vocabulary, but the one that in the text at first sight may seem to be an item of secondary importance, as if given in by-passing. Nevertheless, color terms are often chosen by the author as a guiding detail which helps to supply rather inconspicuous, but at the same time a most distinctive, characteristic traits. And their correct interpretation requires great attention to the text, lingua-gnosiological competence, a certain background knowledge and general culture of the reader.

REFERENCES

1 Vinogradov V.V. About the language of fiction. – M.: Gospolitizdat, 1959.
2 Smirnitsky A.I. Lexicology of the English language. – M., 1966.
3 Klimovskikh Yu.A. Systematization and categorization of color names // Actual problems of linguodidactics and linguistics: essence, concepts, prospects: materials of the III Intern. scientific and practical. conf. / edited by L.A. Milovanova. T.2. Actual problems of linguistics. – Volgrograd: Publishing house "Paradigma", 2010. – pp. 147-155.
4 Arnold I.V. Stylistics of modern English. – L.: Education, 1981.
5 Hemingway E. The Old Man and the Sea. – M.: Progess, 1972.
6 Saunders B. "Disinterring Basic Color Terms: a study in the mystique of cognitivism". History of the Human Sciences 8 (7): 19–38. 1998.
7 Klimovskikh Yu.A. Color designation as a psychosemantic problem // Multilevel features of language and speech phenomena: interuniversity. Sat. scientific papers. Issue XX. – Pyatigorsk: PSLU, 2010. – S. 114-118.
8 Kozhina M.N. To the foundations of functional stylistics. –Perm, 1968.
9. Longfellow H.W. https://www.hwlongfellow.org/poems_poem.php?pid=62
10 Galsworthy J. The Forsyte Saga (To Let & The Man of Property). – M.: Progress, 1974.
11 Efimov A.I. On the study of the language of fiction. – M .: Uchpedgiz, 1952.
12 John Fowles “The French Lieutenant's Woman”. – London: Penguin, 1969
13 Kukharenko V.A. Workshop on text interpretation. – M.: Education, 1987.
14 Galperin I.R. Stylistics. – M., Higher School, 1977
16 Shakhovsky V.I. Categorization of emotions in the lexical-semantic system of the language. – Crow: Voronezh University Publishing House, 1987.
16 Lussier D. Language, Thought and Cultures: Links to Intercultural Communicative Competence. Canadian and International Education Journal: 2011

Received: 07.10.2020

А.А. Таджибаева[1], А.А. Таджибаева[2], А.А. Абдукаримова[1]
[1]Өнтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университет, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы
[2]Халқаралық университет Астана, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақаланың мақсаты – әдеби мәтіндегі түс мағыналарының стилистикалық рөлі мен функцияларын анықтау. Түс мағыналарының сөздік лексика-семантикалық мәндерінен басқа, интертекстуалды және лингвомәдени байланыстары арқылы өсетін мәтіннің интерпретациясы барысында оқырманның эмоциясына, қабылдауына, бағалауына әсер ететін мәнмәтіндік мағыналарыда бар, өйткені олар ақпараттың басым көпшілігін, әртүрлі коннотациялар мен бейнелерді қамтиды. Мақалада мысал ретінде көркем мәтіндердің үзінділері келтірілген. Авторлардың көрсеткен мысалдарында түс мағыналары мәтін құрылымының элементтері ретінде, сондай-ақ түрлі стилистикалық бірліктері ретінде қолданылады. Бұл түс-мағынасының айтарлықтай стилистикалық әлеуеті бар және дескриптивтік, эмотивтік, сипаттық, бағалау, аксиологиялық, прагматикалық функцияларды орындайтын тілдік деңгейде стилистикалық-таңбаланған бірліктер мәртебесіне үміткер болатындығын дәлелдейді.

Материал 07.10.2020 баспаға түсті

Стилистические функции цветообозначений в художественном тексте

А.А. Таджибаева[1], А.А. Таджибаева[2], А.А. Абдукаримова[1]
[1]Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан
[2]Международный университет Астана, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Целью данной статьи является определение стилистической роли и функций цветообозначений в литературном тексте. Помимо словарных лексико-семантических значений цветообозначения имеют и контекстуальные значения, которые, обрастая интертекстуальными и лингвокультурными связями, воздействуют на эмоции, восприятие, оценку читателя в процессе интерпретации текста, поскольку содержат в себе большие пласты информации, различные коннотации и образы. В статье приводятся примеры из художественных текстов, в которых цветообозначения используются авторами как элементы структуры текста в качестве различных стилистических единиц, что дает основание утверждать о том, что цветообозначения имеют значительный стилистический потенциал и могли бы претендовать на статус стилистически-маркированных единиц на языковом уровне, выполняющих дескриптивную, эмотивную, характерологическую, оценочную, аксиологическую, прагматическую функции.

Материал поступил в редакцию журнала 07.10.2020

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 372.881.1

О.Б. Алтынбекова[1], З.К. Сабитова[2]
[1]д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-3843-0888. E-mail: OliviaEC@mail.ru
[2]д.ф.н., профессор, Отделение русского языка и литературы Анатолийского университета, г. Эскишехир, 26470, Турция, https://orcid.org/0000-0002-9430-0615. E-mail: zsabitova@anadolu.edu.tr

СТРУКТУРА УРОКА В НОВЫХ УЧЕБНИКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В статье дается характеристика организации образовательного пространства в учебнике русского языка для 10 класса естественно-математического направления, созданного на основе интегрированной образовательной программы среднего образования в Казахстане. Структура урока на тему «Толерантность и диалог национальных культур. Лексика и культура речи», приведенного в статье как образец, строго выдерживается на протяжении всего учебного процесса. При такой структуре реализуется цель развития функциональной грамотности – способности понимать, анализировать, обрабатывать, интерпретировать, воспроизводить информацию, использовать ее для расширения знаний, достижения своих целей, реализации способностей учащихся, то есть *образовательное пространство учебника организовано в соответствии с требованиями прагматической направленности. При интегрированном подходе к обучению языку главной становится задача формирования на уроках русского языка умения владеть различными видами речевой деятельности, функциональной грамотностью, способствующей, в конечном счете, реализации успешной адаптации и социализации учащихся.*

Ключевые слова: интегрированная образовательная программа, учебник русского языка, структура урока, функциональная грамотность

ВВЕДЕНИЕ

Продолжая цикл статей об организации образовательного пространства при работе над учебниками русского языка для школ естественно-математического направления, созданными по интегрированной программе обучения [1; 2], последовательно внедряемой сейчас в учебный процесс в школах Казахстана, следует подчеркнуть, что интегрированный подход к обучению русскому языку в общеобразовательной школе позволяет ориентировать процесс обучения на овладение функциональной грамотностью, обусловливающей реализацию способностей учащихся, их успешную подготовку к будущей профессиональной деятельности [3]. Грамматический материал изучается в контексте лексических тем, определяемых Типовой программой по учебному предмету «Русский язык» для 10-11 классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) [4]. Таким образом, обучение языку осуществляется через интеграцию с другими предметами посредством изучения сквозных тем, использования текстов из различных предметных областей, что способствует усвоению знаний и навыков, необходимых при выборе в дальнейшем будущей специальности.

Перед каждым разделом в учебнике русского языка для 10 класса предлагается так называемая *карта темы*, которая представляет собой один из вариантов интеллект-карт (ментальных карт, майндмэппинга), выполняющих функции системной организации учебного материала, планирования и управления учебной деятельностью обучающегося. Идея построения и использования интеллект-карт для решения различных образовательных, методических задач принадлежит британскому психологу, автору методики запоминания, творчества и организации мышления «карты ума (памяти)» Т. Бьюзену [5].

Разработанная в учебнике карта темы наглядно, визуально представляет учебный материал, акцентирует внимание учащихся на наиболее важных моментах темы, облегчает восприятие ими информации.

В карте темы представлены:

– результаты изучения темы – предметная область знаний («Я узнаю»);

– формы и виды учебной деятельности обучающегося («На уроке я буду»);

– цели изучения темы, виды освоенной учебной деятельности («Я буду учиться»);

– предметная лексика («Я буду использовать слова и словосочетания»);

– терминология («Я буду использовать термины»);

– полезные фразы для диалога / письма («Фразы-помощники»).

Такой способ представления информации способствует формированию у учащихся как системных знаний, умений, навыков, компетенций по русскому языку, так и навыков самообучения и саморазвития. Карта темы выполняет функцию навигатора: она направляет обучающегося в изучении темы, развивает умения управлять своей учебной деятельностью, создавать гибкую, способную к корректировке и развитию персональную информационную среду по определенной теме.

В соответствии с технологиями развития критического мышления каждая тема в учебнике подается по определенному плану: вызов (мотивация и актуализация) – открытие нового – рефлексия.

В соответствии с новыми требованиями методические указания к изучению всех глав учебника должны содержать обязательные рубрики, а именно: 1. *Цели изучения главы* (Обучающиеся должны учиться…); 2. *Цели уроков* (Все учащиеся будут: знать…; уметь…; использовать…; Многие учащиеся будут**:** знать…; уметь…; использовать…; Некоторые учащиеся будут: знать…; уметь…; использовать…). 3. *Языковые цели* (Учащиеся могут…; Предметная лексика; Терминология). 4. *Виды речевой и мыслительной деятельности учащихся* (Обсуждение; Обоснование собственного мнения; Письмо). 5. *Предшествующие знания*. 6. *Ресурсы*.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Следует рассмотреть как пример новую структуру уроков, которая соблюдается в течение всего процесса обучения. Так, тема 1 учебника русского языка для 10 класса естественно-математического направления [6] носит название «Толерантность и диалог национальных культур. Лексика и культура речи» и состоит из четырех глав: «Диалог культур в Казахстане. Фразеологизмы. Риторические фигуры», «Что такое толерантность. Общественно-политическая лексика. Стилистические фигуры», «Толерантность в межкультурном диалоге. Лексика публицистического стиля», «Толерантная личность. Использование стилистических фигур в речи».

Целями при изучении главы «Диалог культур в Казахстане. Фразеологизмы. Риторические фигуры» определены следующие:

Все учащиеся будут:

знать словообразовательные и морфологические нормы;

уметь распознавать основную и детальную информацию текстов разных жанров, различая факт и мнение; определять целевую аудиторию; прогнозировать содержание текста

по таблицам и схемам; выявлять роль примечаний, иллюстраций, подзаголовков в выражении основной мысли текста; создавать тексты различных типов и жанров научно-популярного подстиля, публицистического стиля;

использовать лексику официально-делового, публицистического стилей в соответствии с ситуацией общения.

Многие учащиеся будут:

знать признаки фразеологизмов, риторических фигур, особенности межкультурного диалога, толерантности, суть политики трехъязычия в Казахстане;

уметь задавать «толстые» и «тонкие» вопросы по тексту; заполнять схему, опираясь на текст; аргументировать предложенный тезис; выделять основную и дополнительную информацию в тексте;

использовать понятия «диалог культур», «толерантность»; фразеологизмы, риторические фигуры в речи.

Некоторые учащиеся будут:

использовать полученные знания для анализа, описания, аргументации, подведения итогов в разных сферах жизнедеятельности.

Языковые цели урока предполагают знание учащимися: предметной лексики **(***межкультурный диалог, толерантность, терпимость, многонациональный, мультикультурный, полиязычный, добрососедство, конфессия, государственный язык, трехъязычие, казахский, русский, английский язык);* терминологии **(***текст, тема текста, основная мысль текста, стиль речи, сложный план текста, текст-рассуждение, фразеологизм, риторический вопрос);* полезных фраз для диалога / письма *(Полиязычие – важное явление, позволяющее ...; Суть политики трехъязычия заключается в ...; Сочетание слов ... (не) является фразеологизмом, так как ...).*

В структуре урока обязательным компонентом является развитие таких видов речевой и мыслительной деятельности учащихся, как:

– *обсуждение:* ответы на поставленные вопросы, обсуждение прочитанного, формулирование выводов после прочитанного, определение темы текста и его основной мысли, составление «тонких» и «толстых» вопросов по тексту.

– *обоснование собственного мнения*: анализ слова, фразеологизмов, стилистический анализ научной статьи, аргументация позиции по поводу диалога культур, объяснение орфограмм.

– *письмо:* составление текста-рассуждения, заполнение таблицы, схемы.

В задачи урока входит также непременное соблюдение речевых норм, необходимо: придерживаться орфографических норм; использовать стилистически окрашенные слова, аббревиатуры, парцелляцию; правильно использовать морфологические средства связи (союзы и союзные слова) в сложных предложениях; правильно ставить знаки препинания в простых, простых осложненных и сложных предложениях.

В Методическом руководстве для учителей [7] перечисляются как предшествующие знания, которыми должны обладать к этому моменту учащиеся, так и необходимые ресурсы, которые следует использовать на уроке, в данном случае: учебник, дидактические материалы, мультимедийное обеспечение (интерактивная доска, проектор, компьютер, телевизор, магнитофон), таблицы, плакаты.

На этапе мотивации урока русского языка по теме 1 следует обсудить содержание эпиграфа, помещенного в начале параграфа и создающего интерес к теме («*Мы должны крепить доверие между всеми казахстанцами! Быть толерантными друг к другу! Это ключи к будущему Казахстана»*), а также вопросы по теме: *Что такое межкультурный диалог? Что является его основой?* и др.

На стадии актуализации предлагается задание, целью которого является обучение школьников использованию лексики публицистического стиля в соответствии с ситуацией общения; совершенствование умения давать правильное толкование значений слова. Так,

выполняя упражнение о диалоге культур в Казахстане со словами, данными в рамке [6, 5], учащиеся должны объяснить значение основных понятий урока, составить с ними словосочетания, определить этимологию слов и значение приставок. По итогам работы над значениями слов важно обсудить, как связаны эти слова между собой, так как понятия объединены общей темой «Диалог культур», который предполагает многонациональность, полиязычие, мультикультурность, добрососедство, взаимоуважение, взаимопонимание, толерантность, гармонию, согласие, т. е. понятия, обозначенные приведенными в упражнении словами. Необходимо обратить внимание учеников на правописание основных понятий, их лексическую сочетаемость. В Методическом руководстве для учителей [7] содержатся образцы выполнения всех упражнений учебника, например:

Диалог культур – «взаимодействие, влияние и проникновение культур»; *многонациональный* – «состоящий из нескольких наций»; *полиязычный* – «многоязычный» (часть слова *поли-* (от др.-греч. πολύς «многочисленный») обозначает «большое количество, множество»); *мультикультурный* – «состоящий из нескольких культур» (часть слова *мульти-* обозначает «множественность или многократность чего-либо»); *добрососедство* – «доброжелательные отношения с соседом»; *взаимоуважение* – «уважение друг к другу»; *взаимопонимание* – «единодушие, согласие или взаимное понимание»; *толерантность* – «терпимость к иного рода взглядам, привычкам, нравам»; *гармония* – «согласованность в сочетании чего-нибудь»; *согласие* – «единомыслие, общность точек зрения».

На этапе урока «Открытие нового» предлагается для работы текст известного филолога М. М. Бахтина. Целесообразно начать задание с обсуждения вопроса: *Может ли человек прожить без общения*? Учащиеся должны прийти к выводу о том, что жизнь любого человека – это, как считает автор, участие в диалоге, потому что на протяжении жизни необходимо спрашивать, просить, слушать, отвечать, соглашаться, не соглашаться и др. Беседа по тексту учит школьников понимать его основную и детальную информацию (описание особенностей основной и детальной информации дается в Глоссарии, помещенном в Методическом руководстве для учителей [7]). После обсуждения текста необходимо обратить внимание учащихся на его тип речи (рассуждение), выделить композиционные части, обозначить тезис (*Жизнь по природе своей диалогична*). Подбор синонимов к глаголам и их анализ (*вопрошать – спрашивать; внимать – слушать; ответствовать – отвечать)* покажут учащимся, насколько слова отличаются стилистической окраской: первые относятся к книжным, вторые – нейтральные.

В Методическом руководстве содержится разнообразная дополнительная информация, например, об авторе данного текста: Михаил Михайлович Бахтин (1895–1975 гг.) – русский философ, культуролог, теоретик европейской культуры и искусства, исследователь языка, эпических форм повествования и жанра европейского романа [7, 21].

Целями другого интегративного задания [6, 6] является определение типов, признаков и языковых особенностей текстов разных жанров научно-популярного подстиля (статья), а также изложение содержания прочитанного материала в виде сжатого плана.

В упражнении предлагается восстановить текст о диалоге культур. Задание нацелено на развитие навыков функционального чтения, а именно детального (изучающего) чтения, которое предполагает достижение полного и точного понимания основных и второстепенных фактов, содержащихся в тексте. Важно отметить, что все методы и приемы (в данном случае – особенности *детального чтения*) описаны в Глоссарии.

Основная мысль данного в учебнике текста заключается в том, что человеку и целому народу необходимо вести диалог с людьми других культур, для того чтобы сохранить себя и свою самобытность. Текст относится к научно-популярному стилю речи, характерными языковыми чертами которого являются: а) употребление общенаучной терминологии, абстрактной лексики (*культура, тенденция, глобализация*); б) использование возвратных глаголов несовершенного вида настоящего времени (*является, проявляются, развиваются*), отглагольных существительных (*развитие, требование, стремление*), сложных предложений

– всех тех языковых особенностей, которые характерны для жанра научно-популярной статьи.

При анализе данного текста, как и других текстов разных стилей, следует обратить особое внимание на понятия «ситуация общения (речевая ситуация)», «компоненты речевой ситуации» (обстановка (*где*?), цель (*зачем*?), собеседник (*с кем*?)). Речевую ситуацию можно представить в виде формулы: почему – зачем – кто кому (кого, для кого) – что (о чем) – когда – где – при каких обстоятельствах – как говорит (слушает, пишет, читает). Именно ситуация общения предопределяет выбор языковых средств того или иного стиля для выражения мыслей. Примером этого служит предложенный текст, в котором при помощи средств научно-популярного стиля описывается диалог культур. При работе над ним важно обратить внимание на соотнесенность стилевых черт и компонентов речевой ситуации. Учащиеся, анализируя стилистические средства того или иного текста, должны постоянно задавать вопросы: *где используются эти средства? с какой целью? в общении с кем?*

Беседу по тексту можно провести, используя прием «Тонкие» и «толстые» вопросы» (описание приема дано в «Каталоге методических приемов», содержащемся в Методическом руководстве для учителей [7]). Известно, что правильная постановка вопросов – более важный навык, чем подготовка ответов на готовые вопросы, так как она предполагает критическое отношение к информации, ее аналитическую обработку.

На заключительном этапе работы с текстом необходимо путем выделения микротем составить его план, используя рекомендации, приведенные в конце учебника.

На материале текста учащиеся также повторят тему «Фразеологизмы». Следует обратить внимание на признаки фразеологизма (его устойчивость, значение не складывается из значений входящих в него слов) и различия устойчивых (фразеологизмов) и свободных словосочетаний. Главное в этой работе – осмысление значения фразеологизмов, уместное использование их в речи.

В Методическом руководстве для облегчения работы учителя даны все образцы выполнения заданий, предлагаемых в учебнике, в том числе и текста о диалоге культур в Казахстане с уже вставленными знаками препинания и словами:

*Именно непохожесть народов друг на друга, многообразие культур, языков являются первопричинами **диалога**, который реально существует в Казахстане.*

***Диалог культур** в многонациональном Казахстане предопределен **самой жизнью**. В нашем государстве проявляются **противоположные** тенденции развития современной цивилизации – **глобализация** как неминуемое требование времени, с одной стороны, и стремление сохранить культуру и язык каждого народа, с другой. Взаимодействие этих двух тенденций с неизбежностью приводит к необходимости **диалога культур**.*

*Диалог культур предполагает отношение к другому как к **равному себе** и потому требующему понимания, принятия, уважения.*

Общаясь с представителями другой культуры, мы лучше понимаем свою культуру. Ведь настоящие ценности культуры, по мнению ученого Д. С. Лихачева, развиваются только рука об руку в соприкосновении с другими культурами.

Задачами последующего упражнения [6, 7] являются: использование лексики публицистического стиля, соблюдение орфографических норм, расстановка знаков препинания при обособленных обстоятельствах, содержащихся в предложениях, которые объединены мыслью о толерантной политике Казахстана. Следует обратить внимание обучающихся на то, какие меры предпринимает республика для создания благоприятных условий для диалога разных культур на ее территории. Чтение и запись этих предложений даст возможность учащимся проанализировать контексты, в которых употребляется слово *толерантность*. Кроме этого, учащиеся проводят работу по подбору и записыванию синонимов к ключевым словам из предложений: *этнос – нация, народность, народ, нация, племя; конфессия – вера, вероисповедание; глобальный – вселенский, планетарный,*

всемирный, мировой; согласие – единогласие, единомыслие, солидарность, единодушие, единство, мир, соглашение; стабильность – постоянство, неизменность, устойчивость.

В следующем по теме задании учебника предполагается, в соответствии с программой [4], работа с заметкой. Учащиеся должны понимать основную и детальную информацию текста, различая факт и мнение, определять целевую аудиторию, извлекать и синтезировать информацию, сопоставлять разные точки зрения. После прочтения заметки, посвященной толерантности и развитию трехъязычия в республике, следует вспомнить особенности этого жанра публицистики. Заметка отвечает на пять вопросов: *кто? где? что? каким образом? зачем?*, отличается сжатостью, конкретностью, насыщенностью информации, новизной и свежестью материала. Учащимся необходимо выделить в ней основную и детальную информацию, что позволит проверить понимание прочитанного текста. Затем ставится задание проанализировать фразеологизм *через тернии к звездам* («пройти через трудности»), который в тексте претерпел трансформацию: *пронести через тернии к успеху* (добавлено слово *пронести*, заменено слово *к звездам*). На следующем этапе работы с заметкой необходимо заполнить схему, в которой ученики письменно выразят свою позицию (описание методики работы со схемой дано в «Каталоге методических приемов» в Методическом руководстве для учителей» [7]). Работа по заполнению схемы как несплошного текста развивает навыки обработки информации, структурирования ее с тем, чтобы впоследствии использовать ее для создания текста. Умение анализировать, составлять несплошные тексты – важный навык современного человека (ознакомиться с описанием особенностей работы с несплошным текстом можно в Глоссарии в Методическом руководстве для учителей [7]).

Учащиеся уже знакомы с понятиями «факт» («конкретные события») и «мнение» («чья-то точка зрения, отношение»), поэтому они смогут определить в тексте фрагменты, в которых сообщаются факты, и фрагменты, в которых выражается мнение. Выделение в тексте этих фрагментов поможет выработать важный навык разграничения фактов и мнения, объективного и субъективного, события, произошедшего в реальности, и его интерпретации, которая может быть различной.

На этапе рефлексии школьники должны научиться составлять по схеме текст-рассуждение. В упражнении [6, 9] предлагается заполнить схему «Казахстан – толерантное государство». Это задание предоставляет возможность ученикам поразмышлять о теме урока, вспомнить понятие «диалог культур». В конце урока следует обсудить высказывание главы государства*: «Мы должны сами беречь наше единство и межэтническое согласие. Извне никто и никогда не придет делать это за нас*» – и высказать свои мысли и предложения для сохранения и развития диалога национальных культур, толерантности и межнационального согласия в нашей стране.

Целью рекомендованного домашнего задания является совершенствование умения аргументировать свою позицию: к тезису, декларирующему содержание понятия *диалог культур*, необходимо подобрать и записать несколько наиболее важных аргументов: *Диалог культур требует отношения к другому как к равному себе и потому требующему понимания, принятия, уважения, потому что, во-первых, … ; во-вторых, …; в-третьих, … .* Задание предполагает обобщение и практическое применение полученных знаний, их анализ, интерпретацию, умение составить об изученной теме свое мнение, выразить и обосновать его.

ВЫВОДЫ

Структура урока «Диалог культур в Казахстане» по теме «Толерантность и диалог национальных культур. Лексика и культура речи», приведенного как образец, строго выдерживается на протяжении всего учебного процесса. При такой структуре в полном объеме реализуется цель развития функциональной грамотности – способности понимать,

анализировать, обрабатывать, интерпретировать, воспроизводить информацию, использовать ее для расширения знаний, достижения своих целей, **реализации способностей учащихся, то есть** образовательное пространство учебника по русскому языку организовано в соответствии с требованиями прагматической направленности.

Таким образом, при интегрированном подходе к обучению языку главной становится задача формирования на уроках русского языка умения владеть различными видами речевой деятельности, функциональной грамотностью, способствующей, в конечном счете, реализации успешной адаптации и социализации учащихся [8]. Виды речевой деятельности при таком подходе представляют собой и цель, и средство обучения [1]. Изучение каждой темы учебника, как показано в статье на примере урока о диалоге культур в республике, направлено на достижение определенных Типовой учебной программой целей обучения в виде ожидаемых результатов по совершенствованию навыков слушания, говорения, чтения, письма. Система упражнений в учебнике нацелена на формирование, развитие и активизацию этих видов речевой деятельности, и каждое упражнение предполагает применение нескольких ее видов.

Интегрированное обучение обеспечивает взаимодействие, взаимосвязь между учебными предметами, необходимые для получения системных знаний, формирования умений, навыков, способствующих комплексному применению знаний, их синтезу, творческому переносу идей и методов из одной сферы знаний в другую.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Сабитова З.К. Реализация принципов интегрированного образования в учебнике русского языка // International journal of applied and fundamental research. – 2017. – №3. – С. 288–291; Учебник по русскому языку: ответы на вызовы XXI века // Русское слово в многоязычном мире: Мат. XIV Конгресса МАПРЯЛ. – СПб.: МАПРЯЛ, 2019. – С. 1252–1257.

Sabitova Z.K. Realizatsiya printsipov integrirovannogo obrazovaniya v uchebnike russkogo yazyka // International journal of applied and fundamental research. – 2017. – №3. – S. 288–291; Uchebnik po russkomu yazyku: otvety na vyzovy XXI veka // Russkoye slovo v mnogoyazychnom mire: Mat. XIV Kongressa MAPRYAL. – SPb.: MAPRYAL, 2019. – S. 1252–1257.

2 Алтынбекова О.Б., Сабитова З.К. Новые программы по русскому языку: цели и задачи // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2018. – №3 (171). – С. 164–169; Реализация интегрированной образовательной программы в учебнике русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2019. – №1 (173). – С. 27–31; Учебник русского языка в системе интегрированного обучения // Мат. II Всемирного конгресса «Запад – Восток: пересечения культур» в Японии. – Япония, Киото, 2019. – С. 364–368; Инновационные приемы в учебнике русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2019. – №3 (175). – С. 160–165; Типовая программа по предмету «Русский язык» и организация образовательного пространства в учебнике // Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – 2020. №3. – С. 284–291 и др.

Altynbekova O.B., Sabitova Z.K. Novyye programmy po russkomu yazyku: tseli i zadachi // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2018. – №3 (171). – S. 164–169; Realizatsiya integrirovannoy obrazovatel'noy programmy v uchebnike russkogo yazyka // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2019. – №1 (173). – S. 27–31; Uchebnik russkogo yazyka v sisteme integrirovannogo obucheniya // Mat. II Vsemirnogo kongressa «Zapad – Vostok: peresecheniya kul'tur» v Yaponii. – Yaponiya, Kioto, 2019. – S. 364–368; Innovatsionnyye priyemy v uchebnike russkogo yazyka // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2019. – №3 (175). – S. 160–165; Tipovaya programma po predmetu «Russkiy yazyk» i organizatsiya obrazovatel'nogo prostranstva v uchebnike // Vestnik Kokshetauskogo universiteta im. SH. Ualikhanova. Seriya filologicheskaya. . – 2020. №3. – S. 284–291 i dr.

3 Рождественская Л., Логвина И. Формирование навыков функционального чтения: Пособие для учителя. – Narva, 2012. – 58 с.

Rozhdestvenskaya L., Logvina I. Formirovaniye navykov funktsional'nogo chteniya: Posobiye dlya uchitelya. – Narva, 2012. – 58 s.

4 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 10–11 классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) // http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html

Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkiy yazyk» dlya 10–11 klassov yestestvenno-matematicheskogo napravleniya urovnya obshchego srednego obrazovaniya po obnovlennomu soderzhaniyu (s russkim yazykom obucheniya) // http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html

5 Бьюзен Б., Бьюзен Т. Супермышление. – М.: Попурри, 2003.

B'yuzen B., B'yuzen T. Supermyshleniye. – M.: Popurri, 2003.

6 Сабитова З.К., Алтынбекова О.Б. Русский язык. Учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2019. – 192 с.

Sabitova Z.K., Altynbekova O.B. Russian language. A textbook for 10 grades of the natural and mathematical direction of secondary schools. – Almaty: Mektep, 2019. – 192 p.

Sabitova Z.K., Altynbekova O.B. Russkiy yazyk. Uchebnik dlya 10 klassov yestestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nykh shkol. – Almaty: Mektep, 2019. – 192 s.

7 Русский язык: Методическое руководство. Пособие для учителей 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ / З.К. Сабитова, О.Б. Алтынбекова, Д.С. Дюсенова, Р.К. Дюсетаева, К.С. Скляренко. – Алматы: Мектеп, 2019. – 248 с.

Russkiy yazyk: Metodicheskoye rukovodstvo. Posobiye dlya uchiteley 10 klassov yestestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nykh shkol / Z.K. Sabitova, O.B. Altynbekova, D.S. Dyusenova, R.K. Dyusetayeva, K.S. Sklyarenko. – Almaty: Mektep, 2019. – 248 s.

8 Луо М.Э., Бутенко В.В., Полунин К.Е. Новый взгляд на образование // Образовательная политика. – 2015. – № 2 (68). – С. 123–168.

Luo M.E., Butenko V.V., Polunin K.Ye. Novyy vzglyad na obrazovaniye // Obrazovatel'naya politika. – 2015. – № 2 (68). – S. 123–168.

Материал поступил в редакцию журнала 07.10.2020

REFERENCES

1 Sabitova Z.K. Implementation of the principles of integrated education in the Russian language textbook // International journal of applied and fundamental research. – 2017. – No. 3. – P. 288–291; Textbook on the Russian language: answers to the challenges of the XXI century // Russian word in the multilingual world: Mat. XIV Congress of MAPRYAL. – SPb .: MAPRYAL, 2019. – P. 1252–1257.

2 Altynbekova O.B., Sabitova Z.K. New programs in the Russian language: goals and objectives // Bulletin of KazNU. Philological series. – 2018. – No. 3 (171). – P. 164–169; Implementation of an integrated educational program in the textbook of the Russian language // Bulletin of KazNU. Philological series. – 2019. – No. 1 (173). – P. 27–31; Russian language textbook in the integrated learning system // Mat. II World Congress "West – East: Crossing Cultures" in Japan. – Japan, Kyoto, 2019. – P. 364–368; Innovative techniques in the textbook of the Russian language // Bulletin of KazNU. Philological series. – 2019. – No. 3 (175). – P. 160-165; Typical program on the subject "Russian language" and the organization of educational space in the textbook // Bulletin of the Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov. Philological series. –2020. – No. 3. – P. 284-291, etc.

3 Rozhdestvenskaya L., Logvina I. Formation of functional reading skills: A guide for teachers. – Narva, 2012. – 58 p.
4 Typical curriculum on the subject "Russian language" for 10-11 grades of the natural and mathematical direction of the level of general secondary education according to the updated content (with the Russian language of instruction) // http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola- 10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru / file41 / index.html
5 Buzan B., Buzan T. Superthinking. – M.: Potpourri, 2003.
6 Sabitova Z.K., Altynbekova O.B. Russian language. A textbook for 10 grades of the natural and mathematical direction of secondary schools. – Almaty: Mektep, 2019. – 192 p.
7 Russian language: Methodical guide. A guide for teachers of grade 10 of the natural and mathematical direction of secondary schools / Z.K. Sabitova, O.B. Altynbekova, D.S. Dyusenova, R.K. Dusetaeva, K.S. Sklyarenko. – Almaty: Mektep, 2019. – 248 p.
8 Luo M.E., Butenko V.V., Polunin K.E. A new look at education // Educational policy. – 2015. – No. 2 (68). – P. 123–168.

Орыс тілі оқулықтарындағы сабақтын құрылымы

О.Б. Алтынбекова[1], З.К. Сабитова[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
[2]Анадолу университеті, Эскишехир қ., 26470, Түркия

Мақалада Қазақстандағы орта білім берудің интеграцияланған білім беру бағдарламасы негізінде құрылған жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10 сыныпқа арналған Орыс тілі оқулығының білім беру кеңістігін ұйымдастыруға сипаттама беріледі. Мақалада үлгі ретінде келтірілген «Толеранттылық және ұлттық мәдениеттер диалогы. Лексика және сөйлеу мәдениеті» тақырыбындағы сабақтың құрылымы оқу үрдісі барысында қатаң түрде сақталады. Мұндай құрылымда функционалдық сауаттылықты дамытудың мақсаты – ақпаратты түсіну, талдау, өңдеу, түсіндіру, жаңғырту, оны білімді кеңейту, өз мақсаттарына қол жеткізу, оқушылардың қабілеттерін іске асыру үшін пайдалану жүзеге асырылады, яғни оқулықтың білім беру кеңістігі прагматикалық бағыттағы талаптарға сәйкес ұйымдастырылған. Тілді оқытуға қатысты интеграцияланған тәсілдегі басты міндет орыс тілі сабақтарында сөйлеу әрекетінің әр алуан түрлерін, сайып келгенде, оқушылардың нәтижелі бейімделуі мен әлеуметтенуін жүзеге асыруға ықпал ететін функционалдық сауаттылықты меңгеруді қалыптастыру болып табылады.

Материал 07.10.2020 баспаға түсті

Lesson structure in the new textbooks of the Russian language

O. Altynbekova[1], Z. Sabitova[2]
[1]Al Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan
[2]Anadolu university, Eskishehir, 26470, Turkey

The article describes the organization of the educational space in the Russian language textbook for the 10th grade of the natural-mathematical direction, created on the basis of the integrated educational program of secondary education in Kazakhstan. The structure of the lesson on "Tolerance and dialogue of national cultures. Vocabulary and culture of speech", presented in the article as an example, is strictly maintained throughout the entire educational process. With this structure, the goal of developing the functional literacy is realized – the ability to understand, analyze, process, interpret, reproduce information, use it to expand knowledge, achieve your goals, realize students' abilities, that is, the educational space of the textbook is organized in accordance

with the requirements of pragmatic orientation. With an integrated approach to language teaching, the main task during the Russian language lessons is to form the skills of different types of speech activity, functional literacy, which ultimately contributes to the successful adaptation and socialization of students.

Received: 07.10.2020

УДК 372.881.161.1

A.S. Aitpayeva[1], K.S. Yakubayeva[2], G.S. Koishybaeva[3]
[1]Senior lecturer, Al-Farabi kazakh national university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-7020-1620. E-mail: asaitpay@mail.ru
[2]Candidate of pedagogical sciences, associate Professor, Al-Farabi kazakh national university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-4159-4648. E-mail: k.s.yakub@mail.ru
[3]Candidate of philological sciences, senior lecturer, Al-Farabi kazakh national university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/ 0000-0002-9280-9792. E-mail: gulmira.koishybaeva@gmail.com

ON THE ISSUE OF PERCEPTION AND UNDERSTANDING OF THE ORIGINAL RUSSIAN LITERARY TEXT BY A FOREIGN AUDIENCE

The article presents the results of a small research conducted in two groups of foreign students of B1and B2 level, who studied reading fiction in Russian, on the question of perception and understanding of the original text. The purpose of the article is to summarize the theoretical knowledge, compare and analyze practical experience in teaching foreign students to read the original text in Russian, as well as to test the effectiveness of the language guess method in this foreign audience.

Authors summarize the theoretical material on some aspects of the methodology of teaching reading in a foreign language, offer their own vision of the problem and propose solutions to the methodological problem. In this article, attention is drawn not to the use of specific exercises in teaching foreign students to read literary texts, but to the analysis of the problems faced by the authors when using the method of language guess and relying on the personal life experience of students in the perception of the events described in the literary text.

Keywords: language, literary text, artwork, types of reading, teaching methods.

INTRODUCTION

Learning a foreign language has always aroused interest. And the big layer of questions has always been linguo-cultural issues. The answers to such questions could have positive influence on mutual understanding between people of different countries and cultures in order to find compromises.

In the age of global information and advanced technological and socio-economic progress, reading occupies an important place in all of our lives. Reading the literature of the people whose language is under study makes it possible to enter the space of the culture — to understand its values and ideals.

Reading is a complex process, involving personal experience, evaluation criteria, and cultural norms of both the native-speaking producer of the text and the foreign recipient, who interprets the text. So, to the person seeking to master a foreign language, it is necessary not only to learn the

grammar of the language but also to understand its cultural linguistic features. This is directly related to the need to develop students' specific competencies and skills in reading literary texts in a foreign language.

In this work the authors analyzed what modern scholars invest in the concept of "reading", the algorithm for working with literary texts in a foreign audience, the effectiveness of using language guesswork in the process of reading fiction in Russian, and also how the life experience of a foreign student affects the perception of a text in a foreign language.

Should be noted, that in modern methodology of teaching any foreign language, the work of text is given great attention. Scientists view the process of reading in a foreign language from different angles. For example, G. V. Rogova defines reading as a speech activity aimed at visual perception and understanding of written speech. O. D. Kuzmenko and G.V. Rogova note that both sides of the reading process are interrelated [1, 240]. The authors fully agree that the quality of perception of the text affects the final result – understanding. Indeed, if the perception of the text allows errors, such as misinterpretation of words, failure to distinguish words similar in form, errors in translation or due to lack of sufficient commentary in language dictionaries, it usually leads to a distortion of meaning and misunderstanding of the context.

Another of the researchers of this question, N. D. Galskaya, believes that the basic proficiencies that students should learn are "the skills to identify and highlight the main information, establish a logical and chronological connection of events and facts, predict events, complete and accurately understand the details, establish cause-and-effect relationships..." [2, 156].

According to most researchers, the understanding of content of reading is accompanied by certain logical operations with a sufficient number of phonetic, lexical, and grammatical informative features that facilitate this process. Thus, Z. I. Klychnikova described the gradual understanding and comprehension of the text in relation to a foreign language. It describes four types of information extracted from the text, as well as seven levels of understanding. The authors are most interested in the sixth level, according to the classification of Z. I. Klychnikova, to which it relates the understanding of meaningful and emotional-volitional information, and the seventh level, including incentive-will information. According to Z. I. Klychnikova, these levels are characterized by the presence of students' technical skills: the ability to synthesize, to find the relationship between semantic pieces, and to highlight the most significant ones for understanding the text [3, 46].

Lindsay Clandfield's approach to the study of literary texts, which examines it in the form of three models, is of interest: 1) Cultural model. The literary text is examined as a product, a source of information about the studied culture. The main emphasis is on the social, political, and historical context, the belonging of the text to literary trends and genres. This model is more focused on the instructor; 2) Language model. When studying the text, much attention is paid to lexical and grammatical structures or stylistic analysis that allows conscious interpretation of the text. This model is more student-oriented, improves general knowledge of a foreign language, and makes the approach to literature more competent; 3) Personal growth model. This model is aimed at students and the process of working with the text. Students are invited to express their opinion and attitude to the reading, to describe their own experience. The proposed model contributes to the understanding of the idea of the text and makes the study of the language more memorable and personalized [4].

It seems to the authors that L. Klenfield put the cultural model at the beginning of the list for good reason, since only having information about the culture of the people whose language is being studied, an adequate understanding is possible. The authors support the idea of O. M. Dedova and V. A. Kornev, who wrote, that "ideas about typical features of other people depend on the characteristic features of their behavior and on various forms of contact with them. At the same time, the results of contacts are influenced not only by the stereotypes of other peoples and their culture, but also by the "host party's" own prejudices" [5, 331].

The conceptual method, which refers to individually-oriented methods, is very popular when working with literary texts. The theoretical foundation of the conceptual method is the theory of

concepts, which is written about by many researchers, among them, Y. S. Stepanov, V. I. Karasik, S. G. Vorkachev, V. V. Kolesov and others. Researchers note that this concept accepted that man thinks in concepts, combining them and forming new ones over the course of thinking. Therefore, at the heart of the worldview of each individual, there is a distinctive system of concepts, and each nation has its own mentality, system of reasoning, and image of the world. From the point of view of the authors, such methods as conceptual and dialogue best overlap with the communicative method of language learning. These methods are described in detail by Y. S. Stepanov as student-oriented, affecting the spiritual and emotional spheres of the person [6].

In addition, when working with a literary text in a foreign language, much attention is paid to guessing from context. This technique is of interest to both psychologists, methodologists and teacher-practitioners. According to the dictionary, Linguistics contextual guess is the determination of the meaning of words according to the situation, the rules of word formation, or as a result of comparison with the words of another language. The guess is based on the mechanism of probabilistic forecasting and the language experience of the recipient [7]. In most of the works devoted to this topic, it is said that the basis of language and conceptual-language guesswork is the skill to transfer the knowledge and skills gained as a result of linguistic experience into new circumstances. It is noted that language guess works provided that there is a reference word familiar to the student in the context.

Most articles on the subject of teaching reading in Russian say that for these purposes it is necessary to choose short adopted texts not only for the initial stage of training, but also at an advanced stage. Scientists explain this by the desire to facilitate the understanding of the text, which stimulates the motivation to read.

Nowadays teachers usually refer to such textbooks as “Amazing stories: 116 texts for reading, studying and entertainment” by N. S. Novikova, O. M. Shcherbakova, “Blue star”: stories and fairy tales by Russian and foreign writers with tasks and exercises” by N. S. Novikova, O. M. Shcherbakova, “Russia: characters, situations, opinions: a book for reading” by A.V. Golubeva, A. I. Zadorina, E. V., Ganapolskaya.

All texts in these manuals are adapted as much as possible and of a small volume. For example, famous methodologists for teaching Russian as a foreign language N.S. Novikova and O.M. Shcherbakova in the Preface of the book for reading “Blue star” wrote that “the selection of texts was based on the principles of social neutrality, significance in terms of linguistic and cultural studies, as well as storyline and fascination for the student”, “ the selected texts were adapted with an orientation, on the one hand, to use the most frequent, commonly used vocabulary, on the other – to maximize the connection with a specific grammatical and lexical topic”[8, 3].

It should be noted that when foreign students read even an adapted literary text in a foreign language, they always have a lot of questions, concerning: 1) the meanings of words, because translated dictionaries often do not give all the meanings of a word, or, on the contrary, give a long list in which words with different emotional coloring are given; 2) the structure of the sentence when it is so long that the student cannot understand it ; 3) cultural characteristics, behavior that differs from the usual. The authors agree with I. A. Borisenko, who said that it is necessary to teach students to find support for understanding in the text. " Linguistic supports are such features as grammatical and informational, recognizing the actor, action, object of action, etc.’’ [9].

But, in order to understand literary text (in our case, in Russian), as stated above, the student must possess not only knowledge of Russian language, but also knowledge of the Russian reality, culture, and history. So, it means, that reading unadopted literary texts written in Russian by its native speakers can help foreign student to assimilate language and to understand cultural features of Russian people better. Therefore, literary texts written in Russian by its native speakers were the object of the studies and the peculiarities of techniques for teaching reading in a foreign language and their effectiveness.

In this work, the authors used the following methods: 1) Socio-pedagogical method (observation of the real educational activities of foreign students in Russian language classrooms,

data collection and accumulation, recording of facts and phenomena, research and synthesis of theoretical data on the research problem, survey of students in order to identify their communicative needs in reading); 2) Statistical method (quantitative and qualitative analysis of educational material and research results).

The main objectives of the study were: 1) identification, description and establishment of the causes for the appearance of difficulties in understanding cultural material by foreigners who study Russian language; 2) study and description of the features of educational materials for reading for level B1-B2.

The work was carried according to the following algorithm: 1) A lexeme was analyzed to determine the main component of meaning; 2) Work was carried out to restore the signs of which on the basis there is a semantic shift; 3) Morphological characteristics of the unit were determined, compatibility and possible contextual environment were revealed, emotional and stylistic influence was considered; 4) Communicative and role-playing games were conducted to enhance and consolidate knowledge.

The authors tested this idea with two groups of American students (10 students in 2019 year; 10 students in 2020 year) to read original literary text, the results of which are discussed below, and propose their own perception of the causes of some specific problems encountered by readers, as well as their possible solutions.

The scientific novelty of the research is that it presents an attempt to analyze the effectiveness of particular methodological techniques aimed at achieving foreign students' comprehension of literary text in Russian. The practical significance lies in the fact that its results can help to solve some communicative problems in teaching Russian as foreign language.

MAIN PART

It is known that the modern teaching method focuses on the student's independent work with the text, using cognitive strategies. But this strategy is not always successful. This is primarily due to the adequate translation of words into another language by various dictionaries. From experience, it became clear that the emotional components of words in any text in a foreign language are practically not reflected in translated dictionaries. In this case, we would like to give some examples.

It was strange to hear from English-speaking students that they did not accurately understand the word *искренне.* It turned out that different dictionaries give a list of meanings, which are different synonyms: *sincere, honest, heartfelt, frankly, and others.* Each of these words has its own emotional color. For example, *sincere* means *искренне*, and *frankly* means *откровенно*. So, according to American students, these words are used in different contexts, and since they are given in a list in the dictionary article, this raises questions about what exactly the author wanted to say.

Or, when students read the word combination *бесконечный удар (infinite strike)*, using knowledge of Russian grammar they could not understand how the word *удар (strike*) can be combined with the word *бесконечный* (*infinite*), since the word *удар (strike)* is a noun in singular from the perfect verb *ударить* (*to strike*) and is associated with the force of the strike, and infinite means having no beginning and the end, it means plural, so, there must be *бесконечные удары* (*infinite strikes*).

As already mentioned above, methodologists recommend that reading training must be conducted only on adapted texts, that is, on literature "reworked and adapted for the reader in such a way that it uses only those grammatical constructions and words that will be understandable to a specific group of readers" [10]. But, from our point of view, foreign students of advanced level B2 and even B1 will also be useful and interesting to read not only adapted, but also small original literary texts.

Usually, when speech is about literature, first they remember the classics and their works. So, every year when we ask foreign students what works of Russian literature, they are familiar with we

get the answer: Tolstoy “War and peace”, Dostoevsky “Crime and punishment”, Chekhov “The Cherry orchard”. Of course, to meet with the language in real time in the classroom more useful to use the works of modern authors to enhance students ‘motivation to read, but difficult to renounce the works of the classics of literature, whose texts reflected the history and culture of the people.

To check the possibility and usefulness of using in the classroom for teaching reading in Russian original literary texts, the authors analyzed the results of the foreign students (B1- B2) work with the famous story of the Russian writer Alexander Grin “New year’s holiday for father and little daughter”. This text was chosen because it speaks about understandable feelings, about a father’s love for his child, thanks to which he is forgiven a lot and given the opportunity to understand correctly the motives of his actions.

Written materials were collected for analysis: students ‘essays, teacher ‘s notes after discussing texts with foreign students in the classroom. B1 level students first received an adopted version of the text, and then read the original text. Students of the B2 level first received an unadopted text, and then those who wanted to receive an adopted version. For comparison, the adapted text contains 529 words, while the original text contains 1401 words.

At the beginning of working with the text, they usually pay attention to the title of the work, discuss what this story about, try to jointly predict possible events in the text. It should be said that this method may be ineffective if the name of an object is used as a name, for example, “Golden rose”, “Case in the Alshvang store” by K. Paustovsky, “Towel with a rooster” by M. Bulgakov. The title of this story speaks for itself: “New year’s holiday of a father and a little daughter”. Students suggested that the father and daughter were celebrating New year’s holiday, and the ending of the text should be happy.

This original text consists of 4 parts, and students read it in parts. The work was done with every paragraph, with every scene. To understand the text, the first step was to find the subject of the action in each sentence, the verb describing the action, the object to which the action is directed, and to determine the time frame of the action. Next, students were asked to find adjectives or adverbs that emotionally complemented the picture of what was happening in the text. This work greatly facilitated students ‘understanding of what they read.

The problems faced by students were primarily related to the unusual construction of complex sentences with different types of connections. For example: “*Но раз Дрэп нашёл, что порядок или, вернее, привычное смешение предметов на его письменном столе перешло в уродливую симметрию, благодаря которой он тщетно разыскивал заметки, сделанные на манжетах, прикрытых для неподвижности бронзовым массивным орлом, и, уследив, наконец, потерю в корзине с грязным бельём, круто разошёлся с наёмницей, хлопнув напослед дверью, в ответ чему выслушал запальчивое сомнение в благополучном состоянии своих умственных способностей*”. Often, a foreign student loses motivation to read original texts in Russian, because they " do not" see generalizations in the structure of the story narrative, do not define the boundaries of autosemantic segments, and do not recognize the means of communication with the story narrative’’ [11, 74]. Since the length of sentences in the text caused a negative reaction among students, work was carried out to break the sentence into semantic parts. Students were interested in this work and then the meaning of long sentences was understood as a charade.

Many works on the methodology of teaching reading emphasize the development of students ‘language guesswork. To understand how the language guess works for foreign students at levels B1 – B2, what life realities students understand in their own way, what grammatical structures cause difficulties, teachers did not conduct preliminary lexical work.

In this text, as in many works of Russian literature, the technique of animating things is repeatedly used. And this was the first thing the students encountered. For example, “… *увеличивалась стопа его рукописи, лежащей в среднем отделении небольшого шкапа. Давно уже терпела она соседство всякого хлама*”. Students longe time could not understand who she was, who tolerated the trash. This part of the sentence also caused confusion: “*погрузив руки во внутренности третьей полки…”.* The word *внутренности* (*innards*) is associated only with the

internal organs of a living being, so the comparison used by A. Green caused rejection among students.

Students made various assumptions about the meaning of the words *лихорадочно (feverish*), *смахивать* (swipe), *круто разойтись (cool disperse*), *напослед* (*last, finally*). Students did not use a dictionary, but tried to show a language guess. According to students, *жить лихорадочно* can mean *болеть (to get sick,* connection with the word *лихорадка* (*fever*); *смахивать* (*to swipe*) – *махать вниз* (*to wave down*); *круто* (*cool) – классно*; разойтись (*go away*). There were no options for the last word.

In the first part of the text, students twice encountered the word *состояние* in the combinations *не имел состояния*, *в благополучном состоянии*. First, students were asked to test their language guess by answering the question of what the author meant by saying that he "не *имел состояния*". The students said that «*у него не было нормальных условий» (he did not have normal living conditions)*. Although it was about capital. When students turned to the translation dictionary, it turned out that the dictionary presented a list of words, in which the first place is *condition*, then *status, position,* and only in seventh place *capital.* And for the translation of the second phrase, the word *well-being* was not found in the list of words.

It should be noted that when discussing the content of the text, B2 students were not able to answer some questions about the content of the text, such as who or what was like a rainbow; what paper the girl lit the fireplace with ; why Drep turned off the light; why he turned gray. B-1 students who first read the adapted text also found it difficult to answer these questions. Thus, the students did not understand that Drep associated his work with the rainbow. They decided that this must be his favorite daughter. Students searched for a long time in the text for the answer where were Drep's research. They had no idea that he had put his scientific work, which he had been writing for so long, in the wastebasket and that it was his daughter who had lit the fire with it. It was hard for them to understand why he turned gray when he heard that his daughter had lit the fire.

Before reading the end of the text, students were given the task to imagine themselves in Drep 's place and write how this story can finish. Most of the students wrote that if they put themselves in Drep's place, they would explode, maybe force their daughter to return to her relatives. And only five of them, mostly girls, said that he will explain to his daughter what she had done, he will say that he can solve the problem, that he still loves her. In this case, the students used their life experience, a culture of Americans that forbids anything to do with things that belong to people, even to their relatives. After reading the story up to the end, the moment when the father does not tell his daughter the reason for his disorder, trying to protect her bright feelings, caused positive emotions in students.

CONCLUSION

After analyzing the data obtained from this study, the authors made some conclusions concerning teaching foreigners to read original Russian texts.

First, the fear that the original texts are too difficult to understand at this level of training is not entirely true, and in some cases working with such texts is even useful. For teaching students of levels B1 and B2 to read the use of original texts of different volumes is possible if the text is accompanied by linguistic and cultural commentary, or if there is a film that helps a foreigner to understand correctly the content of the text. At this stage of training, a foreign student usually already knows the well-known facts of Russian culture and history. Meeting with the unadopted text and its analysis makes it possible to begin to understand better the peculiarities of Russian culture, mentality, and interpersonal communication.

Secondly, at an advanced stage of training, a foreign student must possess language knowledge that allows them to understand complex sentences of three types: compound, complicated, and unionless complex sentences. Working with unadopted text gives the student the opportunity to learn more about the syntax of a Russian sentence, expand the vocabulary,

understand in which case what vocabulary is used, and consolidate the grammar that has already been studied.

Third, the authors concluded that the use of the language guess method in some foreign audiences often leads to a completely different result. Russian language and culture is a different world from the one they are used to, so they perceive tasks of the following type negatively: guess by the name what the text is about, or guess the meaning of the word by the context or based on the root of the word. This was revealed when working with American students. Analysis of the work showed that you can't expect to teach language guesswork to everyone. This can be prevented by the life experience of a foreign student and his worldview. Thus, this method cannot be successfully used in all foreign audiences and only if the cultural and psychological characteristics of the foreign student are taken into account.

Fourth, the original texts are not intended for independent work. This is primarily due to the fact that the original text uses a large number of synonyms and antonyms, synonymous speech constructions, sentences overloaded with information, and cultural elements. And if the student has insufficient vocabulary, then he will “stumble”, for example, on descriptions of nature, on the characteristics of someone/something.

The teacher should regularly work with passages of unadopted literary texts in Russian in order for a foreign student to begin to understand the subject – logical organization of the message, concerning actions or storylines, motives, development of ideas, emotions, characters, etc., he / she does not lose motivation to study the language, get acquainted with Russian literature,/

Also, the teacher should have a good idea of what “pitfalls” students may encounter when reading a particular literary text and how to help the student. All this will allow the student to quickly navigate the text, isolate the main meaning and understand the emotional color of the plot.

In conclusion, we can say that, despite the difficulties encountered in teaching foreign students to read original literary texts, this type of literature provides more information about the culture of the people and their history than other written sources. In addition, the level of language proficiency improves. All this testifies to the need to improve the teaching methods for reading literary texts, not only adapted, but also original.

REFERENCES

1 Kuzmenko O. D., Rogova G. V. Educational reading, its content and forms /Kuzmenko O. D., Rogova G. V. // General methods of teaching foreign languages: a textbook / [Comp. A. A. Leontiev]. – M.: Rus. Yazyk, 1991. – pp. 238-252.

2 Galskova N. D. Theory of foreign language teaching: Linguodidactics and methodology [Text]: textbook. Handbook for students of linguistic universities and foreign language faculties of higher educational institutions / N. D.Galskova, N. I. Gez. – M.: Publishing center “Academy”. – 2004. – 336 p.

3 Klychnikova Z. I. Psychological features of teaching reading in a foreign language. – M., Prosveshchenie. – 1983. – 199 p.

4 Clanfield, L. Teaching materials: using literature in the EFL/ESL classroom. http://www.onestopenglish.com/methodology/methodology/teaching-materials/teaching-materials-using-literature-in-the-efl/-esl-classroom/146508.article (date of request: 28.03.2016).

5 Dedova O. M., Kornev V. A. Overcoming prejudices and stereotypes in the sphere of intercultural communication / Collection of Materials of the IV International scientific and methodological conference “Problems of teaching philological disciplines to foreign students”. – No 4. Publishing house: Publishing and printing center “Scientific book” (Voronezh). 2016. – pp.331-337.

6. Stepanov Yu. S. Concepts. A thin film of civilization. – Moscow: Publishing house “Languages of Slavic culture”. – 2007 – 248 p.

7 Explanatory translation dictionary. https://www.litprichal.ru/slovari/translate/yazykovaya-dogadka.php.

8 Novikova N. S., Shcherbakova O. M. Blue star: stories and fairy tales of Russian and foreign writers with tasks and exercises: textbook. – M.: Flinta: Science. – 2018 – 256 p.
9 Borisenko I. A., Somova Zh. P. Teaching reading in a foreign language // International journal of applied and fundamental research. – 2017. – No 4-1. – pp. 50-52; URL: https://applied-research.ru/ru/article/view?id=11283 (date of request: 24.03.2020).
10 Wikipedia. https://ru.wikipedia.org/wiki/. Adapted literature.
11 Skvortsova N. N. Autosemantic utterances in the structure of a literary text (linguodidactic aspect) // Text in the system of teaching Russian language and literature: Proceedings of the VI International scientific conference / Executive editor E. A. Zhuravlyova. – Astana: publishing house of SP "Dana". – 2018. – pp.71-77.

Received: 31.10.2020

Шетел аудиториясында орыс көркем мәтінін түпнұсқада қабылдау және түсіну туралы мәселесіне

А. С. Айтпаева[1], К.С. Якубаева[1,] Г.С. Койшыбаева[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

Мақалада B1-B2 деңгейіндегі шетелдік студенттердің екі тобында орыс тіліндегі көркем шығармаларды оқылымға үйретудегі түпнұсқада мәтінді қабылдау және түсіну тұрғысынан жүргізілген шағын зерттеу нәтижелері берілген. Мақаланың мақсаты - шет тіліндегі мәтінді оқылым бойынша теориялық білім мен практикалық тәжірибені жинақтау, сондай-ақ шетелдік студенттерді орыс тіліндегі көркем шығармаларды оқыту кезінде тілдік болжам әдісінің тиімділігін талдау. Авторлар шет тілінде оқылымды оқыту әдістемесінің кейбір аспектілері бойынша теориялық материалдарды жинақтайды, проблеманың өзіндік көрінісі ұсынылады және қойылған әдістемелік міндеттерді шешу жолдары ұсынылады. Бұл мақалада шетелдік студенттерді көркем мәтіндерді оқылымға үйрету кезінде нақты жаттығуларды қолдануға емес, көркем мәтіндерде сипатталған оқиғаларды қабылдау кезінде студенттердің жеке өмірлік тәжірибесіне сүйену және тілдік болжамдау әдісін қолдану кезінде авторлар тап болған мәселелерді талдауға назар аударылады.

Материал 31.10.2020 баспаға түсті

К вопросу о восприятии и понимании оригинального русского художественного текста иностранной аудиторией

А.С. Айтпаева[1], К.С. Якубаева[1], Г.С. Койшыбаева[1]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы,050040, Республика Казахстан

В статье представлены результаты небольшого исследования, проведённого в двух группах иностранных студентов уровня B1 и B2, обучавшихся чтению художественных произведений на русском языке, на предмет восприятия и понимания оригинального текста. Цель статьи – обобщить теоретические знания, сравнить и проанализировать практический опыт по обучению иностранных студентов чтению оригинального текста на русском языке, а также проверить эффективность метода языковой догадки в данной иностранной аудитории.

Авторами обобщается теоретический материал по некоторым аспектам методики обучения чтению на иностранном языке, предлагается собственное видение проблемы и предлагаются пути решения поставленной методической задачи. В данной статье

внимание обращается не на использование конкретных упражнений при обучении иностранных учащихся чтению художественных текстов, а на анализ проблем, с которыми столкнулись авторы при использовании метода языковой догадки с опорой на личный жизненный опыт учащихся при работе с художественным текстом.

Материал поступил в редакцию журнала 31.10.2020

УДК 372.8

Б.К. Базылова
к.ф.н., и.о. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 0500000, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-9151-5197. E-mail: baglan_5_3@mail.ru

СИСТЕМА ОЦЕНИВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ

В статье рассмотрена модель системы оценивания результатов обучения студентов, обучающихся на языковых специальностях. Качество образования определяется в ходе реализации эффективной системы оценивания. Качество образования направлено на измерение учебных достижений студентов. Среди контрольно-измерительных материалов основными являются портфолио и тесты. Системный подход к процессу обучения требует разработки и реализации совершенной системы оценивания результатов обучения и их согласования с целями и всеми компонентами педагогического процесса. В настоящее время в вузовской практике преподаватели языковых дисциплин стали применять критериально-ориентированные, логико-ориентированные тесты. Изменения произошли и в принципах отбора содержания, форме тестовых заданий, методах статистической обработки результатов тестирования.

Ключевые слова: оценивание, критерии, полиязычие, обучение, портфолио.

ВВЕДЕНИЕ

Как показывает реальная практика подготовки специалистов, на сегодняшний день имеется ряд острых и нерешенных проблем, связанных с недостаточной профессиональной (методологической, теоретической и методической) подготовкой полиязычных педагогических кадров.

В этой связи возникает насущная необходимость в кардинальном улучшении педагогического образования, в частности подготовки полиязычных учителей в контексте реализации концепции трехъязычия и формирования языковых компетенций в соответствии с современными требованиями.

Качество образования определяется в ходе реализации эффективной системы оценивания, призванной измерить учебные достижения, провести диагностику проблем обучения и совершенствовать образовательный процесс. Системный подход к процессу обучения требует, прежде всего, разработки и реализации совершенной системы оценивания результатов обучения и их согласования с целями и всеми компонентами педагогического процесса. С этой позиции эффективная система оценивания призвана давать возможность определить, насколько успешно учащийся освоил учебный материал или сформировал практические навыки и компетенции; способствовать развитию креативности через реализацию развивающего механизма самооценивания учащихся в контексте интеграции процессов обучения и оценивания.

Мы исходим из того, что результаты обучения будущих педагогов должны в полной мере оцениваться не только академическим, но и профессиональным сообществом. В этой связи необходимо сформировать систему критериев, дескрипторов и контрольно-измерительных материалов для оценивания.

Материалом исследования мы выбрали систему критериев, дескрипторов и контрольно-измерительных материалов для оценивания. На основе эмпирического исследования, как описание, сравнение, нами были определены критерии и контрольно-измерительные материалы для оценивания. В сопоставительном аспекте рассмотрены результаты обучения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В практике работы Центра педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» разработан комплекс заданий для определения степени достижения ожидаемых результатов, которые включают систему критериев и дескрипторов для оценивания прогресса учителей и установления последующих шагов их развития. Данные критерии и дескрипторы помогают учителям выявить соответствующий уровень, которого он достиг за время обучения (см. таблица 1) [1].

Таблица 1. Критерии, уровни и дескрипторы оценивания результатов обучения

Критерии/ Уровни	**Репродуктивный уровень**	**Адаптивный уровень**	**Моделирующий уровень**	**Системный уровень**
Навыки обучения	Способен планировать и осуществлять задания с четкими целями и результатами. Инструкции и объяснения связаны с целями обучения, но не всегда приводят к пониманию.	Способен планировать и использовать задания, которые моделируют типы преподавания и учения, которые продвигает данное обучение Инструкции и объяснения четкие и конкретные, легко понять большинство, если не все, понятия.	Определяет потребности обучения участников до и во время обучения, а затем включает их в планирование и процесс обучения. Информация разъясняется и более сложные понятия объясняются и уточняются с использованием различных методов.	Способен быстро и гибко реагировать на любые потребности в обучении в любой момент. Планы обучения используются с большой гибкостью для достижения ожидаемых результатов. Учителям, в том числе тем, у кого имеется четкое мнение по вопросам, приходится стараться мыслить и действовать с использованием различных методов и стратегий на протяжении всего обучения.
Образ мышления	Представляет «фиксированный» образ мышления о	Представляет «нейтральный» образ мышления о педагогических	Ясно представляет, что эффективные усилия, даже не свойственные от	Активно моделирует и развивает «зрелый» образ мышления: рискуя, учась на

	педагогических способностях: это то, что свойственно от рождения и не может измениться и развиваться.	способностях, но не противодействует неверным представлениям о нем, как о свойственным от рождения.	рождения, являются ключом к развитию педагогических способностей.	своих ошибках и путем эффективных усилий, учителя могут развить педагогические способности до высокого уровня.
Понимание обновленной учебной программы	Понимает и может описать структуру учебной программы и различные цели учебных программ и учебных планов.	Способен объяснить структуру учебной программы, включая разделы и подразделы соответствующего предмета.	Полностью понимает учебную программу и ее разделы, может объяснить спиральную учебную программу и прогресс, ожидаемый от учащихся разных классов.	В дополнение к критериям для «моделирующего уровня», понимает и способен объяснить, что индивидуализация учебной программы позволит всем учащимся достигнуть максимального прогресса.
Планирование	Способен объяснить различные уровни планирования – долгосрочные, средне- и краткосрочные. Способен продемонстрировать планирование индивидуальных уроков с использованием учебных планов, в которых обозначены четкие цели обучения и соответствующая деятельность учащихся.	Способен продемонстрировать использование учебных планов для планирования индивидуальных уроков с использованием разнообразных методов и подходов к обучению, что позволяет всем учащимся достигнуть целей обучения.	Успешно демонстрирует использование учебного плана для планирования последовательности и дифференцированного обучения, которое постепенно увеличивает знания и развивает навыки учащихся	Успешно демонстрирует использование учебного плана для планирования последовательности обучения, которое включает в себя регулярную оценку обучения. Такое планирование предоставляет возможность вносить изменения в запланированном обучении для восполнения каких-либо пробелов в знаниях и навыках.

Активное обучение	Планирует обучение, которое в значительной степени опирается на прямые инструкции. План редко предоставляет возможность для реализации активного обучения, при котором используются ранее освоенные знания и навыки.	Планирует обучение с ограниченными стратегиями взаимодействия. План учитывает некоторые возможности для активного использования ранее освоенных знаний и навыков.	Планирует обучение с разнообразными и дифференцированными заданиями, обеспечивающими активное участие всех учащихся. План учитывает возможности для активного использования ранее освоенных знаний и широкого спектра навыков.	Планирует хорошо структурированное и весьма интересное обучение со сложными, индивидуализированными заданиями. Для повышения успеваемости учащихся при появлении затруднений в обучении или при медленном темпе обучения план может быть пересмотрен.
Предметные педагогические знания	Знает содержание предмета на удовлетворительном уровне. Имеет небольшое представление о диапазоне педагогических подходов, использующихся для изучения предмета.	Знает содержание предмета на среднем уровне предмета. План и методика отражают ограниченный круг педагогических подходов или некоторые подходы, не подходящие к предмету или к учащимся.	Знает содержание предмета на достаточно хорошем уровне. План и методика отражают широкий спектр эффективных педагогических подходов по данному предмету.	Эксперт в предметной области. План и методика отражают широкий спектр эффективных педагогических подходов по данному предмету, предвосхищающих вопросы учащихся.
Удовлетворение потребностей учащихся	Пытается использовать методы проверки понимания с очень небольшим успехом, что ведет к ограниченным знаниям о том, насколько были достигнуты цели обучения. Обратная связь несвоевременна или не представляет прямых ссылок	Использует ограниченные методы проверки понимания, которые ведут к широкому осознанию прогресса в достижении целей обучения. Обратная связь своевременна, связана с целью обучения, но имеет мало конкретных	Планирует и применяет соответствующие методы для понимания степени достижения целей обучения. Обратная связь своевременна, связана с целью обучения, представляет	В дополнение к критериям для «моделирующего уровня», заменяет, где необходимо, методы для понимания хода достижения целей обучения, вмешивается с целью улучшения процесса обучения. Обратная связь приводит к очевидному воздействию на обучение.

	на цели обучения.	указаний для совершенствования.	конкретные указания для совершенствования.	
Критериальное оценивание	Демонстрирует понимание различных видов оценивания, в том числе, формального и неформального, диагностического, формативного и суммативного оценивания учащихся.	Разрабатывает, выбирает и реализует формальное и неформальное, диагностическое, формативное и суммативное оценивание учащихся.	Разрабатывает и применяет широкий спектр видов оценивания и диагностики потребностей в обучении с целью формативной поддержки в обучении учащихся.	В дополнение к критериям для «моделирующего уровня», поддерживает коллег при оценке эффективности своих подходов к оцениванию.

В данных критериях и дескрипторах имеется рациональное зерно, вместе с тем в них представлена только обучающая сторона деятельности педагога. Необходимо включение и других аспектов работы учителя.

Для оценки уровня достижения результатов обучения в условиях компетентностного подхода целесообразно использовать следующие критерии оценивания:

- критерий достижения уровня развитости компонентов компетенции и результатов обучения;
- критерий полноты сформированности конкретной специальной компетенции [2].

Среди контрольно-измерительных материалов основными являются портфолио и тесты. В зарубежной традиции портфолио определяется как коллекция работ и результатов учащегося, которая демонстрирует его усилия, прогресс и достижения в различных областях. Портфолио (в широком смысле слова) – это способ фиксирования, накопления и оценки индивидуальных достижений человека в определенный период или определенной сфере его деятельности [3].

Портфолио позволяет учитывать результаты, достигнутые человеком в разнообразных видах деятельности – научной, творческой, социальной, коммуникативной и др. Портфолио выпускника вуза направлено на то, чтобы помочь ему правильно выбрать и выстроить индивидуальную программу профессиональной карьеры.

Важная цель портфолио – представить отчет по процессу профессионального образования выпускника, подчеркнуть «картину» значимых образовательных результатов в целом, обеспечить отслеживание индивидуального прогресса студента в широком образовательном контексте. Конечная цель портфолио должна сводиться к доказательству способности выпускника – решать проблемы в профессиональной области через демонстрацию опыта их решения в своей образовательной деятельности.

В американской системе оценки используются уровни, соответствующие следующим количественным и качественным характеристикам содержания портфолио:

А (отлично) – самый высокий уровень. Содержание такого портфолио свидетельствует о больших приложенных усилиях и очевидном прогрессе выпускника в продвижении по образовательному маршруту, наличии высокого уровня самооценки и творческого отношения к обучению. В содержании и оформлении учебного портфолио ярко проявляются оригинальность и изобретательность.

B (хорошо) – высокий уровень. Портфолио этого уровня демонстрирует солидные знания и умения выпускника, но, в отличие от предыдущего, в нем могут отсутствовать некоторые элементы из необязательных категорий, а также может быть недостаточно выражена оригинальность в содержании и отсутствовать творческий элемент.

C (удовлетворительно) – средний уровень. В портфолио данного уровня основной акцент сделан на обязательной категории, по которой можно судить об уровне *сформированности программных знаний и умений.*

D (неудовлетворительно) – слабый уровень. В таком портфолио представлены отрывочные задания из разных категорий, образцы попыток выполнения отдельных заданий. Не прослеживаются доказательства изменений в движении выпускника по образовательному маршруту.

В каждом конкретном случае оценка портфолио производится по-разному и решается на конкретном методическом уровне [4].

Так, в практике Центра педагогического мастерства оценивание портфолио учителя также имеет ключевое значение при определении степени соответствия последнего трем определяющим критериям успешного освоения образовательной программы:

1. Владение знанием и пониманием ключевых идей Программы.

2. Применение ключевых идей Программы в своей практике преподавания и учения.

3. Размышления о внедрении новой практики преподавания и учения и определение способов и идей для дальнейшего развития.

Итоговое оценивание учителей включает результаты двух процедур оценивания:

- Оценивание портфолио учителей.
- Оценивание презентации материалов портфолио.

Определяющим в процедурах оценивания портфолио и презентации материалов портфолио является установление способности учителей к использованию идей Программы в своей практике преподавания и учения, поскольку данные показатели свидетельствуют об изменении их практики преподавания и учения, что и является главным.

В содержании портфолио подлежат оцениванию:

- Одно среднесрочное планирование серии последовательных уроков (не менее четырех уроков), демонстрирующее методику использования учителем семи модулей Программы в собственной практике преподавания и учения.
- Один рефлексивный отчет, отражающий обоснованность и методику использования одного из модулей Программы в серию последовательных уроков (2 000 слов).
- Один отчет по одному уроку запланированной серии последовательных уроков с предоставлением фактических доказательств процесса обучения учеников (фотографии занятий учеников, примеры работы учеников, материалы по оцениванию и т. д.).
- Один отчет совместной презентации, касающейся выполнения заданий, предназначенных для выполнения в период этапа «Практика в школе» (1 000 слов).
- Один рефлексивный отчет по всей серии последовательных уроков, демонстрирующий ход и методику внедрения изменений в практику преподавания и учения и управление ими (2000 слов) [5].

Наряду с портфолио широкое распространение имеют тестовые технологии. Педагогический тест – это инструментальное средство контроля знаний, при использовании которого можно с заданной точностью определить надежность и валидность проводимых измерений [6].

В настоящее время в педагогической практике стали применяться критериально-ориентированные, логико-ориентированные тесты. Изменения произошли и в принципах отбора содержания, форме тестовых заданий, методах статистической обработки результатов тестирования.

Современная теория педагогических измерений позволяет путем использования параметрических методов получить представление о латентных параметрах обучаемых. Благодаря специальным математическим моделям к эффективному математическому аппарату, построенному на итерационных процессах, в рамках IRT появляется возможность перейти от внешних признаков наблюдаемых результатов выполнения теста – к оценкам имманентных параметров испытуемых, ассоциируемых с константами обучаемых на момент измерения [4].

ВЫВОДЫ

Таким образом, при оценивании результатов обучения необходима выработка единых критериев, дескрипторов и контрольно-измерительных материалов, обеспечивающих достоверность и надежность оценивания знаний, умений, навыков и компетенций бакалавров с учетом Дублинских дескрипторов. На основе анализа мировых тенденций, нормативной базы выяснено, что результаты обучения определяются на основе Дублинских дескрипторов первого уровня (бакалавриат) и выражаются через компетенции. В качестве критериев выступают интегральные характеристики дескрипторов, позволяющих установить четкие и измеряемые параметры результатов обучения бакалавров образования.

В разряд контрольно-измерительных материалов отнесены основные инструменты измерения результатов обучения портфолио студентов с характеристикой его содержания для оценивания и тесты, помогающие оперативно определить степень овладения знаниями, умениями, навыками и компетенциями будущими учителями языковых дисциплин.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Об утверждении Концепции инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года. Указ Президента Республики Казахстан от 4 июня 2013 года № 579 [Электронный ресурс] URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000579 (дата обращения: 04.06.2013).

Ob utverzhdenii Koncepcii innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan do 2020 goda. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 4 iyunya 2013 goda № 579 [Elektronnyj resurs] URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000579 (data obrashcheniya: 04.06.2013).

2 От идеи «Триединство языков» Н.А. Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане 579 [Электронный ресурс] URL: articlekz.com/article/5831 (дата обращения: 03.11.2017).

Ot idei «Triedinstvo yazykov» N.A. Nazarbaeva do poliyazychnogo obrazovaniya v Kazahstane 579 [Elektronnyj resurs] URL: articlekz.com/article/5831 (data obrashcheniya: 03.11.2017).

3 Скиннер Б.Ф. Наука и поведение человека. – Нью-Йорк: Макмиллан, 1953.

Skinner B.F. Nauka i povedenie cheloveka. – N'yu-Jork: Makmillan, 1953.

4 О Государственной программе функционирования и развития языков. Указ Президента Республики Казахстан от 5 октября 1998 года № 4106 579 [Электронный ресурс] URL: http://medialaw.asia/document/-985 (дата обращения: 18.06.2009).

O Gosudarstvennoj programme funkcionirovaniya i razvitiya yazykov. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 5 oktyabrya 1998 goda № 4106 579 [Elektronnyj resurs] URL: http://medialaw.asia/document/-985 (data obrashcheniya: 18.06.2009).

5 Уолфорд. Классное обучение и обучение. Ключевые проблемы среднего образования (2-е издание). – Великобритания: Континуум, 2003. – С. 53-59.

Uolford. Klassnoe obuchenie i obuchenie. Klyuchevye problemy srednego obrazovaniya (2-e izdanie). –Velikobritaniya: Kontinuum, 2003. – S. 53-59.

6 Деци Э.Л. Влияние внешне опосредованных вознаграждений на внутреннюю мотивацию. Журнал личности и социальной психологии. – 1971. – №18. – С. 105-115.

Deci E.L. Vliyanie vneshne oposredovannyh voznagrazhdenij na vnutrennyuyu motivaciyu. ZHurnal lichnosti i social'noj psihologii, – 1971. – №18. – S. 105-115.

Материал поступил в редакцию журнала 06.11.2020

REFERENCES

1 On approval of the Concept of innovative development of the Republic of Kazakhstan until 2020. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 4, 2013 No. 579 [Electronic resource] URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000579 (date of access: 04.06.2013).
2 From the idea of "Trinity of languages" N.A. Nazarbayev before the multilingual education in Kazakhstan 579 [Electronic resource] URL: articlekz.com/article/5831 (date accessed: 03.11.2017).
3 Skinner B.F. Science and Human Behavior. – New York: Macmillan, 1953.
4 On the State Program of the Functioning and Development of Languages. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 5, 1998 No. 4106 579 [Electronic resource] URL: http://medialaw.asia/document/-985 (date of access: 18.06.2009).
5 Walford. Classroom Teaching and Learning. Key Issues in secondary education (2nd Edition). – Continuum, UK, 2003. – P. 53-59.
6 Deci E.L. Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation. Journal of Personality and Social Psychology, 1971.Vol. 18. P. 105-115.

Оқыту нәтижелерін бағалау жүйесі

Б.Қ.Базылова
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Мақалада тілдік мамандықтарда оқитын студенттерді оқыту нәтижелерін бағалау жүйесінің моделі қарастырылған. Білім беру сапасы бағалаудың тиімді жүйесін іске асыру барысында анықталады. Білім сапасы студенттердің оқу жетістіктерін өлшеуге бағытталған. Бақылау-өлшеу материалдарының ішінде негізгі портфолио және тесттер болып табылады. Оқыту үдерісіне жүйелі көзқарас оқыту нәтижелерін бағалаудың жетілдірілген жүйесін әзірлеу мен іске асыруды және оларды педагогикалық процестің мақсаттары мен барлық компоненттерімен келісуді талап етеді. Қазіргі уақытта ЖОО тәжірибесінде тілдік пәндер оқытушылары критериалды-бағытталған, логикалық-бағытталған тесттерді қолдана бастады. Өзгерістер мазмұнды іріктеу қағидаттарында, тест тапсырмаларының нысанында, тестілеу нәтижелерін статистикалық өңдеу әдістерінде де болды.

Материал 06.11.2020 баспаға түсті

System for evaluating learning outcomes

B.K. Bazylova
Kazakh national women's pedagogical university, Almaty, 050000, Kazakhstan

The article considers the model of the system for evaluating the learning results of students studying in language specialties. The quality of education is determined by the implementation of an effective assessment system. The quality of education is aimed at measuring students ' academic achievements. Among the control and measurement materials, the main ones are portfolios and tests. A systematic approach to the learning process requires the development and implementation of a perfect system for evaluating learning outcomes and their alignment with the goals and all components of the pedagogical process. Currently, in the University practice, teachers of language disciplines have begun to apply criteria-oriented, logic-oriented tests. There were also changes in the principles of content selection, the form of test tasks, and methods of statistical processing of test results.

Received: 06.11.2020

УДК 81-13

Г.К. Ихсангалиева[1], Ж.С. Нуржанова[2]
д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050046, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-4518-9316. E-mail: ikhsan.gulnara@gmail.com
к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050063/A10B1T4, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-5337-7221. E-mail: nur313zhanna@gmail.com

К ВОПРОСУ О СПЕЦИФИКЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КИТАЙСКИХ СЛУШАТЕЛЕЙ В НОВОЙ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

В статье рассматриваются особенности обучения русскому языку слушателей из КНР. Основной студенческий контингент, обучающийся в нашем университете, составляют граждане КНР. Для преподавателей РКИ не является большим открытием тот факт, что китайские студенты представляют собой самую сложную аудиторию для решения преподавательских задач. Трудности обусловлены не только разницей между русским и китайским языками, но и ментальной спецификой китайцев и их культурными установками, а также отличием методических принципов построения образования в Китае, влияющих на поведение студентов в аудитории.

В связи с этим авторы статьи обращают внимание не столько преподавателей РКИ, которые знакомы с причинами, определяющими трудности работы с китайским студентами, сколько на преподавателей, продолжающих обучение данных студентов на факультетах по выбранной специальности.

В первую очередь, необходимо указать на различия между русским и китайским языками, проявляющиеся на каждом языковом уровне. Так, в работе с китайскими студентами исключается использование аналогий, языковой догадки, интернационализмов, языка-посредника, которые значительно облегчают жизнь европейским студентам, а китайцы, как показывает опыт, в недостаточной степени владеют английским языком.

Ключевые слова: коммуникативный подход, компетенция, речевое поведение, говорение, диалог, адаптация.

ВВЕДЕНИЕ

Следует отметить, что в Китае придерживаются иных методических приемов преподавания иностранных языков, реализующих некоммуникативный подход. Это объясняется тем, что в китайских вузах в аудиториях обучается огромное количество студентов свыше 50 человек, в то время как в казахстанских вузах максимальное количество учащихся в аудитории составляет до 10 человек. Соответственно большая часть работы в аудитории в китайских вузах проводится в письменной форме и поэтому студентам лучше даются задания по письму, и вызывают трудности задания по аудированию и говорению. Таким образом, существует глобальный дисбаланс в формировании навыков речевой деятельности, который приводит к тому, что студенты сталкиваются с большими сложностями в продуцировании высказывания на русском языке.

Многолетний опыт работы с китайскими студентами, приезжающими в КазНУ имени аль-Фараби, показывает необходимость смещения внимания с традиционных чтения и пересказа текста на интенсивный выход в речь. В настоящее время модифицируется образовательная модель, которая должна быть ориентирована на обучение студента-иностранца не только языку и позитивному восприятию другой культуры и страны изучаемого языка, но и на формирование коммуникативной компетенции. С этим связана новизна и актуальность темы нашего исследования.

Результаты работы будут полезны преподавателям РКИ, а также продолжающим обучение китайских студентов на факультетах.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В школах и вузах Китая принята методика заучивания наизусть учебной информации и слабо представлена методика работы в парах, требующая от студентов выполнения креативных заданий по созданию диалогов и монологов. В целях усиления эффективности обучения необходимо привлекать в качестве дополнительного материала песни, видео, аудиофрагменты. Это дает возможность внести элементы разнообразия и занимательности в повседневную учебную работу и предложить новые творческие решения задачи развития у китайских студентов ситуативного мышления.

Разыгрывание диалогов по таким разговорным темам, как «Магазин», «Университет», «Общежитие», «Транспорт» и др. и способствует студентам адаптироваться в бытовых ситуациях.

На занятиях русского языка как иностранного с целью искусственного создания языковой среды реализуется «непрямое обучение» посредством инновационных технологий, использующих интернет-ресурсы «Вконтакте», «Skype», «Facebook» и др. Обучение разговорному телефонному этикету осуществляется через интернет-программы «Viber», «WeChat».

Разговорные темы: «В гостях», «В ресторане» отрабатываются с помощью инновационных этнотехнологий, посредством которых проводятся «Уроки русской кухни», позволяющие студентам стать непосредственными участниками традиционного русского застолья, сопровождающегося исполнением песен, танцами, проведением игр, приготовлением блюд.

Вследствие этого коммуникативный подход, используемый нами, представляется китайским студентам как нечто необычное и непривычное и вызывает с их стороны большое удивление и недоумение.

Это объясняется тем, что китайские студенты в силу своей ментальности замкнуты. Даже находясь в русскоязычной среде, они чаще всего общаются со своими земляками. Необходимо заметить, что на занятиях, во время перерывов, вне аудитории китайцы не пытаются говорить по-русски. Они предпочитают все свое время, свободное от занятий, общаться с соотечественниками, поэтому наблюдается минимальная языковая практика. В результате студенты читают тексты в учебнике на русском языке, слушают аудиотексты на русском языке, но не общаются по-русски. Этому есть свое объяснение.

Во-первых, китайцы отличаются психологической замкнутостью, сдержанностью, закрытостью, они не инициируют разговор с незнакомыми людьми; во-вторых, это последствия влияния традиционной методики преподавания и образовательной системы Китая, которая ставит перед учащимися задачу запомнить большое количество учебного материала и его воспроизвести. Система образования не развивает навыков анализа изучаемого материала и выражения своего к нему отношения, прогнозирования содержания текста по его заголовку, по опорным словам, по началу предложения. Китайцы в основной своей массе отдают предпочтение некоммуникативному стилю изучения иностранных языков, с трудом преодолевая психологический барьер в процессе коммуникации, так как

китайский менталитет ориентирован на внутреннюю психическую и интеллектуальную деятельность. По мнению Фахрутдиновой М.Т. «у китайцев есть понятие чести, дословно переводимое на русский язык как «лицо»: эта категория предполагает боязнь ошибиться и потерять свое «лицо» в обществе» [1, 14-21]. Этим и объясняется боязнь китайцев выражать свои мысли на публике.

Перед преподавателем стоит сложная задача преобразовать полученные студентами грамматические знания в живую разговорную речь, помочь преодолеть психологический барьер в процессе коммуникации.

Первая проблема, с которой сталкиваются преподаватели, – найти хороший учебник. Сейчас на книжном рынке достаточно много по-современному ярко, красочно оформленных учебников, но большинство из них насыщены информацией, которую приходится сортировать, систематизировать, отбирать. Самым оптимальным вариантом для нас оказался учебный комплекс «Дорога в Россию» Антоновой В.Е. и др., который позволяет китайским студентам крайне осторожно и неторопливо постигать учебный материал, так как их скорость освоения материала достаточно низкая. В своем выборе мы, конечно, не первооткрыватели. Но мы в очередной раз подтверждаем, что этот комплекс не зря был выбран многими нашими коллегами в качестве базового.

На наш взгляд, необходимо балансировать между некоммуникативными и коммуникативными заданиями, так как китайцы чувствуют страх перед коммуникацией, которому надо противостоять не в шокирующей студентов форме. Мы считаем, что в случае с китайскими студентами не стоит сбрасывать со счетов такие задания, как заучивание готовых моделей диалогов, хотя многие преподаватели относят подобные задания к устаревшим. Однако, они позволяют студентам запоминать не только лексику в определенных ситуациях, речевые клише, но и грамматические конструкции, интонационные нюансы. Несомненно, коммуникативные задания должны доминировать, но мы не должны умалять достоинств упражнений, которые представлены в привычном для китайских студентов формате.

Время высоких технологий предоставило современным студентам возможность активно использовать различные гаджеты, с помощью которых они переводят новые слова, даже не нажимая на кнопки своих электронных словарей. Достаточно произнести слово и гаджет оперативно выдает результат. Но мы солидарны с нашими коллегами, ограничивающими использование смартфонов на занятиях.

Коммуникативная методика преподавания русского языка как иностранного, успешно и эффективно применяемая в европейской студенческой аудитории, в китайской группе реализуется с определенными трудностями. Преподаватели связывают это со значительным отличием китайской и европейской методических моделей преподавания иностранных языков, которое выражается в противостоянии образного мышления китайцев и аналитического мировосприятия европейцев, с необходимостью раскрытия причинно-следственных связей и логических закономерностей в языке. Таким образом, китайским студентам приходится обучаться не только русскому языку, но и осваивать новые образовательные традиции.

В китайской лингвистической традиции в связи с большой заполненностью учебных групп превалируют письменные формы работы, в приоритете механическое запоминание слов и их количество, выученные наизусть диалоги или тексты. Постоянная зубрёжка, работа над текстом без проблемных вопросов и ситуативных заданий, неумение выражать свое мнение, отсутствие самостоятельной деятельности студентов связано, как отмечают многие исследователи, с конфуцианской традицией, трактующей безоговорочное послушание и подчинение Учителю. Таким образом, китайские студенты, освоившие пассивную роль собеседников, не привыкли анализировать прочитанное, давать оценку увиденному или услышанному, обосновывать свое мнение. Соответственно данный стиль работы не

способствует формированию коммуникативной компетенции и успешной коммуникации на русском языке.

«В Китае обучение проходит по программам, основанным на знаниевой парадигме образования, то есть на накоплении знаний, заучивании лексики, текстов и грамматических формул и правил. Даже если в программе формально обозначена цель развить у студентов способности практического применения полученных знаний, это не всегда полномерно реализуется фактически» [2, 96].

Вследствие этого выполнение творческих заданий вызывает у китайских студентов состояние легкого замешательства и ментального оцепенения. Следовательно, задача преподавателя вывести студента из этого так называемого состояния ступора. Активная речевая среда создается на основе постепенного усложнения заданий, способствующих развитию коммуникативных умений.

В коммуникативной методике формы работы, к которым привыкли китайские студенты, применяются на начальном этапе, но они дополняются заданиями, «где студенты самостоятельно должны решать проблемные ситуации с использованием выученного материала» [3, 75].

По мнению И.А. Пугачева, «необходимо развивать у китайской аудитории умение анализировать, устанавливать причинно-следственные связи, совершенствовать логическую память и абстрактное мышление» [4, 70]. Таким образом, студент должен не просто уметь говорить на определенную тему, а овладеть речевыми навыками.

Бобрышева И.Е. полагает, что развитие различных видов компетенций у китайских студентов имеет собственную траекторию, особенность которой отражается в: 1) опоре на зрительное восприятие и запоминание через зрительное восприятие (не сложно понять, почему при изучении новых материалов китайцы всегда работают со словарем); 2) дисбалансе при формировании разных компетенций на начальном этапе обучения; 3) замедлении перехода от запоминания знаний до порождения на основе данных знаний собственных речевых продукций. Соответственно построение учебного процесса должно, с одной стороны, учитывать привычные познавательные стратегии данной аудитории, а с другой стороны, осознанно воспитывать у студентов контекстно зависимую и глобально синтетическую стратегии, что для изучения языка представляется исключительно важным [5, 102].

Поскольку китайским студентам свойственны медлительность и продолжительное осмысление материала, рекомендуется для обучения выбрать неторопливый темп. Следует дать возможность студентам вникнуть в новый материал, поработать со словарем, запомнить новую лексику. Кропотливой работе со словарем китайские студенты придают большое значение. Заданию определить значение того или иного слова по контексту они предпочитают проверить его по словарю, поскольку словарная работа является доминирующей формой учебной работы при изучении иностранного языка в Китае. Каждое слово текста подвергается словарной проверке. Поэтому необходимо учитывать этот факт и отводить время этому важному аспекту занятия.

Продуктивное восприятие и усвоение нового лексического материала китайскими студентами отмечается при наглядной презентации. Использование метода визуализации оказывается более эффективным при обучении нового материала.

Преподавателю важно помнить и принять к сведению, что китайские студенты чаще всего не владеют умениями производить логические операции, выявлять ассоциативные, причинно-следственные и интуитивные связи и соответственно преподаватель своими элементарными на его взгляд вопросами приводит в тупик студента.

Для лучшего запоминания новой лексики в помощь необходимо призвать зрительную память, которая реализуется в работе с карточками, изображениями, схемами. Данный вид работы всегда дает очень хорошие результаты. В связи с этим следует принимать во внимание особенности их памяти и использовать графическую и предметную наглядность.

И.Е. Бобрышева [5] отмечает, что европейцы в отличие от китайцев воспринимают новый материал со слуха, в то время как для китайских студентов актуально зрительное восприятие и произнесение. Европейцы обладают навыками языковой догадки, словообразовательного, сопоставительного, контекстуального, этимологического анализа, прогностическими компетенциями. В речевой практике с легкостью включаются в составление диалогов, в ролевые игры, дискуссии, в проектные методики обучения. Этногруппы учащихся из КНР тяготеют к переводческой, вопросно-ответной работе, пересказу, чтению текстов.

«Таким образом, в целях поддержания мотивации китайских учащихся в овладении русским языком как иностранным и оптимизации обучения важно опираться на развитые и устойчивые стороны этнопсихики: высокий уровень мнемических способностей (запоминание, классифицирование), развитую интуицию, зрительный канал восприятия и зрительно-двигательный тип памяти, активное использование аналогии, контекстуальной догадки и др.» [6, 47].

Обучение иностранных, в частности китайских, слушателей говорению – одна из самых сложных задач в преподавании русского языка как иностранного. Большинство преподавателей РКИ в своих научно-методических статьях, обобщая опыт работы в различных национальных группах, подчеркивают, что именно китайская студенческая аудитория представляет собой наиболее сложный контингент для обучения говорению в курсе русского языка как иностранного. Говорение – наиболее активная форма коммуникации, продуктивный вид речевой деятельности, который необходимо рассматривать в системе коммуникативного метода.

Обучение говорению должно максимально воспроизводить реальную действительность. Студенты должны научиться приветствовать, прощаться, поздравлять, приглашать, делать запрос информации и т.д. Иными словами, продемонстрировать правильное усвоение моделей речевого поведения в стандартных ситуациях общения, умение поддерживать беседу, обмениваться мнениями, рассуждать, доказывать, рассказывать, описывать, пересказывать, дискутировать. Необходимо вырабатывать у студентов умение инициировать общение, вести и завершать его. Планомерно и последовательно отрабатывать конструкции, выражающие согласие - несогласие, одобрение - неодобрение, удивление, сожаление, радость и др.

На занятиях по говорению на начальном этапе преобладает, как правило, обучение диалогу. Предлагаются коммуникативные ситуации в соответствии с тематикой, обусловленной различными сферами общения, и каждый из студентов выполняет определенную социально-коммуникативную роль (родители – дети, продавец – покупатель, врач – пациент, пассажир – водитель и др.).

В группах начального уровня отрабатываются темы: «Моя комната», «Моя семья», «Мои друзья», «Мой университет», «В магазине». На среднем этапе обучения расширяется лексика ранее изученных тем и вводятся новые темы.

На начальном этапе обучение диалогической речи строится на стандартных моделях, демонстрируемых преподавателем. Необходимо акцентировать внимание студентов на синтаксически несложных конструкциях, разговорных формулах и штампах и отметить важную роль мимики и жестов, на которые опирается говорящий в диалоге. Работа начинается с хорового повторения реплик вслед за преподавателем, продолжается проговариванием диалогов в парах, а затем дается задание составить и разыграть аналогичный диалог, изменив имена, предметы и т.д. И только после успешного выполнения данного задания, можно перейти к элементарным вопросам.

Прежде чем перейти непосредственно к работе над диалогом необходимо предварительно провести подготовительный тренинг, предполагающий отработку реакций на стимул. Например, найти ответную реплику, выразить согласие на предложение, ответить на приветствие и т.п.

В процессе работы над диалогом преподаватели обычно придерживаются годами отработанной схемы. В начале предлагается прослушать диалог-модель. Затем преподаватель отрабатывает со студентами наиболее сложную для произнесения, интонирования и понимания лексику. Потом студенты переходят к чтению диалога, разыгрывая его по ролям. Причем каждый студент должен выступить в обеих ролях. После рекомендуется сначала выучить данный диалог, а затем трансформировав его, создать свой собственный.

ВЫВОДЫ

Все студенты-иностранцы, приезжая в чужую страну, испытывают социально-культурный шок и проходят все этапы адаптации к условиям проживания в другой стране.

Адаптация и создание психологического комфорта является актуальной проблемой при обучении иностранных слушателей, так как учащимся необходимо перестроить отношение к учебному процессу, изменить привычные стандарты и освоиться в новом образовательном пространстве.

В данной ситуации многое зависит от преподавателей, которые первыми окажутся на их пути и должны будут создать благоприятные условия для успешного прохождения образовательной программы.

Во-первых, на занятиях следует установить доброжелательные и доверительные отношения со слушателями.

Для преодоления психологического дискомфорта, который нередко возникает у иностранных учащихся при несоответствии различных культур, необходимо посредством видеофильмов, экскурсий, встреч с представителями посольств и консульств погрузить их в мир образов, характерных культуре принимающей страны. На ориентационной неделе нужно объяснить особенности поведения людей и их отношения в тех или иных ситуациях.

Во-вторых, основным критерием успешности создания комфортной атмосферы на занятиях является креативный методический материал для иностранных слушателей. В данном случае речь идет о коммуникативных игровых технологиях, способствующих снятию усталости, созданию творческой обстановки и качественному усвоению учебного материала.

В-третьих, преподаватель должен быть в курсе всех трендов в области цифровых технологий и не отставать в этом плане от своих студентов, идти в ногу со временем, уметь пользоваться современными гаджетами, тем самым повышая мотивацию и эффективность обучения языку.

Успешность учебного процесса зависит и от внеаудиторной работы. Поэтому русский язык должен изучаться наряду с русской культурой, чтобы подготовить иностранного студента к межкультурной коммуникации с носителем языка. «Внеаудиторная работа на начальном этапе – один из способов в неформальной обстановке подготовить иностранного студента к коммуникации в обществе русских людей, заложить основы межкультурной и лингвокультурной компетенций» [7]. В КазНУ имени аль-Фараби активно практикуются такие внеаудиторные мероприятия, как экскурсии по Алматы и Алматинской области, посещение городских музеев, выставок, проводятся олимпиады и тематические праздники. Эффективность данной формы обучения языку заключается в возможности использовать русский язык в естественных жизненных ситуациях.

Таким образом, соблюдение всех требований, направленных на повышение мотивации и стимулирование иностранных слушателей к обучению, должно способствовать формированию коммуникативной, социокультурной и лингвокультурологической компетенций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Фахрутдинова М.Т. Этнопсихологические особенности изучения русского языка как

иностранного / В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: Сб. ст. по матер. LVI междунар. науч.-практ. Конф. № 1(56). – Новосибирск: СибАК, 2016. – 191 с.
Fahrutdinova M.T. Etnopsihologicheskie osobennosti izucheniya russkogo yazyka kak inostrannogo / V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kul'turologii: Sb. st. po mater. LVI mezhdunar. nauch.-prakt. Konf. № 1(56). – Novosibirsk: SibAK, 2016. – 191 s.
2 Ван Гохун Проблемы адаптации китайской и российской систем образования на лингвистических факультетах (из опыта преподавания) // Язык и культура. – 2015. – № 4 (32). – С. 94-101.
Van Gohun Problemy adaptacii kitajskoj i rossijskoj sistem obrazovaniya na lingvisticheskih fakul'tetah (iz opyta prepodavaniya) // YAzyk i kul'tura. – 2015. – № 4 (32). – S. 94-101.
3 Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить: Для преподавателя русского языка как иностранного. – М.: Русский язык. Курсы, 2002. – 256 с.
Akishina A.A., Kagan O.E. Uchimsya uchit': Dlya prepodavatelya russkogo yazyka kak inostrannogo. – M.: Russkij yazyk. Kursy, 2002. – 256 s.
4 Пугачев И.А. Этноориентированная методика в поликультурном преподавании русского языка как иностранного: монография. – М.: РУДН, 2011. – 284 с.
Pugachev I.A. Etnoorientirovannaya metodika v polikul'turnom prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo: monografiya. – M.: RUDN, 2011. – 284 s.
5 Бобрышева И.Е. Культурно-типологические стили учебно-познавательной деятельности иностранных учащихся в методике обучения русскому языку как иностранному. М.: Флинта. Наука, 2004. – 256 с.
Bobrysheva I.E. Kul'turno-tipologicheskie stili uchebno-poznavatel'noj deyatel'nosti inostrannyh uchashchihsya v metodike obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu. – M.: Flinta. Nauka, 2004. – 256 s.
6 Чжао Юйцзян Лингводидактические основы этноориентированного обучения русскому языку и тестирования: на примере китайских учащихся / Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2008. – 291 с.
CHzhao YUjczyan Lingvodidakticheskie osnovy etnoorientirovannogo obucheniya russkomu yazyku i testirovaniya: na primere kitajskih uchashchihsya / Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata pedagogicheskih nauk. – M., 2008. – 291 s.
7 Вакула Е.А., Колесникова В.В., Можаева Е.Ю. Особенности преподавания русского языка как иностранного китайским слушателям на начальном этапе обучения // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – №4.; URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=27790.
Vakula E.A., Kolesnikova V.V., Mozhaeva E.YU. Osobennosti prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo kitajskim slushatelyam na nachal'nom etape obucheniya // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2018. – №4.; URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=27790.

Материал поступил в редакцию журнала 02.10.2020

REFERENCES

1 Fakhrutdinova M.T. Etnopsychological features of studying the Russian language as a foreign language / In the world of science and art: questions of Philology, art history and cultural studies: Collection of articles on mater. LVI international. scientific-practical. – Conf. No. 1(56). – Novosibirsk: Sibak, 2016. – 191 p.
2 Wang Guohong problems of adaptation of Chinese and Russian education systems at linguistic faculties (from teaching experience) // Language and culture. – 2015. – № 4 (32). – Pp. 94-101. Russian Russian
3 Akishina A. A., Kagan O. E. Learning to teach: For the teacher of the Russian language as a

foreign language. – M.: Russian language. Courses, 2002. – 256 p.
4 Pugachev I. A. Ethnooriented methodology in multicultural teaching of Russian as a foreign language: monograph. – Moscow: RUDN, 2011. – 284 p.
5 Bobrysheva I. E. Cultural and typological styles of educational and cognitive activity of foreign students in the methodology of teaching Russian as a foreign language. – M.: Nauka, 2004. – 256 p.
6 Zhao Yujiang Linguodidactic foundations of ethnooriented Russian language teaching and testing: on the example of Chinese students / Dissertation for the degree of candidate of pedagogical Sciences. – Moscow, 2008. – 291 p.
7 Vakula E. A., Kolesnikova V. V., Mozhaeva E. Yu. Features of teaching Russian as a foreign language to Chinese students at the initial stage of training // Modern problems of science and education. – 2018. – №4.; URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=27790.

Жаңа әлеуметтік-мәдени ортада қытай студенттеріне орыс тілін оқыту ерекшеліктері

Г.К. Ихсангалиева[1], Ж.С. Нуржанова[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті., Алматы қ., 050046, Қазақстан Республикасы

Мақалада Қытайдан келген студенттерге орыс тілін үйрету ерекшеліктері қарастырылған. Біздің университетте оқитын негізгі студенттер контингенті - ҚХР азаматтары. Шет тілі ретінде орыс тілі мұғалімдері үшін қытай студенттерінің оқыту мәселелерін шешуге ең қиын аудитория екені үлкен жаңалық емес. Қиындықтар тек орыс және қытай тілдерінің айырмашылығынан ғана емес, сонымен бірге қытайлардың психикалық ерекшеліктері мен мәдени көзқарастарынан, сонымен қатар студенттердің аудиториядағы мінез-құлқына әсер ететін Қытайдағы білім беруді құрудың әдістемелік қағидаларының айырмашылығынан туындайды.

Осыған байланысты мен орыс тілі мұғалімдеріне шет тілі ретінде емес, қытай студенттерімен жұмыс жасау қиындықтарын анықтайтын себептермен таныс емес, сонымен қатар осы студенттерді таңдаған мамандығы бойынша факультеттерде оқытатын мұғалімдерге назар аударғым келеді.

Ең алдымен, әр тіл деңгейінде көрінетін орыс және қытай тілдерінің айырмашылықтарын атап өту керек. Осылайша, қытайлық студенттермен жұмыс жасау кезінде еуропалық студенттердің өмірін айтарлықтай жеңілдететін аналогия, тілдік болжам, интернационализм және делдалдық тілді қолдану алынып тасталады, ал қытайлар, тәжірибе көрсеткендей, ағылшын тілін жетік білмейді.

Материал 02.10.2020 баспаға түсті

Specificity of teaching russian language to chinese listeners in the new social-cultural environment

G.K. Ikhsangalieva[1], Zh.S. Nurzhanova[1]
Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, 050046, Republic of Kazakhstan

The article discusses the features of teaching the Russian language to students from the People's Republic of China. The main student body studying at our university is made up of citizens of the People's Republic of China. For teachers of Russian as a foreign language, it is not a big discovery that Chinese students represent the most difficult audience to solve teaching problems. The difficulties are caused not only by the difference between the Russian and Chinese languages, but also by the mental specifics of the Chinese and their cultural attitudes, as well as by the difference in the methodological principles of building education in China, which affect the behavior of students in the audience.

In this regard, I would like to draw attention not so much to teachers of Russian as a foreign

language who are familiar with the reasons that determine the difficulties of working with Chinese students, but to teachers who continue to teach these students at faculties in their chosen specialty.

First of all, it is necessary to point out the differences between Russian and Chinese languages, which are manifested at each language level. Thus, in working with Chinese students, the use of analogies, language conjecture, internationalism, and an intermediary language, which greatly facilitate the life of European students, is excluded, and the Chinese, as experience shows, do not speak enough English.

Received: 02.10.2020

ӘОЖ: 371.3: 809.434.2

М.М. Касымова[1], Т.Н. Мельникова[2], С.М. Алиаскарова[3], Б.К. Иксатова[4]
[1]білім магистрі, Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-0800-3914. E-mail: mahabbat_koksh@mail.ru
[2]педагогика және психология магистрі, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің әлеуметтік және жас ерекшелік педагогикасы кафедрасының аға оқытушысы, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-7113-5725. E-mail: tanita.edu@mail.ru
[3]педагогикалық ғылымдарының магистрі, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің әлеуметтік және жас ерекшелік педагогикасы кафедрасының аға оқытушысы, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-7113-5725. E-mail: dari-saule19@mail.ru
[4]педагогика және психология магистрі, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің әлеуметтік және жас ерекшелік педагогикасы кафедрасының аға оқытушысы, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0003-3641-2843. E-mail: dari-saule19@mail.ru

ӨСКЕЛЕҢ ЖАС ҰРПАҚ ҮШІН САРҚЫЛМАС ТӘРБИЕНІҢ КӨЗІ РЕТІНДЕ АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАР

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы поэзиясындағы ересектерге ғана емес сонымен қатар жас ұрпақ үшін тәрбие мен сарқылмас білімге педагогикалық ойлары жөнінде мәселе қарастырылған. Ерекше назар Абай шығармашылығындағы педагогикалық көзқарастар оның өлеңдері мен қарасөздерінде көрініс тапқан сипаттамасына аударылады. Біз ақынның өлеңдеріндегі тәрбиелік, білімдік көзқарастарды қамтып отырмыз. Ұлы ақын өмір сүрген заманда қазіргі күнгідей қазақ тілінде жүйелі білім беретін мекемелер болмағандықтан, мүмкіндігі бар адамдар балаларын мұсылманша медреселерге немесе орысша школдарға беретін болған. Абай – орысша, мұсылманша жүйелі түрде, арнайы кең көлемде білім-тәрбие алмаса да өзінің қабілеті арқылы Еуропаның классикалық әдебиеті мен педагогикасы ілімдерімен танысады. Осы арқылы ол өз заманының озық ойларын айта алды. Сонымен қатар мақаладағы ұлы ақынның шығармаларының үлгілерін талдау кезінде білімділік және тәрбиелік мәні ашық көрсетілген.

Кілт сөздер: педагогикалық ойлар, тәрбиенің көзі, заманауи білім, прогрессивтік бағыт

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы білім беру үрдісі көптеген өзгерістерді бастан кешіріп жатыр. Қоғамның сұранысына орай құндылықтарға деген көзқарастар да өзгереді. Соның ішінде ұлттық әдебиеттегі көптеген тұлғалардың шығармашылығы, олардың қазіргі жас ұрпақты тәрбиелеудің педагогикалық, эстетикалық талғам, талаптарына сай келетіні немесе келмейтіндігі сарапқа салынуда.

Қазақ әдебиеті тарихын Абай мен Мағжансыз елестету қиын. Абай – қазіргі қазақ әдебиетінің негізін салушы болса, Мағжан – қазақ поэзиясына еуропалық деңгейдегі лириканы енгізген ақын. Абай мен Мағжан шығармашылығы қазіргі күні мектеп оқулықтарында тұрақты оқытылып келеді. Мағжан шығармашылығына қарағанды, Абайды оқыту ерте жолға қойылғандығы – Мағжан Жұмабаев есімінің Қазақстан тәуелсіздік алдында ғана қазақ халқымен қайта қауышқандығында болса керек.

Абайдың ақындық мектебінің төл шәкірті Мағжан есімі көп жыл жабық болса да, өз тұсында оны әйгілі қатарластарының өзі ерте мойындаған болатын. Мағжанның таланты туралы Мұхтар Әуезов былай деген екен: «Абайдан соң Мағжанды сүйемін, еуропалығын, жарқыраған, әшкейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы ауылында туып, Еуропадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып жайлауды жарқыраған Арқа қызын көріп сезгендей боламын. Мағжан мәдениеті зор ақын.

Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның шегінен аққандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманнан басып озып ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жөн жоқ. Сондықтан да бүгінгі күннің бір жазушысының ішінен келешекте бой ұрып, артқы өмірге қалуға жарайтын сөз Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін» [1, 294]. Бұл болашақ классик жазушының Мағжан талантын қапысыз танығаны болатын.

Бүгінгі күнге дейін өмір жолының сан алуан бұралаңынан өткен екі ақынның қаламгерлік қуатын өлең мен сөзге бейім, ақын-жазушылық жолға түскен тұстастары толық мойындағанын көреміз. Абайдың асқар тұлғасы, асқақ туындылары жайында ертеректе пікір білдіргендер қатарында академик Сәбит Мұқанов та бар. Ол қазақ жазушылары кеңес билігін жақтаушылар болып бөлігіп жүрген XX ғасырдың 20-жылдарының өзінде Мағжан шығармашылығы туралы былай деп қорытынды берген екен.««… Ақындық жағынан келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетте жаңа түрлер енгізу ретінде, Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ» [2, 283], – деп мойындауға мәжбүр болған және Мағжан туралы бұл пікірді Сәбең 1923 жылы айтыпты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Абай мен Мағжан шығармашылығындағы педагогикалық ойлар ұшқыны олардың көптеген өлеңдері мен қарасөздерінде айқын көрініп немесе көмескі аңғарылып жатады. Жалпы, біздің қазақ ақын-жырауларымыздың барлығының шығармашылығы – ұлттық педагогиканың дидактикалық көзі десек, артық айтпағандық болмас еді. Сонау орта ғасырлар мен Қазақ хандығы дәуірі тұсында өмір сүрген әйгілі жырауларымыздың туындылары да ұлттық педагогиканың нағыз ұлттық сипатты танытатын рухани құндылықтар.

Абайдың өзінен кейінгі әрқалай кезеңдерде өмір сүрген ақындар мен жазушылар бас ақынға қоса, Мағжан шығармашылығы да эстетикалық биік деңгейін эталон ретінде мойындап, аталған екі тұлғаны әркез өздеріне ұстаз санайды. Бұлар өмір сүрген заман екібасқа болса да, әдебиеттегі үлгі-өнегесі, эстетикалық танымы анық деп білеміз. Мағжан мен Абайдың қазақ әдебиетіндегі үлгі-өнегесі туралы ғалым Шериядан Елеукенов былай деп атап көрсетеді: «Әр әдебиеттің айырықша жұлдызы жанатын кезеңі болады. Орыс

әдебиетінде Пушкин мен Лермонтов туғызатын алтын ғасыр іспетті. Қазақ әдебиетінің сондай алтын ғасыры Абай мен Мағжаннан бастау алады.

Абай мен Мағжан... Бұл екі есім де Пушкин мен Лермонтов секілді бір өрімде, іркес-тіркес аталуға тиісті. Абайдан соң алдына жан салмайтын ақынымыз Мағжан деп отызыншы жылдардың бас шеніне дейін айтылып келгені мәлім» [3, 55].

Өзіміздің зерттеу жұмысымызда Абай мен Мағжан өлеңдеріндегі педагогикалық ойлар туралы қарастыруды жөн көрдік және тек ересектер үшін ағана емес, Абай шығармашылығы өскелең жас ұрпақ үшін де сарқылмас тәрбиенің көзі болып табылады.

Абай шығармашылығындағы педагогикалық көзқарастар оның өлеңдері мен қарасөздерінде көрініс тапқан. Біз ақынның өлеңдеріндегі тәрбиелік, білімдік көзқарастарды қамтып отырмыз. Бұл тұрғыда ең әуелі еске оралатын туындысы «Интернатта оқып жүр» [4] өлеңі. Ол заманда қазіргі күнгідей қазақ тілінде жүйелі білім беретін мекемелер болмағандықтан, мүмкіндігі бар адамдар балаларын мұсылманша медреселерге немесе орысша школдарға беретін болған. Медреселердің өзі XX ғасырдың аяғына қарай «қадымша» және «жәдитше» болып екіге бөлінген. Жәдитше оқытатын медреселерде мұсылман дінінің канондарынан өзге, математика, астрономия т.б. пән негіздері оқытылатын болған.

«Патша үкіметінің қазақ балаларын түрлі мектептерге алып оқытудағы, қазақ арасынан түрлі мектептер ашудағы мақсаты, бір жағынан, өлкені басқару, отарлауға жергілікті халықтан қызметкерлер әзірлеп шығару, екінші жағынан, қазақты шоқындыру, орыстандыру еді. Патша үкіметі бұратана ұлттарды күшпен «орыстандыру» саясатын жүргізді. Бірақ патша үкіметінің бұл жүргізген шаралары көп жағдайда үкімет саясатынан, үкімет адамдарының ойлағанынан тыс объективті ретте жақсы, прогресшіл нәтиже берді. Яғни, қазақ халқының орыс халқымен жуықтасуына, орыс халқының озат, прогресшіл мәдениетінің қазақ арасына жайылуына, қазақ халқының мәдениетінің өркендеуіне әкеліп соқты. Қазақтың орысша оқығандары көбейді; солардың ішінен ағартушы демократтар Шоқан, Ыбырай, Абайлар шықты» [5, 8].

Абай бастаған бұл азғантай шоғырдың педагогикалық ой-пікірлері – бодандық қамытын киген қазақ халқының арман-мүддесінен туындап жатты. Қазақ халқының білім алу жолындағы сұранысын ислами білім ошақтары бұдан былай қанағаттандыра алмайтындығы анық бола бастап еді. Себебі, ислам елдерінің өзі әлемдік прогрестен шегіне бастаған тұс болатын. Ендігі білім көзі Еуропада екенін Абай анық бағамдады.

Ал орыс школдары сонау XIX ғасырдың қырқыншы жылдарындағы Жәңгір хан, одан кейінгі Ыбырай Алтынсарин заманынан бері біршама қалыптастып қалған еді. Бұл школдарда екі жыл оқып білім алған шәкірт орысша тіл сындыратын. Абайдың ел жастарын, өз балаларын не мақсатпен оқытқаны жоғарыда аталған өлеңде анық көрініс тапқан:

Баламды медресеге «біл, – деп бердім,
Шен алсын, қызмет қылсын» деп бермедім [6], –

деген жолдардан біз Абайдың ұстанған принципін аңғарамыз. Себебі, көптеген ата-аналар балаларын школға беру арқылы патша шенеуніктері мен орысша түсінбейтін қарапайым қазақтар арасында аудармашылық жасап күн көретін тілмаш немесе ұсақ-түйек қызметтер атқаратын шенеунік болдыруды құп көретін. Абай аулынан Халиолла Өскенбаев, Әбдірахман Абайұлы, Әрхам Ысқақұлы және басқа да шәкірттер орыс мектебінің (школының) тәрбиесін алды.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім [6], –

деп, жастық шағында жүйелі білім ала алмағанына өкініш білдірген ақын, ендігі жерде өзінің балалары мен інілерінің оқуына жағдай тудыруды парызым деп біледі.

Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім [6].

Абай да өзінің алдындағы Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсариндердің заманауи білім мен ғылымның негіздерін оқып, игіліктерге жетуге бағытталған прогрессивтік бағыт ұстанды. Қазақ даласында феодалдық қоғам барынша дамып жетілгенімен, өзі бодан болып отырған Ресей империясында өрістеп келе жатқан капиталистік қарым-қатынастың ықпалы да айқын сезіле бастаған еді. Абай бастаған ел зиялылары бұдан кейінгі жерде заманауи білім-ғылыммен шұғылданбаса, қазақ халқы бодандық тұманына мәңгілік көміліп қалатынын анық сезді. Сондықтан да ол жалпы қазақ халқын, оның ішінде жас ұрпақтың санасын оятып, білім мен ғылымға шақыруды дұрыс деп тапты. Абайдың педагогикалық, ағартушылық ойларының мақсатын біз осы тұрғыдан түсіндіре аламыз.

«Мұхтар Әуезов таңдаған адамгершілік, ағартушылық жолы қазақ қоғамына Ыбырай, Шоқан, Абайлардан бастаған. Абай мектебінің шәкірті Мұхтар Әуезов ұлы ұстазының дәстүрін жалғастыра отырып, оның өрісін кеңейтіп, асуын биіктетеді. Өскен ортадан алған тәлім-тәрбие, Мұхтар Әуезовтың бүкіл болашағына жол ашты. Мұхтардың тарихи-философиялық санасының қалыптасуына Абай мектебі тікелей ықпал жасады. Бұл мектеп Мұхтарды болашақ ойшыл ретінде тәрбиеледі. Мұхтардың шығармашылығы да соншалық бай қайнарлардан сусынданған. Мұхтар Әуезов өздігінен жазушы, ойшыл, қаламгер болып туа қалған жоқ. Оның алдында да белес-белес кезеңдер тұрды» [7, 81]. Бұл пікірді біз Мағжанға қатысты да, оның шығармашылық жолына қатысты да қолдана аламыз.

Абай – орысша, мұсылманша жүйелі түрде, арнайы кең көлемде білім-тәрбие алмаса да өзінің қабілеті арқылы Еуропаның классикалық әдебиеті мен педагогикасы ілімдерімен танысады. Осы арқылы ол өз заманының озық ойларын айта алды. Абайдың бұл айқын мақсаты, әсіресе, «Интернатта оқып жүр» өлеңінен айқын көрінетінін атап өткен болатынбыз. «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» деген Абай баласын оқу орнына беріп оқытқан әкенің де, оқып жүрген баланың да ой-өрістерінің тым тарлығын, орыс тілін білудегі мақсат, жоғарыда айтқанымыздай өтініш арыз («прошение») жазудан әрі аса алмайтындығы дәрежесінде екендігін ескерте отырып, былайша өрбітеді:

«Нан таппаймыз» демейді,
Бүлінсе елдің арасы.
Иждahатсыз, михнатсыз,
Табылмас ғылым сарасы,
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы? [6].

«Оқу – инемен құдық қазғандай» демекші, кез келген ғылымның пайдасын бірден көрінбейтіндігін атап өтеді. Жалпы ғылымның адамның миы мен жүрегіне оңайлықпен түспейтінін, адам баласы өз алған білімін ешуақытта көпсінбей, керісінше, азсыны, өзін өзі қомсынып, өзіне-өзі әрқашанда сын көзімен қарау керектігін ескертеді.

Осылайша Абай, оқу-білім алу – елге ептілік жасау үшін емес деген гуманистік идеяны ұстанатындығын танытады. Жасында алған білім мен тәрбие туған елді бірлікке, ел болуға, мәдениетті болуға жұмсалса, сонда ғана елдің ертеңі жарқын, жеке азаматтардың жағдайы жақсы болатынын айтады.

«Мыңмен жалығыз алыстым, кінә қойма», - деп өзі айтқандай, Абай өз заманында оқыған жастардың қызметқұмар, т.б. теріс қылықтарға бейім болып тәрбиеленуіне олардың

өскен ортасы, қазақ қоғамының надандығы, өзара алауыздығы басты кінәлі деп біледі. Бүгінгі күннің биігінен қарағанда, қазақ жастарының шенеунік болуға құмарлық, ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүруге бейім болуы көрініс тауып жатса, қазіргі кезде де сол Абай айтқан заманнан алыстап кете алмағандығымның айғағы болмақ.

Ойында жоқ олардың,
Салтыков пен Толстой,
«Я адвокат, я тілмаш
Болсам» деген бәрінде ой [6], –

деген жолдарды қазіргі замандағы жастардың мектеп бітіргеннен кейінгі заңгер немесе экономист мамандықтарына ұмтылып отыратындығына ұқсатуға болады. Абайдың ой-өрісі тар, күнделікті ғана ойлаушылықтан аспаған ата-аналар мен білім алушыларды шеней отырып, адамның мінез-құлқын түзетуге әрекет жасағанын көреміз. Абай кімді үлгі етеді, халыққа? Өз тұсындағы Ресей қоғамын аяусыз сынап, елді жайлаған парақорлық, немқұрайлылық т.б. әдеттерден арылып, прогресске ұмтылуға шақырған Салтыков-Щедринді мадақтайды. Жас сендер де Толстой, Салтыков-Щедриндей болыңдар дейді. Оларды үлгі ету – қазақтан солардай ел қамын жеген адамдар шығуын аңсағандық еді. Абай адам сана-сезімін тәрбиелеуде қоғамдық орта мен жеке адам феноменінің ықпалын біріктіру қажет деп біледі.

Абайдың бұл ойлары қазақ арасына кеңінен тарады. Абай – жалпы алғанда педагогика тақырыбына арнайы трактат жазған адам емес. Сондай-ақ Абайдың шығармашылғында ағарту, оқу-білім, педагогика т.б. атаулар да жоқ. Бірақ Абайдың туындыларындағы мазмұн мен идея білім мен ғылымға шақыруға үндейді. Абай халықты тек жалаң ғылымға ғана үндеп қойған жоқ, жастардың болашағына үлгі боларлық көптеген ақыл-өнегелер айта отырып, ненің жаман, ненің жақсы екенін ажырата білуге шақырады, жөн сілтейді:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз,
Тілеген өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз,
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ,
Бес дұшпаның білсеңіз,
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой,
Бес асыл іс көнсеңіз [4].

Абайдың бұл өлеңінің мәні күні бүгінге дейін еш төмендеген жоқ. Ақынның атап көрсеткен бес асыл іс пен бес нашар қылық сияқты әдеттер қай дәуірде болмасын, жас ұрпақтың бойынан табылып қалып жататынын ескерсек, өлеңнің тәрбиелік мәні өз күшінде болмақ және мектеп оқушыларына білімге қоса, тәрбие беруде Абай өлеңдерінің маңызы ерекше.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, Абай жастарды жан-жақты ізденуге, біліп-үйренуге шақыра отырып, үлгі-өнегелі адам болуға үндейді**.**

«Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, тасың би болатын заманға қарсы туған. Білімі

көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген» [8, 218-б.], - деп Ахмет Байтұрсынов айтқанындай, туған халқына білім мен тәрбиенің нұрын шашып, нәрін сіңіруді мақсұт тұтқан Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі педагогикалық ойлар туралы әр кезеңде жазылған дүниелер көп. Абайдың педагогикалық ойларын мектеп бағдарламасы бойынша ғана емес, күнделікті өмірде ұрпақ санасына сіңіру – баршаның ісі болуы тиіс.

Абайдың қай өлеңін алып қарасаңыз да, айтар дүниесі әрқашан педагогикалық ой-пікірмен ұштасып жатады. Байыптап қарағанда, Абайдың педагогикалық көзқарасының қалыптасуының да, өзіндік себептері, ерекшеліктері бар екендігін көруге болады.

ПАЙДАЛЫНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Әуезов М. Әр жылдары ойлары. – Алматы: Мектеп, 1959. – 294 б.
Áýezov M. Ár jyldary oılary. – Almaty: Mektep, 1959. – 294 b.
2 Мұқанұлы С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақстан, 1932. 283 б.
Muqanuly. S. XX ǵasyrdaǵy qazaq ádebıeti. – Almaty: Qazaqstan, 1932. 283 b.
3 Елеукенов Ш. Көптомдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Қазығұрт, 2012. – 55 б.
Eleýkenov Sh. Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 1-tom. – Almaty: Qazyǵurt, 2012. – 55 b.
4 Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: Мектеп, 1966.
Qunanbaev A. Shyǵarmalary. – Almaty: Mektep, 1966.
5 Қирабаев С. Қазақ әдебиеті. Ы.Алтынсарин. – Алматы: Рауан, 1997. – 8 б.
Qırabaev S. Qazaq ádebıeti. Y.Altynsarın. – Almaty: Raýan, 1997. – 8 b.
6 Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. – Алматы: Мектеп, 2007.
Abaı. Óleńder, poemalar, aýdarmalar, qara sózder. – Almaty: Mektep, 2007.
7 Әбдікәрімұлы Б., Байменова Б.С. Алашорда қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы. – Астана: Еуразия университеті, 2008 ж, – 81 б.
B.Ábdikárimuly, B.S.Baımenova. Alashorda qaıratkerleriniń pedagogıkalyq murasy. – Astana: Eýrazıa ýnıversıteti, 2008 j, – 81 b.
8 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 218 б.
A.Baıtursynov. Shyǵarmalary. – Almaty: Jazýshy, 1989. – 218 b.

Материал 04.12.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Auezov Thoughts in different years. – Almaty: School, 1959. – 294 p.
2 C. Mukanovich. Kazakh literature of the XX century. – Almaty: Kazakhstan, 1932. 283 p.
3 Sh. Eleukenov. Collection of multi-volume works. Volume 1 – Almaty: Kazygurt, 2012. – 55 p.
4 A. Kunanbayev. Works. – Almaty: School, 1966.
5 S. Kirabaev Kazakh literature. Y. Altynsarin. – Almaty: Rauan, 1997. – 8 p.
6 Be careful. Poems, poems, translations, obscenities. – Almaty: School, 2007.
7 B. Abdykarimovich, BS Baimenova. Pedagogical heritage of Alashorda figures. – Astana: Eurasian University, 2008. – 81 p.
8 A. Baitursynov. Works. – Almaty: Writer, 1989. – 218 p.

Педагогическая мысль в стихах Абая Кунанбаева как неиссякаемый источник воспитания подрастающего поколения

М.М. Касымова[1], Т.Н.Мельникова[2], С.М.Алиаскарова[2], Б.К.Иксатова[2]
[1]Кокшетауский университет имени А.Мырзахметова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан
[2]Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В данной статье рассматривается вопрос о педагогическом воспитании и образовании не только молодого поколения, но и взрослых на поэзии Абая Кунанбаева. Особое внимание обращено на то, что педагогические взгляды в творчестве Абая были отражены в его стихах и сочинениях. Кроме того, при анализе произведений великого Кунанбаева открыто, показано образовательное и воспитательное значение, поскольку в период жизни великого просветителя не было системных образовательных учреждений на казахском языке, люди, ограничиваясь своими возможностями, отдавали детей в мусульманские медресе или русские школы. Систематически обучавшийся на русском и мусульманском языках, не имеющий специального образования Абай через свои способности знакомится с учениями классической литературы и педагогики Европы. Таким образом он смог высказать передовые идеи своего времени. В стихах поэта в любой эпохе воспитание школьников имеет особое значение наряду со знанием. В стихотворной форме поэт проявляет свою любовь к родному краю, и в воспитании учащихся школы особое значение имеют стихотворения Абая.

Материал поступил в редакцию журнала 04.12.2020

Pedagogical thought in Abay Kunanbayev poems as a source of inexhaustible education for the younger generation

M.M. Kassymova[1], T.N. Melnikova[2], S.M. Aliaskarova[2], B.K. Iksatova[2]
[1]A. Myrzakhmetov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan
[2]Sh. Ualikhanov Kокshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

This article discusses the issue of pedagogical thought in the poetry of Abay Kunanbaevich not only for adults, but also for the younger generation in education and inexhaustible education. Special attention is drawn to the fact that pedagogical views in Abay's work were reflected in his poems and writings. We covered educational and educational points of view in the poet's poems. During the life of the great poet, as at present, there were no system educational institutions in the Kazakh language, people with disabilities passed their children to Muslim madrasas or Russian schools. Having been systematically trained in Russian and Muslim languages, and having no special education, Abay gets acquainted with the teachings of classical literature and pedagogy in Europe through his abilities. In this way, he was able to Express the cutting-edge ideas of his time. In addition, the analysis of samples of the works of the great poet openly shows the educational and educational value.

Received: 04.12.2020

ӘОЖ 81-13

М. С. Кулахметова[1], Т. Қ. Балтажан[2]
[1]ф.ғ.к., профессор, Павлодар Педагогикалық Университеті, Павлодар қ., 140000 Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0003-0163-4905. E-mail: kmergul@yandex.ru
[2]магистрант, Павлодар Педагогикалық Университеті, Павлодар қ., 140000 Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-7129-9116. E-mail: tolganai_bnl@mail.ru

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЛИНГВОДИДАКТИКАНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Соңғы жылдары құзыреттілікке негізделген әр түрлі деңгейдегі мемлекеттік білім беру стандарттарының мазмұнын жаңарту үшін көптеген әрекеттер жасалды. Нәтижесінде құзыреттерді жіктеудің едәуір саны бар, олардың негізінде әртүрлі деңгейдегі оқу орындары түлектерінің модельдерін жасау ұсынылады. Жіктеулер адам қызметінің негізгі түрлеріне және оның объектілеріне, қоғамдық өмір мен өндіріс салаларына, ғылым салаларына, адамның психологиялық сипаттамалары мен қабілеттеріне, оның әлеуметтік дамуы мен мәртебесіне сәйкес жасалады. Сонымен қатар, барлық құзыреттер белгілі бір иерархияда құрылады, оның жоғарғы жағында әрдайым көп функционалды, тақырыптан тыс және көп өлшемді негізгі (негізгі, жалпы, мета-пәндік, әмбебап) құзыреттіліктер болады. Тілдік құзіреттілік - коммуникативтік құзіреттіліктің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі. Оның мазмұны дегеніміз - адамның белгілі бір тіл нормаларына сәйкес грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылымдарды дұрыс құра білу қабілеті. Социолингвистикалық құзіреттілік қарым-қатынас актісінің шарттарына, яғни қарым-қатынас жағдайына, мақсаттар мен ниеттерге, қарым-қатынас серіктестерінің әлеуметтік және функционалды рөлдеріне сәйкес келетін тілдік форманы және тілді білдірудің әдісін таңдау мүмкіндігін ұсынады.

Кілт сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, педагогикалық аспект, лингводидактика, прагматика, социолингвистика, прагмалингвудактика

КІРІСПЕ

Қазіргі қоғам өткір әлеуметтік-саяси, этносаралық, мәдениетаралық, коммуникативтік мәселелер алдында тұр. Дәл осы білім барлық уақытта қоғамның тұрақтылығын сақтауға, адамдардың өзара қарым-қатынасының түрлері мен түрлерін модификациялауға ықпал етті. Қазіргі уақытта өскелең адам тұлғасының тұрақты сипаттамасы ретінде толерантты сана мен коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру проблемасы әсіресе өзекті. Бұл мәселені шешу бүгінгі күні педагогикалық ғылым мен практиканың нақты басымдығы болып отыр.

Шет тілдерін оқытудың қазіргі заманғы жүйесі, біріншіден, шет тілдерін іс жүзінде меңгеру қоғамның қалың жіктерінің аса қажеттігіне айналуымен және екіншіден, жалпы педагогикалық контекст шет тілдерін оқытуды саралауға қолайлы жағдай туғызуымен сипатталады. Жаңа әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуал шетел тілдеріне қатысты қоғамдық және жеке қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған өзге тілді білім беру саласындағы тіл саясатын қоғамда іске асыруды талап етеді. Оқыту нұсқаларының және оқыту құралдарының алуан түрлілігі жаңа жағдайларда қатаң белгіленген ережелер бойынша емес, мүмкін болатын әдістемелік жүйелердің ішінен өзінің саналы таңдауына сәйкес әрекет ете білу қажет болатын Шет тілі мұғалімінің/оқытушысының кәсіби дайындығына жаңа талаптар қойды.

Соңғы 5 жылда педагогикалық мерзімді басылымдарды талдау құзыреттілік пен құзыреттілік терминдерінде бағаланатын білім сапасы мәселелерінің өте өзектілігін көрсетеді. Осы терминдердің танымалдылығы еуропалық білім беру саясатындағы интеграциялық үдерістермен байланысты, ол еуропалық білімнің жаһандық экономиканың шынайылығына барынша сәйкестікке қол жеткізуге және еуропалық оқу орындарының түлектерін әлемдік еңбек нарығында барынша бәсекеге қабілетті етуге ұмтылысты бейнелейді. Қазіргі заманғы қарқынды өзгеретін әлемде кәсіби қызмет түрлерінің жиынтығы үнемі өзгеріп отырғандықтан, білім беру жүйесінің алдында мақсат қою және оларды қолданудың тар кәсіби саласымен шектелмей, мамандарды кешенді және интеграцияланған түрде даярлау нәтижелерін қалыптастыру міндеті тұр. Осыған байланысты білім беру мен өмір арасындағы алшақтықты жеңу үшін қоғамдық дамудың қазіргі кезеңінде «құзыреттілік/құзыреттілі» ұғымдарында білім беру нәтижесінің жаңа парадигмасын бекіту қажеттілігі туындайды.

Коммуникативтік құзыреттілік тұжырымдамасы 1970 жылдан бастап жүзеге асырылатын адамның когнитивті (академиялық) және базалық тұлғааралық коммуникативтік біліктері арасында қыруар өткізуге талпыныстың нәтижесі болды. Бұл тұжырымдама келешекте осы құзыреттіліктің түрлі модельдерін дамытуға бағытталған. Оның құрылымдық құрамдас бөліктері ретінде лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық, дискурсивтік, әлеуметтік-мәдени, стратегиялық және әлеуметтік субкомпетенциялар бөлінеді.

Лингвистикалық құзыреттілік коммуникативтік құзыреттіліктің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Оның мазмұны адамның нақты тілдің нормаларына сәйкес грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылымдарды дұрыс құрастыру қабілетін құрайды. Әлеуметтік-лингвистикалық құзыреттілік қарым-қатынас актісінің шарттарына, яғни қарым-қатынас жағдайларына, мақсаттар мен ниеттерге, серіктестердің қарым-қатынас жөніндегі әлеуметтік және функционалдық рөлдеріне барабар тілдік білдіру тәсілі мен лингвистикалық түрін таңдай білуді көздейді. Дискурсивтік компетенцияға келетін болсақ, оның мазмұны байланыс мәтіндерін құрастыру және түсіндіру үшін қарым-қатынастың белгілі бір стратегиясы мен тактикасын пайдалану қабілетіне жетеді. Әлеуметтік-мәдени субкомпания оқушылардың оқитын тілдің елдің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін меңгеруі және осы ерекшелікке сәйкес өзінің сөйлеу және сөйлеу емес мінез-құлқын құра білуі болып табылады. Бұл субкомпетенция оқушының әлеуметтік жағдайда бағдарлануы және оны басқаруы іскерлігінде көрінеді,бұл өзінің практикалық түсінігін байланыста болу және оны қолдау іскерлігінде табады.

Осылайша, ана тілін, сондай – ақ шетел тілін үйрену-әлеуметтік қарым-қатынаста, қарым-қатынаста көрінетін жеке басының қажеттілігі. Қарым-қатынастың табыстылығы сөйлеушінің байланысқа түсу ниетіне ғана емес, сонымен қатар тіл бірліктерін меңгеру дәрежесіне және оларды қарым-қатынастың нақты жағдайларында қолдану қабілетіне байланысты сөйлеу ниетін іске асыру біліміне де байланысты. Тілді меңгерудің бұл шарттары коммуникативтік құзыреттіліктің мәнін құрайды, ол коммуникативтік лингвистика мен лингводидактиканың орталық категориялары қатарына енгізілді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Психологиядағы мақсат-болашақ іс-әрекет нәтижесінің саналы бейнесі. Бұл тіл мен мәдениетті оқытудың және оқытудың саналы жоспарланған нәтижесі ретінде шет тілдерін оқытуға қатысты мақсатты тұжырымдауға негіз береді. Мұндай түсінікте бұл санат тілдік білім беру жүйесінің дамуы мен жұмыс істеуін анықтайды, оның мазмұны мен осы мазмұнды меңгеру тәсілдерін детерминациялайды.

Оқыту мақсаты-маңызды әлеуметтік-педагогикалық және әдістемелік санат. Сондықтан, оған жүгіну тұтастай алғанда тілдік білім беруді детерминациялайтын барлық факторларды ескере отырып жүзеге асырылады. Бұл ретте мақсаттардың әлеуметтік-педагогикалық мәні оны, біріншіден, қоғам мен мемлекеттің өз азаматтарының тілдік біліміне қатысты әлеуметтік тапсырысы контексінде және екіншіден, қоғамда оның дамуы мен мектеп білім беру жүйесін дамытудың белгілі бір кезеңінде қабылданған жалпы білім беру тұжырымдамасын ескере отырып, қарастыру қажеттілігін талап етеді. Соңғысы шет тілі осы жүйе шеңберіндегі оқу пәндерінің бірі ғана болып табылатындығымен және осы пәнге оқыту мақсатын анықтау жалпы білім беру контекстіне бағдармен жүзеге асырылуы тиіс. «Шетел тілдерін оқытудың мақсаты» ұғымының әдістемелік құрамдас бөлігі оны қалыптастыру кезінде лингводактика мен шетел тілдерін оқыту әдістемесінің негізгі ережелеріне сүйенуге мәжбүр етеді [1, 39].

Шет тілдерін оқыту мақсаттарының әртүрлі аспектілі детерминациялануы осы санат әлеуметтік және әдістемелік арасында аралық буын бар деп есептеуге негіз береді. Бір жағынан, мақсат қоғам мен мемлекеттің объективті қажеттіліктеріне негізделген, олардың

әлеуметтік тапсырысын білдіре отырып, екінші жағынан ол тілдік білімнің мазмұнын, ұйымдастырылуы мен нәтижелерін анықтай отырып, барлық жүйесін детерминациялайды.

Шетел тілдерін оқыту негізінде әлеуметтік құбылыс ретінде адамдардың әлеуметтік қызметі, олардың қарым-қатынасы мен өзара іс-қимылы жатыр. Демек, тілдік білім берудің мақсатты аспектілерін талдаудың бастапқы нүктесін әлеуметтік факторлар тобы, яғни әлеуметтік-экономикалық, саяси және әлеуметтік-педагогикалық факторлар құрайды. Бұл факторлардың әрекеті, ең алдымен, қоғамға қатысты жалпы шетел тілдеріне және екі немесе бірнеше туыс емес (оның ішінде шетел) тілдерді меңгерген адамдарға, атап айтқанда, сондай-ақ қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық дамуының нақты кезеңінде өз азаматтарының тілдік білім деңгейі мен сапасына қоятын талаптарда көрінеді. Тіл білімінің құндылық, нәтиже және процесс ретінде мәні дәл осы.

Әлеуметтік факторлардың жиынтығы тілдік білімге қатысты қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік тапсырысын негіздейді. Мақсатты тұжырымдауға әлеуметтік тапсырыстың әсері оқу пәнінің тәрбие қызметі саласында да, шет тілі бойынша оқу-тәрбие процесінде шешілетін практикалық міндеттер саласында да көрінеді. Мәдениетаралық байланыстар мен алмасулардың кеңеюіне, қазіргі қоғам өмірінің барлық салаларында жаһандану үрдістерінің күшеюіне байланысты Шет тілі бойынша қазіргі заманғы білім беру бағдарламалары оқушылардың сөйлеу қызметінің барлық түрлерін дамытуды көздейді.

Қазіргі уақытта шет тілдерін оқытудың мақсатын мәдениетаралық деңгейде қарым-қатынасқа (жанама және тікелей) қатысуға қабілетті және ниет білдірген оқушы тұлғасын қалыптастыру ретінде түсіну керек. Әңгіме оқушыда екінші тілдік тұлғаның негізгі сипаттарының қалыптасуы туралы болып отыр, олардың жиынтығы күрделі интегративті тұтастықты құрайды, тек коммуникативтік ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық құзыретке де шығады [2, 17-21].

Шет тілдерін оқытудың стратегиялық мақсатының күрделілігі мен көп аспектілігі-оқушылардың мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында барабар әлеуметтік өзара іс-қимыл жасауға қабілетті екінші тілдік тұлғаның негізгі белгілерін қалыптастыру, - оны өзара байланысты және өзара байланысты үш аспектілердің жиынтығы ретінде қарастыру қажеттілігін талап етеді: прагматикалық, педагогикалық және когнитивтік.

Шетел тілдерін оқыту мақсаты оқушылардың білім, дағды мен іскерлігін қалыптастырумен байланысты, оларды меңгеруі Оқытылатын тіл елінің этнолингвомәдени құндылықтарына ие болуға және мәдениетаралық өзара түсіністік пен таным жағдайында шет тілін іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді. Мұндай білім, дағды мен шеберліктің жиынтығы оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін құрайды.

Педагогикалық аспект шетел тілдерін оқыту мақсаты: оқушының мәдениетаралық деңгейде қарым-қатынас жасай алуы үшін қандай қасиеттерді қалыптастыру қажет деген сұраққа жауап беруге арналған. Бұл сұраққа жауап табу – біріншіден, мәдениетаралық коммуникация құралы ретінде шет тілін меңгеруге қолайлы оқушы тұлғасының қасиеттерінің кешенін анықтау және екіншіден, олардың қалыптасуына жағдай жасау [3, 10-13].

Шет тілдерін оқыту мақсатының когнитивті аспектісі білім алушыны шет тіліне, халық - оның тасымалдаушы мәдениетіне тарту барысында іске қосылған Білім, ойлау және түсіну процестері сияқты санаттармен байланысты. Когнитивті аспектінің мәнін анықтау кезінде шет тілдерін оқыту мақсаты тілдің психологиялық, коммуникативтік, функционалдық және мәдени факторлар арасындағы өзара іс-қимылды бейнелейтін түсінігін ескеру қажет.

Осылайша, осы мақсатты табысты іске асыру жоғарыда аталған үш аспектілер теңдестірілген жағдайда ғана мүмкін болады. Артық гиперболизация немесе олардың қайсысын жете бағаламау теріс салдарларға алып келеді және оқу пәнін оқытудың стратегиялық міндеттерінен басқа жаққа қарай кетеді.

Қазіргі отандық және шетелдік жарияланымдарды талдау 70-жылдан бастап оқыту әдістерінің тиімділігін бағалау және оларды одан әрі дамыту үшін объективті ғылыми негіз

құру мақсатында шет тілдерін оқытудың педагогикалық процесінің негізгі заңдылықтарын анықтаудың шынайы интегративтік тәсілін жүзеге асыру есебінен әдістемелік ғылым өзінің теориялық негіздерін нығайтуға ұмтылатынын куәландырады. Басқаша айтқанда, әдістемелік ғылымның теориялық базасын лингвоидактикалық деректер есебінен күшейтуге жалпы бағытталғандығы байқалады, олар әдістемелік пікірлердің полифониясына бағдарлануға мүмкіндік береді, олар кейде қарама-қайшы сипатқа ие және теориялық тұрғыдан жиі негізделмеген. Алайда лингводактиканың ғылым, оның объектісі және зерттеу пәні ретіндегі мәртебесіне қатысты бір мағыналы пікір жоқ.

Сонымен, отандық ғылымда лингводактика оқыту жағдайында тілді меңгеру мен меңгерудің жалпы теориясы, тілді «сатып алу» теориясы немесе шет тілдерін оқыту әдістемелерін өндіру модулін әзірлеу үшін "метатеория" ретінде әрекет ететін лингвистикалық антропология деген көзқарас қалып отыр. Белгілі бір мағынада лингводактиканы ғылым ретінде түсіну ағылшын тілді елдерде дамитын қолданбалы лингвистиканың (Applied Linguistics) жекелеген аспектілеріне жақын [4, 7-11].

Лингводидактика-1970-ші жылдары бастау алған ғылыми пән. Осы жылдан бастап әдістемелік ғылым оқыту әдістерінің тиімділігін бағалау және оларды одан әрі жетілдіру үшін объективті ғылыми база құру мақсатында шет тілдерін оқытудың педагогикалық процесінің негізгі заңдылықтарын анықтауға шынайы интегративтік тәсілді жүзеге асыру есебінен өзінің теориялық негіздерін нығайтуға ұмтылады. Себебі, дәл осы кезеңде әлемнің көптеген дамыған елдерінде, оның ішінде Беларусь Республикасында да жаңа әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай туындады,оның айрықша ерекшелігі әртүрлі мәдениет өкілдерінің адами қызметінің барлық салаларындағы интеграциялық үрдістер болып табылады. Бұл жағдайда шетел тілдерін іс жүзінде меңгеру адамдардың аса қажеттілігі болды. Бұл әр түрлі қажеттіліктерді қанағаттандыру қажеттілігі шетел тілдерін оқыту нысандарының, құралдары мен тәсілдерінің икемді және вариативтік жүйесін құруды, әртүрлі әдістемелік тәсілдерді әзірлеуді ынталандырды.

Шет тілдерін оқыту мен оқыту құралдарының әр түрлілігі мұғалімге/оқытушыға жаңа талаптар қойды, оған жаңа педагогикалық жағдайларда қатаң белгіленген ережелер бойынша емес, оқыту жағдайларына барынша барабар болуы мүмкін әдістемелік жүйелер қатарынан өзінің саналы таңдауына сәйкес әрекет ете білуі қажет. Ол үшін "тілді меңгеру" деп нені және оқу жағдайында тілді меңгеру процесі қандай заң бойынша жүретінін білу қажет. Жаңа білім беру «идеологиясы» оқушылардың түрлі оқу жағдайында тілді меңгеру үдерістері тұрғысынан әдістемелік мәселелерді қайта қарастыруды талап етті. Әңгіме нақты тілдің материалында эмпирикалық зерттеулермен ғана емес, тілді меңгерудің объективті мәліметтерін алу туралы (Бұл деректер жеке әдістеме аймағынан шығады), оқытудың нақты жағдайларына қарамастан шет тілін меңгеру процесіне әсер ететін барлық факторлардың терең теориялық негіздемесі туралы болып отыр.

Басқаша айтқанда, шетелдік және отандық әдістемелік ғылымда, кейде қарама-қайшы сипатқа ие және теориялық тұрғыдан жеткілікті түрде негізделмеген әдістемелік пікірлер мен тәсілдердің алуан түрлілігіне бағдарлануға мүмкіндік беретін лингводидактикалық деректер есебінен оның теориялық базасын күшейтуге жалпы бағыттылығы байқалады [5, 95-122].

Оқу жағдайында тілді меңгеру процесі психологтардың, психолингвистердің, лингвистердің, әдіскерлердің қызығушылықтары мен мәні болып табылады. Сонымен қатар, бұл үдерісті белгілі бір пән тұрғысынан ғана ұғынуға жақындау, яғни оқу мақсатында тілді меңгеру механизмін көрсететін толық көрініс алмау. Ғалымның пікірінше, мұны тек лингводактика ғана жасауға мүмкіндік береді, өйткені ол интегративті ғылым бола отырып, тілді меңгеру механизмдерінің сипаттамасын, сондай-ақ осы механизмдердің оқу жағдайында басқару ерекшелігін беруге арналған.

Жоғарыда аталған ғылыми пәндердің ортақтығы олардың зерттеу орталығында адамның коммуникация мақсатында тілдік кодты пайдалану қабілетіне байланысты.

Адамның жоғарыда аталған ғылымдардың орталық санатына тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру қабілетін ұсыну өте прогрессивті болып табылады, өйткені бұл жағдайда шет тілін оқытудың көп аспектілі мәселелерімен айналысатын ғалымдардың қызығушылығының мәні тілдік тұлға болып табылады.

Шет тілдерін оқыту теориясын құрайтын ғылыми салалардың ерекшелігі туралы айта келе, ол (ерекшелік) әр түрлі зерттеу категориясына - сөйлеу қарым-қатынасына байланысты. Осылайша, лингводактика тілді меңгеру үдерістерін талдау, басқару және моделдеу мәселелерін зерттейді. Бұл ретте, тіл меңгерудің механизмдері мен ішкі құрылымдық-құраушы үдерістерін сипаттау және түсіндіру туралы сөз болып отыр. Дидактикалық мәселелермен айналысатын маман үшін тілдік қарым-қатынас жасау қабілеті оқытудың стратегиялық мақсаты ретінде әрекет етеді, ал жеке Әдістеменің пәні оқытудың нақты жағдайларын ескере отырып, оқытылатын тілде қарым-қатынас жасау қабілетін беру және меңгеру (оқу) процесі болып табылады [6, 7-8].

Әдіскер оқылатын тілде қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастыру мәселелерімен айналысатындықтан, ол осы қабілеттілікті меңгеру процесінің ерекшеліктерін білуі тиіс. Алайда, әдістеменің өзі осындай білімді қалыптастырмайды, ол оларды білімнің басқа салаларынан, ең алдымен дидактикадан алады. Соңғысы кез келген тілді оқытудың жалпы заңдылықтары туралы ғылым болып табылады.

Лингводидактикалық зерттеулер жүргізудің маңыздылығын мойындай отырып, лингводидактиканы тек лингвистикамен байланыстырудың қателігін атап өтпеуге болмайды. Лингвистика шетел тілдерін оқыту әдістемесінің ерекшелігін құрайтын маңызды фактор болып табылатынына қарамастан, пәнді оқыту процесінің көп функциялылығы мен көпаспектілігін ескермеуге болмайды. Аталған мәселелерді талдауға пәнаралық лингводактикалық көзқарас тіл философиясы, лингвистика, психология, мәдениетаралық коммуникация теориясы, екінші (туыстық емес) тілді меңгеру теориясы, психолингвистика және т. б. мәліметтеріне негізделеді. Әдістемелік ғылымның бір саласы бола отырып,"...ол білім берудің, оқытудың, тілдің табиғатымен және қарым-қатынастың табиғатымен тығыз байланыста үйренуді әлеуметтік феномен ретінде негіздейді, соның негізінде индивидтердің әлеуметтік өзара әрекет ету механизмдері жатыр", лингводидактика Оқыту теориясының әдіснамалық аспектісі ретінде әрекет етеді. Бұл дегеніміз, бұл ғылым шетел тілдерін оқыту әдістемесінің негіздерін осы процестің әртүрлі ізделінетін нәтижелеріне қатысты әзірлеуге арналған. Ол ортасында білім алушының билингвалды (полилингвалды) және бикмәдени (көпмәдениетті) тілдік тұлғасы болатын шет тілдерін оқыту моделі құрылуы тиіс объективті заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Лингводактика ғылым ретінде тілдік тұлғаның лингвомәдени құрылымын ұғынуға және сипаттауға, оның шет тілін оқыту және оқыту үдерісінде қалаған нәтиже ретінде дамуының шарттары мен заңдылықтарын негіздеуге, сондай-ақ меңгеру/оқыту объектісінің ерекшелігін (тілді, оқытылатын тілді тасымалдаушы әлемнің тілдік суретін), сол сияқты осы үдерістің барлық субъектілерінің өзара іс-қимылын, қателердің табиғатын (тілдік, лингво-тілдік және неғұрлым кең мәдениеттанулық) және оларды жою механизмін зерделеуге арналған. Көптілділік, оқушылардың жеке және мәдени ерекшеліктері, олардың жас ерекшеліктері, тілді меңгерудің толық/толық еместігін анықтайтын факторлар және т.б. контекстінде тілді оқыту мен меңгерудің ерекшеліктерін зерттеу үлкен перспективаға ие.

Демек, лингводидактикалық зерттеулердің өзектілігі оқыту әдістерінің тиімділігін бағалау және оларды одан әрі дамыту үшін объективті ғылыми негіз құру қажеттілігінен туындап отыр, олардың негізінде ең алдымен тілдік тұлғаны қалыптастыру туралы идея жатыр [7, 30-36].

Онжылдықтағы отандық лингводидактикалық дәстүрлер студенттердің тілдік дайындығы мен шетел тілдерін мамандық ретінде оқыту әдістемесінің негізгі бағыттары болды. Алайда, қазіргі жоғары білім беру студенттердің тілдік дайындығына Әдістемеде, оқыту құралдарында, сондай-ақ оның мазмұнында да өзгерістер енгізуді талап етеді.

Студенттер шет тілінде сөйлеудің әр түрлі регистрлерімен толық әрекет ете алмайды. Студенттер сөйлеуінің синтаксистік және лексикалық аспектілерінің сәйкессіздігі жиі орын алады.

Шет тілін мамандық ретінде меңгеру прагматикалық сипатқа ие және маман кәсіби қызмет саласында өзінің шет тілді құзыретін тиімді пайдалана алатын жағдайларда талап етіледі. Студенттердің шет тілді іс-әрекетін прагматизациялау өткір мәселелердің бірі және олардың тілдік дайындығына айналды [8, 12-18].

Прагматика, социолингвистика және шет тілдерін оқыту әдістемесінің интеграциясы прагмалингвудактиканың жұмыс атауын алған Әдістемедегі жаңа бағытқа негізделген.

Прагмалингвудактиканың мақсаты білім алушылардың қарым-қатынас жағдайына (формальды, бейтарап және формальды емес) байланысты шынайы мәдениетаралық коммуникацияға барабар қатысуға мүмкіндік беретін шет тілді коммуникативтік құзыреттілікті оқыту мәселелерін зерттеу болып табылады.

Прагмалингвудактиканың басым міндеті – қазіргі ағылшын тілінде болатын жаһандық өзгерістерді студенттерді дайындау тәжірибесінде іске асыру, бұл шет тілді коммуникацияның ауқымын дамытуды, сөйлеу тілінің функционалдық стиліне сәйкес тілдік құралдарды пайдалана отырып, ойды нақты, анық, қисынды және дәл білдіру біліктілігінің қалыптасуын қамтамасыз етеді [9, 13-18].

Студенттердің мәдениаралық коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың мақсаттары мен міндеттері туралы қазіргі заманғы көзқарастар тұрғысынан ағылшын тілін оқыту практикасын талдау, олардың мәдениетаралық коммуниканттар ретінде қабілеттерін дамыту қалыптасқан жағдайда шетел тілдерін оқытудың прагмалингвудактикалық аспектісін ескере отырып жасалған жаңа ұрпақтың оқулықтары мен оқу құралдары талап етілетіндігі туралы қорытындыға әкеледі.

Қазіргі білім беру кеңістігінде туған ел мен оқытылатын тіл елінің мәдениеттері арасындағы ұқсастықтар мен Айырмашылықтарды Білу және түсіну, екі елдің аймақтық және әлеуметтік әралуандылығын білу және түсіну, сондай-ақ әлемдік мәдениеттердің кең шеңберін білу [10, 138-143].

Отандық лингводидактиканың іргелі принциптерін, атап айтқанда оқытудың тұлғалық-бағдарлы бағытын, оқытудың когнитивтік бағытын, білім алушының оқу іс-әрекетінде автономиясын оқыту процесінің мәдениетаралық бағытын, шетел тілдерін оқыту процесінің мән-жайын жоққа шығармай, прагматикалық аспектіге назар аудара отырып, прагмалингвудаактиканың келесі негізгі принциптері көрсетілген:

- Білім алушылардың шет тілді коммуникативтік іс-әрекетін прагматизациялау.

Прагмалингвудактиканың басты назары тіл мен оның қызмет ету ортасының, тіл құрылымдарының, бір жағынан, және іс – әрекет құрылымдарының-екінші жағынан өзара байланысы болып табылады. Бұл тұжырымдамадағы Прагматика сөйлеу қызметінде тілдің қолданылу мақсаттары мен нәтижелері қандай екенін анықтайды. Ол тек қарым-қатынас ережелерін ғана емес, сонымен қатар жалпы сыртқы әлемнің заңдылықтарын білуді де жатқызуға болады.

Студенттердің ағылшын тілінде сөйлеуін прагматизациялаудың тиімді құралы ағылшын тілінің лексикалық құрамының генезисінің жаңа нәтижелері болып табылады, соның ішінде сөзде өз бетінше толық құрамды лексикалық бірліктер ретінде қолданылатын аббревиатуралар және қазіргі ағылшын тілінің лексикондарын байытатын басқа тілдерге қарыз алу.

- Оқытылатын тілдің даму тенденцияларын есепке алу.

Бүгінгі мәдени-прагматикалық кеңістікте, адамды қоршаған ортада, өнердегі, әдебиеттегі және т. б. оқиғаларды, құбылыстарды, стильдерді, көзқарастарды, жаңа ағымдарды бейнелейтін өзге тілді қауымдастықтың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігін құрайтын барлық жаңа тілдік құбылыстар пайда болады.

Ю. Н. Қарауыловтың пікірінше, шет тілдерін оқытудың кез келген моделі Лингвистикада бар «тіл бейнесіне» салынғандықтан, қазіргі заманғы "тіл бейнесі" лингвоидактикалық мақсаттарда қолданылуы тиіс. Студенттің шет тілі лексикасының жаңа қабатын меңгеруі қажет, өйткені ол қазіргі шет тілді ақпараттық ортада жақсы бағдарлануға, мультимедиялық ресурстар мен компьютерлік технологияларды тиімді пайдалануға көмектеседі.

- Сөйлеу қарым-қатынасының функционалдық-стилистикалық регистрін есепке алу.

Егер студент, мәдениетаралық коммуникация бойынша болашақ маман әр түрлі сөйлеу тіркелімдерінде еркін қарым-қатынас жасай отырып, шынайы мәдениетаралық коммуникацияға барабар қатыса алатын болса, студенттердің шет тілді коммуникативтік құзыреттілігін кәсіби қызмет үшін жеткілікті дәрежеде қалыптасқан деп санауға болады. Коммуникативтік жағдайға байланысты қарым-қатынастың тиісті стилін формальден формальдан формальды емес жағдайға дейін таңдау.

- Сөйлеу стилистикалық төмендеуінің шегі

Шетел тілінің лексикалық құрамының жаңа қабаттарын пайдалану арқылы студенттердің шетел тілін прагматизациялау бұл тілдің тілдік қарым-қатынас регистрі мен шетел тілімен қарым-қатынас мәдениетін әдейі төмендету емес, студенттердің нақты мәдениаралық коммуникацияға тілдік дайындығының лингводидактикалық тұрғыдан ақталған моделі (формасы), бұл тілдік үрей мен шетел тілінде қарым-қатынас мәдениетін дамытудағы жаттығулар.

- Аудиториялық жағдайлардағы Мәдениетаралық коммуникацияның жанама болуы.

Н. В. Барышниковтың пікірінше, шетел тілін оқытудағы Мәдениетаралық коммуникацияның маңызды ерекшеліктерінің бірі-шынайы мәдениаралық коммуникацияға дайындық бір мәдениетке жататын өз құрдастарымен шет тілінде жаттығу коммуникациясында болып табылады және жанама сипатта болады, өйткені шет тілін оқыту үрдісі тілдік ортадан тыс, Оқытылатын тіл мен мәдениеттің нақты қызмет етуінен алыс жүзеге асырылады. Және бұл шындықты шет тілі оқытушыларына жалпы прагматикалық аумақ пен жалпы ақпараттық аймақ құруы тиіс оқыту технологияларын әзірлеу және материалдарды іріктеу кезінде ескермеуге болмайды, олар білім алушылар лингвистикалық категориялардың мәнін бірлесіп бөлісіп, тиісінше тілдік қарым-қатынас регистрлерін таңдайды. Осындай технологиялардың бірі пайда болатын білім мен біліктіліктің тиімділігін арттыратын прагмоммуникативтік кешендер болуы мүмкін [11, 10-16].

Осылайша, заманауи ағылшын тілін прагмалингвудактикалық оқытудың әзірленген тұжырымдамасы және оны қамтамасыз ететін технологиялар жүйесі әмбебап сипатқа ие және әр түрлі жағдайларда шет тілдерін оқытуда қолданылуы мүмкін. Оқыту прагмакоммуникативтік кешендер оқытылатын шетел тілінің қазіргі лексикалық қабатына сәйкес келетін басқа тілдік материалда әзірленуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

20 ғасырдың екінші жартысынан бастап Лингвистикада тілді талдаудың Әлеуметтік және функционалдық аспектілеріне бетбұрыс болды. Бұл дегеніміз, лингвистердің мүдделері саласына әлеуметтік өзара іс-қимыл барысында туындайтын көптеген мақсаттарға жету үшін тілді қолдану механизмін талдау кірді. Осы кезеңде лингвистикалық зерттеулер неғұрлым айқын прагматикалық бағыт алады, бұл ретте ғылыми ізденістердің негізгі міндеті тілдің құрылымын емес, оның жұмыс істеуін зерделеу болып табылады. Тілдік алмасудың барысына әсер ететін көптеген факторларды (тілдік, сондай-ақ тілдік емес) ескере отырып, тілді қолданудың нақты жағдайларына жүгіну және осы факторларды ескере отырып, сөйлеу сөздерін талдау қарым-қатынастың әр түрлі жағдайларындағы пікірлерге даралылық беретін функционалдық-детерминирленген өзгерістердің сипатын анықтауға мүмкіндік берді.

Лингвистикалық зерттеулердің прагматикалық бағыты ғылымның жалпы тұжырымдамалық ұстанымында да, шетел тілдерін оқыту технологиясында да айқын көрінеді. Қазіргі уақытта шет тілдерін оқытуда ең көп қолданылатын және өзекті құзыреттілік тәсіл болып табылады. Бұл, әдетте, оқушылар меңгерген Пәндік білім немесе мәліметтер, сондай-ақ олардың дағдылары мен іскерліктері практикалық жағдайларда және кәсіби қызметте пайдаланылмауына негізделеді. Құзыреттілік тәсіл логикасы, керісінше, адамның осы қоғамда өзін барынша жүзеге асыруға мүмкіндік беретін осындай қабілеттерді қалыптастыру мен олардың негізінде дамытуды көздейді.

Құзыреттілік деп жеке тұлғаның үнемі дамып келе жатқан қасиеттері, жаңа жағдайда білімді қолдана білу деп атауға болады. Коммуникативтік құзыреттілік жетекші және өзекті болып саналады, өйткені ол барлық басқа да құзыреттердің негізінде жатыр. Қазіргі ғылыми әдебиетті талдау коммуникативтік құзыреттілік туралы пәнаралық феномен ретінде айтуға мүмкіндік береді, оны анықтауда нақты стандарттау жоқ. Алайда, коммуникативтік құзыреттіліктің құрылымын зерделеудің барлық тәсілдерінің алуан түрлілігі кезінде лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық (сөйлеу), әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік, стратегиялық, дискурсивті және пәндік неғұрлым жалпы компоненттер болып табылады.

Әрбір ғылым белгілі бір құбылысты өз ұстанымдарынан қарап, өз тілімен сипаттайтынын атап өткен жөн. Осыған байланысты психологияда, Лингвистикада, социологияда және олармен аралас салаларда өзінің коммуникативтік құзыреттілігі мен оның құрамының зерттеу объектісі ретінде сипатталуы бар. Алайда, білім беру саласы сипаттау қажет объектілермен емес, қазіргі бар мәдениет құралдарымен өз қабілеттерін дамытуға және оған осы қоғамда өмір сүруге мүмкіндік беретін іскерлікті игеруге көмектесетін адаммен айналысады. Осыған байланысты шетел тілдерін оқытудың әдістемелік тәсілдері ашық коммуникативтік сипатқа ие болды. Бұл тілді оқыту процесінде табиғи коммуникацияға түбегейлі бет бұруды, осы үдерістің коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталуын, ал кейінірек – жағдаяттық және тұлғалық факторларды ескере отырып жүзеге асырылатын, шет тілді сөйлеу мінез-құлқының ерекшелігін детерминациялайтын оқытылатын тілде қарым-қатынас жасауға қабілеттігін тудырды.

Осылайша, шетел тілін оқыту кезінде тыңдаушылардың коммуникативтік құзыреттілікке ие болуы немесе сөйлеу жағдайына сәйкес сөйлей білуі өте маңызды болып табылады. Коммуникативтік құзыреттілікке ие болу, яғни нақты сөйлеу жағдайында нақты адамға не айта білу, тілді толық меңгеру үшін қажет, сондай-ақ шет тілін оқытудың соңғы мақсаты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Амандықова Г., Мұхтарова Ш., Баймұқанова Б., Бисенғалиева А. Шет тілін оқыту әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2010. – 39 б.

Amandyqova G., Muhtarova Sh., Baımuqanova B., Bısenǵalıeva A. Shet tilin oqytý ádistemesi. – Astana: Foliant, 2010. – 39 b.

2 Акопянц А.М. Прагмалингводидактика – современная парадигма обучения иностранным языкам / А.М. Акопянц. – 2009. – № 3. – С. 17-21.

Akopıants A.M. Pragmalıngvodıdaktıka – sovremennaıa paradıgma obýchenıa ınostrannym ıazykam / A.M. Akopıants // . – 2009. – № 3. – S. 17-21.

3 Барышников Н.В. Параметры обучения межкультурной коммуникации в средней школе / Н.В. Барышников // Иностр. яз. в шк. - 2002. – № 2. – С. 10-13.

Baryshnıkov N.V. Parametry obýchenıa mejkýltýrnoı kommýnıkatsıı v srednei shkole / N.V. Baryshnıkov // Inostr. ıaz. v shk. - 2002. – № 2. – S. 10-13.

4 Веремейчик О.В. Цель обучения иностранным языкам как социально- педагогическая и методическая категория / О.В. Веремейчик // Вестник МГЛУ – 2009. – № 1. (15) – С. 7-11.

Veremeıchık O.V. Tsel obýchenıa ınostrannym ıazykam kak sotsıalno- pedagogıcheskaıa ı metodıcheskaıa kategorıa / O.V. Veremeıchık // Vestnık MGLÝ – 2009. – № 1. (15) – S. 7-11.

5 Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – М.: Академия, 2005. – С. 95-122.
Galskova, N.D. Teorıia obýchenıia ınostrannym ıazykam: ýcheb. posobıe dlıa stýd. lıngv. ýn-tov ı fak. ın. ıaz. vyssh. ped. ýcheb. zavedenıı / N.D. Galskova, N.I. Gez. – M.: Akademıia, 2005. – S. 95-122.
6 Виноградова И.А. Коммуникативная компетентность в социализации личности // И.А. Виноградова. – Н. Новгород: Нижегород. гос. ун–т. им. Н.И. Лобачевского, 2002. – С. 7-8.
Vınogradova I.A. Kommýnıkatıvnaıa kompetentnost v sotsıalızatsıı lıchnostı // I.A. Vınogradova. – N. Novgorod: Nıjegorod. gos. ýn–t. ım. N.I. Lobachevskogo, 2002. – S. 7-8.
7 Мильруд Р.П. Компетентность в изучении языка / Р.П. Мильруд // Иностр. яз. в шк. – 2004. – №7. – С. 30-36.
Mılrýd R.P. Kompetentnost v ızýchenıı ıazyka / R.P. Mılrýd // Inostr. ıaz. v shk. – 2004. – №7. – S. 30-36.
8 Митрофанова, О.Д. Лингводидактические уроки и прогнозы конца XX века / О.Д. Митрофанова // Иностр. яз. в шк. – 1999. – №4. – С. 12-18.
Mıtrofanova O.D. Lıngvodıdaktıcheskıe ýrokı ı prognozy kontsa XX veka / O.D. Mıtrofanova // Inostr. ıaz. v shk. – 1999. – №4. – C. 12-18.
9 Мильруд, Р.П. Методология и развитие методики обучения иностранным языкам / Р.П. Мильруд // Иностр. яз. в шк. – 1995. – № 5. – С. 13-18.
Mılrýd R.P. Metodologıia ı razvıtıe metodıkı obýchenıia ınostrannym ıazykam / R.P. Mılrýd // Inostr. ıaz. v shk. – 1995. – № 5. – S. 13-18.
10 Обучение иностранным языкам: Теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. 2-ое изд., испр. и доп. – М.: Филоматис, 2006. – С. 138-143.
Obýchenıe ınostrannym ıazykam: Teorıia ı praktıka: Ýchebnoe posobıe dlıa prepodavatelei ı stýdentov. 2-oe ızd., ıspr. ı dop. – M.: Fılomatıs, 2006. – S. 138-143.
11 Солова, Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: пособие для студ. пед. вузов и учителей / Е.Н. Солова. – М.: Астрель, 2008. – С. 10-16.
Solova, E.N. Metodıka obýchenıia ınostrannym ıazykam: posobıe dlıa stýd. ped. výzov ı ýchıtelei / E.N. Solova. – M.: Astrel, 2008. – S. 10-16.

Материал 29.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Amandykova G., Mukhtarova Sh., Baimukanova B., Bisengalieva A. Methods of teaching a foreign language. – Astana: Foliant, 2010. – 39 p.
2 Akopyantc A. M. Pragmalingvodidactics – a modern paradigm of teaching foreign languages / A.M. Akopyantc. – 2009. – № 3. – P. 17-21.
3 Baryshnikov, N.V. Parameters of teaching intercultural communication in secondary school / N.V. Baryshnikov // Foreign. lang. in the school. – 2002. – No. 2. – P. 10-13.
4 Veremeychik O. V. The purpose of teaching foreign languages as a socio-pedagogical and methodological category / O.V. Veremeychik // Vestnik MSLU - 2009. – No. 1. (15) – P. 7-11.
5 Galskova N. D. Theory of teaching foreign languages: textbook. manual for stud. lingual. high fur boots and fak. in. lang. higher. ped. study. institutions / N. D. Galskova, N.I. Gez. – M.: Academy, 2005 . – S. 95-122.
6 Vinogradova I.A. Communicative competence in the socialization of personality // I.A. Vinogradov. - N. Novgorod: Nizhny Novgorod. state un – t. them. N.I. Lobachevsky, 2002. – P. 7-8.
7 Milrud, R.P. Competence in language learning / R.P. Milrud // Foreign. lang. in the school. – 2004. – No. 7. – P. 30-36.

8 Mitrofanova O.D. Linguodidactic lessons and forecasts of the late XX century / O.D. Mitrofanova // Foreign. lang. in the school. – 1999. – No. 4. – P. 12-18.
9 Milrud R.P. Methodology and development of methods of teaching foreign languages / R.P. Milrud // Foreign. lang. in the school. – 1995. – No. 5. – P. 13-18.
10 Teaching Foreign Languages: Theory and Practice: A Study Guide for Teachers and Students. 2nd ed., Rev. and add. – M.: Filomatis, 2006 . – P. 138-143.
11 Solova, E.N. Methodology of teaching foreign languages: a guide for students. ped. universities and teachers / E.N. Solov. – M.: Astrel, 2008. – P. 10-16.

Тенденции развития современной лингводидактики в обучении иностранному языку

М. С. Кулахметова[1], Т. Қ. Балтажан[1]
[1]Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан

В последние годы предприняты многочисленные попытки обновления содержания государственных образовательных стандартов разного уровня на основе компетентностного подхода. В результате построено значительное количество классификаций компетенций, на базе которых предлагается проектировать модели выпускников учебных заведений разного уровня. Классификации строятся в соответствии с основными видами человеческой деятельности и ее объектами, сферами общественной жизни и производства, отраслями науки, психологическими характеристиками и способностями личности, ступенями ее социального развития и статуса. При этом все компетенции выстраиваются в определенной иерархии, на вершине которой всегда находятся ключевые (базовые, общие, метапредметные, универсальные) компетенции, которые многофункциональны, надпредметны и многомерны. Лингвистическая компетенция является одним из основных компонентов коммуникативной компетенции. Ее содержание составляет способность человека правильно конструировать грамматические формы и синтаксические построения в соответствии с нормами конкретного языка. Социолингвистическая компетенция предполагает умение осуществлять выбор лингвистической формы и способа языкового выражения, адекватных условиям акта коммуникации, то есть ситуации общения, целям и намерениям, социальным и функциональным ролям партнеров по общению.

Материал поступил в редакцию журнала 29.10.2020

Development tendences of modern linguvodidactics in foreign language teaching

M. S. Kulakhmetova[1], T. K. Baltazhan[1]
[1]Pavlodar pedagogical university, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

In recent years, numerous attempts have been made to update the content of state educational standards at various levels based on a competency-based approach. As a result, there are a significant number of classifications of competencies, on the basis of which it is proposed to design models of graduates of educational institutions at various levels. Classifications are built in accordance with the main types of human activity and its objects, areas of social life and production, branches of science, psychological characteristics and abilities of a person, steps of its social development and status. Moreover, all competencies are built in a certain hierarchy, at the top of which there are always key (basic, general, meta-subject, universal) competencies that are multifunctional, over-subject, and multidimensional. Linguistic competence is one of the main components of communicative competence. Its content is the ability of a person to correctly construct grammatical forms and syntactic constructions in accordance with the norms of a particular language. Sociolinguistic competence presupposes the ability to make a choice of the linguistic form and method of linguistic expression, adequate to the conditions of the act of

communication, that is, the situation of communication, goals and intentions, social and functional roles of communication partners.

Received: 29.10.2020

УДК 81-13

Н.Ф. Немченко[1], О.Я. Черниговцева[2], А.К. Ашимова[3]
[1]к.ф.н., доцент, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-2614-7759. E-mail: nnemchenko@inbox.ru
[2]м.п.н., преподаватель, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-8431-2893. E-mail: yurpalova@mail.ru
[3]м.п.н., ст.преподаватель, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-0608-1174. E-mail: aidana_nurbaeva@mail.ru

РАЗВИТИЕ УЧЕБНЫХ УМЕНИЙ У СТУДЕНТОВ МЛАДШИХ КУРСОВ ЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Статья посвящена организации самостоятельной работы студентов младших курсов. В связи с внедрением кредитных технологий вузовского образования от студента требуется творческий подход к выполнению самостоятельно работы. Также, в связи с необходимостью изучения иностранных языков в любой сфере современности важным становится развитие самого навыка учиться. От умения учиться зависит как скорость усвоения материала иностранного языка, так и качество знаний и умений по всем дисциплинам специальности.

В статье предложены некоторые аспекты для разработки системы инструкций или методических рекомендаций, призванных сформировать умение учиться и самостоятельно выполнять конкретные задания.

Цель данной статьи – описать основные положения организации формирования учебных умений в ракурсе профессионально-ориентированной методики преподавания иностранного языка.

Ключевые слова: кредитная технология, навыки, усвоение, качество знаний, методика, рекомендации.

ВВЕДЕНИЕ

Организация самостоятельной работы студентов продолжает оставаться одной из актуальных проблем в методике иноязычного образования как в связи с информатизацией процесса обучения иностранным языкам, так и в связи с развитием кредитных технологий вузовского образования.

Основные направления перестройки высшего образования предусматривают способность студента к творческой самостоятельной деятельности и к достижению высокого уровня качества профессиональной подготовки. При этих требованиях весь процесс обучения направлен на интенсивную и активную самостоятельную работу студента в условиях возрастающего объема информации, индивидуализации и творческого развития специалиста [1, 115].

Актуальность настоящей работы связана с возрастанием роли знания иностранных языков во всех сферах современной жизни и успешное изучение иностранного языка требуют, в свою очередь, не только желания и способностей студента к изучению

иностранного языка, но и умения учиться, рационально и самостоятельно выполнять индивидуальные и групповые формы работы.

От умения учиться зависит как скорость усвоения материала иностранного языка на младших курсах, так и качество знаний и умений по другим дисциплинам специальности, которые изучаются на более продвинутых этапах обучения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Цель настоящей статьи представить возможности самостоятельной работы обучающегося в процессе овладения иноязычным общением, которое требует специфических умений, в то время как в практике школьного обучения учебные умения часто формируются бессистемно, стихийно, и поэтому на факультетах иностранных языков студенты сталкиваются с рядом заданий, выполнение которых требует специфических учебных умений.

Кроме этого, от студентов требуется трудоемкая постоянная работа, так как овладевать иноязычным общением им приходится в отсутствии естественной языковой среды.

Студенты первого курса часто нуждаются в помощи преподавателя по таким вопросам как: что представляет собой система основного учебника по иностранному языку, как работать над коррекцией звуков и интонации, как работать над орфографией и словарями.

Теоретико-методологическая база для определения основных учебных умений студента первокурсника целесообразно считать структуру учебной иноязычной деятельности студентов при овладении иноязычным профессиональным общением. В рамках коммуникативного метода обучения, количество требуемых умений связано со следующими направлениями языковой деятельности – формировании фонетических, лексических и грамматических навыков. Новизна данной экспериментальной работы состоит в разработке инструкций для студентов изучающих английский язык в их речевой иноязычной деятельности, формировании базовых навыков устной и письменной речи и восприятия иноязычной речи на слух.

Для определения приоритетных учебных умений студентам первого курса языковых специальностей (около 150 человек) была предложена анкета, которая предполагала испытуемым по окончании первого семестра обучения, когда у студентов появилось преставление и некоторый опыт в приобретении знаний, высказать свое мнение о трудностях усвоения программного материала. Опрос первокурсников о трудностях усвоения английского языка свидетельствуют о том, что, например, при изучении фонетики трудно было скорректировать некоторые звуки, различать звукосочетания и слова при восприятии потока иноязычной речи. В грамматическом материале основные трудности были связаны с усвоением когнитивных особенностей в системах времен родного и иностранных языков. Усвоение грамматических явлений связано также с недостаточным количеством времени для тренировочных упражнений, автоматизации грамматических навыков и неумения самостоятельной отработки материала во внеаудиторное время [2, 15-17].

При выполнении письменных заданий, основные трудности возникают в усвоении английской орфографии и употреблении грамматически корректно оформленных высказываний. Восприятие аутентичных текстов было затруднено скоростью речи, фонетической диалектной вариативностью. Усвоение правописания затрудняло и запоминание лексики, а ее многозначность вызывала трудности в ее употреблении как в выполнении устных, так и письменных заданий. Таким образом, необходимым условием преподавания иностранного языка является успешное формирование таких способов самостоятельной работы, которые помогли бы будущему учителю в учебном процессе и в дальнейшей карьере для решения профессиональных задач.

Цель данной статьи описать основные положения организации формирования учебных умений в ракурсе профессионально-ориентированной методики преподавания иностранного языка.

Для определения перечня учебных навыков для всех видов речевой деятельности необходимо рассмотреть цели обучения и программные требования к изучению языкового материала. В перечень учебных умений на первом курсе рекомендуется ввести следующие умения: правильно оформлять письменные работы, выполнять устные и письменные упражнения, работать с видео- и аудиоматериалами. Особую трудность, наряду с вышеназванными, представляет формирование таких умений, как написание изложений и эссе, пополнение словарного запаса, участие в диалоге и групповой работе, подготовка монологических высказываний, работа над выполнением различных заданий по тексту, работа над скоростью и видами чтения. Сюда также относятся умения работать со справочной литературой и орфографией, готовиться к контрольным работам и экзаменам, вести методическую копилку и работать над ошибками.

На старших курсах требуются новые учебные умения и навыки, но и, следовательно, их успешность в овладении иноязычной коммуникацией определяется в начале обучения в языковом вузе [3, 264].

Для формирования умения учиться необходима, прежде всего, подготовка преподавателем системы инструкций или методических рекомендаций с иллюстрацией того, что, как и в какой последовательности сделать, чтобы справиться с конкретным заданием. Поскольку таких инструкций достаточно много, их необходимо определенным образом классифицировать. Первый тип инструкций – алгоритм, т.е. четко фиксированная последовательность действий студента.

Примером жесткого алгоритма инструкции по выполнению письменного упражнения по грамматике могут служить следующие рекомендации:

1. Выучить правила формообразования и использования прошедшего длительного времени.
2. Выполните ряд заданий по использованию прошедшей формы в подстановочной таблице.
3. Если в выполняемом упражнении нужно вставить нужную форму, напишите ее сначала отдельно.
4. Вставьте правильную грамматическую форму устно.
5. Запишите полученное предложение.
6. Прочтите его вслух 1-2 раза, так чтобы не делать пауз между словами.
7. Переходите к выполнению следующего предложения.

Примечание: Устная обработка письменных упражнений необходима для формирования навыка использования обрабатываемой грамматической формы.

Еще одним примером этого типа алгоритма может служить инструкция для отработки техники чтения вслух небольшого текста. Этот вид работы предполагает предварительное снятие языковых трудностей. Преподаватель подготавливает студентов для работы над озвучиванием текста, обращая внимание студентов на особенности произношения некоторых слов и словосочетаний, отрабатывает слова с трудно произносимыми звуками и звукосочетаниями, просит студентов записать в словари новые слова и объясняет некоторые неизвестные на данном этапе обучения грамматические явления. Далее следует инструкция, которая выглядит следующим образом:

1. Подчеркните карандашом трудные или специально заданные фонетические трудности.
2. Произнесите их отдельно несколько раз.
3. Найдите в предыдущих инструкциях правила чтения для слов, которые вы затрудняетесь произнести.
4. Проверьте свое произношение по электронному словарю.

5. Разделите текст на предложения и синтагмы (наименьшие смысловые единицы).

6. Определите фразовое и логическое ударения в каждой синтагме, отметьте их карандашом.

7. На основе коммуникативного типа предложения и его эмоциональной окраски определите терминальный тон, паузы, т. е. основную интонационную модель.

8. Сидите ровно, расправьте грудную клетку.

9. Положите кончики пальцев правой или левой (в зависимости от того какой рукой вы пишите) на край стола. Этой рукой вы будете отстукивать ритм предложения.

10. Начинайте чтение текста вслух с глубокого вздоха постепенно выдыхая по мере чтения отдельной синтагмы. Каждая синтагма требует нового вдоха, иначе вы будете спотыкаться, и чтение не будет плавным.

11. Читая текст, старайтесь соблюдать правильное произношение каждого звука, слова, синтагмы. Отбивайте ритм и следуйте избранной интонационной модели.

12. В первый раз читайте текст в медленном темпе и ускоряйте темп при повторном чтении и при необходимости прочтите его еще раз.

13. Запишите чтение на диктофон, чтобы его прослушали студенты вашей группы и преподаватель и помогли бы вам скорректировать ошибки, если таковые имеются.

Примечание: когда навыки техники чтения вслух в основном сформированы, то продолжайте читать вслух хотя бы по одной странице текста на английском языке и не забывайте читать вслух страницу текста на родном языке. Это позволит вам поддерживать вашу риторическую культуру в будущей профессии.

Из этого алгоритма преподавателю легко можно сделать более свободный алгоритм для работы над техникой чтения, убрав не вызывающие трудности пункты (за исключением 8, 9, 10, и, вероятно, 12 пунктов.

Второй тип инструкций также предполагает определенную последовательность с возможностью для студентов частично изменять последовательность цепочки действий или исключать некоторые действия из этой цепи. Инструкция второго типа может предполагать исключение 1 или 2 пункта в алгоритме, если студенты уже усвоили правила формирования и использования Past Continuous.

Третий тип инструкций – это совет, который преподаватель дает студенту и за последним остается право следовать этому совету или выбрать свой путь решения задач обучения языковому материалу. Инструкция третьего типа может быть сформулирована следующим образом: «Обязательно читайте вслух выполненное письменное упражнение».

Четвертый этап инструкций – это пример выполнения заданий [4, 276].

И, наконец, пятый вид инструкций направлен на стимулирование активности студента посредством раскрытия перспективы того или иного вида.

Пятый вид инструкций носит более творческий характер. Например, «Представьте себе, что вы опрашиваете свидетелей дорожного происшествия и Вам нужно задать вопросы, используя Past Continuous»

What were you doing?

What was the passer-by doing?

How fast was the car going? Etc.

Если при выполнении любого задания выясняется, что оно не представляет собой особой трудности некоторые предложенные инструкции можно опустить.

Методические возможности инструкций не ограничиваются только формированием конкретных учебных умений, но и способствуют формированию профессиональных умений будущих преподавателей иностранных языков. Таким образом, организованная с помощью учебных инструкций самостоятельная работа студентов способствует становлению и профессионально-ориентированной методики.

Эта методика призвана вызвать у студента потребность в овладении учебными умениями и научить студентов составлять собственные методические инструкции – рекомендации для своих будущих учащихся.

ВЫВОДЫ

В овладении учебными умениями целесообразно выделить два этапа. Первый можно определить как ознакомительно-формирующий, на котором студент осознает необходимость конкретных рациональных учебных умений и изучает инструкцию. Студенты должны понять, в чем заключаются трудности работы над языковым материалом в разных видах речевой деятельности. Понимание трудностей – это важный шаг для того, чтобы использовать предложенную преподавателем модель работы над учебным материалом.

Для студентов очень важно хорошо запомнить, как выполнять задания. На данном этапе работы преподавателю необходимо не только тщательно объяснять свои инструкции, но и вызвать у студента желание действовать по рекомендациям, т.е. прежде чем делать что-то неизвестное ранее нужно знать, как это делать, и делать чаще всего дома, самостоятельно.

Не следует перегружать студента большим количеством учебных умений за один день; за одну неделю студент не усвоит более 3-5 инструкций. В этой связи рекомендуется составить своего рода график формирования учебных умений согласно приоритетным задачам обучения.

На начальном этапе также важно развивать самостоятельно студента в практике многократного выполнения учебного задания пока студент не научится выполнять их быстро, не думая о последовательности своих действий. Сначала он может пользоваться письменным текстом инструкции, затем выполнять задания по памяти и, в конечном итоге, уметь объяснить другим студентам алгоритм своих действий.

Для решения задач начального этапа формирования учебного умения можно использовать устный, или письменный краткий отчет студента о ходе выполнения учебных заданий. Например, «Опишите последовательность ваших действий».

При неудачном выполнении студентом заданий необходимо совместно обсудить причины и, возможно, подготовить индивидуальные инструкции.

Второй этап формирования учебных умений предполагает обучение студентов пользоваться учебными инструкциями в работе с другими студентами в качестве будущего учителя. Преподаватель может дать студенту задание подготовить учебные инструкции по языковому материалу учащихся младших классов, а студент, выполняя это задание, совершенствует свои собственные учебные умения.

Содержание составленных студентами инструкций можно обсуждать в группах и вносить исправления прежде, чем дать их окончательный вариант. Следует отметить, что работа с инструкциями на всех этапах формирования учебных умений студентов учительских специальностей обеспечивает естественную связь языковых дисциплин с методикой преподавания иностранных языков. Во время прохождения учебной и профессиональной практик, студентам, несомненно, помогут подготовленные методические инструкции по обучению эффективному иноязычному общению своих учащихся.

Итак, для преподавателя, работающего со студентами, которым требуется помощь в умении рациональной организации своей самостоятельной работы, первостепенными задачами являются мотивация к рациональной работе, обеспечение студентов доступными информативными материалами, четкими инструкциями, которые студент может занести в собственную методическую копилку. При этом необходимо параллельно организовывать контроль за тем, чтобы студенты выполняли рекомендации в самоподготовке и коррекции пробелов в развитии языковых и речевых навыков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Ярцева В.Н. Теория взаимодействия языков // Языковые контакты, – Киев, 1979. – 115 с.
Yartseva V.N. Teoriya vzaimodeistviya yazykov // Yazykovye kontakty, – Kiev, 1979. – 115 s.
2 Аренова Т.В. К вопросу о современном подходе к обучению иностранным языкам. – Вестник Каз ГУМО и МЯ, 2001, №3. С.15-17.
Arenova T.V. K voprosu o sovremennom podhode k obucheniyu inostrannym yazykam. – Vestnik Kaz GUMO i MYa, 2001, №3. S.15-17.
3 Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: МГУ, 1974 – 264 с.
Budagov R.A. Chelovek i ego yazyk. – M.: MGU, 1974 – 264 s.
4 Бабинская П. Методика преподавания иностранному языку, Минск, 2003.
Babinskaya P. Metodika prepodavaniya inostrannomu yazyku, Minsk, 2003.

Материал поступил в редакцию журнала 24.08.2020

REFERENCES

1 Yartseva V.N. The theory of interaction of languages // Language contacts, – Kiev, 1979. – 115 p.
2 Arenova T.V. On the issue of a modern approach to teaching foreign languages. – Bulletin of Kaz UIR and WL, 2001, No. 3. pp.15-17.
3 Budagov R.A. Man and his language. – M .: Moscow State University, 1974 – 264 p.
4 Babinskaya P. Methods of teaching a foreign language, Minsk, 2003.

Тілдік жоғары оқу орындарының кіші студенттерінде білім алу дағдыларын дамыту

Н.Ф.Немченко[1], О.Я.Черниговцева[1], А.К.Ашимова[1]
[1]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Мақала кіші курс студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға арналған. Жоғары білім беруге ұйымдарында кредиттік технологиясын енгізуіне байланысты студент өздігінен жұмыс істеу барысында шығармашылықпен атқару керек. Сонымен қатар, қазіргі заманның кез-келген саласында шет тілдерін үйрену қажеттілігіне байланысты, үйрену дағдысын дамыту маңызды болады. Оқу қабілетінің шет тіліндегі материалды жылдам игеруге, сонымен қатар барлық пәндері бойынша білім және мамандықтың сапасына да әсер етеді.

Мақалада білім алу және нақты тапсырмаларды өз бетінше орындау қабілетін қалыптастыруға арналған нұсқаулар жүйесі немесе әдістемелік ұсыныстар ұсынылған.

Бұл мақаланың мақсаты – шет тілін оқытудың кәсіби бағдарланған әдістемесі тұрғысынан білім беру дағдыларын қалыптастыруды ұйымдастырудың негізгі ережелерін сипаттау болып табылады.

Материал 24.08.2020 баспаға түсті

The development of educational skills of junior students at language universities

N.F. Nemchenko[1], O.J. Chernigovtseva[1], A.K. Ashimova[1]
[1]Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the organization of independent work of junior students. In connection with the introduction of credit technologies in higher education, a student is required to be creative in his unsupervised work. Also, due to the need to learn foreign languages in any area of today's world, it becomes important to develop the very ability to learn. The ability to learn depends on the speed of mastering the material of a foreign language, as well as the quality of knowledge and skills in all disciplines of the specialty.

The article proposes a system of instructions or methodological recommendations designed to form the ability to learn and independently perform specific tasks.

The purpose of this article is to describe the main provisions of the educational skills formation in the perspective of a professionally oriented methodology of teaching a foreign language.

Received: 24.08.2020

УДК 378. 147

I.G. Rusol[1], K.K.Yermamadova[2]
[1]senior lecturer, Sh.Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-1095-1021. E-mail: irenekz@mail.ru
[2]master of philology, lecturer, Sh.Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-7871-3498. E-mail: shadow.w@bk.ru

METHODICAL GUIDELINES FOR INDIVIDUAL STUDENTS' WORK IN A FOREIGN LANGUAGE AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The article reveals the role of independent work in the formation of the educational and cognitive competence of students of non-linguistic universities. An individual student's work is one of the key educational competencies of a future specialist in the process of learning a foreign language. Various types of independent work in a foreign language are presented, examples from experience gained are given. The main objective of this research is to determine the specifics of independent work as an important form of the main direction and tasks of the educational process at the university for the development of foreign language. The research methodology is related to the choice of competence-oriented approach to ensure transformation of individual work into individual activity in self-education and development of professional and core competences. It is obvious that the concept of the priorities of modern education is clearly evolving into the ability to independently obtain necessary information, analyze it, identify problems and look for ways to rationalize them. As part of the educational policy aimed at improving the quality of the educational process, the development of competencies is seen as a predictable result of education.

Keywords: methodological instructions, implementation, essay, self-education, competency, individual education.

INTRODUCTION

Independent work of students at a university is one of the most important elements in obtaining knowledge and skills. We should note that at universities, the student, first of all, acquires knowledge which is provided by the curriculum, and the teacher should manage the educational process, advise students, provide them with methodological assistance and monitor the success and quality of knowledge, abilities, and skills [1, 16].

In recent years, the interest towards the independent work in organizing the educational process in all courses of studying a foreign language at institutions of higher education has increased significantly. Considerable attention is paid to the issues of upbringing the personality of a modern specialist, one's competitiveness, and public responsibility.

The purpose of the article is to determine the specifics of independent work as an important form of the main direction and tasks of the educational process at the university for the development of foreign language.

Analysis of the problem of organizing the independent work as a form of educational process at institutions of higher education for the development of foreign language professional

communication of students was conducted. There was accomplished the analysis of recent researches of scientists and it was revealed that the problem of organizing the independent work of students is prioritized and is expected to facilitate the revision of both the theoretical and methodological principles of modern training of competitive foreign language specialists [2, 89].

The authors proposed the stages of organizing the independent work on the development of foreign language professional communication of students. A competently organized independent work on foreign language professional communication forms a foreign language communication competence, skills and abilities that ensure the acquisition of linguistic means, the definition of the communicative content of the understanding of individual linguistic units, their meanings, forms and structures, as well as the relationship between them [3, 117].

The research methods are the following: the comparison method, the method of grouping tasks for independent work in stages and the method of statistical analysis. As a result of using the system of developed tasks for parforming independent learning activities, applying well-thought-out learning strategies and productive technologies, students write tests and pass certification better, become more independent, creative and responsible. Fulfillment of the proposed tasks, knowledge of educational strategies allows students to build oral and written speech in a foreign language more logically, reasonably and correctly; acquire new knowledge; to master the culture of thinking, the ability to generalize, analyze, perceive information, set goals and choose ways to achieve it. Students master the basic methods and means of obtaining and processing information [4, 50].

The problem of organizing independent work and the students' interest in it has been relevant in the educational process for a long time. Modern education prepares a skilled worker capable to continue professional growth and social mobility. A number of researchers are engaged in this problem. For example, G. M. Frolova and A. N. Shchukin believe that independent work belongs to the organizational form of teaching. Its effectiveness depends on the students' awareness of the purpose of this work, on mastering the procedure of the work itself and the ability to use strategies for language acquirement. N.F.Koryakovtseva highlights the main characteristics of the progress which is developing in the independent educational activities of students: focus on the self-determination of the student as a linguistic person; providing conditions for students self-development Independent work on a foreign language is becoming an essential component of the educational process [5, 192].

Possible prospects of further research are related to the development of teaching technologies to form individual style of ISW under the conditions of integration of learning and scientific research activity of students.

MAIN PART

Optimization of independent work requires students to study the discipline "Foreign Language", so it is necessary to choose the best teaching methods. It is advisable to combine traditional methods and creative tasks. Creative independent work is effective for self-organization and self-presentation of students in a university environment. Thanks to such work, students learn to master the techniques of completing project tasks in a foreign language, properly organize the process of their development, express their opinion; show their actions. Students develop independence and creativity in completing tasks. The most suitable tasks for independent creative work are: compiling an individual English-Russian terminological (thematic) dictionary, report writing, essay writing, preparation of multimedia presentations, project creation work, work with the test. Let us examine the content of the listed types of independent student work in a more detailed way.

Work on compiling an individual English-Russian terminological (thematic) dictionary
General concepts of terminology dictionaries:

Terminological dictionaries are usually alphabetic and translatable; they contain scientific, technical, or other terminology. Industry terminological dictionaries include information that reflects the interests of a particular specialty or a field of knowledge.
The term is a special word (phrase) adopted in professional activity and used in special conditions. The main features of the term are:
a) the specialized nature of the meaning;
b) belonging to a certain terminological system;
c) exact correlation with the concept.
Terms can be "pure", it means that they have only special meaning, and "mixed", in which special meanings intersect with non-special. The uniqueness of the term (within its terminological field) and the accuracy of the concept expressed by it is a feature that distinguishes it from other words.
Compilation of terminological (thematic) mini-dictionary:
-Proceed to the work after reading all the points.
-Select a dictionary, text, or several texts for the specialty you are studying (depending on the level of English proficiency).
-Read the texts.
-When reading, highlight the words that are special terms (refer to the language of your specialty).
For example, mining engineer, open mine, plate boundary, igneous rock.
- Write out or read immediately the highlighted terms in English in Word program, numbering them. If a keyword appears in the text in combination with different words and these phrases are also terms, write them out too.
For example: solidify - затвердевать, делаться твёрдым; a solid form - твёрдая форма.
-Sort alphabetically written English terms.
-Find in the English-Russian dictionary, which includes your terminology specialties, Russian equivalents (translation) of English terms.
-For each English term in your sorted list, write down its translation.
-Use the list of texts and dictionaries recommended by the teacher.
-Specify the requirements for the minimum content of words in your dictionary according to your level of preparation.
Report writing work
The report is one the most widespread form of creative work in educational institutions.
The report is a type of independent scientific and research work, where the author reveals the essence of the investigated problem; gives different points of view, as well as his own views on it. We distinguish between oral and written report (the content is close to the abstract).
Stages of work on the report:
1. Selection and study of the main sources on the topic (it is recommended to use at least 8 - 10 sources).
2. Compilation of a bibliography.
3. Processing and systematization of the material. Preparation of conclusions and generalizations.
4. Development of a report plan.
5. Writing.
6. Public speaking with the results of the study.
In the work on the report three qualities of the researcher have combined: the ability to conduct research, the ability to present results to students, the ability to answer questions in a qualified manner.
A distinctive feature of the report is the scientific, academic style in a very special way of presenting text material, the most suitable for writing educational and scientific works. This style defines the following standards:
-sentences can be long and complex;
-the words of foreign origin, various terms are often used;
-introductory constructions of the type "apparently", "in our opinion" are used;

-the author's position should be as less expressed as possible, it means the pronouns "I", "mine (point of view)" should be absent.

General structure of the report:

Formulation of a subject of research (choose not only relevant but also original, interesting in content).

The relevance of the study (here you indicate what is interesting in the direction of research, what is its importance, what scientists worked in this area, what issues in insufficient attention was paid to this topic, why students chose this topic).

The purpose of the work (in general terms, corresponds to the wording of the research topic and can specify it).

Objectives of the study (specify the purpose of the work, "decomposing" it into its components).

Hypothesis (assuming a scientifically based assumption about the possible results of research work, it is formulated if the work is experimental).

Research methodology (describes in detail all the actions associated with getting results).

Research results (summarize the new information that was obtained during the observation or experiment; when setting out the results, it is desirable to give a clear and laconic interpretation of new facts, it is useful to give the main quantitative indicators and demonstrate them on the graphs and diagrams used in the report)

Conclusions of the study (formulate conclusions, in a generalized, concise form, they briefly describe the main results and identify trends, it is advisable to number the conclusions: usually there are no more than 4 or 5).

The following requirements are imposed on the paper:

The title page (the name of the university, topic, executor, supervisor, date)

Table of contents (the names of paragraphs of the report are indicated in it, the pages from which each paragraph begins are indicated).

Introduction (the essence of the problem under study is formulated, the choice of the topic is justified, its significance and relevance are determined, the purpose and objectives of the report are indicated, and the literature used is described)

The main part (each section of it conclusively reveals the issue under the study)

Conclusion (summing up or making a generalized conclusion on the topic of the report)

Essay writing work

I. Preparatory stage: Think over the content before writing an essay:

- Who am I? What is important to me?

Do not just say: "I'm smart," show how you managed to solve a difficult problem.

Do not just say: "I am purposeful," describe the goal that you set and achieved.

- Why did I choose this direction?
- What are my future goals?

II. Essay writing.

1. Start by recording your answers to preliminary questions.

2. Organize your ideas: write a plan, for example, Paragraph 1: Introduction

Attract the reader's attention with something exciting. Formulate the main idea at the beginning of the essay. Paragraph 2,3,4: The main part: give evidence in support of your main idea. If appropriate, give specific examples from your life, study. You can write about your family, your country, about someone you admire. Final paragraph: repeat and reinforce your main thought. Link the conclusion to the beginning of the essay. It may be worth adding a note of optimism to your text.

3.Find a convincing, sincere tone, not very formal, but not quite conversational. Your style reflects your personality.

4. Try to obtain for concreteness. Always choose not the general, but the particular. Do not just say: "I have always loved philosophy," - name the philosopher who has had a great influence on you.

5. Avoid common words and false emotions.

III. Editing
- The structure. Is there a logical connection between paragraphs?
- Sincerity of tone (avoid too emotional adjectives and adverbs). Does the text look like you?
- Unity of style: is it professional? colloquial?
- The length of the essay. Write briefly, comply with the requirements for the essay, reduce all unnecessary.
- What helps your essay stand out from the general row?
- Consult! Show your essay to a native English speaker, if it is possible.
- Rewrite again and again.

A letter writing work

It is required date, greeting, introduction, main body, conclusion, ending and author's signature.
Methodical instructions for the date: the address of the person who writes the letter is indicated in the upper right corner. In the UK: apartment, building, home, street, zip code, country. The words Flat, Block, Street, Avenue, Prospect are capitalized. You can use the common abbreviations, which are also written with a capital letter (Fl, Apt, St, Ave, Pr). There is a date under address (skipping a line) You can write in numbers or letters. The names of the months are capitalized. Depending on the task (addressee) you can write the British variant: data/ month/ year or American variant: data/ month/ year Greeting: the letter begins with an appeal, after which they put a comma, (from a new line, skipping a line). Introduction: At the beginning of the letter, the author invites guests. Don't forget to indicate the purpose of inviting, date, time. Main Body: choose a polite contact form. Conclusion: at the end of the letter, the author uses polite phrases, recalling the invitation (from a new line, skipping a line). Ending: this phrase depends on the degree of the proximity of the author and addressee, after which a comma is put (from a new line, skipping a line). Author's signature: personal letters are signed without a surname (from a new line, skipping a line).

Work on preparing a multimedia presentation

1. Estimate the required number of slides. Use the formula N = t: 2, where t is the display time (or class time).
2. Consider the speed of the slide show. If the goal is to examine the information and the demonstration takes no more than 10-12 s, then the calculation of the quantity is carried out according to the formula: N = 2t
3. Remember that when viewing visual materials for a long time, the speed of perception decreases. For example, when working with visual material for 45 minutes. the number of slides should not exceed 15-17.
4. Prepare the texts.

Texts should not be too long and dense (maximum 10 lines of 5-6 words in one frame).
Only one topic can be presented on one slide. Avoid abbreviations in the text.
Avoid vertical inscriptions because they are hard to read.
5. Select a font for the presentation of information.
The most common and well-read font is Times New Roman and Arial. If you want to use a different font, make sure that the letters do not stick together.
The size of the pins must be at least 16.
Choose a style for the text.
The presence of a common framework for the text gives it a finished look.
Highlighting with a frame a separate part of an image highlights it from the main part.
Hatching and shading should be visible.
6. Test the traditional elements.
Registration of the title page: the name of the educational institution (top alignment in the center), name (in the middle), name of the supervisor, members of the creative group (on the right), year - alignment in the center

The work on project creation

Project activity is a way of building an effective action. It forms the skills of self-education and self-control, as well as the skills of the individual, group, and collective work. In the course of the project activity, the real technological chain is modeled from goals and objectives to the result, cognitive activity is intensified and valuation activity is formed. The ability to reflect is developing (the formation of universal educational actions).

The purpose of the project activity may be as follows:

The formation of competence in independent work;

The formation of critical thinking;

The formation of Culture information.

The tasks:

Educate: the desire to achieve their goals.

Teach: research work, planning, creating an educational route, conducting public speaking.

Form: communication skills.

Stages of the project:

Preparation

Planning

Decision-making

Performance

Evaluation of the results

Project Presenting

Reflection

Project requirements.

Any method of the project is a solution to a problem or situation. The project must be tangible and have a practical result.

Project topics should be simple and accessible.

The project must be age-appropriate.

Students should be able to make a plan, bring work to a logical conclusion.

The project should have logic and structure.

Assessment of the degree of achievement of goals. Assessment of the quality of results. Acquired abilities, knowledge, skills, competencies.

Work with the test

1. Try to focus and forget about others. There are only hours for you that regulate the test execution time and the task form.

2. Go over your eyes throughout the test to see what type of tasks it contains; it will help you to adjust for work.

3. Hurry up slowly. Read the assignments to the end.

4. Look through all the questions and start with those which answers you have no doubt. Then you will calm down and enter the working rhythm. There are questions in any test, the answers to which you know very well, just get your thoughts together.

5. When you start a new task, forget everything that was in the previous one - as a rule, tasks in tests are not connected.

6. If you do not know the answer to the question, or you are not sure, skip it and mark it to return to it later.

7. Proceed by exclusion! Exclude the answers that are not suitable.

8. If you doubt the correct answer, it is difficult for you to make a choice. Trust your intuition!

9. Leave time to check your work, at least to have time to run through your eyes and notice obvious errors.

10. Aim to complete all tasks, but remember that it is unrealistic in practice. After all, the test tasks are designed for the maximum level of difficulty, and for a good assessment, it is enough to overcome 70% of the tasks.

CONCLUSION

In this way, when planning the process of developing educational and cognitive competence, it is necessary to pay special attention to the creative activities of students, because in this type of independent work they are very active and perform various types of tasks. For example, to prepare a presentation or project work, students should be independent in the following aspects: 1) choosing the most interesting and relevant topic; 2) preparation of a work plan, distribution of roles (if it is a group project); 3) search and selection of the necessary information from various sources; 4) information processing, a compilation of own text; 5) registration of work; 6) selection of illustrations, applications; 7) an oral presentation of the work.

Of great interest from the influence of independent work on the level of educational and cognitive competence are creative contests, in which students are involved, showing creative abilities, preparing various numbers, such as performing songs in a foreign language, presenting a dance program, humorous performances, theatrical performances, reading poems. Such competitions require huge expenditures of energy and time, contribute to the development of willpower, responsibility, determination. Students receive various knowledge in the field of culture, a foreign language, management, and organization of their activities.

Different conferences are held at Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, including conferences dedicated to the memory of O.G. Sultanyaev, "Valikhanov readings", "Week of Science" for students. Many students also take part in the conference "Communicative Aspects of Language and Culture", where they present articles and reports not only in their specialty but also in linguistic and cultural studies. To prepare it, students also perform several independent actions that contribute to the development of educational and cognitive competence (search and selection of material, work in the library, writing an article in Russian, translating an article into a foreign language, writing results, oral presentation, answers to questions during the presentation report). This work, of course, is carried out with the help of a teacher, but the level of students' independence is quite high. As an example, the students' articles are made and presented at the Science Week conference for students in 2018, 2019, 2020: 1. Women's Rights, 2. Arkaim - the Russian Stonehenge, 3. Prices, 4. Balance Sheet, etc. It is impossible to carry out such types of projects and scientific works without developed educational and cognitive competence. Engaged in such activities, students learn to work independently, to search for information not only through the Internet but also using books, magazines, collections of materials, organize and plan creative and scientific work, make decisions and be responsible for their work.

It is undoubtedly that the independent work of students plays an important role in the formation and development of educational and cognitive competence, which is so necessary for the learning and education of an active, competent, self-educating specialist. The improvement of key competencies is facilitated by various types of independent work, with the help of which it is possible to achieve success in educational activities, as well as to educate a purposeful and demanded specialist with the knowledge of a foreign language. In the process of independent work, students are prepared for the speech, scientific and creative activities, independent thinking, intelligence, logic, cognitive interests, and needs.

REFERENCES

1 Abdymanapov, S.A. (2009). [System of Credit Education, Vectorially Oriented to Form Future Specialists]. Reports of the Kazakh Academy of Education,2. – P.16-26.

2 Gasparyan E.B. Development of key competencies among students of non-linguistic universities in the framework of teaching a foreign language (English)// Teaching foreign languages: from professionalization to professionalism. M.: MGIMO-Uni., 2010. – P. 88-91

3 Kovalenko A. V. Competence-based approach in higher professional education. Tomsk: Publ ishing TPU, 2007. – P.117

4 Nyashyna S.G. About the problem of organizing students' independent work in a non-linguistic university // theory and practice of teaching foreign languages in a non-linguistic university. Minsk: Publishing BGU, 2009. – P. 42-50
5 Koryakovceva N. F. [Theory of teaching foreign languages: productive educational technologies]. M. Academy. 2010. – P.192.

Received: 27.10.2020

Университетте студенттердің шет тілінде өздік жұмысына арналған әдістемелік нұсқау

И.Г. Русол[l], К.К. Ермамадова[1]
[1]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республиасы

Мақалада тілдік емес университет студенттерінің оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастырудағы болашақ маманның шет тілін оқыту үдерісіндегі шешуші білім құзыреттіліктерінің бірі ретіндегі рөлі айтылады. Шет тіліндегі өзіндік жұмыстардың әр түрлі түрлері жинақталған тәжірибелерден мысалдар келтірілген. Зерттеудің басты мақсаты – құзыреттілікке негізделген жоғары оқу орындарындағы студенттердің жеке жұмысын ұйымдастырудың мәнін, мазмұнын және ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу әдістемесі жеке жұмысты жеке іс-әрекетке айналдыруды, кәсіби және мамандандырылған құзыреттілікті дамытуды қамтамасыз ететін құзыреттілікке негізделген тәсілді таңдаумен байланысты. Қазіргі білім берудің басым бағыттарының тұжырымдамасы- қажетті ақпаратты өз бетінше алу, оны талдау, проблемаларды анықтау және оларды рационалдылау жолдарын іздеу қабілеттеріне қарай дамып келе жатқаны анық. Білім беру процесінің сапасын арттыруға бағытталған білім беру саясаты шеңберінде құзыреттіліктерді дамыту- оқытудың болжамды нәтижесі ретінде қарастырылады.

Материал 27.10.2020 баспаға түсті

Методические указания к самостоятельной работе студентов по иностранному языку в вузе

И.Г. Русол[l], К.К. Ермамадова[1]
[l]Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье раскрывается роль самостоятельной работы в формировании учебно-познавательной компетенции студентов неязыковых вузов как одной из ключевых образовательных компетенций будущего специалиста в процессе изучения иностранного языка. Представлены различные виды самостоятельной работы по иностранному языку, приведены примеры из накопленного опыта. Основной целью исследования является выявление сущности, содержания и особенности организации индивидуальной работы студентов в высших учебных заведениях при компетентностно-ориентированном подходе. Методология исследования связана с выбором компетентностно-ориентированного подхода, обеспечивающего преобразование индивидуальной работы в индивидуальную деятельность и развитие профессиональных и профильных компетенций. Очевидно, что концепция приоритетов современного образования перерастает в способность самостоятельно получать необходимую информацию, анализировать ее, выявлять проблемы и искать пути их рационализации. В рамках образовательной политики, направленной на повышение качества образовательного процесса, развитие компетенций рассматривается как ожидаемый результат обучения.

Материал поступил в редакцию журнала 27.10.2020

УДК 378. 147

I.G. Rusol[1], K.K.Yermamadova[2]
[1]senior lecturer, Sh.Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-1095-1021. E-mail: irenekz@mail.ru
[2]master of philology, lecturer, Sh.Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-7871-3498. E-mail: shadow.w@bk.ru

PLANNING AND ORGANIZATION OF INDIVIDUAL STUDENTS' WORK IN FOREIGN LANGUAGE AT THE UNIVERSITY

The article reveals the role of independent work in the formation of the educational and cognitive competence of students of non-linguistic universities. An individual student's work is one of the key educational competencies of a future specialist in the process of learning a foreign language. Various types of independent work in a foreign language are presented, examples from experience gained are given. The types of independent work are selected based on the directionality, namely: to obtain knowledge, to consolidate and systematize knowledge, to develop skills. Further, detailed recommendations are given on the implementation of independent work on grammar, reading, listening and writing, translation, teaching speaking. It is offered a student memo for each type of speech activity. The requirements for the preparation of presentations, abstracts, work with a dictionary, translation of texts are considered.

Keywords: methodical instructions, planning, organization, implementation, cognitive competence.

INTRODUCTION

In the modern world, active and competent specialists are required, ready for constant self-development and self-education, able to not only apply existing knowledge but also independently receive and process new information, make decisions. In recent decades, there has been a sharp reorientation of the assessment of the results of education from the concepts of "preparedness", "education", "general culture", "upbringing" to the concepts of "competence", "competence", a call is made to organize the educational process concerning a competency-based approach [1, 349].

The purpose of the article is to determine the content of independent work at several stages of teaching a foreign language, to present educational strategies for completing tasks and to offer the most effective technologies. The essence of the research lies in the fulfilment of the proposed tasks for independent work by types of speech activity at three stages of teaching a foreign language and checking the effectiveness of students writing tests, as well as attestation. The research methods are the following: the comparison method, the method of grouping tasks for independent work in stages and the method of statistical analysis. As a result of using the system of developed tasks for fulfilment independent learning activities, applying well-thought-out learning strategies and productive technologies, students write tests and pass attestation better, become more independent, creative and responsible. Fulfilment of the proposed tasks as well as knowledge of educational strategies allows students to build oral and written speech in a foreign language more logical and correct; to master the culture of thinking, the ability to generalize, analyze, perceive information, set goals and choose ways to achieve it. Students master the basic methods, ways and the means of obtaining and processing information. Projects and portfolio technologies are effective for self-

organization, self-knowledge, self-esteem, self-development and self-presentation of students at the university. Through these technologies, students learn to master techniques for completing project tasks in a foreign language; correctly organize the process of their own development; express their opinion; assess their actions and give reasons for their own decision. They take an active part in determining the dynamics of their achievements. The proposed technologies can be used in teaching a foreign language to students of non-linguistic specialties [2, 89].

The analysis of scientific researches and publications showed that various aspects of organizing ISW were studied by such scientists as Morozova N.V., Gasparyan E.B., Kovalenko A.V. Researchers believe that the readiness of students for self-education to a level sufficient for practice does not occur spontaneously. They also note the interconnection of the special organization of the content of ISW (it should be formed on the basis of information support, characterized by the presence of two factors simultaneously - motivational and factor of pedagogical assistance) and the formation of their readiness for self-education. Despite the considerable attention of scientists to the problem of organizing ISW, important issues which are demanding the solution still exist.

Purposeful independent work of students in the English language following these guidelines, as well as classroom work under the guidance of a teacher, are designed to ensure the level of language training of students that meets the requirements of the State Educational Standards of the Republic of Kazakhstan in the discipline "Foreign Language". In the course of teaching the English language, various types and forms of ISW are used, which serve to prepare students for the subsequent independent use of a foreign (English) language for professional purposes, as well as a means of cognitive and communicative activity. Monitoring the results of the student's independent work in training sessions can take place orally, in writing, or mixed form with the provision of a student's creative product. Guidelines provide for the leading role of independent creative work of students, and the teacher's task is to organize and manage relevant cognitive activities [3, 117].

MAIN PART

The criteria for evaluating extracurricular independent work are: the student's level of assimilation of educational material; the ability to use theoretical knowledge in performing practical tasks; formation of general scientific skills, validity and clarity of presentation of the answer; design of the material in accordance with the requirements.

Evaluation “100- The criteria for evaluating extracurricular independent work are the student's level of assimilation of educational material; the ability to use theoretical knowledge in performing practical tasks; formation of general scientific skills, validity, and clarity of presentation of the answer; design of the material following the requirements.

Evaluation "100-90" - the work was done according to the established task, the topic is relevant and fully disclosed, the content corresponds to the topic, the necessary explanations are given, all questions are logically related. The student has shown independence. The work was delivered on time, done carefully, has applications in the form of illustrations, tables, diagrams.

Grade "89-75" - the work has an insignificant discrepancy with the assignment, the topic is fully disclosed, however, not all necessary explanations are given, the logic in the disclosure of the issue is partially violated. The work was completed on time, has applications.

Evaluation "74-50" - the work has a significant discrepancy with the assignment, the topic is partially disclosed, there are no necessary explanations, the logical connection between the questions is broken. The degree of independence is low. Applications are available, but they are executed sloppily.

Evaluation "49-" - the work is incomplete, not on time, the student does not understand the content of the work, the design is careless [4, 192].

Enumeration of student independent work: translation, performing, test, reporting, presentation, dialogue, resume, project, report, terminological (thematic) dictionary (Glossary).

Pronunciation and reading techniques

Forms of ISW on pronunciation and reading technique:

Pronunciation and reading techniques

Forms of ISW on pronunciation and reading technique:

- phonetic exercises for the formation of pronunciation skills of the most complex sounds of the English language;
- phonetic exercises to practice the correct stress;
- exercises for the development of intonation models of narrative and interrogative sentences;
- exercises for dividing sentences into semantic segments, correct pause, and intonation design of sentences;
- reading aloud the lexical minimum on specific topics and texts;
- reading aloud lexical, lexical and grammar and grammar exercises;
- reading aloud texts for translation;
- reading aloud samples of conversational topics.

Forms of ISW control on pronunciation and reading technique:

- frontal oral survey in the classroom on individual forms of ISW;
- selective individual oral survey in the classroom on individual forms of ISW.

Guidelines for independent work on pronunciation and reading technique:

When working on pronunciation and reading techniques, attention should be paid to the discrepancy between the spelling and pronunciation of words in English. This difference is explained by the fact that the number of sounds significantly exceeds the number of letters: 26 letters of the alphabet mean 44 sounds, so the same letter in different positions in the words can be read as several different sounds.

Work with lexical material

Forms of ISW with lexical material:

- compiling your dictionary in a separate notebook;
- compiling a list of unfamiliar words and phrases for educational and individual texts, for specific topics;
- analysis of individual words for a better understanding of their meaning;
- selection of synonyms for the active vocabulary of educational texts;
- selection of antonyms for the active vocabulary of educational texts;
- compiling tables of word-building models.

Forms of control of the ISW with lexical material:

- frontal oral vocabulary survey in the classroom;
- selective individual oral vocabulary survey in the classroom;
- quiz (from English to Russian, from Russian to English);
- checking oral lexical tasks and exercises in the classroom;
- checking written lexical tasks and exercises by the teacher/students.

Guidelines for independent work with vocabulary:

- When compiling a list of words and phrases on any topic (text), when registering a lexical card index or personal notebook-dictionary, you should write out lexical units from the English-Russian dictionary in their original form.

Work with the dictionary

Forms of SW with a dictionary:

- search for given words in the dictionary;
- definition of singular and plural nouns;
- selection of the necessary meanings of polysemantic words;
- Search for the desired meaning of words from among the grammatical homonyms;
- Search for the meaning of a verb in one of the verb forms.

Forms of control of the ISW with a dictionary:

- oral checking homework in the classroom;

- checking tasks in notebooks;
- control tasks for individual forms of ISW in the audience (in a notebook or on a board);
- translation of sentences, paragraphs, texts using word search techniques, and their meanings in the dictionary.

Guidelines for independent work with the dictionary:

- When searching for a word in the dictionary, it is necessary to monitor the exact coincidence of the graphic design of the searched and found words, otherwise, the translation will be incorrect .
- Many words are polysemic, i.e. have several meanings, therefore, when searching for the meaning of a word in a dictionary, you must read the entire dictionary entry and select the one for the translation that matches the sentence (text) context.
- When searching for the meaning of a word in a dictionary, in some cases it is necessary to take into account the grammatical function of a word in a sentence, as some words perform different grammatical functions and are translated differently depending on this.
- When searching for the meaning of a verb in a dictionary, it should be borne in mind that the verbs are specified in the dictionary in an indefinite form (Infinitive) – sleep, choose, like, bring, while in a sentence (text) they function at different times, in different grammatical constructions. The search algorithm for a verb depends on its membership in the class of regular or irregular verbs. The difference between regular and irregular verbs is that regular verbs from the Past Simple and Past Participle by adding the ending -ed to the Infinitive.

Work with grammar material

Forms of ISW with grammatical material:

- oral grammar and vocabulary exercises on certain topics;
- written grammar and lexical and grammar exercises on specific topics;
- compilation of cards on individual grammatical topics (parts of speech; basic forms of regular and irregular verbs, etc.);
- search and translation of certain grammatical forms, constructions, phenomena in the text;
- syntactic analysis and translation of sentences (simple, complex, complex, sentences with complicated syntactic constructions);
- translation of texts containing the studied grammatical material.

Forms of control of the ISW with grammatical material:

- oral verification of grammar and lexical and grammatical tasks in the classroom;
- spot check of tasks on the board;
- verification of written assignments in notebooks by teacher/students;
- independent work in the audience on a specific topic with subsequent verification;
- control work (following the work program).

ISW guidelines with grammatical material

When working with grammar exercises, you must, firstly, carefully study the rule on a specific topic. When studying certain grammatical phenomena of the English language, it is necessary to use schemes, tables from grammar guides and draw up your abstracts for a specific material, carefully perform oral and written exercises and prepare them for control without relying on the written version, to ensure a firm grasp of the grammatical material.

Work with text

ISW forms with the text:

- analysis of the lexical and grammatical content of the text;
- Interpretation of small texts (up to 1000 characters) for short-term tasks;
- Written translation of small texts (up to 1000 characters) for short-term tasks;
- Interpretation of texts on long-term assignments (home reading);
- presentation of the content of large texts in Russian and a foreign language (abstracting - at an advanced stage of training).

ISW control forms with the text:

- Interviewing translation in the classroom;

- verification of written work on the translation or abstracting of texts;
- an oral survey on abstracting texts with subsequent discussion;
- control oral (written) translation of the text in the classroom.

Guidelines to ISW with text

Correct understanding and comprehension of the read text, information extraction, translation of the text are based on the skills of analyzing a foreign language text, the ability to extract meaningful information from language forms. When working with English texts, you should be guided by the following general provisions:

- You should start working with the text by reading the entire text: read the text, pay attention to its title, try to understand what the text reports.
- Then proceed to work at the level of individual sentences. Read the sentence, define its headings. Analyze the sentence syntactically: determine whether it is simple or complex (compound or complex), whether the sentence has complicated syntactic constructions (infinitive groups, infinitive constructions, participial constructions).

Stages of working with a text.

1. The pretext stage. The tasks at this stage are the differentiation of linguistic units and speech patterns, their recognition in the text, language guess.
2. The next stage. This stage involves the use of various techniques for extracting information and transforming the structure and language material of the text.
3. Post-text stage. This stage is focused on identifying the basic elements of the text content.

Oral Speech Work

Forms of ISW on the spoken language:

- lexical exercises on a specific topic;
- phonetic reading of the sample text;
- translation of the sample text;
- speech exercises on the topic;
- preparation of an oral monologue utterance on a specific topic (the volume of the statement is 15-20 sentences).

Forms of ISW control on the oral speech:

- checking of phonetic exercises on the topic;
- checking lexical exercises on the topic;
- control of vocabulary on the topic;
- control reading aloud of the sample text;
- control of the translation of the sample text;
- an oral survey on the topic.
- an oral survey on the topic.

Guidelines for the ISW on the oral speech

The work on the preparation of an oral monologue utterance on a specific topic should begin with a study of thematic sample texts. First of all, you need to perform phonetic, lexical, and lexical and grammatical exercises on the topic under study, learn the necessary lexical material, read and translate sample texts, do speech exercises on the topic. Then, based on the texts studied, it is necessary to prepare a coherent retelling, including the most important and interesting information.

Written Speech Work

Forms of ISW on the written speech:

- written assignments on a notebook/dictionary design;
- written lexical, lexical and grammar, grammar exercises;
- written assignments for preparing a monologue in English;
- written assignments for abstracting texts in English;
- written translation from Russian into English.

Forms of ISW control on the written speech:

- spelling dictation/quiz (vocabulary, text);

- checking written assignments in notebooks;
- exercises on the class-board;
- control tasks in writing skills in English.

Guidelines for the ISW on the written speech:

The work on the preparation of a written monologue statement (composition, reproduction, etc.) on a specific topic should begin with a study of thematic texts-samples. First of all, you need to do lexical and lexical-grammatical exercises on the topic under study, learn the necessary lexical material, read and translate sample texts, and do write speech exercises on the topic. Then, based on the texts studied, you need to write a written statement that includes the most important and interesting information. In this case, it is necessary to process the material for presentation, taking into account the individual capabilities and preferences of the student.

The processed text must be recorded in a workbook; you should read it aloud several times and check grammatical, lexical, and syntactic errors.

When preparing a written retelling of the text, we recommend that you use the memo:

1. After reading the text, divide it into semantic parts.
2. In each part, find a sentence (there may be several), which contains the main meaning of this part of the text. Write out these sentences.
3. Highlight keywords in these sentences.
4. Create a thesis retelling plan.
5. Retell the text using the plan.
6. Write down the text using the keywords.
7. When writing a summary of the text, it is recommended to use speech cliches:

Work with technical texts translation

General concepts on the basic methods and techniques of technical translation.

The translation is an expression of what has already been expressed in one language using another language.

The translation is an art that requires the ability to disperse attention so that, when dealing with particulars, always have in mind the whole, i.e. the entire text.

This is a process and the result of complex linguistic activity, requiring the ability to delve deeply into the content of a text and transmit it using another language.

The main methods and techniques of technical translation of the original specialized literature:

1. *Sentence combining* is a technique consisting in converting two (or more) independent statements into one simple or complex sentence in the target language. Therefore, a translation in which 2-3 independent sentences are combined into one complex (or simple) is justified.

Here syntactic compression is achieved by the following additional tricks:

- subordinate clauses are collapsed into phrases;
- repetitions that are issued as part of a complex sentence are eliminated;
- the subjunctive connection is replaced by the subjunctive when translating compound sentences with an adverbial clause of concession.

2. *The division* of sentences – this is a technique in which one initial sentence (simple/complex) is converted into two (or more) independent sentences. The reasons for dividing a sentence during translation may be as follows:

When comparing grammatical categories and forms of English and Russian languages, the following phenomena are usually found: 1) the absence of one or another category in one of the languages; 2) partial coincidence; 3) complete coincidence.

Grammatical transformations are, first and foremost, a restructuring of a sentence (changing its structure) and all kinds of substitutions, both syntactic and morphological. Grammatical transformations are caused by various reasons - both purely grammatical and lexical, although the main role is played by grammatical factors, i.e., differences in the structure of languages.

3. *Phraseological units*:

-*phraseological combinations*: individual words here retain some semantic independence, and the meaning of phrases is made up of the meanings of their constituent words;
-*phraseological unity*: the meaning of the whole combination is derived from the meaning of individual words, but at the same time individual words are not independent in meaning and serve to denote an integrated meaning;
-*phraseological unions*: the meaning of the phrase is indivisible in meaning and is not deduced from the meaning of the individual words that make up this sentence.
Recognition of phraseological units in a sentence is carried out in a logical analysis of the structure of the sentence; the main help in the search for the meaning of phraseological combinations are phraseological dictionaries, dictionaries of slang and idioms.
4. Transcription, transliteration - (direct inclusion of a foreign language word in the text) as three ways of transmitting English names and titles:
- transcription is performed depending on the language to which the personal name or surname belongs, taking into account the indication of the original;
- transliteration is used when transmitting complex names with proper letters of the Latin alphabet respectively the sound of a specific name in the original language;
- the method of direct including a proper name in a translation with the introduction of a generalized word is increasingly used in the transfer of English company names, software products, and hardware.

Types of technical translation.
The following types of technical translation are distinguished: *full translation, abstract translation, annotation translation.*
The full translation is the main form of technical translation.
All practically useful scientific and technical information extracted from the text is processed in the form of a full written translation.
The abstract translation is a full written translation of pre-selected parts of the text, forming together an abstract of the original. (An abstract is a summary of the subject matter.) An abstract translation is 5-10 times shorter than the original. In the process of working on an abstract translation, all redundant information is omitted.
Annotation translation is a type of technical translation, which consists in compiling an annotation of the original in another language. *An annotation* is a brief description of the original, outlining its contents in the form of a list of the main issues and sometimes giving a critical assessment.
The volume of an annotation translation is usually not more than 500 characters.

CONCLUSION

The competence of self-education occupies a priority place in the educational system. The formation of such competencies as understanding the essence and social significance of their future profession, the manifestation of a steady interest in it; the organization of one's activity, the ability to choose typical methods and methods for performing professional tasks, to evaluate their effectiveness and quality; make decisions in standard and non-standard situations and bear responsibility for them; to search and use the information necessary for the effective implementation of professional tasks, professional and personal development; use information and communication technologies in professional activities; work in a group and team, communicate effectively with colleagues, management; be able to take responsibility for the work of team members, for the outcome of tasks; independently determine the tasks of professional and personal development, engage in self-education, consciously plan advanced training. All this is impossible with the mechanical transfer of knowledge from teacher to student. This can be done only in conjunction with the introduction of completely new principles of training. This is the new competency-based model of education [5, 42].

Thus, the independent work of the student contributes to the formation of sustainable skills in various aspects of teaching a foreign language, which in turn allows you to independently solve educational problems, as well as perform various tasks. The use of the above types of ISW implies the achievement of the following results by students, namely: the ability to communicate (verbally and in writing) in a foreign language on professional and everyday topics; translate (with a dictionary) foreign professional texts; independently improve oral and written speech, replenish vocabulary; know the lexical and grammatical minimum necessary for reading and translating (with a dictionary) foreign professional texts.

REFERENCES

1 Voskovskaya A.S., Karpova T.A. English for universities: Tutorial – Fenix: 2005. – 349 p.
2 Gasparyan E.B. Development of key competencies among students of non-linguistic universities in the framework of teaching a foreign language (English)// Teaching foreign languages: from professionalization to professionalism. M.: MGIMO-Uni., 2010. –88-91 s.
3 Kovalenko A. V. Competence-based approach in higher professional education. Tomsk: Publ ishing TPU, 2007. – 117 p.
4 Koryakovceva N. F. [Theory of teaching foreign languages: productive educational technologies]. M. Academiya. 2010. – 192 p.
5 Nyashyna S.G. About the problem of organizing students' independent work in a non-linguistic university // theory and practice of teaching foreign languages in a non-linguistic university. Minsk: Publishing BGU, 2009. – 42-50 p.

Received: 27.10.2020

Университетте студенттердің шет тілінде өзіндік жұмысын жоспарлау және ұйымдастыру

И.Г. Русол[l], К.К. Ермамадова[1]
[1]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республиасы

Мақалада шет тілін оқыту процесінде болашақ маманның негізгі білім беру құзыреттерінің бірі ретінде лингвистикалық емес лицейлердің оқушыларының білім беру және когнитивтік құзыреттілігін қалыптастырудағы өзіндік жұмысының рөлі ашылады. Шет тілінде өзіндік жұмыс түрлерінің әр түрлі түрлері ұсынылған, жинақталған тәжірибенің мысалдары келтірілген. Өздік жұмыс түрлері фокус негізінде таңдалады, атап айтқанда: білімді игеру, білімді бекіту және жүйелеу, дағдыларды дамыту үшін. Әрі қарай грамматика, оқылым, тыңдалым және жазылым, аударма, ауызекі сөйлеуге үйрету бойынша өзіндік жұмыстарды орындау бойынша толық ұсыныстар беріледі. Сөйлеу әрекетінің әр түрі үшін студенттік жадынама ұсынылады. Сөзжұмбақ, презентация, реферат дайындауға, сөздікпен жұмыс жасауға, мәтіндерді аударуға қойылатын талаптар қарастырылған.

Материал 27.10.2020 баспаға түсті

Планирование и организация самостоятельной работы студентов по иностранному языку в вузе

И.Г. Русол[l], К.К. Ермамадова[1]
[l]Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье раскрывается роль самостоятельной работы в формировании учебно-познавательной компетенции студентов неязыковых вузов как одной из ключевых образовательных компетенций будущего специалиста в процессе изучения иностранного языка. Представлены различные виды самостоятельной работы по иностранному языку, приведены примеры из накопленного опыта. Виды самостоятельной работы выбираются исходя из направленности, а именно: для овладения знаниями, для закрепления и систематизации знаний, для формирования умений. Далее даются подробные рекомендации по выполнению самостоятельной работы по грамматике, чтению, аудированию и письменной речи, письменному переводу, обучению говорению. Для каждого вида речевой деятельности предлагается памятка студенту. Рассматриваются требования по составлению презентаций, рефератов, работы со словарем, перевода текстов.

Материал поступил в редакцию журнала 27.10.2020

УДК 811: 378.1

Д.С. Сурова
к.ф.н., доцент, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, 070004, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-1847-8697. E-mail: dasha_surova@mail.ru

ЛЕКСИКА КАК МАТЕРИАЛ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

В статье показывается опыт изучения метафор и синонимических явлений на занятиях русского языка. Подробно описываются способы работы с лексикой, позволяющие развивать креативные и коммуникативные компетенции. Образность речи рассматривается на основе дотекстового восприятия единиц и послетекстового анализа. Уделяется внимание использованию ресурсов синонимии в качестве материала для изучения. Кратко представлен анализ социолингвистического эксперимента. Эксперимент был осуществлен студентами 1, 2 курсов технического университета. Целью эксперимента было выяснение частотности использования слов одного синонимического ряда. При выполнении заданий студенты показали самостоятельность и креативный подход в описании языковых единиц.

Ключевые слова: метафора, доминанта, словарь, экспрессивность, оттенки значения, употребление слова.

ВВЕДЕНИЕ

Высшее образование сегодня ставит целью не только подготовить высококлассного специалиста в определенной области, но и сформировать разностороннюю личность новой формации. Современный выпускник, независимо от профиля его деятельности, – это человек с четким пониманием общенациональной идеи духовной модернизации, с толерантным отношением к мировым языкам и культурам, с умением создавать свои и расшифровывать чужие культурные коды посредством языка.

Высшие учебные заведения, в том числе и технической направленности, нацелены на развитие надпрофессиональных компетенций, которые обеспечивают конкурентные преимущества специалистов. К таким мета-компетенциям относятся, в первую очередь,

коммуникативные: они, безусловно, играют важную роль в самореализации выпускника в социальной и профессиональной областях.

Навыки формирования успешного акта общения закладываются в средней школе и продолжают развиваться в стенах высшего учебного заведения. Социально-гуманитарный блок дисциплин позволяет моделировать гуманистическое понимание принципов функционирования общества, осваивать современные профессиональные компетенции в тандеме с социокультурными ценностями. Так, в вузовской программе как обязательный компонент предусмотрена дисциплина «Русский язык», цель которой не столько трансляция информации, касающейся лексики и грамматики языка, сколько отработка механизмов эффективного межличностного общения и их применение на практике.

Преподаватель данной дисциплины имеет в своем арсенале целый спектр методов, приемов, средств, дающих возможность вписать языковую личность в прагматический контекст, обеспечивающих индивидуальную самореализацию студента, личное развитие его в мире культуры, образования, науки.

В рамках данной статьи приводятся некоторые примеры работы с лексикой на занятиях по русскому языку, которые показывают функциональную направленность изучения языковых / речевых единиц.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Лексика – словарный состав языка / стилистического пласта / конкретного текста – дает богатейший материал для изучения. Можно анализировать лексику конкретного художественного произведения, лексику определенной сферы деятельности, лексику отдельных социальных слоев и т.д. Когда мы рассматриваем слово как минимальную лексическую единицу, мы можем говорить о его значении, происхождении, системных связях с другими единицами, о его функции в отражении действительности, о его экспрессивно-образных возможностях.

Достаточное внимание на занятиях по русскому языку уделяется анализу таких явлений, которые побуждают обучающегося выражать субъективное отношение к реалиям, формулировать собственные мысли и эмоции. Это возможно путем изучения речевых единиц, выполняющих экспрессивную функцию, несущих на себе эмоциональный заряд. Остановимся на одном из таких видов анализа.

В качестве прагматических единиц могут выступать прежде всего образные средства – тропы, которые не только картинно отображают те или иные явления, но и служат маркерами креативности мышления. Осознать образность слова / фразы, истолковать ее – одна из главных задач, преследуемая на занятиях по русскому языку, посвященных данной тематики. Так как метафора является наиболее часто создаваемым образным средством, то изучается преимущественно этот вид тропов.

Анализ языкового материала покажем на примере работы с произведением А. Васильева «Жертва талого льда». Выбор анализируемого материала объясняется тем, что А. Васильев является современным поэтом и музыкантом, знакомым молодому поколению (лидер группы «Сплин»). Следовательно, студентам интересно работать с материалом, связанным с их жизненными реалиями, увлечениями, интересами.

Студентам дается задание расшифровать метафорический смысл фразы «жертва талого льда». При этом восприятие и осмысление этой фразы происходит без опоры на текст. Студенты должны представить, кто или что стоит за этой метафорой, как он выглядит, что делает, почему так назван и так далее. Такой вид задания (дотекстовый анализ) нацелен на мотивацию студентов к осмыслению фрагмента действительности, свёрнутого в метафору.

Анализ ответов студентов позволил сгруппировать их в зависимости от того, какой концепт преобладает в трактовках.

Более 60% студентов не увидели в этой фразе метафоричности и истолковали ее, исходя из значения слов, слагающих фразу: «человек провалился под лед», «жертва природы», «рыбак, ушедший под лед», «дети на отколовшейся льдине», «фигурист опозорился», «хоккеист получил травму» и т.д. Почти 20% опрошенных в качестве опорного для понимания фразы выбрали слово «жертва» и трактовали данную фразу следующим образом: «жертва несправедливых обвинений», «человек, которого постигла неудача». Те студенты, которые сконцентрировали свое внимание на словосочетании «талый лед», попытались связать природное явление с событиями в жизни человека: «человек, попавший в ситуацию, когда атмосфера настолько накалена, что даже тает лед», «человек, который не боится рисковать и ходить по талому льду». Также были ответы, указывающие на восприятие фразы как обозначение экологических проблем современности: всемирное потепление и таяние льдов. Небольшая часть студентов дала подробные описания героя, зашифрованного в метафоре, помещая его в определенные события со своим ходом развития и развязки, зачастую фантазийные, связанные с гибелью цивилизации.

Следующий этап занятия состоит в разборе самого произведения. Студентам раздаются полные тексты и дается задание: выписать образные средства и прежде всего метафоры, определить их значение, установить, подтвердилось ли их истолкование фразы «жертва талого льда». Ниже приведены некоторые примеры ответов студентов.

«Он пел, и строка его текла / Печально, как черная река / Звеня, рассыпались зеркала / На лица и блики» – «герой стиха поет и его песня печальная, глубокая, размеренная и плавная, от его песни дрожат зеркала, разбиваются, давая отсвет на лица тех, кто слушает песню».

«И время качало головой / Летая задумчивой совой / Над тем, кто нашел какой-то свой / Путь в мудрые книги» – «сова – символ мудрости, значит человек, проводящий свою жизнь за книгами, одобряется совою-жизнью».

«Слеза – ожерелья янтаря / Сверкала при свете фонаря, / Как будто заря всходила для / Притихшего зала» – «певец или рассказчик плачет и слеза его имеет ярко алый цвет под светом фонаря».

Анализируя метафоры, студенты определяли и другие образные средства, такие как: олицетворение («ночь плавно уходила в степь / с ней вместе уходила его тень»; «все песни расходятся к утру»), эпитет («черная река»), перифраза («он пел, словно падала звезда»; «и ноты сошлись в один узор / и в полночь явился дирижер»).

К завершающему этапу занятия у студентов имелась трактовка фразы «жертва талого льда», список образных средств с разъяснениями. После выполненных заданий обучающиеся готовы были ответить на вопрос, смогли ли они верно истолковать фразу и понять, о чем пойдет речь в произведении.

Послетекстовый анализ позволил объединить все фрагменты занятия в единую картину. Большинство студентов, выразили мнение, что в самом произведении говорится не о каком-то конкретном человеке или событии, а об обобщенном персонаже, может быть о времени года в целом.

Таким образом, исходя из опыта изучения образных средств на занятиях по русскому языку, можно сказать, что выбранная методика, во-первых, интересна студентам, во-вторых, в полной мере оправдывает цель стимулирования креативных языковых компетенций, в-третьих, является эффективной с точки зрения достижения результата: не просто опознать речевое явление, но и вписать его в собственную языковую картину мира.

Еще один вариант работы с лексикой связан с выработкой понимания системных связей в лексике. Изучение синонимических рядов дает возможность понять, какова связь у того или иного компонента данного ряда с реальной действительностью. Кроме того, синонимические ряды наглядно показывают, какие компоненты семантики являются в конкретном коммуникативном акте стереотипными, какие – новыми, актуальными. Явление синонимии наиболее быстро реагирует на влияние дискурса, расширяя отдельные

синонимические ряды, меняя стилистическую, экспрессивную окраску, эвфемистическую нагрузку единиц.

С точки зрения объекта изучения на занятиях по русскому языку синонимы предлагают широкий спектр вопросов: анализ слов-синонимов с точки зрения принадлежности их к планам языка и речи, рассмотрение слов-синонимов с точки зрения их стилистической принадлежности, определение компонентов синонимического ряда с точки зрения их происхождения, иллюстрация установленных фактов выдержками из художественных текстов, учет синтагматических отношений, в которые вступают синонимичные слова и т.д.

На занятиях по русскому языку студентам предлагалось провести анализ синонимического ряда с доминантой «замечательный» в следующем ключе: количество слов, входящих в синонимический ряд, частотность употребления в современной речи его компонентов.

Первый этап исследования: знакомство с синонимическим словарями, определение длины синонимического ряда в разных изданиях.

В «Словаре русских синонимов и сходных по смыслу выражений» Абрамова Н.А., который издавался в 1900-1915 годы и был переиздан в конце 20 века, приводятся следующие синонимы к слову «замечательный»: примечательный, достопримечательный, видный, заметный, любопытный; знаменательный, знаменитый, пресловутый, славный; выдающийся (из ряда вон), единственный в роде [1]. Как видим, в начале 20 века синонимический ряд состоял из 12 слов с актуальными семами «необыкновенный, возбуждающий удивление, восторг; выдающийся».

В словарях синонимов конца 20 века (Евгеньева А.П., Александрова З.Е.) рассматриваемый нами синонимический ряд удлиняется до 27 слов, расширяя семантику компонентов: «оценка какой-либо ситуации, чьих-либо действий как вызывающих чувство удовлетворения, радости, восхищения» [2, 3].

Сегодня для определения значения слова или поиска его синонимов многие пользуются онлайн-словарями, которые содержат обобщенную (хотя и не всегда достоверную) информацию. Так в онлайн-словарях насчитывается до 109 синонимов к слову «замечательный», причем в синонимический ряд входят и разговорные, и жаргонные, и просторечные слова, и даже целые фразы (порой неожиданные), такие как: сочный, крутой, убойный, обалденный, чудненький, ни в сказке сказать, ни пером описать и др.

Изучив разные типы синонимических словарей, студенты пришли к выводу, что сегодня синонимический ряд расширился за счет включения в него некнижной лексики, что говорит о демократизации языка 21 века.

Семантическая близость (нетождественность) синонимов предполагает различные варианты их функционирования: замена, вытеснение отдельных единиц синонимического ряда в зависимости от экспрессивных условий. Простые статистические вычисления позволяют проследить данные вариации и сделать выводы о частотности употребления синонимов.

Следующий этап нашего исследования состоял в проведении социолингвистического эксперимента, целью которого было выяснение частотности употребления в современной речи синонимов в зависимости от их семантики, стилистической и функциональной окраски. В рамках данного эксперимента обучающимися было проведено анкетирование среди студентов и преподавателей Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д.Серикбаева (150 респондентов).

Вопросы анкеты выявляли лексическую сочетаемость синонимов анализируемого синонимического ряда и слов, являющихся маркерами разных областей реальности.

Реципиентам предлагалось подобрать слово (наиболее часто ими употребляемое) к понятиям культурной, научной, бытовой сфер.

Анализ данного анкетирования позволил сделать некоторые выводы. В рамках данной статьи остановимся на некоторых из них.

1. Реципиенты студенты не используют в своей речи богатые возможности синонимии, выбирая слова с наименьшей степенью экспрессивности, возвышенности.

2. Реципиенты преподаватели используют в своей речи практически все единицы данного синонимического ряда, за исключением слов с яркой разговорной, жаргонной окраской.

3. Использование слов «мощный», «крутой», «замечательный», «отличный» со словами «автомобиль», «техническое устройство», «погода», «фильм» соответственно говорит о быстром и легком принятии речевых стереотипов, навязываемых СМИ.

4. Согласно данным анкетирования наиболее часто используемые слова данного синонимического ряда: «хороший» и «отличный» (по 33%).

5. Наименее часто используемое слово: «дивный» (30% реципиентов это слово не использует в своей речи).

Проведя такой анализ, студенты стали лучше понимать стилистическую дифференциацию синонимов, их смысловую, эмоциональную, оценочную нагрузку. Также они увидели прямую связь между словом и понятием, с которым это слово может сочетаться, основанную на фоновых знаниях и речевом опыте, четче осознали тот факт, что выбор подходящего синонима может многое сказать не только о предмете называния, но и о самом носителе языка.

ВЫВОДЫ

Во-первых, дотекстовый анализ лексических единиц играет немаловажную роль в развитии способности синтезировать и анализировать информацию, предугадывать дальнейшее развитие мысли, расшифровывать коды, понимать замысел автора.

Во-вторых, явление синонимии – благодатный обучающий материал, позволяющий актуализировать коммуникативно-когнитивные механизмы развития речи, обогащающий словарный запас, формирующий навыки вариативного выражения мысли.

Таким образом, непривычные формы изучения лексических единиц на занятиях по русскому языку могут быть эффективным средством формирования исследовательских компетенций, а также креативных способностей студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Абрамов Н.А. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. – М.: Русские словари, 1999. — 433 с.

Abramov N.A. Slovar' russkih sinonimov i skhodnyh po smyslu vyrazhenij. – M.: Russkie slovari, 1999. – 433 p.

2 Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка: Практический справочник. – М.: Рус. яз., 2001. – 68 с.

Aleksandrova 3. E. Slovar' sinonimov russkogo yazyka: Prakticheskij spravochnik. – M.: Rus. yaz., 2001. – 68 p.

3 Словарь синонимов русского языка / Под ред. А. П. Евгеньевой. – Л., 1970.

Slovar' sinonimov russkogo yazyka / Pod red. A. P. Evgen'evoj. – L., 1970.

Материал поступил в редакцию журнала 09.11.2020

REFERENCES

1 Abramov N.A. Dictionary of Russian synonyms and expressions similar in meaning. – M.: Russian dictionaries, 1999 . – 433 p.

2 Alexandrova Z.E. Dictionary of synonyms of the Russian language: a Practical reference book. – M.: Rus. yaz., 2001. – 68 p.

3 Dictionary of synonyms of the Russian language / Ed. A.P. Evgenieva. – L., 1970.

Лексикалық жүйе студенттердің шығармашылық ойлауын дамыту үшін материал ретінде

Д.С.Сурова
Дәулет Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы

Мақалада орыс тілі сабақтарында метафора мен синонимдік құбылыстардың оқып үйрену тәжірибесі көрсетіледі. Шығармашылық және қатысымдық құзыреттерді дамытуға мүмкіндік беретін, сабақтарда лексикамен жұмыс істеу әдістері сипатталады. Тілдің бейнелілігі бірліктерді мәтіндік қабылдауға дейін және мітіндік талдаудан кейінгі негізінде қарастырылады. Синонимия ресурстарын зерттеуге материал ретінде пайдалануға көңіл бөлінеді. Социолингвистикалық эксперименттің талдауы қысқаша ұсынылған. Тәжірибені техникалық университеттің 1 және 2 курс студенттері өткізді. Тәжірибенің мақсаты – бірдей синонимдік қатардағы сөздерді қолдану жиілігін анықтау. Тапсырмаларды орындау кезінде студенттер тілдік бірліктерді сипаттауда дербестік пен шығармашылық тәсіл көрсетті.

Материал 09.11.2020 баспаға түсті

Lexical system as a material for developing the creative thinking of students

D.S. Surova
D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan

The article describes the experience of studying metaphors and synonymous phenomena in Russian language classes. It describes in detail how to work with vocabulary in the classroom, allowing you to develop creative and communicative competence. As an illustrative material, we present data from an experiment that consisted in interpreting a metaphorical statement before and after a full text analysis of the work. Imagery of speech is considered on the basis of text perception of units and after text analysis. Attention is paid to the use of resources of synonymy as a material for study. The analysis of the sociolinguistic experiment is briefly presented. The experiment was carried out by 1st and 2nd year students of a technical university. The purpose of the experiment was to find out the frequency of using words of the same synonymous series. When completing the assignments, the students showed independence and a creative approach in describing linguistic units.

Received: 09.11.2020

УДК 372.881.111.1

Sh.N. Taubaldy[1], D.B. Akynova[2], A.A. Aimoldina[3]
[1]master student, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, 080014, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-9451-0033. E-mail: Shapagat.taubaldy@bk.ru
[2]PhD, Acting Associate Professor, Theory and Practice of Foreign Languages Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-9451-0033. E-mail: akynova.d@yandex.kz

[3]PhD, Senior Lecturer, Deputy Head of the Department of Philology for Research Work, Kazakhstan branch M.V. Lomonosov Moscow State University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-5437-7386. E-mail: aimoldina_aa@mail.ru

ON THE ROLE OF GAMES IN TEACHING ENGLISH

In this article we study the role of games in teaching foreign languages. We have tried to differentiate the notions of "game" and "educational game". The game as a way of human interaction with the world gives its positive results. The indisputable advantage of the game method is to increase students' interest in the subject, the development of learning motivation and their cognitive activity. We have identified the reasons of using games in teaching a foreign language. As the education is becoming more digitalized we have tried to include the most popular online games for learning foreign languages. We have come to a conclusion that the inclusion of gamification elements in the process of learning a foreign language significantly increases the motivation.

Keywords: game, online game, motivation, foreign language, English.

INTRODUCTION

The reform of the comprehensive school focuses teachers on improving the quality of the educational process and efficiency in the study of various subjects, especially with regard to teaching foreign languages. The First President N.A. Nazarbayev in his message states: «...Boredom in the lesson is one of the most unpleasant and difficult to eliminate shortcomings of teacher work. At the initial stage, everyone wants to learn a foreign language and take it with great enthusiasm, then fatigue and boredom appear. Interest in the subject is falling, learning outcomes are deteriorating. It is boring and hard not only for the student, but also for the teacher himself, and this reduces the effectiveness of any, even the most intelligent and useful lesson. Constantly raising students' interest in the lesson is the task of every teacher» [1]. Therefore, the teachers should keep in mind that teaching a foreign language for students requires the creative approach so that the lesson is motivating and engaging.

MAIN PART

When mastering any type of activity the particular importance is how students are motivated to perform actions. The teacher is constantly looking for new ways and means to "wake up" the hidden potential of students and aim them to achieve new levels in learning. The methodology of a modern teacher is full of various methods and techniques of teaching a foreign language, and often teachers face an important choice, which method to use to get the best result in a short period of time. In the modern world the teacher needs methods that contribute to the optimization of the educational process, which indicates the need to find a means to create students' interest in the subject, as well as to enhance their cognitive activity. One of such tools are games. The game is a type of activity in the conditions of situations aimed at the reconstruction and assimilation of social experience in which self-management by behavior is formed and improved [2 ,49].

Teachers have been engaged in game teaching methods since the 17th century. At the beginning of the twentieth century scientists in the field of pedagogy and psychology L.S. Vygotsky, K.D. Ushinsky, A.N. Leontiev, A.S. Makarenko, and others explored the features of the game as an activity that helps educate children and adults. The use of the game in the educational process is an unconventional method of teaching, and rather refers to methods that are a pleasant addition to the lesson, but it is becoming increasingly part of the practice of teaching a modern teacher. Such an interest in game teaching methods is very justified, as indicated by a number of specific reasons. The first function is the improvement and consolidation of knowledge.

At the same time, the child does not just reproduce knowledge in the form in which they were learned, but transforms them, learns to operate them regardless of the game situation. The essence of the second function is that children learn at the same time knowledge and skills of different contents. It is important to note that in the linguodidactic encyclopedic dictionary A.N. Schukin's concepts of "game" and "educational game" are differentiated. A.N. Schukin characterizes the game as one of the types of activity of humans and animals in the process of their life, the training game of he characterizes from the methodology of teaching foreign languages: "The educational game is a situational exercise specially organized in the language classes, which, when performed, creates opportunities for repeated repetition of the speech sample in conditions as close as possible to the conditions of real speech communication" [3, 166].

Despite the fact that the effectiveness of traditional teaching methods has been proven by many years of experience, teachers continue to look for the most optimal ways to achieve learning goals, putting into practice various teaching methods, including non-traditional ones, which include game-based teaching methods. The game as a way of human interaction with the world has been known to mankind for a long time and gives its positive results. As part of the educational process, the use of game methods differs from traditional methods in that it creates the necessary psychological and emotional background on which the learning process is built. The indisputable fact is that the game does not completely replace traditional teaching methods, but it complements them and allows one to achieve better results where traditional methods fail. The teacher should see well where the usual tasks can be replaced by games and what benefits this will bring to the educational process. The indisputable advantage of the game method is to increase students' interest in the subject, the development of learning motivation and their cognitive activity. All this enables students in a natural form for them to learn new things and show good learning outcomes. For this reason, the use of game-based teaching methods is necessary when students learn a foreign language.

It is important to note here that games should be related to the age and psychological characteristics of students. The teacher needs to select the games that are most appropriate for the given age, otherwise a "backward" reaction of the students is possible (high school students will make fun of games, and younger students will consider games to be too difficult).

Games are best used in the middle or at the end of a lesson in order to relieve stress. It is important that working with games brings positive emotions and benefits, and in addition, serves as an effective incentive in a situation where the interest or motivation of children to learn a foreign language begins to weaken.

The use of games in foreign language lessons helps the teacher to more deeply reveal the personal potential of each student, his positive personal qualities (industriousness, activity, independence, initiative, the ability to work in cooperation, etc.), to maintain and strengthen educational motivation [4, 112].

For a teacher of a foreign language, the main issue is the teaching of oral speech (communication in a foreign language). When learning a foreign language, the student should be aware that this is not just a school subject, but a means of communication similar to his native language, which he has been using since birth. Games in this case create the necessary motivation for communication, which is the starting point in teaching a foreign language, and also helps students to realize the practical significance of the language being studied.

S.A. Mukhiddinova notes that there are different ways to stimulate children's activity, creativity and curiosity; but, according to her, the most effective ones are games [5, 397]. From a psychological point of view, the combination of educational activity and game activity has a positive effect on the learning process. Thus, using the game helps to make the lesson more interesting and exciting. When playing, activities in a foreign language lesson not only organize the process of communication in this language, but also bring it as close as possible to natural communication.

The game develops mental and volitional activity. Being a complex and at the same time fascinating occupation, it requires a huge concentration of attention, trains memory, and develops speech. Game exercises captivate even the most passive and poorly trained students, which positively affects their performance.

In the current system of teaching a foreign language in primary school provides for the implementation of the following principles:

- communicative orientation of learning;
- interconnected learning of the main types of speech activity;
-differentiated approach to their formation;
- structural and functional approach to the organization of the material and the use of the modeling method at different levels of language and speech.

When applying language and speech games in the lesson, the teacher should remember the following:

-The choice of the form of the game should be pedagogically and didactically justified.
-The teacher must know for what purpose he is conducting this or that game.
-Games should involve as many students as possible.
-Games must be appropriate for the age and language abilities of students.
-Language games serve the development of all types of speech activity.

Both an adult and a child can see the unusual in the ordinary. Creativity is inherent in children by nature itself. They like to compose, invent, fantasize, portray, reincarnate. Children's creativity quickly fades if there is no interest in it from others. Joint creative games bring together both adults and children. This is one of the main principles of effective education.

The child, playing, all the time tends to go forward, not backward. In games, the children seem to do three of them: their subconscious, their mind, their imagination “work” synchronously.

The reasons for using games when teaching a foreign language are as follows:

1. We develop all four main types of speech activity: speaking, listening, reading and writing. At the same time, these types of speech activity do not train with the help of boring, monotonous exercises from a textbook, and through active, student engagement in the gamification process, which is the strongest incentive to master a foreign language. In this situation, not a teacher, but the very condition of participation in the game with a certain stock of English words and expressions unobtrusively directs students to study the vocabulary and grammar of a foreign language.

2. The effect of competition increases student activity and labor productivity. The main goal of any game is to win. And in order to win, you need 100% participation, the mobilization of all forces and knowledge. Also during the game, additional resources of students are revealed, their artistic, literary, musical, artistic or other potential, depending on the task of the game.

3. Increases audience attention. During the game, the teacher receives all the attention of the students. They do not hover in the clouds, as is sometimes the case at the beginning of a lesson and when explaining boring material. When an English lesson becomes part of the game, students are 100% in class, "here and now", otherwise it will be difficult to win.

4. Games contribute to emotional relaxation and overcoming the language barrier. Any game takes a person out of a serious, tense state that is unconsciously created when a person tries to master and still hesitantly communicates in a foreign language. Even a professional translator can feel tense during important negotiations. Games relax and liberate students. If a person is relaxed, he shows and becomes able to achieve high results. Also, in a relaxed, psychologically calm state, the language barrier is better and easier to overcome.

5. During the game, we create a communicative situation. The goal of language learning is interchanged with a certain communicative situation - to explain the word so that it is understood, to understand what they are trying to explain to you, to take the necessary action and, finally, to win.

6. Creating a favorable atmosphere in class. The game promotes cohesion, friendly support, mutual assistance, team spirit, when each is not for himself, but in the interests of the team, as a

whole. ‘Team building’ positively affects students ’successes and creates a positive atmosphere in the classroom for English lessons.

7. Systemic study of a foreign language. During the game, we train the correct pronunciation of words (phonetics), the rules for making sentences at the right time and voice (grammar), repeat and learn the meaning of new words (vocabulary). Phonetics, vocabulary and grammar are the “three whales” in teaching a foreign language.

There are special games that not only allow you to enjoy the process, but also learn a foreign language. It is about such games that will be discussed. Today, learning English online is not always easy, as focusing on a lesson of 1–2 hours is rather difficult. Whereas during the game a favorable psychological climate is formed, and we practically do not get tired of such training. Moreover, during the game a person fully displays his abilities and even reveals new. All games have their own level of difficulty and are designed for both beginners and advanced students. However, we should remember that one cannot completely replace training with games alone. They are good practice that will help to consolidate the material, but, unfortunately, one cannot do without theory.

At a time when the phenomenon of game learning had not yet been studied, teachers already noticed that students showed the best results in the control, if the material was presented in a non-standard format: with the help of a quiz, cards, funny pictures. Scientists have confirmed this data. Games use more channels of information (vision, hearing and motor skills), and therefore knowledge is better stored in long-term memory – up to 90% of the material is absorbed, and when learning “by book” – no more than 20%. Below will be a selection of the most interesting games for learning English.

English-language portal with classic games, such as “Hanged Man”, “Crosswords”, “Walks”, etc. All site functions are available in free mode. In addition to interesting educational games, you will also find a lot of useful information about England, business English, grammar, free lessons and much more.

Another major English-language portal called “ESL Games World” is fully dedicated to educational games. All online games are divided into levels: for children, grammar, advanced level, expanding vocabulary, interactive exercises, etc. In addition to online, there are also special games that can be printed on a printer. This helps a lot when learning with children. Teachers in English-speaking countries often use similar techniques to diversify the learning process.

An application with the name “Word” is utulizing for learning English, which was recognized as the best in 2014. You are given more than 10 different topics with 1–20 lessons each. One lesson includes 25-30 words. Each individual training in the lesson teaches a specific skill: developing memory, memorizing words, phonetics, grammar, etc. Just 20 minutes a day and in a month your vocabulary will increase several times. The disadvantage of the application is its shareware. The first few lessons are freely available, but all the rest will have to be acquired. Therefore, you can test the application in test mode.

Elements of gamification are easily applicable for both group and individual activities, suitable for all ages. Students usually start learning English at school in primary school. Students really like games and everything related to them. For students in grades 2-4, the program “Enjoy Listening and Playing” comes to the rescue. The program was created as a multimedia application for the “Enjoy English” textbook, but at the same time it has versatility and flexibility and can be used as an application for any textbook for the first years of study. The program contributes to the formation of listening skills (developing phonemic hearing and memory), reading, facilitates the memorization and development of new vocabulary; It is designed for collective and individual work of the teacher in the classroom using a multimedia projector, interactive whiteboard or personal computers; it can be used for independent work of students at home as a consolidation of the studied material.

For older students, the Duolingo is interesting. The platform offers numerous written lessons, dictations, attention is paid to speaking skills. Users receive “experience points” as they learn the

language. The course is considered to have been studied when the user has completed all the lessons associated with them. In one course, the user can learn up to 2000 words.

Another educational platform for learning a foreign language is the Lingualeo platform. The application appeared relatively long ago and today is one of the most developed and complete for learning English. Games are designed to expand your vocabulary. Moreover, training takes place in a competitive mode to increase your motivation for training. The official website has separate lessons, videos, books, training courses and all kinds of materials for learning English.

It will be useful for the teacher to get acquainted with such a wrapper program as "Hot Potatoes", with the help of it you can diversify English lessons with various interactive tasks. This application successfully compiles interesting crosswords, exercises to fill in the blanks, etc.

Recently, MindMap technology is also gaining popularity, it allows you to create intelligence cards that use imagination, creative and critical thinking and all kinds of memory: visual, auditory, mechanical, which allows you to more effectively memorize lexical material.

Thus, taking into account the above, it can be said that gamification in the educational context of game elements, game technologies and game design into the learning process, which contributes to a qualitative change in the way the educational process is organized and leads to an increase in the level of motivation, involvement students, increasing their attention and concentration in solving educational problems.

CONCLUSION

To sum up, despite the fact that the effectiveness of traditional teaching methods has been proven by many years of experience, teachers continue to look for the most optimal ways to achieve learning goals, putting into practice various teaching methods, including non-traditional ones, which include game-based teaching methods. The game as a way of human interaction with the world has been known to mankind for a long time and gives its positive results. As part of the educational process, the use of game methods differs from traditional methods in that it creates the necessary psychological, emotional and fun background on which the learning process is built.

An English lesson is already an unusual lesson. It is necessary to ensure that children wait for each new lesson with great impatience. So that each next lesson does not have to look like the previous one, so that it is remembered for a long time. Modern students live in a special interactive-game space, so it is important to create a comfortable environment for students, which allows gamification. Gamification is the most suitable tool to achieve our goals. The inclusion of gamification elements in the process of learning a foreign language significantly increases the motivation that is achieved through the plot, design and interactivity of educational games.

The indisputable fact is that the game does not completely replace traditional teaching methods, but it complements them and allows one to achieve better results where traditional methods fail.

REFERENCES

1 Message of the First President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 17, 2014. Kazakhstan's way – 2050: common aim, common interests, common future.

2 Selevko G.K. Modern educational technologies. – M.: Prosveshchenie, 1998. – P. 49 – 64.

3 Azimov E.G.. New dictionary of methodic terms and concepts (theory and practice of teaching languages) / eds. E.G. Azimov, A.N. Shukin.. – M.: IKAR, 2009. – 448 p.

4 Stronin M.F. Educational lessons at English lessons – M.: Prosveshchenie, 1984.

5 Mukhiddinova S.A. Role of games in the process of learning English in a school / eds. S.A. Mukhiddinova, D.S. Uralova // Young researcher. – 2013. – №7. – P. 397 – 399.

6 Kapp, K. The Gamification of Learning and Instruction. John Willey & Sons, 2012.

7 Zichermann G., Linder J. Game-based marketing: inspire customer loyalty through rewards, challenges, and contests. – John Wiley & Sons, 2010.
8 Kapp, K. M. The gamification of learning and instruction: game-based methods and strategies for training and education. – John Wiley & Sons, 2012.

Received: 10.11.2020

Ағылшын тілін үйретудегі ойындардың рөлі туралы

Ш.Н. Таубалды[1], Д.Б. Ақынова[2], А.А. Аймолдина[3]
[1]М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080014, Қазақстан Республикасы
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[3]М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалы, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада біз шетел тілдерін оқытудағы ойындардың рөлін қарастырамыз. Біз «ойын» және «оқулық ойын» ұғымдарын ажыратуға тырыстық. Ойын адамның әлеммен өзара әрекеттесу тәсілі ретінде өзінің оң нәтижелерін береді. Ойын әдісінің сөзсіз артықшылығы – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру, оқуға деген ынтасын және танымдық белсенділігін дамыту. Шетел тілін оқытуда ойындарды қолдану себептерін анықтадық. Білімнің цифрландырылған заманында шетел тілдерін үйренуге арналған ең танымал онлайн ойындарды көрсеттік. Шетел тілін оқыту процесінде гамификация элементтерін қосу мотивацияны айтарлықтай арттырады деген қорытындыға келдік.

Материал 10.11.2020 баспаға түсті

О роли игр в обучении английскому языку

Ш.Н. Таубалды[1], Д.Б. Акынова[2], А.А. Аймолдина[3]
[1]Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, 080014, Республика Казахстан
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
[3]Казахстанский филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломносова, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В статье рассматривается роль игр в обучении иностранным языкам. Мы попытались разграничить понятия «игра» и «образовательная игра». Игра как способ взаимодействия человека с миром дает положительные результаты. Неоспоримым преимуществом игрового метода является повышение интереса учащихся к предмету, развитие учебной мотивации и их познавательной активности. Мы определили причины использования игр при обучении иностранному языку. В качестве примера мы привели самые популярные онлайн-игры для изучения иностранных языков. Авторы пришли к выводу, что включение элементов геймификации в процесс изучения иностранного языка значительно повышает мотивацию.

Материал поступил в редакцию журнала 10.11.2020

UDC: 371.334: 81’243

A.G. Turgumbayeva[1], S.E. Zhunusova[2]
[1]teacher of Foreign Languages Department, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-1184-9678. E-mail: aimara_85@mail.ru
[2]master of education, senior teacher of Foreign Languages Department, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-5019-3838. E-mail: zhunusova.1982@bk.ru

DIALOGICAL LEARNING AS AN EFFECTIVE METHOD IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

In modern education, there is a problem – the inability of students to competently conduct a dialogue with their peers or with teachers. This is due to the fact that modern teenagers are growing up in an age of rapid development of computer technologies and all their communication takes place through social networks. They do not contribute to the development of their communicative competence and tasks in the test form, which are very much offered by the modern education system. A foreign language was and remains an oral subject. And, despite the fact that currently not enough attention is paid to this type of speech activity as speaking, yet the main goal in teaching a foreign language is to teach the student to communicate in a foreign language. Communicative competence is the ability and real readiness to communicate adequately to the goals, areas and situations of communication, readiness for speech interaction and mutual understanding.

Keywords: communication, dialogue, oral speech, speaking skills, conversation, relationship, education.

INTRODUCTION

Nowadays, the state, which has only one language, cannot be considered as progressive, competitive and modern. It is possible to say that a civilized state consisting of only one nation cannot really exist. It is important to create a society of two or more languages for the necessary growth of the multinational state. Learning a foreign language is the basis of becoming a multicultural person, because a person with a multilingual language can easily communicate with others in different situations [1].

That is why trilingual education in our country is a phenomenon arising from modern requirements. The ability to master three languages is a gold bridge that connects to a number of competitive countries. This is a requirement of time. In this regard, educators are the key to the formation of a competent person.

The Kazakh language is a state language, Russian is the language of interethnic communication and English is a language of international significance. Everyone who speaks fluently lives in a distinctive way. This is due to the fact that anyone should not be left from the growing globalization process [2, 7].

The head of state sets the task of updating the composition of pedagogical education, training of teachers of a new type. Currently, the main requirements for the teacher – information literacy, multilingualism, readiness for training and development in the process of all teaching activities [3, 15].

MAIN PART

The most necessary thing in the life of human being is communication and be able to get on well with other people. People interact through dialogue. Therefore, we understand that humans must know each other or the world through communication and dialogue.

In traditional teaching the method of Dialogic teaching in the development of oral speech skills was used. For example, in teaching English as the most effective way of forming oral speech skills, tasks are given to create a dialogue related to certain situations. Today, in the process of active learning a lot of attention is paid to Dialogic learning. Because the dialogue not only facilitates the lesson, but also shows that, the success of the training will be carried out in the course of conversation, analysis and argument.

Stressing that the dialogue plays an important role in the studies of foreign authors on the dialogue training. These are Mercer and Littleton (2007), Mercer (2000), Bakhtin (1981), L. Vygotsky (1978) «Zone of Proximal Development» (ZPD), Barnes (1971), Wells (1999), Wood (1998). We presented judgments of above mentioned authors and took them into account in our experience.

According to the research of Mercer and Littleton, the effectiveness of dialogical learning - dialogue increases the interest of students, as well as improving their knowledge. A collaborative dialogue (teacher and student do tasks together) and capable of sharing knowledge (students and teachers listen to each other, share ideas, and consider an alternative approach) and supportive (helping students freely communicate their ideas and reach mutual understanding without fear of erroneous answers). According to Mercer's study, there are three types of conversations: conversation debates-students are competitive, do not want to accept other people's views, cumulative conversations – ideas are repeated and made, but not always evaluated, research conversation-although everyone's idea is considered useful, there is a thorough evaluation, the group members try to come to an agreement [4, 51].

New foreign language teaching in recent years is an urgent problem. Expedient planning of foreign language classes by teachers contributes to the effective language communication of students. They can quickly achieve greater results through new approaches and ICT. In this regard, the introduction of innovative technologies in the traditional learning process will allow teachers and students to improve traditional training and methods, namely: trainings, round tables, press conferences, project work, etc.

Innovation is not only an innovational process, but also the ability to use new ones in the traditional educational process and activate traditional education.

The relevance of the use of new information technologies in the educational process has a number of problems. One of them is the methods of dialogical learning. The purpose of learning a foreign language is to form the intercultural communication skills of the subject, where the use of new information technologies in teaching a foreign language is a necessity of teaching a foreign language.

The effectiveness of the teaching English in the dialogical teaching can be traced at the beginning of the lesson. Particularly, at «Organizational period». The beginning of the lesson begins with the question of what is the weather like, in order to attract students' attention to the lesson, and directing them to the dialogue.

During the practice in the classroom through dialogue learning, learning can be effective for students and help to improve the level of learning. As noted in the writings of Mercer and Littleton (2007), dialogue not only increases the interest of students in the classroom, but also helps to improve their knowledge. Proof of this concept is the method of «hot chair» used in the classroom. When using this method, the student must develop their proposals to discuss the issues on the topic and give the correct answers to the questions. Generally, answering to the question using the method of «hot chair» contributes to the formation of students' pronunciation skills. The method of «hot chair», along with increasing their activity, helps to identify the possibility of quick thinking and the ability to compact response. But in some cases, there may be problems. For example, the lack of vocabulary of students makes it difficult to accurately, systematically convey their thoughts

and makes it difficult to sound wrong words. Therefore, in the correct organization of works with the dictionary should be provided for the development of works which focus on improvement of vocabulary dictations and adaptation of correct pronunciation of words.

Dialogic learning is viewed as a method of development of speech and metaconscious of students as they learn to put from «thick questions» to «delicate issue», in order to be lifted from the lower tier to the upper tier of mental activity, develop a culture of speech and improve their vocabulary.

As an argument for this idea can be called the method of «Interview» used in the classroom. When performing this task, students work in pairs, that is, one prepares questions, the second answers the question. At the same time, the second pair asks two questions of the highest degree the pair, who conducted the interview, they answer the questions. The effectiveness of this method will contribute to the development of students' skills of memorization, understanding, thinking and evaluation, using the language related to the topic. They also acquire ability to ask different types of questions independently in the scope of the topic. For example, in the lesson you can give a list of questions on various topics related to the topic. Of course, in the course of the survey, students always turn to the models and manuals of the teacher, as they cannot distinguish between types of questions and confuse them. Therefore, it is important to perform tasks on the types of issues, and further practical exercises.

Dialogue is a two-way process, i.e. communication in oral or written form. This activity is carried out using the method of «travel to the Gallery», as using words and phrases written on the sticker, thoughts on the pictures help students to enter into a written relationship. This method of «travel to the gallery» contributes to the formation of students' communication skills, as well as writing skills.

The development of dialogue conversation, according to Alexander (2004), is not the only process of communication in education, but in the conversation that the ideas go in a bilateral direction, on the basis of which the educational process of the student is moving forward. Mercer (2000) describes students who learn dialogue conversation as equal partners in the sharing of knowledge or in the «exchange of views». Joint thinking occurs through dialogue with students, but it can also be detected by students in the course of joint research. Depending on these conclusions in practice answers to questions, tasks for discussion, work with the text, and research conversation in teaching dialogue are used while working with vocabulary. When working with vocabulary to determine the meaning of phrases in other words, «Matching» is used to expand the vocabulary, identify the meaning of these words with definitions. The main task in advancing English language speaking skills is vocabulary development.

Working with text in the learning English is the most important problem and the main means of language communication. The text is closely related to the phenomena of thinking, communication, perception, presentation. In this regard, in the work with the text students perform tasks in pairs. The first stage-in the performance of pre-text exercises the correct pronunciation of individual words, sounds, searching the meaning of unfamiliar words in the dictionary and writing are performed. In the second stage-during the work with the text, the language material and grammatical structure of the text are analyzed. When analyzing the content of the sentence in the text types of sentences, phrases are considered, word meanings are determined in the context. In addition, while working with a text, questions are discussed which were put to the reading text. In the third stage-in the period after reading the text, students will be able to discuss about the main ideas in the content of the text in English, also students can retell the content of the text according to the plan. When carrying out forms of work with the text, students have the opportunity to develop their horizons and gain in-depth knowledge.

One of the sources of quality learning in the works of Neil Mercer, A. Dialogos and Littleton is a conversation, which state, the interest of students should be implemented through the use of dialogue strategies on the basis of human cognitive and social development, whereas in the study presented by Regg and Brown, proposes to effectively use the forms of action in accordance with

the answers and comments of students. During the lesson dialogue and conversation are effective in developing interaction skills of students, so it is important to research and put it into practice.

It is necessary to issue the educational material to students on the basis of research and to familiarize them with the purpose of training in the auditorium.

In the process of learning to comprehend the lesson it is effective to organize cognitive activity, so organization analysis of various assignments through dialogue, is an important interactive relationship. Dialogical learning is one of the most optimal ways of forming the mutual development of language learners. Therefore, each applicant is able to be critical to the learning process and participate in a dialogue conversation.

In group works students with the aim of forming development through cooperation, perform a variety of tasks [5, 37].

Another way to develop the interaction skills of students in practical lessons is salvation of common problems through emotion or feelings and summarize together. The application of dialogical training is well-implemented on the lessons during the use of JIGSAW method. During the dialogue to achieve the expected result - students make efforts, stimulate themselves, share with thoughts, hold discussions, get joint knowledge and replenish their knowledge. Exchange of views is carried out through dialogue between students. When performing tasks on educational material in small groups, it is necessary to orient students to systematic scientific thinking, perfect assimilation of complex tasks, self-study and searching.

CONCLUSION

As a result, the formation of comprehensive knowledge, a holistic perception of the laws of the world, the adaptation of students to solve the difficulties in performing tasks. In this regard, it will be known that it is necessary to determine in advance the number of difficult tasks. Thus, it is important to develop students' skills such as the ability to read, write, speak out loud, hear, vision, perception and retell. Therefore, in the formation of speaking skills, students orally report evidence, interact and correct mistakes made in the analysis of the text, on the basis of which the skills of business interaction will be developed.

Making changes to the new program in the process of effective training requires a high level of professional skill, high organizational ability of the teacher. After all, along with the changes taking place in teaching and learning, the relationship and actions between the teacher and language learners are changing. It is known that for education a teacher has to use various methods which interest learners. According to the introduced updated educational program in the education system, using the latest methods of education, we study the most constructive and common methods. Undoubtedly, the rational use of modern pedagogical practices will help teachers to improve and evaluate pedagogical experience.

On the basis of the new program in effective training, the teacher acts as a guide, students act in the role of independent learners. To determine the level of perception of the materials presented in the educational process, the dialogue can be widely used. In this issue, «thick-thin» questions can be reflected, because correct and reasonable questions from students and teachers, of course, it is certain that it makes to think both sides. It is essential to bear in mind that, it is necessary to raise a question that without departing from the topic can make it possible to disclose the content of the text. The dialogue is also carried out among students.

Thus, based on the results of dialogical training, students implement the following: they strive to study opinions, ask reasonable questions, show interest, seek evidence, enjoy the learning process, are ready to change someone else's opinion and are active in the exchange of new knowledge.

If we make conclusions regarding dialogic learning, it is the only way to regulate the relationship between teacher and learner, learner and learner and the only way of developing

students' metaconscious. We also mentioned about that dialogue is a two-way process, that is, oral or written communication.

Dialogic training is a profitable and effective learning experience for both the instructor and the trainee.

REFERENCES

1 https://bilimainasy.kz/Kereeva Oksana Jylkybaikyzy, Multilingualism is one of the priorities of modern education.
2 The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education». – Astana. – 2000. – 20 p.
3 The State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7. – 2010. – No 1118.
4 Mercer N., Littleton K. (2007). Dialogue and the development of thinking. Sociocultural approach. (Development of the diologist and thinking, socio-cultural approach). – NY: Routledge. – 2007
5 Mercer N. Words and Minds:how we use language to think together., [Words and Consciousness: How do we use language to think together?] Londo: Routledge. – 2008

Received: 20.08.2020

Шет тілін диалог түрінде үйрету оқытудың тиімді тәсілі болып саналады

А.Г. Тургумбаева[1], С.Е. Жунусова[1]
[1]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Заманауи білім саласында мынадай мәселе туындады – студенттер құрдастармен де, педагогтармен де диалогты сауатты түрде жүргізе алмайды. Компьютерлік технологиялар кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде қазіргі жастардың мәлімет алмасуы, қарым – қатынасы әлеуметтік желісі арқылы жүзеге асады. Қазіргі білім беру жүйесінің көптеген ұсынылған тест тапсырмалары да олардың коммуникативтік құзыреттілігінің дамуына мүмкіндік бермейді.

Шет тілі ауызша пән болды және солай қалады. Қазіргі уақытта сөйлеу қабілетіне жеткіліксіз назар аударылса да, шет тілін оқытудың негізгі мақсаты үйренушілерді шет тілінде қарым – қатынас жасай білуге үйрету.

*Коммуникативтік құзыреттілік – бұл қарым – қатынастың мақсаттарына, айналасына және жағдайларына байланысты **қатысымдық міндеттердің тіл арқылы шеше білу қабілеттілігі, өзара түсіністікке,** қарым – қатынасқа дайын болу.*

Материал 20.08.2020 баспаға түсті

Диалогическое обучение как эффективный метод обучения иностранному языку

А.Г. Тургумбаева[1], С.Е. Жунусова[1]
[1]Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В современном образовании существует проблема – неумение студентов грамотно вести диалог ни со своими сверстниками, ни с педагогами. Это происходит в силу того, что современные подростки растут в век быстрого развития компьютерных технологий, и все их общение происходит в социальных сетях. Не способствуют развитию их коммуникативной компетенции и задания в тестовой форме, которых очень много нам предлагает современная система образования.

Иностранный язык был и остается устным предметом. И несмотря на широкую распространенность говорения все же главная цель изучения иностранного языка – научиться общаться на иностранном языке.

Коммуникативная компетенция – это способность и реальная готовность к общению, речевому взаимодействию и взаимопониманию.

Материал поступил в редакцию журнала 20.08.2020

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ӘОЖ 37-(091)+37. 01

Т.Р.Абдықадырова[1], С.М. Шормақова[2], М.Қ. Сәрсембаева[3]
[1]п.ғ.д., профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-5716-6891. E-mail: tursynai_1959@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,Тараз қ., Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-0459-5430. E-mail: Shormakova71@mail.ru
[3]ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,Тараз қ., Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-1232-4278. E-mail: s_mira72@mail.ru

«АЛАШ» ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ РУХАНИ МҰРАЛАРЫ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ТЕНДЕНЦИЯСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИДЕЯЛАР БІРІЗДІЛІГІНІҢ ТҰТАСТЫҒЫ

Мақалада қоғамдық ойды жаңғыртуда жаңашыл бағыттағы ізденістердің концептуалды жүйесін қалыптастырған «Алаш» қайраткерлері мұраларының тенденциялық ерекшеліктеріне баса назар аударыды. Сонымен бірге, «Алаш» қайраткерлерінің интеллектуалдық әлеуетінің маңыздылығы сараланды. Оны насихаттаудың инновациялық креативті әдіс- тәсілдерін жетілдіру жолдары ғылыми тұрғыда негізделді. Әлемдік деңгейде насихатталып жүрген қоғамдық ойдың көшбасшылары мен Алаш қайраткерлерінің көзқарастарындағы рухани үндестіктер мен гуманистік тенденцияның барысы ғылыми тұрғыда дәйектелді. «Алаш» қайраткерлерінің рухани шығармашылық мұраларының ғылыми идеялық ұстанымдары талданды. Сол қоғамымыздағы тарихи кезеңдер, басым бағыттары мен ондағы негізгі құндылықтарды жаңашылдық сипатта, ғылыми тұрғыда талдап, жан-жақты зерделенді.

Кілт сөздер: «Алаш», бірізділік, рухани шығармашылық тенденция, ұлттық идея, Ұлы Дала елі, Рухани мұра.

КІРІСПЕ

«Алаш» қайраткерлерінің рухани мұраларындағы концептуалдық тенденциясының тәуелсіз Қазақстандағы идеялар бірізділігінің біртұтастығы, ғылыми-теориялық негіздері, ұлттық бірлікті нығайтудағы мәні мен маңызы, тіліміз бен елдік сана ұлттық құндылықтар ерекшеліктері осы мақаланың зерттеу нысаны болып алынды.Осы нысанды мақсатты түрде жүзеге асыру үшін қоғамдық ойды жаңғыртуда жаңашыл бағыттағы ізденістердің концептуалды жүйесін қалыптастырған «Алаш» қайраткерлері мұраларының тенденциялық ерекшеліктері мен интеллектуалдық әлеуетінің маңыздылығын анықтап көрсетуді жөн көрдік. Оны насихаттаудың инновациялық - креативті әдіс - тәсілдерін жетілдіру жолдарын ғылыми тұрғыда негіздеп, әлемдік деңгейде насихатталып жүрген қоғамдық ойдың көшбасшылары мен «Алаш» қайраткерлерінің көзқарастарындағы рухани үндестіктер мен гуманистік тенденцияның барысын ғылыми тұрғыда дәйектеу, тарихи негізіне тоқталу басты мақсатымыздың бірі болмақ. Белгіленген мақсатымызды жүзеге асыру барысында төмендегідей міндеттердің жүзеге асырылуы көзделді:

– ғасырларға жалғасқан ұлт мұраты жолындағы жетекші идеяның ұлттық бірлікті нығайтудағы мәні мен маңыздылығын айқындау;

– «Алаш қайраткерлері» идеясы мен тәуелсіз Қазақстандағы идеялар бірізділігінің көрінісін ғылыми-таным арқылы дәйектеп анықтау;

– «Алаш» мұраларындағы дүниетанымдық, ұлттық құндылықтардың идеялық-көркемдік жүйесін әдеби-ғылыми негізде дәйектеу;

Мақалада, ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу барысында «Алаш» қайраткерлері мұраларының ғылыми-танымдық тұрғыдағы ой жүйелерінің инновациялық интеграциясы, мәдени-тарихи бағытта кешенді талдау әдістері арқылы кеңінен қарастырылды. Сондай ақ, ғылыми мақаланы тиянақты әрі терең деңгейде жазу үшін тарихи-салыстырмалы, тарихи-теориялық және кешенді талдау, жүйелілік, құрылымдық зерделеу сияқты әдістер алынды.

«Алаш» қайраткерлерінің рухани шығармашылық мұралары, ғылыми идеялық ұстанымдары мен басымдықтары мақаладағы зерттеудің көкейкестілігі ғылыми жаңалығы мына мәселелерден айқын аңғарылады:

– ғасырларға жалғасқан ұлт мұраты жолындағы жетекші идеяның ұлттық бірлікті нығайтудағы мәні мен маңыздылығын қарастыру;

– «Алаш» қайраткерлері идеясы мен тәуелсіз Қазақстандағы идеялар бірізділігінің көрінісі ғылыми-таным арқылы дәйектеліп, анықталуы;

–«Алаш» қайраткерлері мұраларындағы тақырыптық, идеялық, бағыт бағдарлық мән мазмұндағы ерекшеліктердің қалыптасу, туындау себептерінің тарихи әлеуметтік негіздерін жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдалып, қорытындылануы;

– «Алаш» мұраларындағы дүниетанымдық, ұлттық құндылықтардың идеялық-көркемдік жүйесі әдеби-ғылыми негізде дәйектелінуі;

Сонымен қатар, «Алаш» қайраткерлері идеясы мен тәуелсіз Қазақстандағы идеялар бірізділігінің көрінісі және оларды талдаудың, танудың, ғылыми-танымдық жолдарының ұсынылуы, анықталуы мақаламыздың ғылыми жаңалығын айқындайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ұлттық мемлекетті қалыптастыру идеясы бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып отыратын нәрсе. Ұлттық мемлекетті қалыптастыру идеясы ұлттық қажеттіліктердің негізінде туындайтын білім болса, ұлттық идеяның білімін қалыптастыратын нағыз зиялылар екені анық. Қазақстандағы ұлттық идея қазақтармен бірге дүниеге келді, әрі тарих сахнасына да қазақтармен қол ұстаса көтерілді. Ұлтқа деген құрмет ұлттық сана-сезімнің қалыптасу деңгейіне байланысты. Жалпы ұлттық сана төмен болса халық халықтық қасиетінен айрылады. Мұндай кезде ұлттық мүдде жеке бастың пайдасының құрбаны болады. Мұратсыз ұлт ұлт болып қалыптасуы да, сақталып қалуы да мүмкін емес. Қазақ хандығы тұсында ұлттық идеяның өзегін мемлекеттікті нығайту, этникалық территорияны қалыптастыру, Қытай, Жоңғар, Орта Азиялық мемлекеттермен оңтайлы қарым-қатынас орнату құрады. Асан қайғының:

Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қыста қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың

Алтын менен күміске! [1,25], – деген жыр жолдарында ұлттық мұраттың сол дәуірдегі аңсағаны – территориялық тұтастық, саяси еркіндік, әлеуметтік кемелдік, табиғат пен адам арасындағы үйлесімділік екендігі бейнеленген. Елдің бірлігін, ішкі тыныштығын, ханның ынсапты болуын, халықтың берекелі байлығын жырлаумен ұлттық идеяны мемлекеттік саясат биігіне көтергендер қатарында Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиембет жыраулар тұр. Қазақ жыраулары ұлт болмысының тағдырына сын көзбен қарауда оның ұлттық рухпен үндескен тарихи-әлеуметтік кеңістігін өздерінің рухани шығармаларында сақтап қалған. Сонымен қатар жырауларымыздың философиясының мазмұнын зерделеген сайын, сол дәуірде ел, жеке адам, жер тағдыры үшін қоғам шындығы тұрғысында ойланған зиялы адам

бейнесі де көз алдымызға келіп отырады. Жырау феномені арқылы дүниетанымдық өрісін кеңейтіп, рухани тереңдігін сақтап келген қазақ философиясының болмыс бітімі де байыппен қараған адамға күрделі құбылыс екендігі сөзсіз. Мұның ішінде көзге бірінші көрінетін нәрсе «ұлттық рух», «ұлттық идея», «ұлттық мүдде», «ұлттық зиялылық» ұғымдарының бірінің мәнін бірі толықтырып және адам болмысының рухани ерекшеліктерін зерттеуде үлкен тарихи тәжірибе мен білім көзіне айналып отыратындығы. Бір елдің өркениеттілігін мойындау үшін де, алдымен сол ел жұртының өркениеттілікке қалай қол жеткізгендігін білу қажет. Демек елдің өркениеттілігі түсінігі, сол қоғамдағы азаматтық мүмкіндік туралы идеяның жүзеге асу деңгейін салмақтай түспек. Ұрпақ ұлттық рухпен неғұрлым жақын тәрбиеленген сайын ол өзінің адамдық бейнесін ішкі рухпен қаруландырмақ. Ұлттың негізгі құндылығы ұрпақ болғандықтан ұлттық идея ұрпақ рухына қызмет етуден алшақ кетпейді. Жырауларымыздың «Ел-Жұрт» идеясының мақсаты ұрпақ санасында қазақтың әлеуметтік өмір этикасы мен эстетикасының болмысын сақтап отыру. Қазақ ұлты жердің қадірін оның құнарымен бағалаған, жердің құнарының адамға берер қуатын Қазтуған жырау философиялық деңгейде пайымдаған. Жыраулар философиясындағы жердің құнары туралы ой толғамдар ұлттық рухты көтерудің мәселесіне де айналған. Жақсы менен жайсаңның басын өлімге байлаған XVIII ғасыр Абылай хан дүние салуымен қазақтың маңдайындағы бағын ұшырды. Ресейдің бодандығына кірген қазақ қоғамы әлеуметтік-саяси және территориялық тұтастығынан айрылды. «Бөліп ал да билей бер» саясатынан туындаған әрбір саяси күш, әлеуметтік қауым өз биігіне, көздегеніне лайық ұлттық идеяны дүниеге әкелді. XX ғасырдың басында қазақтың ұлттық идеясы заман талабына сай сапалық тұрғыдан жедел жетілді. Әрі уақыт ағымына орай, саяси тұрғыдан ширығып, «Алаш» идеясы дүниеге келді. Оны жетілдіруші әрі қозғаушысы «Алаш» партиясын шынайы қажеттіліктен құрған алаш қайраткерлері тарихи мүмкіндікті мүлт жіберіп алмау жолында жан аянбай еңбек етті. Бұл ел тарихындағы елеулі кезең турасында Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстанның қоғамдық саяси өміріндегі «Алаш» партиясының алатын орны мен қызметін зерттеу Отандық тарихымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі. Өйткені кезінде «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған қағидалары күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр» [2], – деп, әділ бағасын берді. Қазақ халқының тарихында әр ғасырдың басы аласапыран оқиғаларға толы болды. Бұл өз кезегінде тарих сахнасына ірі-ірі тұлғалар мен қайраткерлерді шығарып, түбірлі өзгерістерге алып келіп отырды. Әсіресе XX ғасырдың басы айрықша күрделілігімен, сансыз оқиғалардың сапырылысымен, ұлттық сананың оянуымен ерекшеленеді. Осы тұста қазақ даласында да «Алаш» ұранын көтеріп, қазақ баласын азаттыққа бастаған бір шоғыр қазақ қайраткерлерінің ой-пікірі мен іс-әрекеті жарқырап көрінді. Бұл кез «Алаш» ардагерлерінің айтуынша, «қазақтың бар болу немесе жоқ болу» мәселесі таразыға тартылған кез еді. Олай болатыны, бұл шақта қазақ халқы толықтай патшалық Ресейдің басыбайлы боданына айналған еді. Қазақ даласындағы хандық билік ыдыраған, билер институтының қадірі кетіп, орыс сотына қараған, дәстүрлі тіршілік қалпы мен өмір салты елеулі өзгеріске ұшыраған, ұлттық рух бәсеңдеген шақ еді. Алашорда қозғалысы мен «Алаш» идеясының пайда болуына тікелей осы аталған тарихи жағдайлар себеп болды. Қазақтың алғашқы оқығандары қазақтың жеке өз алдына ел болып, дамыған елдермен терезе теңестіре алатындай жағдайға қол жеткізуін көкседі. Ең алдымен қазақ баласының бір-бірімен пікір алмасуын қамтамасыз ету үшін мерзімді баспасөз құралдарын шығарды. Қазақтың тұңғыш журналы «Айқап» пен «Қазақ» газеті «ұлттың көзі, құлағы һәм үніне» айналды. Бұлардың ұлттық сананы оятудағы маңызы орасан зор болды. Кішкентай жылғадан басталған бұл әрекет ұлғайып, арналанып зор халықтық қозғалысқа ұласты. «Алаш» қайраткерлері қазақ халқын азат ел ету бағытындағы мақсатты ойларын бес тұғырға негіздеді. Солардың ішіндегі ең бір маңызды тұғырының бірі – қазақ тілінің мәселесі болатын. Бұлай болатыны, А.Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда «тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады». Ұлттың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынов бұл бағытта бос үгіт насихатқа салынбай нақты іске кірісіп, қазақ жоғының орнын толтыруға білек сыбанып кірісті. Қазақты

біртұтас ел деп танысақ, «» идеясын біртұтас қазақ идеясы деп мойындауымыз қажет. «Алаш» идеясына деген адалдық пен сенім - бізден соны талап етеді. Ал қазақ үшін «Алаш» идеясынан, оның бес ұлы идеясынан артық мүдде болуы тиіс емес. Ол идея бүгін де яғни Тәуелсіз Қазақстан идеяларымен біртұтастықта болып отыр яғни, өзінің мүдделі мақсатын жойған жоқ. Ол идеялар мыналар: бірінші: жер мәселесі. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді». Қазіргі таңда да жер мәселесі үлкен мәселе. Бір уыс жерді өзгеге бермеу идеясы «Алаштықтардың» ойларымен сабақтасып жатыр...

Екінші: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Ә.Бөкейхановтың айтуынша: «Оның әр бір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын.

Үшінші: Ә.Бөкейхановтың жобасы бойынша, «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс еді.

Төртінші: қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек.

Бесінші, түпкі мақсат: ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді.

Жер үшін, жер мен аспан байлығы үшін, тәуелсіз экономика үшін, тіл мен діл үшін, дін үшін, қазақ ұлтының көзқарасы мен ар-ожданын қорғайтын, ұлтты сыйлауға мойынсындыратын тәуелсіз заң мен тәуелсіз ойлау жүйесін қалыптастыратын тәуелсіз ғылым үшін күрес жолы енді басталды. Демек, «Алаш» идеясы бүгін де, ертең де өзінің жалғасын табады. Жаһандастыру дәуіріндегі рухани тәуелділіктен қорғайтын бірден-бір ұлттық бағдарлама осы болып табылады. Мәмбет Қойгелдиев «Алаш» идеясының түпкі маңызын былай ашып көрсетеді: «Алаш тәжірибесі нені көрсетті? Біріншіден, «Алаш» идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келген жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, ұлттың өмір сүру концепциясы. «Алаш» идеясын өмірден біржола ығыстыруға көп күш жұмсаған большевиктер құрған билік өмірден кете салысымен «Алаш» идеясының қайта жаңғыруы, қайта күш алуы оның өміршеңдік сипатын айғақтайды. «Алаш» идеясының өзегі –ұлттық мемлекеттік. Құрметті Әлекең, Әлихан Бөкейханов айтқандай, мемлекеттігі жоқ халық –жетім халық. Кез-келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік негізгі құндылық. Міне осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы – «Алаш» идеясының өмірлік шындыққа айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды. Ал оның ішкі әлеуметтік мазмұны, демократиялық принциптерге сүйенген қоғамды халықтың мәдени деңгейіне және саяси белсенділігіне тәуелді екендігін ұмытпағанымыз жөн» [3, 47].

Ұлт зиялыларының ақындық сөздері қалың қазаққа арналды, халқын ұйқыдан оянуға, елдің қазіргі күйіне көз салып, ілгері ұмтылуға, азаттық, бостандық жолына үндеді. Осындай мазмұнда жазылған Ахмет Байтұрсыновтың «Масасы» мен Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ» кітаптары қазақ қоғамындағы ең алғаш айтылған өткір сөздердің бірі болды. Міржақып Дулатов:

Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты
Өткізбей қараңғыда бекер жасты!
Жер кетті, дін нашарлап, Хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамасты! – десе [4, 15],

Ахмет Байтұрсынов:

Мысалы, қазақ малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды бәле дедік аңдып баққан.
әленің түрін көрген мен сары маса

Қазақты оянсын деп сөзбен шаққан, –дейді [5, 27].

Әр адам жеке басының ғана қамын ойламай, елінің, ұлтының қамын ойлауы керек, ұлтына жақсылық жасаған адамның аты ұрпақтан-ұрпаққа тарайды. Міржақып Дулатов өмірінің мәні де осында еді. «Қайтсек жұрт боламыз?» деген мақаласында патшаның отарлау саясатынан құтылу үшін, елдігімізді, тілімізді, дінімізді сақтау үшін не істеуіміз керек дей отырып, ол үшін мемлекет, автономия құруымыз керек, кім күшті болса, сол жұрт болып дегеніне жетеді, күш дегеніміз ол – әскер дейді. «Бұл заманда әскері жоқ жұрт жұрт емес, құл. Біз қазір екі жолдың тарауында тұрмыз, қайсысына түсетін болсақ та ерік өзімізде» [5, 23], яғни бір жолы құлдық, екіншісі жұрттық жолы. Автономия алу жолына кірісіп, милициямызды жасап, алаш үкіметімізді нығайтсақ бізді ешкім басынбайды. Үкіметі бар, әскері бар жұрт деп бізбен әркім есептеседі деген ой айтады. Өмірдің мәні тағдырға мойынсұнып, басыңа не түссе соны көріп отыра беру емес, ел болуға, жұрт болуға, өркениеттілікке талпыну. Ол қазақ халқының даму деңгейі төмен, отар халық емес, тағы, дөрекі емес екендігін, бейбітшілік сүйгіштігін дәлелдеуге тырысты. Жалпы қазақ халқының жақсы өмірге жетуіне қажетті басты нәрсе – еркіндік пен тәуелсіздікке жету деп, оны өз шығармаларында көрсетті. Жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының ұлы шоғырын топтастырған ортақ мұрат – бодандық бұғауында жаншылған елін құлдықтан құтқару, жаңа ұлттық сананы қалыптастыру, өзге өркениетті елдер қатарына қосу болғаны белгілі. Мағжан да осы мұратты жүзеге асырудың жолдарын іздеп, басын тауға да, тасқа да соққан.

Кел, қазақ, қолдағыдан құр қалмайық,
Отырайық жиылып, оңдалайық.
Мың жылғы өткен қумай ата заңды,
Өнерден кем қалмайық, ойланайық,
Жер қалар, біз жиылып қала салсақ,

Қайдағы оңды жерді таңдап алсақ [7, 47], – деп отырықшы тұрмысқа көшіп, қала салуды елді, жерді ешкімге бермей, сақтап қалудың бірден бір жолы ретінде ұсынады. «Алаш» зиялыларының азаматтық және саяси ұстанымына сай Ғұмар да Қазан төңкерісінің жалпы адамзаттық гуманизмге қарсы бағытталған саясатын қабылдаған жоқ. «Тұрымтай» жинағындағы «Неден қорқам?», «Жұртым саған не болды?» өлеңдерінде бір ғана қазаққа емес, тұтастай ұлттарға жасалып отырған қияс тәжірибенің қиямет зобалаңын, қасіретті алапат зардабын болжай білді.

Мезгілсіз ерте туған таңнан қорқам,
Жауынсыз құр желдеткен шаңнан қорқам.
«Таң туды, мезгіл жетті» деп адасып,
Құрылған қараңғыда заңнан қорқам [8, 64].

Халқының тағдырын ойлаған «Алаш» әдебиеті өкілдері таптың емес, тұтас қазақтың қамын жеп, ұлтқа қызмет етудің өшпес те өлмес үлгі-өнегесін көрсеткен айрықша құбылыс. Ол біріншіден, тарих тағылымына үңілдірсе, екіншіден, «Алаш» арыстарының діттеген мұрат-мақсаттарына деген адалдық пен саяси ұстанымдарынан бір табан шегініс жасамаған тұлғаларын тануда да үлкен мәнге ие. Ғұмардың «Неден қорқам?» өлеңіндегі әрбір жолдар Қазан төңкерісінен кейінгі кезең шындығын тануда айрықша болып табылады.

Аждаһа алты басты жаудан қорқам,
Бүлдірген ел арасын даудан қорқам:
Күлімдеп кіріп, ішкі сырыңды алып,
Құрылған аяқ асты аудан қорқам:
Асығыс істей салған істен қорқам,
Қандары тасқан қара күштен қорқам,
Дос болып бірге жүріп қастық етіп,
Тысына қайшы келген іштен қорқам» [8, 67], – деген ақын үрейі жаңа саясаттағы талай қиянаттар мен зобалаңдарды ұғына түсуімізге мүмкіндік береді. Сондықтан да ақын қан төгіс

арқылы келген биліктің әлеуметке теңдік пен бостандық орнатуындағы қадамдары қоғамдық даму заңдылығына қайшы болып табылатынын және де өзгенің күштеп таңған азаттығы мәңгілік болмайтынын, сол себепті өзіңнің сара жолыңды ізде деген мұратын алға тартады.

«Алаш» туының асқақ, елдік қасиеттердің баянды болуы үшін әр азамат халқына еңбек етуде имандылық пен құрандай киелі ұғымдарды санасында тоқуы шарт деген талап қояды. Мұның бәрі Ғұмардың ұлтжанды тұлғасының, ақындық қуатының қашан да ұлт мұратымен сабақтасып отырғанын, өмірлік мақсаты болғанын дәлелдей түседі. «Көреміз бе?» өлеңі жалпы «Алаш» партиясының, «Алаш» автономиясының нысаналы өмірлік мұрат-мақсатын анық танытатын және де осы жолдағы ерен істерді Ғұмардың әрдайым қолдаушы тұлға, қозғаушы ақын болғанын ұғындырады. Ұлттық бірлік, мемлекеттігімізді нығайту өткір қойылып отырған қазіргі тұста аталған өлеңде көтерілген саяси-идеологиялық мәселелер қашан да санаға тоқылар ұлағат деп білеміз. Тәуелсіздіктің басты сипаты – мемлекеттік істердің ұлттық мүдде тұрғысынан шешілуі, өз жерінің қазба байлығын халық игілігіне жаратуы десек, осынау кемелділікке жетудің жолдарына қатысты ғасыр басында-ақ Ғұмар келелі ойлар түйеді.

Өз жерінен шыққан кенді өзі алғанын,
Әдемілеп айқұш – ұйқұш жол салғанын,
Еуропаның өнерінен үлгі алғанын,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?

«Алаш» атты орда құрып шалқығанын, Бақ дәулеті туып өсіп балқығанын, Әрбір істе қазақ исі аңқығанын, Тірілікте көзімізбен көреміз бе?! [8, 51], – дегенді жан-жүрегімен жырлап өткен.

Ұлттық идеяға әлемдік ақыл-ой мен оны қажет еткен ұлттың даналығы, бүгінгі есті ұлдарының көрегендігі мен біліктілігі, мемлекеттің саяси қуаты керек. Біздің алдымызда мемлекеттік тілді ұлттық идея дәрежесіне көтеру міндеті тұр. Өйткені мемлекеттік тіл – ұлттың ұйытқысы. Бүкіл Қазақстан азаматы осы мемлекеттік тілдің төңірегіне топтаса алады. Қазақстандық патриотизмнің негізін қалаушы да – мемлекеттік тіл. Өз еліңнің патриотизмін көрші елдің мемлекеттік тілімен жасау мүмкін емес. «Алаш» қозғалысының тарихи негізгі Ресей отаршылдығының қазақ жеріндегі аса асқынған кезеңінен басталды десек те, «Алаш» идеясы одан әлдеқайда бұрын өмірге келіп, күні бүгінге дейін елім, жерім деп ұлт болашағын ойлаған әрбір қазақ жүрегінің терең түпкірінен орын тепкен. Өйткені «Алаш» қозғалысы қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған, прогресске ұмтылған жалпыхалықтық демократиялық қозғалыс еді. Ұлтты сақтайтын – ұлттық идея болуы керек. Ол ұлттың өмір сүруі, тілегі, ниеті, ойы дегенге саяды. Сонымен, ұлттық идеяны ұлт мұраты деп қабылдағанымыз дұрыс. «Алаш» идеясы ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, ұлттың өмір сүру концепциясы, қазіргі тәуелсіз еліміздің идеяларымен біртұтас деп айта аламыз. Ханкелді Әбжанов былайша ой түйіндейді. «Осылайша, ұлттық идеяны кемеңгерлікпен түзу «Алаш» қозғалысын аспандатты, дұрыс ұлттық идеяға табан тіреген «Алаш» қозғалысы қазақ қоғамы тарихының жаңа белесін ашты. Ұлттық мақсат-мұратқа, яғни, ұлттық идеяға адалдық, жанкештілік, интеллектуалдық биік өремен ағымдағы, кезек күттірмейтін қазіргі және болашақтағы міндеттерді айқындай білу – бүгінге жеткен «Алаш» аманатының ең құндылары» [9, 142].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлттық идеяны көтерген қазақ зиялылары Қазақстандағы жердің де, мемлекеттің де иесі – қазақ халқы, ал қалғандары диаспоралар екенін айтумен болды. Қазіргі кезде тарихи отанында жүрген қазақтар мен диаспора санатында шетте жүрген қазақтардың ұлттық мұраты бірдей емес. Отанында жүрген қазақтар үшін Қазақстанның бүгіні мен ертеңі басты мәселе, ал шетте жүрген қазақтар жүрген ортасында қазақ болып қалу қамын көбірек ойлайды. Уақыт өткен сайын ұлт мұратындағы осынау айырмашылық ұлғаймаса,

қабыспайтыны ақиқат. Қытайдағы қазақтардың кейінгі толқыны қытайланып, Түркиядағылар түріктеніп бара жатқаны белгілі. Еуропа қазақтары арасында қазақ тілінің жағдайының жыл өткен сайын нашарлап бара жатқанын, әсіресе жас буынның ана тілін мүлдем білмей ұмыта бастағанын амал жоқ мойындауға мәжбүрміз.

Сондықтан мың өліп, мың тірілумен азаттыққа жеткен қазақтың тағдырын анықтағыш ұлттық идеясы Қазақстанда ғана өз жемісін бере алады. Жаһандану үрдісінде қазақ тек өз рухын, жаңғырту, асқақтату арқылы ғана ұлттық болмысын, атадан балаға мирас болып келе жатқан ұланғайыр жерін, тәуелсіздігін сақтай алады. Олай болса, бүгінгі қазақты зұлымдыққа емес, адамгершілікке бейімдеу ұлттық, мемлекеттік деңгейдегі мәселе болуы тиіс. Бүгінгі қоғам да осы негізде дамуы керек. Олай болмайынша, қазақтың рухы өзінің ішкі бірлігі мен тұтастығынан айырылуы мүмкін. Қазақ рухын жаңғырту, бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді, яғни, ұлттық мүдделер негізінде жүргізуді талап етеді. Қазақ рухын жүзеге асырудың бір жолы қазақ идеясын жаңғырту болып табылады. Оның алғы үлгілері кешегі «Алаш» ұсынған жолдарда, қанымызда ұйықтап жатқан ұжымдық санадағы архетиптерде жатыр. Бұлардың барлығы оянып, жаңғырып бүгінгі қазақтың рухын көтеруге жұмыс істеуі керек. Олар әсіресе, тілдік саясатта, мәдениетте, жалпы руханиятта, қоғамдық өмірде көрінуі тиіс. Сонда ғана бөтенге ұқсамайтын, өзіндік жүру жолы бар қайсар рухты қазаққа, «Мәңгілік тәуелсіз елге» айналамыз.

Сонымен, ғасырларға жалғасқан ұлт мұраты жолындағы жетекші идеяның ұлттық бірлікті нығайтудағы мәні мен маңыздылығының қазіргі қоғамда алар орнын жоғары. «Алаш қайраткерлері» идеясы мен тәуелсіз Қазақстандағы идеялар бірізділігінің көрінісін ғылыми-таным арқылы дәйектеп анықтаудың да өзектілігі ерекше құбылыс екендігі анық. «Алаш» қайраткерлерінің мұраларындағы дүниетанымдық, ұлттық құндылықтардың идеялық-көркемдік жүйесін әдеби-ғылыми негізде дәйектеудің де алдағы уақытта терең зерттеуді қажет ететіндігі анық. Ғасырларға жалғасқан ұлт мұраты жолындағы жетекші идеяның ұлттық бірлікті нығайтудағы мәні мен маңыздылығының ерекше екендігі айқын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Бес ғасыр жырлайды: XY ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. (Құрастырған. М.Мағауин, М.Байділдаев). – Алматы: Жазушы, Т. I, 1984. – 256 б.

Bes gasyr zhyrlajdy: HY ғasyrdan HKH ғasyrdyң bas kezine dejingi қazaқ aқyn-zhyraularynyң shyғarmalary. Ysh tomdyқ. (Құrastyrғan. M.Maғauin, M.Bajdildaev). – Almaty: ZHazushy, T. I, 1984. – 256 b.

2 Назарбаев Н.Ә.Тарих толқынында. –Алматы: Өнер,1999. – 172б.

Nazarbaev N.Á.Tarıh tolqynynda. –Almaty: Óner,1999. – 172b.

3 Қойгелдиев М.«Алаш қозғалысының ұлт тағдырындағы орны жөнінде» // «Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей: 2008. – 26 б.

Qoıgeldıev M."Alash qozǵalysynyń ult taǵdyryndaǵy orny jóninde" // "Alash qozǵalysy ıdeıasynyń Eýrazıa keńistigindegi yqpaly: tarıh jáne qazirgi kezeń" halyqaralyq ǵylymı-praktıkalyq konferensıa materıaldary. – Semeı: 2008. – 26 b.

4 Дулатұлы М. Оян қазақ! – Алматы: Алтын орда, 1991. – 15 б.

Dýlatuly M. Oıan qazaq! – Almaty: Altyn orda, 1991. – 15 b.

5 Байтұрсынов А.Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Baıtursynov A.Til taǵylymy. –Almaty: Ana tili, 1992. – 448 b.

6 Дулатұлы М.Шығармалары, 2 томдық. II-том. – Алматы: Ғылым, 1997. – 343 б.

Dýlatuly M.Shyǵarmalary, 2 tomdyq. II-tom. – Almaty: Ǵylym, 1997. – 343 b.

7 Жұмабаев М.Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

Jumabaev M.Shyǵarmalary. – Almaty: Jazýshy, 1989. – 448 b.

8 Қараш Ғұмар. Замана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.
Qarash Ǵumar. Zamana. – Almaty: Ǵylym, 1994. – 240 b.
9 Әбжанов Х. Алаш қозғалысындағы ұлттық идея эволюция-сы // «Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2008. – 9 б.
Ábjanov H. Alash qozǵalysyndaǵy ulttyq ıdeıa evolúsıa-sy // "Alash qozǵalysy ıdeıasynyń Eýrazıa keńistigindegi yqpaly: tarıh jáne qazirgi kezeń" halyqaralyq ǵylymı-praktıkalyq konferensıa materıaldary. – Semeı, 2008. – 9 b.
10 Абдықадырова Т.Р. «Алаш» және ұлт әдебиеті. –Тараз. 2016. – 245 б.
Abdyqadyrova T.R. «Alash» jáne ult ádebıeti. –Taraz. – 2016. – 245 b.

Материал 20.11.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Five centuries sing: works of Kazakh poets-zhyrau from the X century to the beginning of the XX century. In three volumes. (Compiled by. M. Magauin, M. Baidildayev). – Almaty: writer, Vol. I, 1984. – 256 P.
2 Nazarbayev N. A. on the wave of history. – Almaty: Art,1999. – 172 p.
3 Koigeldiev M." On the place of the Alash movement in the fate of the nation "/ / materials of the international scientific and practical conference" the impact of the idea of the Alash movement on the Eurasian space: history and modernity". – Semey, 2008. – 26 p.
4 Dulatuly M. wake up Kazakh! –Almaty: Altyn Orda publ., 1991. – 15b.
5 Baitursynov A. Language Teaching. –Almaty: native language, 1992. – 448 P.
6 Works of Dulatuly M., In 2 volumes. Volume II. –Almaty: Nauka publ., 1997. – 343 P.
7 Works Of M. Zhumabayev. –Almaty: writer, 1989. – 448 P.
8 Karash Gumar. The Times. – Almaty: Nauka publ., 1994. – 240 P.
9 Abzhanov H. evolution of the National idea in the Alash movement / / materials of the international scientific and practical conference "the influence of the idea of the Alash movement on the Eurasian space: history and modernity". – Semey, 2008. – 9 p.
10 Abdikadyrova T. R. Alash and national literature. – Taraz, 2016. – 245B.

Целостность преемственности идей в независимом Казахстане с концептуальной тенденцией духовного наследия деятелей партии «Алаш»

Т.Р.Абдыкадырова [1], С.М. Шормакова[1], М.К. Сарсембаева[1]
[1]Таразский региональный университет имени М. Х. Дулати, г.Тараз, 080000, Республика Казахстан

В статье особое внимание уделено тенденциям творческого наследия деятелей «Алаш», сформировавших концептуальную систему поиска новых подходов в модернизации общественной мысли. Также проанализирована значимость интеллектуального потенциала деятелей «Алаш». Научно обосновано совершенствование инновационных креативных методов распространения их наследия. Научно агументированы духовная гармония и гуманистические тенденции во взглядах лидеров общественной мысли и деятелей «Алаш», пропагандируемые по всему миру. Проанализированы научные идейные принципы духовного творческого наследия деятелей «Алаш». Кроме того, проведены исследования наследия деятелей «Алаш» в соответствии с современными научными процессами. На научной основе проанализированы и всесторонне изучены новаторские характеры исторического этапа, приоритетные направления и основные ценности общества.

Материал поступил в редакцию журнала 20.11.2020

Integrity of continuity of the ideas in independent kazakhstan with conceptual tendency of spirituol heritage of alash figures

T. R. Abdikadyrova[1], S. M. Shormakova[1] , M. K. Sarsembaeva[1]
[1]Taraz regional University named after M. H. Dulati, Taraz, 080000, Republic of Kazakhstan

The article pays special attention to the heritage trends of «Alash» figures, who formed a conuptual system of searching for new approaches in the modernization of puplic thought. Also the importance of the intellectual potential of «Alash» figures is analyzed. The perfection of innovative creative methods of distribution is scientifically based. The spiritual harmony and humanistic tendencies in the views of the leader of public though and Alashfigutes, who propagandized around the world is scientifically argued. The scientific ideologicol principles of the spiritual ereative heritage of «Alash» figures are analyzed. Researches of heritage of «Alash» figures according to modern scientific processes were carried out. Analyzed on a scientific basis and comprehensively studied the innovative nature of historical stage, priorities and core values in the same society.

Received: 20.11.2020

ХҒТАР 17.82.10
А.Е.Алпысбаева[1], С.А. Ашимханова[2]
[1]докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-5947-6084. E-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru
[2]ф.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-4167-6985

МАҒЖАНДЫ ШЕКСПИРДІҢ ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕТКЕН...

Мақалада қазақтың дара ақыны Мағжан Жұмабаевтың поэзиясын алғаш рет ағылшын тіліне тәржімалаған Мичиган университетінің профессоры Тимур Кожаоглумен жасалған сұхбаттың нәтижелері баяндалады. Кез келген көркем аударма тәжірибесінде аудармашымен тілдесіп, сырласып, тәржіма барысында басынан кешкен толғаныстары мен қиыншылықтарын біліп, оларды жеңу жолдарын айқындау өте құнды ақпарат болып табылады, әрі келешек ұлттық аудармашылар қауымына үлкен сабақ болмақ. Себебі қазақ аудармашыларының алдында ұлттық әдебиетіміздің төл, баға жетпес туындыларын әлемге таныту міндеті тұр.

Поэтикалық аударма – көркем аударманың аса күрделі, аудармашыдан үлкен дайындықты, түпнұсқа тілі мен аударма тілінде де сөздің майын тамызатындай шеберлік пен шыдамдылықты, ақындық жүректі талап ететін түрі. «Мағжандай ұлы ақынымызды әлемдік тілге тәржімалаған аудармашының бойында қандай қасиеттері бар? Ақын шығармашылығымен танысып қана қоймай, оны басқа тілде дем бітіруге не себеп болды? Аударма барысында қандай принциптерді ұстанды? Болашақта Мағжан ақынды аударуға шешім қабылдаған аудармашыларға қандай кеңес берілді?» деген аса маңызды сұрақтарға жауапты осы мақаладан таба аласыз.

Кілт сөздер: көркем аударма, поэтикалық аударма, поэзия, мәдениет, сұхбат.

КІРІСПЕ

Еліміз тәуелсіздігін алып, еркін тыныстап, бойын түзеп, алға адым басып келе жатқанына 29 жылдың қасы. Осы аралықта жоғалып бара жатқан тарихымызды,

әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық құндылықтарымызды ана тілімізде қайта жаңғыртып қана қоймай, басқа да шетел тілдеріне тәржімалауда. Білім мен ғылым да мемлекетімізбен бірге жаһандық межелерге ұмтылуда. Бірақ әлі де белі қатпаған баладай аяғын аяңдап, абайлап, нық баса алмай келеді. Кейде тіпті шалынып, шалыс басып жатқан кездері де бар. Көш жүре жүре түзеледі емес пе? Еліміздегі сондай жас ғылымдардың бірі – қазақ аударматануы. Абай атамыз негізін қалап, кейіннен ізін басқан Мағжан сынды тұлғаларымыз жасаған құнды тәржіма үлгілері қазақ аударматануының негізі ертеден қаланғанын білдіреді. Бір өкініштісі, бүгінде жанын салып, зейін қойып, әлемдік классиканы қазаққа танытатын немесе қазақ әдебиетінің ең озық туындыларын шетел оқырманына жеткізетін аудармашылар кемде-кем. Әрине, оған әсер ететін факторлар көп. Дарынды, шебер, ұлттық аудармашылар легінің қалыптасуы үшін де біраз уақыт, тәжірибе, ауқымды әрі жүйелі түрде атқарылатын жұмыс жоспары қажет. Қазіргі уақытта да біраз қазақ әдебиеінің төл туындылары, поэзиясы шетел тілдеріне аударылып жатыр. Бірақ тікелей қазақ тілінен тәржімаланып жатқандары шамалы. Орыс тілінен сатылай аударылған туындылардың сапасы қай деңгейде? Бұл сұрақтың да біржақты, тиянақты жауабы жоқ. Қазақстандық аударма зерттеуінің ғылыми дискурсының қалыптасуы қажет. Ғылыми басылымдардан, газет беттерінен «Аударма сын көтермейді...» деген мақалаларды көптеп кездестіруге болады.

Бірақ бұл мақалада біз бір ерекше жағдай, қазақ халқы үшін маңызы зор, қазақ әдебиеті мен аударматануы үшін орны бөлек аударма үлгісі, аударма авторы мен аударма оқиғасы жайлы айтқымыз келіп отыр.

2018 жыл. Қазақтың біртуар ақыны, ұлы ақыны, патриот, лирик ақыны Мағжан Жұмабаевтың туғанына 125 жыл толу қарсаңында. ЮНЕСКО-ның Париждегі штаб пәтерінде өткен *«Мәдени мұра мен болмыстың қайта жаңғыруы: түрік тілі өткеннен болашаққа»* (Возрождение самобытности и культурного наследия: тюркский язык из прошлого в будущее) атты халықаралық форум аясында Мичиган университетінің профессоры Тимур Кожаоглу өзінің *Maghjan Jumabayev. The poet of flare, liberty and love* (Мағжан Жұмабаев – жалын, еркіндік және махаббат ақыны) атты кітабын ұсынды [1]. Ол кітапта профессор ақынның өмірі мен шығармашылығына тоқталып, ақын жайлы қазақ, түрік, ағылшын тілінде жазылған таңдамалы еңбектердің тізімін, 20 өлеңнің ағылшын тіліндегі аудармасын келтіреді. Демек, әлемдегі ағылшын тілді оқырмандардың қазақ ақынымен танысуына жол салынды. Бұл аударманың құндылығын оның тікелей қазақ тілінен, поэтикалық тілмен, өлең жолдарымен аударылғандығы арттырады. Себебі ақындық қабілеті болмаған жағдайда өлең жолдарының проза түрінде аударылатыны да баршылық.

Қандай да бір көркем туындыны осылайша басқа тілде сөйлетіп, дем бітірген аудармашымен сырласқанға не жетсін! Себебі көркем аударма - аударманың ең күрделісі. Ал поэзия аудармасы аудармашыдан ақындық қабілетті де талап етеді. Оған орыс халқының белгілі ақыны әрі аудармашысы Гончаренконың тілімен айтқанда «орыс поэтикалық аудармасының патриархтарының» төмендегідей уақытпен сыналған тұжырымдары дәлел: "Переводить стихотворца может один только стихотворец... Переводчик стихотворца есть в некотором смысле сам творец оригинальный" (В. Жуковский, 1810); «Стихи, переложенные прозой, даже хорошей прозой – умирают» (В. Брюсов, 1905) [2]. Ал, поэзияның тілінің көркемдігін философ және мәдениеттанушы М. М. Бахтиннің поэзия жанрының ерекшелігін «только поэзия выжимает все соки из языка» [3, 46], яғни тек қана поэзия тілдің балын тамызады деп сипаттауы дәлелдей түседі.

Бақытымызға орай, қашықтан болса да, көркем аударманың осындай қиын асуларын бағындырып жүрген, Мағжандай дара ақынымызды танып, біліп, күллі дүниеге танытып жатқан аудармашы, профессор Тимур Кожаоглумен алғаш рет тілдестіп, сұхбат алдық. Көкейде ұялаған сұрақтарды қойып, жауабын алдық әрі оған тәнті болдық.

Жалпы көркем аударма, әсіресе ұлы тұлғаларды тәржімалау үлкен батылдықты, жауапкершілікті талап етеді. Аударма біліктілігімен қатар, іштей дайындық қажет. Сол дайындық, алғашқы түрткі, Тимур Кожаоглуның ақын шығармашылығымен таныстығы қашан басталды?

- Мен Мағжанның өлеңдерімен алғаш рет 1953-1954 ж.ж. 6-7 жасымда таныстым. Менің әкем Усман Қожа (1878 жылы Ош – 1968 Стамбул) маған Түркістанның екі көрнекті ақындарының өлеңдерін оқыған: Шолпанның өзбек тіліндегі өлеңдерін және Мағжанның қазақша өлеңдерін. Усман Қожа 1915 - 1939 жылдар аралығында Мұстафа Шоқаевтың (1890-1941) жақын досы және Түркістанда мен шет елдерде саяси серігі болған. Усман Хожа 1927-1934 жж. аралығында Стамбулда алғашқы Орталық Азияның «Жаңа Түркістан» журналын шығарса, Мұстафа Чокаев 1929-1939 жж. Парижде «Жас Түркістан» журналын шығарды.

Кейін орта мектепте Мағжанның өлеңдерін башқұрт профессоры Ахмед Зеки Велиди Тоғанның 1947 жылы Ыстамбұлда шыққан «Бүгінгі Түркістан және оның жаңа тарихы» кітабынан және Шығыс Түркістаннан келген қазақ эмигранты Хасан Оралтайдың 1965 жылы Стамбулда жарық көрген «Ұлы түрік ұлтшылдығы Мағжан Жұмабайұлының өлеңдері» атты кітабындан оқыдым.

1972 жылы Нью-Йоркке Колумбия университетінде докторантураға оқуға барғанымда, кітапханадан Мағжанның 1923 жылы Ташкентте жарық көрген «Мағжан Жұмабаевтың өлеңдері» атты кітабын таптым. 1976 жылы мен «1960-1970 жылдардағы қазақ лирикалық поэзиясындағы ұлт мәселесі» деген тақырыпта магистрлік эссе жаздым. Бұл шығармада Мағжанның бірнеше өлеңдерінің ағылшынша аудармасын келтірдім. Сонымен, 1953 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін бұл Мағжанның поэзиясын 66 жыл бойы зерттегенімді білдіреді. Мағжанның өлеңдеріне Қазақстанда Кеңес Одағы кезінде 1938-1980 жылдар аралығында тыйым салынған болса да, мен оның өлеңдерін еркін оқып, аударып, жазып отырдым. Бұл үшін, Мағжанның өлеңдерін маған кішкентай кезімде алғаш үйреткен адам болғандықтан әкеме өте ризамын.

Демек, 66 жыл бұрын басталған таныстық, жарты ғасырдан астам уақыт бойында тереңінен оқып-білу мен зерттеуге ұласқан. Тимур Кожаоглу алғаш әдебиет әлеміне әкесі салған жолды зерттеп қана қоймай, басқа тілде жан бітірді. Бұл елбасының «Рухани жаңғыру – болашаққа бағдар» жолдауының аса маңызды бір міндетімен астасып жатыр. Ол – төл әдебиетіміздің аса құнды туындыларын әлемнің ең танымал тілдерінде сөйлету. Осындай үлкен жауапкершілікті мойнына алып, дәл Мағжан ақынды тәржімалауға не түрткі болды? Бәлкім қандай да бір сезім, ақын шығармашылығына қызығу немесе жағдаят па?

- Ерте кезден бастап Мағжанның өлеңдерінде мына төрт сөз менің көңілімді аударды: *күн, от, алау және махаббат*. Мен оның өлеңдерін көбірек оқыған сайын, ақынның көптеген өлеңдерінде осы төрт ұғымды қолданып жүргенін байқадым. Сонымен, бұл сөздер оның поэзиясының негізгі тақырыптары екенін сезіндім.

Әсіресе, оның «От» атты өлеңі өте күшті әдеби шығарма. Бірінші сегіздік бізді мүлде басқа поэтикалық әлемге апарады. Мағжан өзінің басқа өлеңдерінде де осы негізгі сөздерді қолданады. Мысалы, «Бұлбұл» өлеңінде ол жалын мен жану бар. Менің назарымды аударған екінші маңызды мәселе – Мағжанның өлеңдерінде Түркістан және Түрік сөздерін жиі қолдануы болды.

Сондай-ақ, Мағжанның поэзиясының әсем стилі мен метафоралық тақырыптары да маған қатты әсер етті. От, жалын, күн және махаббат сөздері адамның бостандығын білдіретін метафоралар болып табылады. Мағжан өзінің көптеген өлеңдерінде еркіндік пен тәуелсіздікке ұмтылады. Оның өлеңдері 1920-1930 жылдары, Qazaqstan мен бүкіл Түркістан Кеңес Одағында еркіндікке ие болмаған кезде жазылған. Қазақ ақыны Мағжан мен өзбек ақыны Чолпанның Кеңес Одағының ең қуғын-сүргін жылдарындағы өлеңдері Орталық Азиядан бостандық пен тәуелсіздікке шақыратын екі күшті дауыс болды. Сол себепті,

Мағжан (1893) 45 жаста, Шолпан (1897) 41 жасында басқа жүздеген ақындармен, жазушылармен, зиялы қауыммен бірге 1938 жылы өлтірілген.

Бұл жауаптан аудармашы ақынның поэзиясын тереңінен түсініп, ондағы негізгі ұғымдарды айырып, олардың метафоралық бейнесін көріп, олардың жалпы адамзаттық құндылықтармен астасып жатқанын сезіп қана қоймай, ақынның жүрегінің неге ұмтылғанын, қандай күрес жүргізгенін аңғарғанын түсіндік. Және ақын өмір сүрген уақыттың, қоғамның және ақын жанының толғанысымен астасып шыққан шыншыл поэзияны әлемге танытқысы келгенін түсінуге болады. Аудармашының ақын жанын қаншалықты түсінгенін жоғарыда аталған халықаралық конференцияда «Мағжанның поэзиясында Кеңес заманында міндеттелген идеологиялық доктриналарды емес, тек қана өз жүрегін тыңдаған, әділетсіздікке, кемсітуге, зұлымдық пен зорлық-зомбылыққа қарсы күрестің дұрыс екеніне толығымен сенімді болған батыл адамның драматикалық даусы барын» [1] нықтай түсуі дәлел.

Келесі қойылған сұрақтың күллі аудармашылар қауымын толғандыратын, жалпы көркем аудармада тәжірибелік маңызы зор «Аударманы түпнұсқадан жасадыңыз ба?» деген сауал:

- Мен Мағжанның 20 өлеңін қазақ тілінен ағылшын тіліне аудардым. Әрине, мен әрқашан қазақ достарымнан Мағжан өлеңдеріндегі белгілі бір сөздер мен терминдер туралы сұрадым. Олар маған бірнеше күрделі тіркестерді түсінуге көмектесті. Менің достарымның бірі Хасан Оралтай (Тарбағатай 1930 - 2010 Мюних, Германия) болды. Ол 1977 жылдан 1994 жылға дейін Азаттық радиосында менің әріптесім болды. Хасан ағам «Азаттық» радиосының қазақ бөлімінде, мен өзбек бөлімінде жұмыс істедім.

Менің ана тілім өзбек тілі Мағжанның өлеңін түсінуге де пайдалы болды. Алайда мен кішкентай кезімнен Мағжанның, Абайдың және басқа да қазақ ақындарының өлеңдерін оқыдым. Мен кандидаттық диссертациямен жұмыс істеген кезде 200-ге жуық қазақ романдары мен әңгімелерін оқыдым. Осыған байланысты Мағжанның қазақ өлеңдерін ағылшын тіліне аудару маған қиын болған жоқ. Бұл аудармаларды көркем ағылшын тіліне аударуда маған американдық ақын Мел Кенне көмектесті.

Профессордың жауабынан біз тағы да аудармашының жүгі ауыр екенін көреміз. Жалпы қазақ әдебиетінің маржандарын ағылшын тіліне түпнұсқадан аудару – аса сирек кездесетін құбылыс. Мысалы, Абай ақынды ағылшын тіліне орыс тіліндегі аудармаларынан тәржімалағандықтан көбінесе көркемдігі мен ұлттық бояуын, мәнін жоғалтып алған. Екі мәдениетті жалғастыру үшін аудармашы сол екі мәдениеттің өкілі деңгейінде біліктіліктерге ие болуы шарт екені айдан анық. Әдетте аудармаға әсер етуші факторлар ретінде аудармашының мәдени болмысы және аударылатын тілге қатысты оқырманның мәдени болмысы қарастырылса, бұл жағдай тағы да ерекше сипатқа ие. Үштік сипат. Себебі аудармашының болмысы өзбек халқына тиесілі болса, түпнұсқа қазақ халқының, ал аударма мәтіні үшінші бір ағылшын халқының мәдениеті тұрғысынан қарастырылады.

Сонымен қатар сұхбат барысында профессордың Мағжан өлеңдерін тек ағылшын тіліне тәржімаламағанын білдік:

- Мен 1975-1977 жылдар аралығында магистрлік эссе жазып жүргенімде Мағжанның екі өлеңін қазақ тілінен ағылшын тіліне аударған едім. 1982 жылы кандидаттық диссертациямды аяқтағаннан кейін Мағжанның өлеңдерін түрік тіліне аудара бастадым. Менің осы аудармаларымның бір бөлігі түрік әдеби журналында Мағжанның поэзиясына арналған мақаламмен бірге жарияланған. Менің мақаламның тақырыбы «Mağcan'ın Şiirlerinde Güneş, Ateş ve Alev» (Мағжан өлеңдеріндегі күн, от және жалын) болды // *Türk Edebiyatı* (Түірк эдебияты), 1994 ж., № 243).

Мағжан өлеңдерінің ағылшын тіліндегі алғашқы аудармалары тәуелсіздік алған соң екі жылдан кейін 1993 жылы «Қазақстан» (Алматы) атты ағылшын тілді газетінде жарияланды: «The Great Kazakh Poet Magjan Jumabayuli's Poems» (Ұлы қазақ ақыны Мағжан Жұмабайұлының өлеңдері). Бұл Мағжанның өлеңдерін 66 жыл бойы оқығанымды, бірақ 40

жыл аударуға тырысқанымды білдіреді. Мен, алайда, бұл аударма жұмысында көп нәрсеге қол жеткізе алмадым; Аударылған 20 өлеңінен басқа, кейінірек ағылшын тіліне аудару үшін оның тағы 10 өлеңін таңдадым.

Тимур қожа бізге осылайша бізге жауап беріп қана қоймай, бізге сонау 1993 жылы жарық көрген мақала көшірмесін де жіберді. Мақалада Мағжан ақынның 7 өлеңі ағылшынша сыр шерткен. Олар: «To the lady Rose» – «Гүлсім ханымға», «The word of Tamerlane» – «Асқақ Темірдің сөзі», «The Fire» – «От», «The Nightingale» – «Бұлбұл» және «The Prisoner» – «Тұтқын», «Wind» – «Жел» [4].

Алған жауаптарымызға тәнті болып, сұрақтар тізбегін әрі де жалғастырдық. Келесі қойылған сұрақ та, оның жауабы да аударманың кез келген саласында аса маңызды. Аудармашы аудармаға кіріспестен бұрын мақсатты аудиторияны анықтап алғаны дұрыс дейді. Яғни, аударма мәтіні кімге арналады және не үшін? Сіз тәржіманы сондай мақсатты аудиторияға арнадыңыз ба? Әлде ағылшын тілі әлемдік тіл болғандықтан жалпы адамзаттық мұра ретінде танытқыңыз келді ме?

- Бұл өте жақсы сұрақ, бірақ қарапайым жауап беру өте қиын! Мен екі мақсатты көздедім деп ашық айта аламын: бірінші мақсат - Мағжан ақынның ең ерекше әдеби ойлауын ағылшын тілінде мүмкіндігінше көрсету. Екінші мақсат – ана тілі ағылшын тілі болып табылатын аудиторияның жүрегіне әсер ету. Мен осы екі мақсатқа тең дәрежеде қол жеткіздім деп үміттенемін. Алайда, бұл мәселені өлшеу және бағалау әдебиеттанушыларға қатысты. Осылайша мен Мағжанның өлеңдеріндегі қазақ мәдениетін ағылшын тілінің әмбебап мұрасында бейнелеуге тырыстым.

Расымен де, бұл өте маңызды, әрі жауап беру өте қиын сұрақ. Жалпы әлемдік аударматану ғылымында әлі күнге дейін біржақты жауабын таба алмай келе жатқан мәселе. Әсіресе, көркем аударма келгенде сұрақ қиындай түседі. Себебі аударманы былай қойғанда, түпнұсқаның өзі автордың өз халқына арналып жазылғанымен, уақыт өте келе әлемдік мұраға айналып жатады. Осы сұрақтан тағы бір сауал туындауы заңдылық еді. Қазір ағылшын тілі жаһандық тілге айналып отыр. Бірақ әр жерде өзінше бір ерекшелігі бар. Әсіресе, американдық және британдық ағылшын тілі. «Сіз аударма барысында көбінесе қайсысына жүгіндіңіз?» деген сұраққа аудармашы АҚШ-та ұзақ оқып, өмір сүргендіктен, аудармаларының американдық ағылшын тілін көбірек ұсынатындығын, бірақ бұл жағдайдың Ұлыбританиядағы немесе басқа елдердегі ағылшынша сөйлейтіндерге қиындық тудырады деп ойламайтынын білдірді.

Осындай тіл мәселесін талқылағанда, Мағжан ең біріншіден өлеңдері мәдени лексикаға толы ұлт ақыны екені ойға келеді. Мәдени ақпарат басқа тілде қандай көрініс тапты деген сұрақтар туындайды. Қазіргі аударматану ғылымында екі жақты ойға әкелетін мәселе – осындай мәдени, баламасыз лексиканы қалай аудару қажет? Ұлттық колорит пен бірегейлікті сақтап қалу немесе сол аударманы қабылдайтын оқырман қауымға жақындату, бейімдеу дұрыс па? Мағжан ақын туындыларын тәржімалау барысында аудармашы қай принципті ұстанды?

- Ия, сіз дұрыс айтасыз! Мағжан – ұлы ақын, оның өлеңдерінің екі жағы бар: жергілікті деңгейде қазақтың мәдени мұрасы бар; халықаралық деңгейде олар бостандықтың, теңдіктің, адам махаббатының жалпыға ортақ құндылықтарына ие. Ақындардың ұлылығы жергілікті мәдени құндылықтарды жоғарылату кезінде олардың әмбебап болу қабілетінен туындайды. Осылайша, Мағжан – бұл тұрғыда әлемдегі ең үлкен ақындардың бірі. Бірақ әрқашан менің басты уайымым Мағжан өлеңдеріндегі сөздерден гөрі ақын поэзиясының көркем әдеби шеберлігін оның ағылшын тіліндегі аудармаларында көрсету болды.

Бұл сөз деңгейінде емес, сезім деңгейінде түпнұсқаны түсініп, жеке бір сөздер тобына емес, жалпы ақынның образдық дүниесін тәржімалауға тырысқан аудармашының жауабы еді. Аудармашының бұл ниеті жалпы поэтикалық аударманың мақсатымен де ұласады.

Дегенмен, аудармашылар қауымынан болған соң біраз жекелеген мәселелерге де тоқталдық. Мысалы, бір байқағанымыз, 1993 жылы алғаш жарық көрген аудармаларыңыз

бен соңғы кітапта басылып шыққан нұсқаларда біраз өзгерістер бар екен. Бірден көзге түскені «Гүлсім ханымға» атты өлеңі. Алғашқы нұсқасында атауы «To the lady Rose» [4] болса, кейіннен «To lady Gűlsim» [5, 61] деп өзгертіпсіз. Ондай шешімге не себеп болды деген сұраққа аудармашы 1986 жылдан бастап Мағжан өлеңдерінің ағылшынша аудармалары бірнеше рет қайта қарап, өзгертіп және қайта жазғанын айтты. «Гүлсім ханымға» өлеңіне келер болсақ, алғашында ағылшын тілді оқырмандарға «Гүлсім Ханым» сөзін «Lady Rose» деп ағылшын тіліне аударғаны жақсы болар деп ойлап, бірақ кейіннен «Гүлсім» деген жеке есімді аудару жақсы болмайтынын түсініп, өзгерткенін ағына жарыла баяндады. Бұл жағдай, көркем аударманың бірден аударылып, беті жабылып, нүкте қойыла салатын дүние емес екенін тағы да дәлелдей түседі. Араға жылдар сала, аудармашының білімі мен тәжірибесі толыққан сайын, аударма сапасына, шешімдеріне де әсер ететіні сөзсіз. Араға жылдар сала, осы бір өлең жолдарын ұмытпай, оны қайта қарауы, аудармашының аса үлкен жауапкершілігі мен өз аудармаларын шыңдай түсуге ұмтылысы, әрі үзіліссіз аудармашы толғанысының көрсеткіші болып табылады.

Ал, профессор Мағжан ақынның басқа тілдегі аудармаларын оқып, танысып көріп пе? Егер таныс болса, қандай баға берер еді?

- Мағжан өлеңдерінің ағылшын тіліндегі басқа аудармасы жоқ деп санаймын. Неміс, француз немесе басқа еуропалық тілдерде аудармалар бар ма, білмеймін. Әрине, орыс тіліндегі аудармалары бар. Бірақ менің орыс әдеби тілім жақсы емес, сондықтан мен оларға түсінік бере алмаймын! Менің ойымша, сіз мұны әлдеқайда жақсы білесіз.

Мен Мағжан өлеңдерінің түрік тіліндегі аудармаларын көрдім, бірақ олардың көпшілігі прозалық аудармалар, әрі поэтикалық көріністерге ұқсамайды. Менің Мағжан өлеңдерінің түрік тіліндегі аудармаларым басқа аудармаларға қарағанда жақсы деп ойлаймын. Себебі, мен де түрік, өзбек және ағылшын тілдерінде өлең жазамын.

Иә, өкінішке орай поэтикалық аудармаларға қарағанда прозалық аудармалар басым. Түрік тілінде де, орыс тілінде де Мағжан ақын поэзиясының аудармаларының біраз нұсқалары бар. Оларды түгендеп, саралау да өз кезегін күтіп жүрген өзекті міндеттердің бірі.

Болашақта тағы да Мағжан ақын поэзиясын немесе прозасын тәржімалау жоспарыңызда бар ма? Жалпы келешекте Мағжан ақын шығармашылығын аударуға ниеттенген аудармашыларға қандай кеңес берер едіңіз?

- Жоқ, мен прозалық аудармаларға араласпаймын. Біріншіден, менде әңгімелер мен романдарды аударуға уақыт жоқ. Мен лирикалық поэзияны, көбінесе қысқа лирикалық өлеңдерді жақсы көремін. Мен лирикалық емес өлеңдерді аудармаймын.

Болашақта Мағжанның тағы да 20-30 өлеңін ағылшын тіліне аударғым келеді. Қанша өмір сүретінімді көрейік. Өйткені бір ғана өлеңнің аудармасы бірнеше апта мен айды алады. Бір-екі ай ішінде өлеңді аударып болғаннан кейін, мен оны файл түрінде сақтаймын. Кейінірек жылдар өтіп, бірнеше күн оқып, маған ұнамайтын бір-екі сөзді өзгертіп, оны қайтадан өз файлына саламын. Бұл осылай жалғасады, мен «Ия, егер Мағжан бұл өлеңді ағылшын тілінде жазғысы келсе, ол осылай жазған болар еді!» деп қашан айта алатынымды білмеймін. Бұл биік нүктеге барлық аудармалар оңай жете бермейді...

Қысқасы, Мағжанның өлеңдерін кез-келген тілге аударғысы келетін басқа аудармашыларға мына ережелерді ұстануға кеңес бере аламын: біріншіден, шыдамды болыңыз және асықпаңыз. Одан кейін Мағжанның осы өлеңді жазуға қанша апта, айлары кетті деп ойлаңыз. Осы жалғыз өлеңді армандау үшін сіз көптеген түндер мен күндерді өткізгеніңіз жөн. Мағжаннан өлең аудармас бұрын оның барлық өлеңдерін оқып шығыңыз. Өлең жазсаңыз өте жақсы. Егер сіз бұрын өлең жазбаған болсаңыз, екі-төрт жолдан тұратын қысқа өлең жазуға тырысыңыз. Сіз берілген тілде өлең жазған сайын көбірек өлеңдерді басқа тілден өлең жазатын тілге аудара аласыз.

Содан кейін аударылған өлеңдерді басқаларға оқып, олардың осы өлеңге қатысты пікірлерін алыңыз. Соңында өлеңді бір тілден екінші тілге аудару үшін көбірек тұз, қара бұрыш және қатты терлеу қажет. Ұйқысыз түндер мен тыныш күндерді ұмытпаңыз …

ҚОРЫТЫНДЫ

Міне, осындай керемет ноталарда біздің сұхбат аяқталды. Бұл сұхбат көркем аударманың қаншама уақытты, білімді, ізденісті талап ететінін тағы да бір дәлелдеді. Әрине, аудармашы өзі де бұл аудармада «... Мен осы екі мақсатқа тең дәрежеде қол жеткіздім деп үміттенемін. Алайда, бұл мәселені өлшеу және бағалау әдебиеттанушыларға қатысты» деп айтқандай, әрбір жеке өлеңнің аудармасына аударматану ғылымы тұрғысынан, әдеби қырынан, лингвистика, лингвомәдениеттану тұрғысынан зерделеп, саралау бұдан да көлемді жұмыстарға әкеледі. Әрі Қазақстандағы көркем аударма ғылыми дискурсының қалыптасуына өз септігін тигізеді. Қазақ аудармасының нығайып, өркендеуіне үлес қосатын болашақ және қазіргі аудармашылар қауымы үшін де аса маңызды. Мағжандай ақынымызды зерттеп, әлемге танытып жатқан есімді баршамыз біліп, аудармашылар легі үлгі алуы қажет деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Дюсекеев Т. Произведения Магжана Жумабаева презентовали в ЮНЕСКО. 30.04.2018. [Электронды ресурс] – URL: https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaeva-prezentovali-v-yunesko_a3237115 (Қаралған күні: 20.03.2020).

Dyusekeev T. Proyzvedeniya Magzhana Zhumabayeva prezentovali v UNESCO. 30.04.2018. [Elektrondy resurs] – URL: https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaeva-prezentovali-v-yunesko_a3237115 (Qaralǵan kúni: 20.03.2020).

2 Гончаренко С.Ф. (1999). Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность. Тетради переводчика N24. V. Художественный перевод как межкультурная коммуникация (Москва) [Электронды ресурс] – URL: http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/poetic-transl.shtml Енгізілді: 30/10/2011, өзгертілді: 13/09/2012. (Қаралған күні: 20.03.2020)

Goncharenko S.F. (1999). Poeticheskij perevod i perevod poezii: konstanty i variativnost'. Tetradi perevodchika N24. V. Hudozhestvennyj perevod kak mezhkul'turnaya kommunikaciya (Moskva) [Elektrondy resurs] – URL: http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/poetic-transl.shtml Engizildi: 30/10/2011, ozgertildi: 13/09/2012. (Qaralǵan kúni: 20.03.2020).

3 Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – 504 с.

Bahtin M. Voprosy literatury i estetiki. – M., 1975. – 504 s.

4 Кожаоглу Т. «The great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli’s poems» //Kazakhstan газеті. – Алматы, No. 22 (1993 жылғы 2 маусым), 7 б.

Kocaoglu T. «The great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli’s poems» // Kazakhstan gazeti. – Almaty, No. 22 (1993 jylǵy 2 maýsym), 7 b.

5 Кожаоглу Т. The poet of flame, liberty and love. – Астана: Ғылым, 2018. – 85 б.

Kocaoglu T. The poet of flame, liberty and love. – Astana: Ǵylym, 2018. – 85 b.

Материал 20.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Dyusekeev T. The works of Magzhan Zhumabayev were presented at UNESCO. 30.04.2018. [Electrony resource] – URL: https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaeva-prezentovali-v-yunesko_a3237115 (Accessed: 20.03.2020) (In Russian)

2 Goncharenko S.F. (1999). Poetic translation and translation of poetry: constants and variability. Translator's notebooks N24. V. Literary translation as intercultural communication (Moscow) [Electrony resource] – URL: http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/poetic-transl.shtml 30/10/2011, modified: 13/09/2012. (Accessed: 20.03.2020) (In Russian)

3 Bakhtin M. Questions of literature and aesthetics. – M., 1975. – 504 p.

4 Kocaoglu T. «The great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli's poems» // Kazakhstan newspaper. – Almaty, No. 22 (2 June, 1993), 7 p.
5 Kocaoglu T. The poet of flame, liberty and love. – Astana: Nauka, 2018. – 85 p.

Перевел Магжана на язык Шекспира...

А.Е.Алпысбаева[1], С.А.Ашимханова[1]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

В статье представлены результаты интервью с профессором Мичиганского университета Тимуром Кожаоглу, который впервые перевел на английский язык поэзию известного казахского поэта Магжана Жумабаева. Беседы, душевные разговоры с переводчиком любого художественного перевода, познание пережитых волнений и трудностей в процессе перевода и путей их переодоления имеет бесценную значимость в практике перевода. Это является особым источником передачи опыта для будущего поколения национальных переводчиков. Именно перед ними стоит важная задача ознакомления мира с оригинальными произведениями национальной литературы.

Поэтический перевод – один из сложнейших видов художественного перевода, который требует тщательной подготовки, специальных знании, высокого языкового мастерства, огромного терпения и чуткой души поэта. Какими качествами обладает переводчик, который перевел великого поэта Магжана на один из мировых языко? Что послужило причиной выбора переводчиком именно данного поэта? Каких принципов он придерживался при переводе? Какими рекомендациями поделился переводчик с теми, кто в будущем решится перевести Магжана? Ответы на все эти важные вопросы приводятся в данной статье.

Материал поступил в редакцию журнала 20.10.2020

The one who translated Magzhan into the language of Shakespeare...

A.E. Alpysbayeva[1], S.A. Ashymkhanova[1]
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, **050040,** Republic of Kazakhstan

The article presents the results of an interview with Professor of the University of Michigan Timur Kozhaoglu, who first translated the poetry of the famous Kazakh poet Magzhan Zhumabayev into English. Conversations, sincere conversations with the translator of any literary translation, knowledge of the worries and difficulties experienced in the translation process and ways to overcome them is invaluable in the practice of translation. It is also a special source of experience transfer for the future generation of national translators. Since they face an important task of acquainting the world with original works of national literature.

Poetic translation is one of the most difficult types of literary translation, which requires careful preparation, special knowledge, high language proficiency in the original and translation languages, great patience and sensitive soul of the poet. What qualities does a translator possess, who translated our great poet Magzhan into one of the world languages, what caused the translator to choose this particular poet, what principles did he adhere to when translating? What recommendations did the translator share for those who in the future decide to translate Magzhan? The answers to all these important questions are discussed in this article.

Received: 20.10.2020

ӘОЖ 801.81

Б.И. Нұрдәулетова
ф.ғ.д., профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.,130000, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0002-6911-6509. e-mail: nurdauletova@mail.ru

ОРЫС ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПОЭТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақаланың мақсаты – орыс тіл білімінде поэтика ғылымының лингвистиканың бір саласы ретінде қалыптасу тарихына талдау жасау. Орыс тіл білімінде поэтикалық тіл туралы мәселе сөз өнерінің ғылым ретінде қалыптасуымен қатар қарастырылды.

А.Потебняның еңбектерінде поэтиканың теориялық мәселелері лингвистикалық тұрғыда сөз етілді. Ол сөздің ішкі формасы, көркем образ, образдық және ұғымдық ойлаумен біртұтас мифтік сана туралы ғылыми пайымдаулар жасайды.

В.М.Жирмунскийдің еңбектерінде поэтиканың зерттеу материалдары ретінде поэтикалық фонетика, поэтикалық морфология, поэтикалық синтаксис талданады. Ғалым поэтика мәселелерін семантикамен байланыстыра отырып, шығарманың көркемдеуіш элементтерін ғана емес, шығарманың сюжетін құру мәселелерін де қоса зерттеуді енгізді.

В.Виноградов әдебиет теориясы, стилистика, поэтикалық сөйлеу теориясы ғылымдарының поэтика ғылымымен байланысын, өзіндік ерекшеліктерін танытуға күш салады.

Кілт сөздер: сөз өнері, лингвистикалық поэтика,эстетикалық категория, мифтік сана, ішкі форма, көркем образ

КІРІСПЕ

«Поэтика» термині жалпы эстетикалық категория ретінде алғаш рет Аристотельдің еңбектері арқылы белгілі болса, XIX ғасырдың орталарында поэтика туралы ілім сөз өнерін зерттейтін әдебиеттану ғылымының бір бөлімі ретінде қалыптасты.

Поэтиканы көркем әдебиеттің танымы мен тіліне қатысты ғылым ретінде қарастыру батыста Европа романтизмінің өкілдері И.Гердер, Ф.Шеллинг,Ф.Шлегель есімдерімен байланысты, бұл мәселеде тың теориялық-лингвистикалық негіздемелер В.Гумбольдттың, Г.Штейнтальдың еңбектерінде көрініс тапты. Аталған зерттеушілердің еңбегінде **поэтика** сөз өнерінің ғана емес, жалпы өнер атаулының көркемдігін зерттейтін ғылымның өте ежелгі түрінен саналды [1, 7].

Орыс ғалымдарының еңбектерінде поэтика негізінен сөз өнерінің теориясы (поэтикалық сөйлеу теориясы, поэтикалық сөз өнері) аясында зерттеу нысаны болды. Поэтикалық тілді зерттеу жалпы поэтиканың теориялық, тарихи мәселелерін қарастырумен қатар жүрді.

Тарихи поэтика мәселелері Ресейде акад. А.Н.Веселовский еңбектерінен бастау алды. Ол поэтиканы «сөз өнерінің тарихы» ретінде қарастыруды ұсынып, «тарихи поэтика» терминін енгізді. Зерттеуші поэтикалық тілді танудың басты мәселесін прозалық тілден поэзиялық тілді ажырата қарастырумен байланысты деп есептеді [2, 275].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Поэтиканың теориялық мәселелері А.Потебняның еңбектерінде біршама лингвистикалық тұрғыда сөз етілді. Ғалымның поэтикалық тіл табиғатын айқындауға қатысты еңбектері ретінде «Сөз өнері теориясы туралы жазбалар», «Ойлау мен тіл», «Сөз және миф», «Эстетика және поэтика» еңбектерін атауға болады. А.Потебняның поэтикалық

тіл табиғатын айқындаумен байланысты ой-тұжырымдарын төмендегіше топтастырып көрсетеміз.

1. А.Потебня тіл мен ойлаудың тарихи тамырластығына меже жасай отырып**, «сөздің ішкі формасы (қалпы)»** туралы ілімнің негізін жасайды. Оның пайымдауынша біздің дүние туралы ойлауымыз ақиқат дүниенің көшірмесі болып табылады. Сөздің екі мазмұны бар: бірі объективті, яғни жақын этимологиялық мағынасы, ол барлық уақытта бір белгіде көрінеді, екіншісі субъективті мазмұн, оның белгілері бірнешеу болуы мүмкін. Сөздің ішкі формасы этимологиялық мағынамен байланысты және ол ойлау мазмұнының санаға қатысын анықтайды. Ойлау процесі арқылы түсінік қалыптасады. Алдымен адам жаңа зат пен құбылысты өзіне бұрыннан таныс ұғымдармен байланыстыра қарайды. Жаңа ұғым мен етене(бұрыннан таныс, үйреншікті) ұғымдар арасында аналогия, ассоциация(астасу), қабысу процестері жүреді. Мәселен, көгілдір, көгершін, көгершіндеу(приголубит – орыс тілінен тікелей аудармасы көгершіннің балапандауы) сөздерінің бәріне ортақ ұғым көк түске байланысты. Бірақ *көгершіндеу* сөзіне *көк* ұғымы этимологиялық мағына бола алмайды, себебі *көгершіндеу* сөзінің жасалуына *көгершін* заттық атауы негіз болып тұр. Потебняның түсіндіруінше сөз өзінің бастапқы ішкі формасын «ұмытады». Нәтижесінде мүлде тың ұғымдар қалыптасады. Тілдің бір орында тұрып қалмай үнемі қозғалыста, дамуда болуы осындай құбылыстар арқылы жүзеге асады. Потебняның бірден-бір іргелі ғылыми тұжырымы тілдің адам қызметінің белгілі бір формасын бере алатындығы жөніндегі идеясы болып табылады. «Тіл дайын ойды беру үшін емес, оны жасау үшін... ол дүниеге қалыптасқан көзқарасты көшірмелемейді, оның қызметін таныту құралы қызметін атқарады» [3, 11].

В.Гумбольдттың «тілдің үнемі қозғалыстағы табиғаты» туралы теориясын ілгері дамытуда Потебняның аталған ғылыми тұжырымдары айрықша рөл атқарды.

2. «Тіл және ойлау» арақатынасы туралы мәселені талдай отырып, А.Потебня **«көркем образ»** туралы теория ұсынды. Ол лингвистикалық поэтиканың негіздемесін «сөз өнері теориясы» яғни теориялық поэтика туралы ілімде тұжырымдап берді. Өнерді түр мен мазмұнның бірлігінен ғана тұрады деп есептейтін дуализм іліміне қарсы А.А.Потебня «Сөз өнері туралы жазбалар» атты еңбегінде поэзияны «образдар жөніндегі өнер түрі» деп сипаттайды. Потебня ұсынған құрылым бойынша поэтикалық сөйлеудің жүйесі мен басты белгілері көркем-әдеби шығармалардың құрылымдық ерекшеліктерін айқындаумен тұтас қаралады. Өнердің негізгі категориясы образ бен мағына деп көрсете отырып, көркем шығармашылықтың құпиясын образдан іздеуді ұсынады. Форма мен мазмұнның бірлігі поэтикалық образда толық көрініс береді. Образды Потебня «қабылдау», «таңба», «символ», «салыстыру құралы» ұғымдарын пайдалана отырып түсіндіреді. Сондай-ақ, сөздің ішкі формасы мен шығармадағы образ сананың бірдей құбылысын сипаттайтын ұғым ретінде беріледі. Гносеологиялық және эстетикалық танымда сөздің ішкі формасында салынған образ сөздің де поэзияның да саналық шығармашылық қызметі болып саналады. Көркем шығармашылықтың құпиясы образда жатыр. Көркем образдың өзіндік белгісі жеке құбылыстардың ортақ белгілерінен құралатын жинақтық ұғым арқылы танылады. Образдың поэтикалылығы оның адам санасының құрылымына қаншалықты сия алатындығына байланысты. Сондықтан эстетикалық сезінудің себебін «нені қабылдағанынан» емес, «қалай қабылдағанынан» іздеу керек. Көркем образ барынша қарапайым, барынша түсінікті болуы керек. Оның қарапайымдылығы мынада: суреткер образ арқылы күрделі құбылыстарды оның көпшілікке бірдей таныс деталдарын пайдалана отырып береді, образбен танысу барысында оқырман өзінің бұрын-соңды рухани-практикалық тәжірибесінде болмаған белгілермен танысады. Сол арқылы айтушы мен тыңдаушы арасында бірлескен шығармашылық қызмет жүзеге асады. Көркем образ дегеніміз нақты эмоциялық қабылдау мен сол құбылыстың типтік(жинақтық) болмысын жалпыландырудың (обобщение) синтезделуі деуге болады.

Поэзия тек әшекейлі сөйлеу емес, ол адамның дүниені тануының маңызды құралы. Жазушы дайын идеяларды пайдаланбайды, керісінше идея (как некая предпосылка и почва) шығармашылық акт кезінде жасалынады.

3. Тілдің танымдық қызметі туралы ілімді негізге ала отырып, А.Потебня образдық және ұғымдық ойлаумен біртұтас **мифтік сана** туралы ғылыми пайымдаулар ұсынды. Мифтік ойлау белгілі бір кезеңмен шектелмейді, ол адамның барлық даму кезеңдеріне тән құбылыс. Мифтің пайда болуы тек тілмен байланысты. Мифтің қалыптасуында әсіресе сөздің ішкі формасы басты рөл атқарады. Ғалым мифті материалды дүниедегі құбылыстардың түсіндірмесі, ол адамдардың жай ғана ойлап тапқан қызықты оқиғалары емес, тіпті миф те белгілі бір деңгейде аналогиялық ойлауға сүйену арқылы ғылыми пайымдаулармен қатар тұра алады деп көрсетеді: «он есть акт сознательной мысли, акт познания, объяснение неизвестного(х) посредством совокупности прежде данных признаков, объединенных и доведенных до сознания словом или образом(а)» [3, 13]. Сондықтан Потебня мифтің екі түрін көрсетеді: бір зат, құбылысты екінші біреулері арқылы түсіндіретін мифтік салыстыру, мифтің бұл түрі арқылы халықтық фольклор қалыптасты, екіншісі өмірдегі құбылыстарды жоғарғы күштермен түсіндіретін, сол арқылы белгілі бір салт, ғұрыптардың орындалуын талап ететін діни мифтер. Потебняның зерттеулерінде поэтикалық тіл (потебняша, кейде өнер) өзінің мифтік табиғатымен мифтік емес ойлау құралы болып табылатын прозалық, яғни потебняша, ғылыми тілден ажыратылады. Поэтикалық тілге сезімдік қабылдаулар арқылы танылған шындық, ал ғылыми тілге себептік байланыстар, заңдылықтар арқылы айқындалған шындық қызмет етеді. Поэтикалық тілдің категориясы образ бен мағына болса, ғылыми тілдің категориясы деп дерек және заң саналады. Поэтикалық тілдің ғылыми тілден басты айырмасы мынада: 1) поэтикалық образдың ақиқатқа қатысы тексерілмейді, оның шындығы оны қабылдаушының оны психикалық қабылдау(қозу, әсерлену) қызметінің мүмкіндігіне байланысты ғана анықталады; 2) поэтикалық образ бен мағына арасында барлық уақытта теңсіздік(сәйкессіздік) жүреді, ол сәйкессіздік жоғалса, поэтикалық құндылық әлсірейді. Поэтикалылықтың құпиясы сонда, образ жалқы, мағына әлденеше болуы ықтимал [4, 22].

4. Поэтиканың потебяндық конструкциясының (В.Виноградов.) негізінде поэтикалық сөздің құрылымы мен поэтикалық шығарманың құрылымы бір мәселе аясында қаралды. «Өзінің ішкі этимологиясы арқылы сөз элементі шығарма элементімен сәйкеседі. Осы жағынан алғанда сөздің өзі поэтикалық шығарма ретінде танылады» – дейді А.Потебня. Оның зерттеулерінде поэтикалық шығарманың үш құрамдас бөлігі былайша жіктеледі:1. сыртқы форма (дыбыстық, сөздік), 2. образ немесе ішкі форма, 3. мағына немесе оны идея деп те беруге болады. Оның көрсетуінше, біздің қолданысымыздағы көпшілік сөздер біз үшін поэтикалық шығармамен бара-бар, оларды санадан тыс (бессознательно) қолданамыз. Бұл сөздер құрамдас бөлігі жағынан басқа да көлемді шығармалардан – мақал-мәтел, мысал, драма, эпопея, романдардан ерекшеленбейді, айырмашылықты тек шығарманың күрделілігінен таба аламыз.

«Тілдің поэтикалық қызметі алдымен поэзияда көрінетіндіктен, поэтикалық тілді зерттеу поэзия теориясының бірден-бір материалы болып табылады. Өлеңнің материалы образ да, эмоция да емес, **сөз**, – деп жазды В.М.Жирмунский, – Поэзия – сөз өнері. Олай болса, поэзия тарихы дегеннің өзі – сөз өнерінің тарихы» [6, 240]. Ол поэтика туралы ғылымды ілгері апаруда бірнеше зерттеу еңбектер жазды. В.М.Жирмунский поэтиканы зерттеуде оның материалын талдауды басшылыққа алуды дұрыс деп санайды. Қандай өнер де табиғат әлемінен алынған материалды пайдаланады. Бұл материалды ол өнерге тән тәсілдермен өңдейді, өңдеу нәтижесінде табиғи факт эстетикалық фактіге өзгеріп, көркем шығармаға айналады.

Жирмунский тіл туралы ғылымның кез-келген саласының беташары теориялық поэтикамен басталуы қажет деп жазды. Сондай-ақ ғалым поэтика мәселелерін семантикамен байланыстыра отырып, шығарманың көркемдеуіш элементтерін, яғни қайталау, параллелизм,

контрасть, симметрия, метафоралық оралымдарды ғана емес, шығарманың сюжетін құру мәселелерін де қоса зерттеуді енгізді. Е.М.Жирмунскийдің поэтикалық тілге қатысты еңбектеріне баға бере отырып В.В.Виноградов бұндай зерттеу түрі поэтиканы лингвистика аясынан алшақтататынын жазады [5, 129]. Ғалымның пікірінше, поэтика поэтикалық сөйлеу теориясынан бастау ала отырып, әдеби шығарманың құрылымдық элементтерін таза лингвистикалық талдаудың әдістері мен принциптерімен ғана шектеле алмайды. Сонымен бірге ол көркем шығармашылықтың жалпы теориялық ұғымдарымен кеңейіп отырады. Мәселен, өлең табиғаты әуен-ырғақпен, яғни музыка өнерімен байланысты, ал прозалық шығармалардың шыққан тегі – ауызша әңгіме(ертегі, аңыз), оның бір тіні шешендік өнерге жатады. Шешендік өнер театр өнерімен туыстас, драма – театр өнерінің құзырына кіреді, осыдан келіп, сөз өнері – поэтика өнертану ұғымдарын қамти алатыны шығады.

Көркем шығармаға қатысты шығарманың идеялық, тақырыптық жоспарының сөздік құрылыммен байланысы, көркемдік тұтастықтағы композициялық байланыстар, композициялық параллелизм, шығармадағы көркем кеңістік пен уақыттың көрінісі, персонаждардың мінездемелік, типтік проблемалары басқа да мәселелер әрі әдебиеттанымдық, әрі тілтанымдық тұрғыда зерттеуді қажет етеді.

Поэтиканы әдебиет теориясының бір саласы ретінде қарастырған, белгілі бір дәуір әдебиетінің көркемдігіне немесе жеке автордың көркем сөз шеберлігіне арналған немесе тарихи поэтика мәселелерін қамтитын өзге еңбектерді былай қоғанда, поэтиканы шын мәнінде лингвистикалық ілім ретінде негіздеген акад. В.В.Виноградов еді.

В.Виноградов «Стилистика. Поэтикалық сөйлеу теориясы. Поэтика.» деп аталатын еңбегінде әдебиет теориясы, стилистика (көркем әдебиет стилистикасы, лингвистикалық стилистика), поэтикалық сөйлеу теориясы ғылымдарының **поэтика** ғылымымен байланысын, өзіндік ерекшеліктерін танытуға күш салады. Ұзақ жылдар бойы жалпы өнер атаулының, кейін көркем шығарманың тілі мен құрылымын зерттейтін әдебиеттанудың бір саласы ретінде қаралып келген поэтиканы дербес ғылым ретінде бағалауда ғалымның ғылыми пайымдауларының маңызы зор. Еңбекте автор сөз өнері тілінің(язык словесного искусства) немесе поэтикалық сөйлеу тілінің(язык поэтической речи) ерекше болмысын таныту үшін оны ғылыми тілмен салыстыра талдау жасайды. Ғалымның ой-пікірлерінде ойлаудың екі түрлі типі: ғылыми ойлау мен көркем ойлаудың табиғаты туралы философиялық-психологиялық танымның негізі аңғарылады [5, 131]. Поэтикалық сөз өнерінің де, поэтиканың да зерттеу объектісінен саналуға тиісті көркем сөйлеу тіліне сипаттама беріп, қарапайым сөйлеу тілінен ерекшелейді.

Филологияның өзге салаларынан іргесі ажырай қоймаған тіл өнерінің нақты, жалпыға бірдей қабылданған терминдерінің айқындалмауы оның бірде поэтика, бірде әдебиет теориясы, бірде стилистика аясында қарастырылуына себеп болды. Поэтика мен стилистиканың арақатынасына байланысты түрліше, кейде кереғар пікірлердің орын алуы поэтиканың ғылым ретіндегі әдістемесі мен шегін ажыратуға қиындық тудырды. Стиль ұғымы бірде өнертану аясында, бірде тіл өнері, көркем әдебиет стилистикасы деңгейінде, кейде тілтаным мен тіл білімінің жалпы теориясы көлемінде қолданылды. 1960ж. Варшава конференциясында Л.Долежел мен К.Гаузенблас «Поэтика және стилистика» атты баяндамасында стилистиканы поэтиканың негізгі саласы ретінде қарастыруды ұсынады. Стилистиканы поэтиканың аясына мынадай себептермен енгізуге болатынын көрсетеді: 1. Көркем әдебиет стилистикасының ядросын лингвистикалық стилистика танытады, ал ол өз кезегінде көркем шығарманың тілдік стилін зерттейді; 2. сонымен бірге лингвистикалық стилистика поэтика аясында шектеле алмайды, себебі оның зерттеу нысаны көркем шығарманың стилі ғана емес, тілдің әдебиеттегі де қолданысының , жан-жақты тіл қарым-қатынасының стилистикасын зерттеу. Стилистика әдебиеттанудың, сол сияқты тіл білімінің де интегралды құрамды бөлігінен саналады деп көрсете отырып, аталған ғалымдар әдебиеттану стилистикасы мен тіл білімі стилистикасының ара жігін ажырату туралы мәселе қозғайды [7, 164-167].

Мұндай көзқарастар орыс тіл білімі мен әдебиет теориясында В.М.Жирмунскийден бастап, өзге де ғалымдар еңбектерінде көрініс тапты. Осы бағыттағы еңбектерге талдау жасай келіп, В.В.Виноградов поэтиканың проблемаларын поэтикалық сөйлеудің теориясы тұрғысынан да емес, поэтика мен стилистиканың арақатынасын анықтаудан да емес, әдеби шығармалардың тегін, құрылу заңдылығын зерттеумен, олардың ұлттық типологиялық модификациядағы тарихи дамуын қарастырумен байланысты дербес ғылым ретінде алуды ұсынады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, **поэтика** поэтикалық сөйлеу туралы ғылымның табыстарына сүйене отырып, поэтикалық шығармашылықтың теориялық, тарихи мәселелерін көркем сөйлеу құрылымының, көркем әдебиет шығармаларының жанрлық ерекшеліктері туралы проблемалармен толықтыра отырып, әдебиеттің барлық түрлері мен түрленулерін, дамуын тарихи тұрғыда қарастырады. Ол әдеби көркем шығарманы теориялық-құрылымдық, тарихи, тарихи-салыстырмалы, сонымен бірге салыстырмалы-типологиялық аспектіде қарастырады. Поэтикаға көркем әдебиет стилистикасы жақын келеді, бірақ бірікпейді. Көркем әдебиет стилі – жеке автордың, әдеби мектептер мен ағымдардың стилі – қандай түрде болсын жалпы әдебиет тілінің стилімен, тиісті ұлттық сөйлеу тілінің стилімен байланысып, жан-жақты шырматылып жатыр. Лингвистикалық және көркем әдебиет стилін зерттеу мәселесі, міндеті поэтикамен, онымен бірге поэтикалық сөйлеу теориясымен тығыз байланыстағы жеке пән, дербес ғылым ретінде танылуы тиіс.

Орыс лингвистері А.Н.Веселовскийдің, В.Жирмунскийдің, А.Потебняның, В.Виноградовтың поэтикалық тілді зерттеумен байланысты ой-пікірлеріне талдау жасай келіп, төмендегідей түйін жасауға болады. Орыс тіл білімінде поэтикалық тіл өткен ғасырда жалпы өнер атаулыға қатысты қолданылатын поэтика ұғымынан, соның ішінде фольклор тілін, әдеби шығармалар стилистикасын зерттеумен айналысатын әдебиет ғылымының бір саласы ретіндегі аядан шығып, дербес ғылым саласына айналу жолында болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Нұрдәулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі. Астана: Нұра-Астана, 2018. – 432 б.
Nurdauletova B.I. Zhyraular poetikasyndaghy duniening konceptualdyh beinesi. Astana: Nura-Astana, 2018. – 432 b.
2 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – 404 с.
Veselovskij A. N. Istoricheskaya poehtika. – Moskva: Vysshaya shkola, 1989. – 404 s
3 Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда – 1989. – 486 с.
Potebnya A.A. Slovo i mif. – M.: Pravda, 1989. – 486 s.
4 Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1990. – 342 с.
Potebnya A. A. Teoreticheskaya poehtika Moskva. – Vysshaya shkola, 1990. – 342 s.
5 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Наука, 1963. – 255 с.
Vinogradov V. V. Stilistika teoriya poehticheskoj rechi poehtika. M.: Nauka, 1963. – 255 s.
6 Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – 408 с.
Zhirmunskij v m teoriya literatury poehtika stilistika. – L., 1977. – 408 s.
7 Пресняков О. Поэтика. Познания и творчества: теория словесности А.А. Потебни. – М.: Худ. лит. 1980. – 218 с.
Presnyakov o poehtika poznaniya i tvorchestva teoriya slovesnosti A. A. Potebni. – M.: Hud lit 1980. – 218 s.

Материал 20.10.2020 баспаға түсті

REFERENCES
1 Nurdauletova BI Conceptual image of the world in Zhyrau poetics. Astana: Nura-Astana, 2018. – 432 p.
2 Veselovsky A.N. Historical poetics. – Moscow: Higher school, 1989. – 404 p.
3 Potebnya A.A. Word and myth. – M.: Pravda, 1989. – 486 p.
4 Potebnya A.A. Theoretical poetics. – Moscow: Higher school, 1990. – 342 p.
5 Vinogradov V.V. Stylistics. The theory of poetic speech. Poetics. – M.: Nauka, 1963. – 255 p.
6 Zhirmunsky V.M. Literature theory. Poetics. Stylistics. – L., 1977. – 408 p.
7 Presnyakov O. Poetics. Knowledge and Creativity: Theory of Literature A.A. Have fun. – M.: Hood. lit., 1980. – 218 p.

Исследование лингвистической поэтики в русском языкознании

Б.И.Нурдаулетова
Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, 130000, Республика Казахстан

Целью статьи является анализ истории становления поэтической науки в русском языкознании как отрасли языкознания. В русском языкознании проблемы поэтического языка рассматривались наряду с формированием словесности как науки.

С лингвистической точки зрения вопросы поэтической теории были упомянуты в трудах А.Потебни. Он изложил научные суждения о мифическом сознании воедино с образным и понятийным мышлением, о внутренней форме языка, о художественном образе.

В трудах В.М.Жирмунского поэтическая фонетика, поэтическая морфология, поэтический синтаксис анализируются как материалы поэтического исследования. Ученый, связав проблемы поэтики с семантикой, вел исследования не только художественных элементов произведения, но и проблем сюжетообразования произведения.

В.Виноградов исследовал связь поэтического учения с теорией литературы, стилистикой, поэтической теорией речи и их своеобразных особенностей.

Материал поступил в редакцию журнала 20.10.2020

History of the study of linguistic poetics in Russian linguistics

B.I. Nurdauletova
Caspian state university of technologies and engineering named after Sh. Yesenov, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan

The purpose of the article is to analyze the history of the formation of poetic science in russian linguistics as a branch of linguistics. In russian linguistics, problems of poetic language were considered along with the formation of literature as a science.

From a linguistic point of view, questions of poetic theory were mentioned in the writings of A. Potebni. He made scientific judgments about mythical consciousness together with figurative and conceptual thinking, about the internal form of language, and about the artistic image.

In the works of V.M. Zhirmunsky, poetic phonetics, poetic morphology, poetic syntax are analyzed as materials of poetic research. The scientist, having connected the problems of poetics with semantics, introduced research not only on the artistic elements of the work, but also on the problems of plot formation of the work.

V. Vinogradov investigated the connection of poetic doctrine with the theory of literature, stylistics, poetic theory of speech and their peculiar features.

Received: 20.10.2020